

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2013

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

ЗМІСТ

<i>Від редакції</i>	9
<i>Автономна Республіка Крим</i>	
АЙБАБИН А.И., ХАЙРЕДИНОВА Э.А. Раскопки на плато Эски-Кермен	10
АЛЯДИНОВА Д.Ю., ТЕСЛЕНКО И.Б. Исследования на окраине с. Дачное (Толе) Бахчисарайского р-на	11
БЕЛИК Ю.Л., ТОЛСТИКОВ В.П. Исследования совместной пантикапейской (Боспорской) экспедиции ГМИИ им. А.С. Пушкина (РФ) и КРУ «Керченский ИКЗ» (Украина)	13
БУТЯГИН А.М., СТОЛЯРЕНКО П.Г. Раскопки Мирмекия в 2013 г.	15
ВАХОНЄЄВ В.В. Підводні дослідження корабельних аварій союзницького флоту Кримської кампанії (1854 р.) в Євпаторійській бухті	17
ВАХОНЄЄВ В.В. Підводні дослідження корабельної аварії XVIII ст. в Керченській протоці	18
ВАХОНЄЄВ В.В., СОЛОВЬЙОВ С.Л. Підводні дослідження античного городища Акра в Східному Криму	19
ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А.П., КРАВЧЕНКО Е.А., МАНЬКО В.О. Розвідки на околиці с. Карасьовка АРК	20
ВИНОКУРОВ Н.И., СОН Н.А. Исследования в Крымском Приазовье	21
ВНУКОВ С.Ю. Исследования городища Кара-Тобе в г. Саки	24
ВОЛОШИНОВ О.О., НЕНЕВОЛЯ І.І. Розкопки кургану біля с. Брянське Бахчисарайського р-ну	26
ГАВРИЛОВ О.В., МАЙКО В.В., СЕМЕНОВ В.В. Розвідки у середньовічному Солохаті	27
ГЕРЦЕН А.Г., ИВАНОВА О.С., ЛУКИН С.В. Исследования Мангупского городища	29
ГОРОНЧАРОВСКИЙ В.А., БУЙСКИХ А.В., БЕЙЛИН Д.В., РАКОШИ Я. Исследование крепости Илурат	30
ГРЕЧКО Д.С., ВИКТОРОВА П.Е. Исследования Марьинской экспедиции на Тарханкутском полуострове	32
ГУКИН В.Д., ДЖАНОВ А.В., МАЙКО В.В., НИКИТИН А.Б., ЗАХАРОВ В.А. Археологические исследования средневековой сигудеи	33
ЕГОРОВА Т.В. Исследования на городище «Чайка»	35
ЗИНЬКО А.В. Охранные исследования на некрополе Тиритаки и подводные разведки у мыса Ак-Бурун	36

ЗИНЬКО В.Н., ЗИНЬКО А.В., ТВАРДЕЦКИЙ А., КОТИН М.А. исследования на городище Тиритака и хоре Нимфея	37
ЗУБАРЕВ В.Г., СОН Н.А. Исследование городища «Белинское» и некрополя (предварительные итоги)	38
КИСЛИЙ О.Є., ІСЛЯМОВ Е.М., Кислий М.-О.О. Дослідження Керченської експедиції ІА НАН України	40
КОВАЛЬЧУК А.В., КУЗИНА Н.В., МАСЛЕННИКОВ А.А., СОН Н.А., СУПРЕНКОВ А.А. Исследование античных поселений Караларского побережья	41
КОЛТУХОВ С.Г. Работы в уроч. Кизил-Коба	44
КОЛТУХОВ С.Г., СМЕКАЛОВА Т.Н. Работы на курганных могильниках Чаян и Апан-Сарча в Северо-Западном Крыму	48
КОТИН М.А. Исследования античного поселения Эльтиген Западное	49
КУТАЙСОВ В.А., СМЕКАЛОВА Т.Н. Исследования античного поселения Ортли на северном берегу Сасык-Сивашского озера в Западном Крыму	51
КУТАЙСОВ В.А., СМЕКАЛОВА Т.Н. Разведки на территории Сакского р-на АР Крым.....	52
ЛАНЦОВ С.Б., ПРИДНЕВ С.В., СМЕКАЛОВ С.Л. Разведочные работы Донузлаской экспедиции КФ ИА НАНУ в Северо-западном Крыму	54
ЛАНЦОВ С.Б., ФИЛИППЕНКО А.А. Исследования Беляусского городища	55
ЛАНЦОВ С.Б., ШАПЦЕВ М.С. Раскопки городища Кульчук	57
МАЙКО В.В. Розкопки в портовій частині середньовічної Сугдеї	59
МАСЮТА Д.О., ЛЕСНАЯ К.С. Розвідки в верхів'ях долини р. Кача.....	60
МОИСЕЕВ Д.А., ЧУДИН А.В. Исследования гончарного центра в балке ручья Суаткан (южная периферия Мангупского городища)	61
МОРДВИНЦЕВА В.И., БУЙСКИХ А.В., ДИТТЕБРАНДТ С., ЕРМОЛИН С.А., ОРТИЗИ С., РЕШЕТНИКОВА Н.А., СПИВАК И.А. Исследование позднеантичного городища на горе Опук	62
МУЛЬД С.А. Исследования могильника II в. до н.э. — III в. н. э. у с. Левадки в Крыму.....	63
МЛЬД С.А., СМЕКАЛОВА Т.Н. Первые исследования поселения Донузлав-I в Северо-Западном Крыму.....	66
НАУМЕНКО В.Е., ДУШЕНКО А.А., КОРЗЮК Д.В., МОИСЕЕВ Д.А., ЧУДИН А.В. Исследования средневековых памятников Адым-Чокракской долины Крымских предгорий	66
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М. Работы в нижнем течении р. Альма Разведки	70
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., МЕДВЕДЕВ Г.В., ЛЯШУК П.М., МАСЮТА Д.А. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное)	71
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ТРУФАНОВ А.А., СОЛОМОНЕНКО А.Е. Охранные исследования Усть-Альминского некрополя	73
СТОЛЯРЕНКО П.Г. Исследования на городище Парфений	75
ТЕЛІЖЕНКО С.А. Дослідження на території м. Алушта.....	77
ТЕСЛЕНКО И.Б. Исследования в уроч. Сотера	79
ТЕСЛЕНКО И.Б. Исследования на склонах г. Урага в 2012 г. (с. Виноградное, Маломаякский сельсовет, АР Крым)	80
ТЕСЛЕНКО И.Б., ЛЫСЕНКО А.В., МАСЯКИН В.В. Новый могильник римского времени в центре Южной части Горного Крыма	82
ТЕСЛЕНКО И.Б., ТУРОВА Н.П. Исследования на Лименском хребте.....	83
ТУРОВА Н.П. Разведки на территории Большой Ялты.....	85
ТУРОВА Н.П. Раскопки средневекового христианского пещерного комплекса хребта Иограф над г. Ялта	86
УШАКОВ С.В., АДАКСИНА С.Б., МЫЦ В.Л. Исследования генуэзской крепости Чембало ...	87
ФЕДОСЕЕВ Н.Ф. Исследования на территории Царского кургана	88
ХРАПУНОВ И.Н. Исследования могильника Нейзац.....	90
ХРАПУНОВ И.Н. Исследования могильника Опушки	91
ХРШАНОВСКИЙ В.А., БУЙСКИХ А.В. Работы на некрополе Китея и Илуратском плато....	92

Вінницька область

БОЛТРИК Ю.В., ІГНАЧЕК М., ЛІФАНТІЙ О.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. П'ятий сезон досліджень Северинівського городища.....	94
ЛІФАНТІЙ О.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Розвідки на території Вінницької обл. (городища Якушинці та Переорки).....	96
НЕЧИТАЙЛО П.О., РІДУШ Б.Т. Дослідження печерної пам'ятки у с. Оксанівка Ямпільського р-ну Вінницької обл.	97

Волинська область

БАЮК В.Г. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку...	99
ВАШЕТА М.П. Дослідження у Луцьку на вул. Кафедральній, 13	100
ДЕМЕДЮК С.В., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Дослідження на території багаточарового поселення ранньозалізного віку — XV ст. у смт. Шацьк.....	101
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є. Розвідки та дослідження на Волині.....	103
ПАНИШКО С.Д., ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ВЕРБА Т.В. Дослідження на Городищі «Вали» ...	104

Дніпропетровська область

КОВАЛЬОВА І.Ф., ШАЛОБУДОВ В.М. Дослідження в охоронній зоні Кодацької фортеці	106
МЕЛЬНИК О.О., ОТРОЩЕНКО В.В., СТЕБЛИНА І.О. Дослідження Недаїводської охоронної археологічної експедиції.....	108
ПОЛІДОВИЧ Ю.Б., УСАЧУК А.М. Розвідки на території Дніпропетровської обл.	109
РОМАШКО О.В. Археологічні розвідки поблизу с. Вовніги Дніпропетровської обл.	110
РОМАШКО В.А. Археологічні розвідки у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл.....	111
ФЕЩЕНКО Є.Л., ТЕСЛЕНКО Д.Л. Розвідки у Дніпропетровському р-ні.....	113

Донецька область

КРАВЧЕНКО Е.Є. Дослідження у північній частині Донецької обл.	114
ПОЛІДОВИЧ Ю.Б., КОВАЛЬ Ю.Г., СОЛОВКІН О.О., УСАЧУК А.М., ЦИМІДАНОВ В.В. Розвідки на території Донецької обл. у 2013 р.	116

Житомирська область

ЛИСЕНКО С.Д., ЛИСЕНКО С.С., АБАЛМАСОВ О.С. Дослідження Войцехівського могильника	118
МАНІГДА О.В., ЛИСЕНКО С.Д. Маловідоме городище в системі літописного Колдяжина на р. Случ.....	119
ПАВЛЕНКО С.В., ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П. Розвідки на території північної Житомирщини....	121
ПЕТРАУСКАС А.В., ПОЛЬГУЙ В.І., ХАДАДОВА М.В. Археологічні дослідження в м. Коростені .	123
ПЕТРАУСКАС А.В., ТАРАБУКІН О.О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2011 р.	125
ПЕТРАУСКАС А.В., ТАРАБУКІН О.О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Археологічні дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2012 р.	126
ПЕТРАУСКАС А.В., ХАДАДОВА М.В. Дослідження в м. Олевську.....	128

Закарпатська область

КОТИГОРОШКО В.Г. Дослідження Малокопанського городища в 2013 р.	130
МОЙЖЕС В.В. Дослідження багаточарового поселення Ужгород—Горяни в 2013 р.....	131
ПРОХНЕНКО І.А., ЖИЛЕНКО М.А. Розкопки Королівського замку Нялаб.....	132

Запорізька область

АНДРУХ С.И., ТОЩЕВ Г.Н. Исследования на Мамай-Горе.....	134
---	-----

АНТОНОВ А.Л. Охоронні розкопки заgonу Запорізького обласного краєзнавчого музею.....	134
ДЖОС В.С., МИХАЙЛОВ Я.Б. Розвідки в долині р. Молочна в північно-західному Приазов'ї	135
ГОЛИК А.А. Підсумки археологічної розвідки у Бердянському р-ні Запорізької обл.	137
ПАПАНОВА В.А., ТОЩЕВ Г.Н. Науково-рятувальні розкопки у Бердянському р-ні Запорізької обл.	138

Івано-Франківська область

ЛИСЕНКО С.Д., МАКАРОВИЧ П.К., ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Є.І., КОЧКІН І.Т. Дослідження бучівнянського могильника	140
--	-----

Київська область

ВИДЕЙКО М.Ю., МАНЯКА О.В. Розвідки Київського обласного археологічного музею	142
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., НЕПОМ'ЯЩИХ В.Ю. Розвідкові роботи навколо Ходосівки ...	143
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., СИНИЦЯ Є.В., НЕПОМ'ЯЩИХ В.Ю., КОЛОСОВ Ю.Г., ШАХРАЙ Д.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці	144
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М., КОЛИБЕНКО М.О., ГУНЬ М.О. Вивчення селища Ходосівка-Рославське	145
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., НЕТЬОСОВ П.О. Городище у Віті-Поштовій за результатами робіт 2013 р.	147
КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А., НЕПОМ'ЯЩИХ В.Ю., ОСАДЧИЙ Р.М., КОЛОСОВ Ю.Г., ШАХРАЙ Д.О., ГУНЬ М.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В., ГРИЦИК Ю.О., ОСИПЕНКО М.С. Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці	149
ЛИСЕНКО С.С., ЛИСЕНКО С.Д. Дослідження Фастівської археологічної експедиції.....	151
НЕПОМ'ЯЩИХ В.Ю. Науково-рятувальні роботи в с. Білогородка.....	152
ПЕТРАУСКАС А.В., ГОТУН І.А., СЕРГІЙЧУК Л.В. До вивчення історичної топографії середньовічного Ржищева	153
ТОВКАЙЛО М.Т., ТЕТЕРЯ Д.А. Дослідження Переяславського ґрунтового могильника	155
ЧМІЛЬ Л.В., ЧЕКАНОВСЬКИЙ А.А. Розвідки в смт Іванків і його околицях.....	157

Кіровоградська область

ВИДЕЙКО М., ЧАПМЕН ДЖ., БУРДО Н., ГЕЙДАРСЬКА Б., ІГНАТОВА С., ІВАНОВА С., РУДЬ В. Продовження досліджень на трипільському поселенні етапу В II біля с. Небелівка ...	159
ВИДЕЙКО М., ЧАПМЕН ДЖ., НЕБИЯ М. Разведки вокруг поселения Небелевка.....	161
ОРЛИК О.П. Розвідки на території Олександрівського та Олександрійського р-нів Кіровоградської обл.....	162

Луганська область

ВЕТРОВ В.С. Роботи Луганського заgonу нижньопалеолітичної експедиції	163
ГЕРШКОВИЧ Я.П., КУШТАН Д.П., КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Дослідження в зоні будівництва вітрових електростанцій на Донецькому кряжі	164
ПРОБИЙГОЛОВА О.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Дослідження Давидо-Микільського поселення на Сіверському Дінці у 2013 р.	165
ПРОБИЙГОЛОВА О.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Дослідження поселень доби бронзи в уроч. Мечетному на Донецькому кряжі.....	167
СТАДНІК О., САНЖАРОВ С., СТАДНІК А. Розвідки біля с. Щипилівка Попаснянського р-ну Луганської обл.	169
СТЕПАНЧУК В.М., ВЕТРОВ В.С., КАРМАЗИНЕНКО С.П. Дослідження палеолітичної стоянки Піонерськое 1А в Середньому Подінців'ї.	170
ТЕЛІЖЕНКО С.А. Археологічні дослідження на Луганщині.....	171

Львівська область

ВОЙТОВИЧ Н.І., ВОЙТОВИЧ М.М. Результати археологічних досліджень на вул. Б. Хмельницького у м. Львові	173
ГАВІНСЬКИЙ А.М. Дослідження поселення культури лійчастого посуду Винники—Лисівка у 2013 р.	175
ГАВІНСЬКИЙ А., ПАСТЕРКЕВИЧ В., РОГОЖИНСЬКИЙ Я. Пошуки поселень культури лійчастого посуду у верхів'ях Дністра.....	177
КОЗАК Д.Н., СЛОБОДЯН Т.І., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Дослідження поховальних пам'яток ранньоримського часу в околицях Звенигорода	178
ОНИЩУК Я.І. Дослідження Львівського національного університету ім. І. Франка.....	179
СІЛАЄВ О., КОНОПЛЯ В. Дослідження нових пам'яток на Львівщині	180
ФИЛИПЧУК А.М. Підсумки обстежень пам'яток в басейні р. Верещиці у 2013 р.	181
ФИЛИПЧУК М.А., ЗАВІТІЙ Б.І., ФИЛИПЧУК А.М., ГРИНЮКА Б.М., СОЛОВІЙ Г.В. Підсумки робіт Пліснеської експедиції	182

Миколаївська область

БІЛЯЄВА С.О., КАРАШЕВИЧ І.В. Дослідження Південної Середньовічної експедиції.....	183
БОНДАРЕНКО Д.В., ВАСІЛЬЧУК О.В., СМІРНОВ О.І. Розкопки античного поселення Вікторівка-І на правому березі Березанського лиману.....	184
БУЙСЬКИХ А.В., КУЗЬМІЩЕВ О.Г., НОВІЧЕНКОВА М.В. Дослідження в південно-східній частині римської цитаделі в Ольвії.....	186
ГОРБЕНКО К.В., КОЗЛЕНКО Р.О. Дослідження внутрішнього рову городища Дикий Сад ...	188
ІВЧЕНКО А.В. Роботи на некрополі та передмісті Ольвії.....	189
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д.М., БУЙСЬКИХ А.В. Дослідження північного оборонного комплексу Римської цитаделі в Ольвії.....	191
КРУТІЛОВ В.В., СМІРНОВ О.І., БОНДАРЕНКО Д.В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці «ГШ».....	193
КРУТИЛОВ В.В., ЧИСТОВ Д.Е. Работы экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань.....	194
СМІРНОВ О.І., ГОСПОДАРЕНКО О.В. Огляди пам'яток археології Очаківського р-ну Миколаївської обл.	196
СМІРНОВ О.І., РАЗУМОВ С.М., КАРНАУХ Є.Г., СМІРНОВ Л.І. Дослідження кургану 2 біля с. Тузли Березанського р-ну Миколаївської обл.....	197
ФОМЕНКО В.М., ТОВКАЙЛО М.Т., ТРЕБУХ О.О., ДЯЧЕНКО М.А. Дослідження Миколаївської експедиції у зоні водосховищ Южно-Українського енергокомплексу.....	198

Одеська область

КЮСАК Д., ДЕМБЕЦ М., ЗАЙЛЕ Т., ПОССЕЛЬТ М. Розкопки поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля.....	200
РЕДИНА Е., ПЕТРЕНКО В., МАНЗУРА Б., ГОВЕДАРИЦА Б. Исследование Кошарского археологического комплекса.....	201
САМОЙЛОВА Т.Л., ОСТАПЕНКО П.В., БОГУСЛАВСЬКИЙ Г.С., СТАРКІН А.В., ЛЕОНОВА А.О. Розкопки Білгород-Тірської експедиції (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.) ..	203
САПОЖНИКОВ І.В., АРГАТЮК С.С., СУДНИК С.В. Перші наукові розкопки Аджидерської фортеці.....	205

Полтавська область

ВАДІМОВ В.М., СУПРУНЕНКО О.Б., МИРОНЕНКО К.М. Території археологічних та історичних ареалів міста Полтави.....	207
ЛУГОВИЙ Р.С., КОВАЛЕНКО О.В. Розвідки на території Чорнухинського р-ну Полтавської обл.	208
ЛЯМКІН В.В., СУПРУНЕНКО О.Б. Мотринська стела з лівобережжя Дніпра	209

ПРИЙМАК В.В., ШРАМКО І.Б., ЗАДНІКОВ С.А. Дослідження курганів у могильнику Скоробір	210
ПУГОЛОВОК Ю.О. Дослідження Глинського археологічного комплексу в 2013 р.....	211
РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЄГІН С.В. Дослідження могильника черняхівської культури в смт. Шишаки	212
СУПРУНЕНКО О.Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі.....	213
СУПРУНЕНКО О.Б. Розвідкові роботи на Полтавщині	214
СУПРУНЕНКО О.Б., ГОЛОВКО І.В. До визначення археологічного ареалу м. Пириятина	215
СУПРУНЕНКО О.Б., ПУГОЛОВОК Ю.О. Наглядові дослідження у «Новому місті» в Полтаві	217
СУПРУНЕНКО О.Б., ПУГОЛОВОК Ю.О., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Наглядові роботи по вул. Садовій на Інститутській горі в Полтаві.....	219
СУПРУНЕНКО О.Б., ПУГОЛОВОК Ю.О. Продовження досліджень на Івановій горі в Полтаві	220
СУПРУНЕНКО О.Б., СИДОРЕНКО О.В. Деякі знахідки з Полтавщини	222
ШРАМКО І.Б., ЗАДНІКОВ С.А. Дослідження Більського городища	223

Рівненська область

ВОЙТЮК О.П. Дослідження пам'яток литовсько-польської доби в Рівненському р-ні.....	225
КОЗАК Д.Н., ВОЙТЮК О.П. Пам'ятки литовсько-польської доби в с. Хрінники на Рівненщині	226
КОЗАК Д., ПРИЩЕПА Б. Нові дослідження біля с. Хрінники Рівненської обл.	228
ПРИЩЕПА Б.А., ВОЙТЮК О.П. Роботи в Пересопниці на уроч. Баранівка	229
ПРИЩЕПА Б.А., ХАРКОВЕЦЬ Ю.І. Роботи в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3.....	231
ПРИЩЕПА Б.А., ХАРКОВЕЦЬ Ю.І. Дослідження на території Рівненської обл.	232

Тернопільська область

Ситник О. Дослідження палеолітичної стоянки Ванжулів І у 2013 р.	234
СТРОЦЕНЬ Б. Дослідження ДП «ОАСУ Подільська археологія»	236
СТРОЦЕНЬ Б.С., МЕГЕЙ В.П., БОЛТАНЮК П.А. Археологічні дослідження Кам'янця-Подільського 2013 р.	237

Харківська область

АКСЬОНОВ В.С. Нові відкриття на Нетайлівському могильнику салтово-маяцької культури	239
АКСЬОНОВ В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів	240
АКСЬОНОВ В.С., ЛАПТЕВ А.А. Работы на салтовском кремационном могильнике у с. Кицевка Харьковской обл.	242
ГОЛУБЄВА І.В. Дослідження підземного християнського скиту у с. Ков'яги Валківського р-ну Харківської обл.	243
ГОЛУБЄВА І.В. Дослідження поселення часів Золотої орди «Стромоухово»	245
ГОЛУБЄВА І.В. Дослідження Цареборисівської фортеці кін. XVI—XVII ст. біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну	246
ГОЛУБЄВА І.В. Охоронні дослідження курганів скіфського часу біля с. Кусторівка Краснокутського р-ну	246
ГОЛУБЄВА І.В. Охоронні дослідження поселення скіфського часу біля с. Новоселівка Нововодолазького р-ну	247
ГОЛУБЄВА І.В., ОКАТЕНКО В.М., ВАРАЧОВА К.Г., КВІТКОВСЬКИЙ В.І., КОЛОДА В.В., РЕЗНІЧЕНКО І.О., СВИСТУН Г.Є., ФІЛАТОВ Д.О. Обстеження ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» на території Харківської обл.....	249
КОЛОДА В.В. Дослідження на городищі Мохнач.....	251
КОЛОДА В.В. Нове гончарне горно салтівської культури.....	252
ЛЮБИЧЕВ М.В., МИЗГІН К.В., ВАРАЧОВА К.Г., ШУЛЬГЦЕ Е. Дослідження пам'яток пізньоримського часу у Харківській обл.....	254
ОКАТЕНКО В.М. Додаткові дослідження курганів Караванської групи Люботинського могильника	255

ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Дослідження Циркунівського городища	256
СНІЖКО І.А. Дослідження периферійної частини стоянки біля с. Кам'янка	256

Херсонська область

БИЛКОВА В.П., НЕМЦЕВ С.О., САМОЙЛЕНКО І.Ю. Пізній горизонт на Білозерському поселенні (розкопки 2012–2013 рр.)	258
--	-----

Хмельницька область

СТЕПАНЧУК В.М., РИЖОВ С.М., ЛЕВЧУК П.О., ВЕТРОВ В.С., ЯМАДА М., СУДА Й. Роботи Нижньопалеолітичної експедиції (НПЕ)	260
СТЕПАНЧУК В.М., РИЖОВ С.М., МАТВІЙШИНА Ж.М., КАРМАЗИНЕНКО С.П., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г. Дослідження нижньопалеолітичних місцезнаходжень біля смт Меджибіж.....	261
ЯКУБОВСЬКИЙ В.І. Дослідження середньовічного м. Губина.....	262

Черкаська область

ВІДЕЙКО М., БУРДО Н., МЮЛЛЕР Й., ХОФМАНН Р., РАССМАНН К., МІШКА К. Відновлення комплексних досліджень поселенні біля с. Майданецького	264
ЛИСЕНКО С.Д., ОВЧИННИКОВ Е.В., ФЕДЬКО В.Ф. Дослідження біля с. Безпальче у 2013 р.	265
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., НУЖНИЙ Д.Ю., ПЕАН СТ. Дослідження ділянки на південь від першого межирицького житла	266

Чернівецька область

ІЛЬКІВ М.В., ПИВОВАРОВ С.В., МИХАЙЛИНА Л.П., МИСЬКО Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р.	269
ІЛЬКІВ М.В., ПИВОВАРОВ С.В. Дослідження чернівецької філії ОАСУ	271
ПЕТРАУСКАС О.В., АВРАМЕНКО М.О., ДІДЕНКО С.В. Розкопки могильника черняхівської культури Комарів-1	272
ПЕТРАУСКАС О.В., КОВАЛЬ О.А., ШИШКІН Р.Г., ЧОРНИЙ А.М. Дослідження виробничої факторії пізньоримського часу Комарів	273
ПЕТРАУСКАС О.В., МИЛЯН Т.Р. Дослідження комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарові	274

Чернігівська область

Бондар О.М. Дослідження комплексу в с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну.....	276
КЕДУН І.С., ЧЕРНЕНКО О.Є. Дослідження у Новгород-Сіверському та Ніжині.....	277
ЛУЦЕНКО Р.М., ЛУЦЕНКО К.П., ЯРОШЕНКО О.М. Дослідження Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря	279
МОЦЯ О.П., БОНДАР О.М., СИТИЙ Ю.М., СКОРОХОД В.М. Розвідки правого берега р. Снов	281
СИТИЙ Ю.М., МЕЗЕНЦЕВ В.І. Археологічні дослідження в Батурині.....	282
СКОРОХОД В.М., КАПУСТІН К.М., МИРОНЕНКО Л.В., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища.....	284
СКОРОХОД В.М., МОЦЯ О.П., СИТИЙ Ю.М., ЖИГОЛА В.С. Роботи на Виповзівському городищі	286
СКОРОХОД В.М., СИТА Л.Ф., ШУМЕЙ О.М. Зачистки культурного шару на посаді Виповзівського городища	287
СКОРОХОД В.Н., ФЕТИСОВ А.А. Исследования на подоле Выползовского городища	289
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ЖАРОВ Г.В., ЖАРОВА Т.М. Дослідження Лівобережної комплексної археологічної експедиції	291
ЧЕРНЕНКО О.Є., ИОАННИСЯН О.М., НОВИК Т.Г. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору.....	292

ЧЕРНЕНКО О.Е., КАЗАКОВ А.Л., НОВИК Т.Г. Дослідження Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові.....	293
--	-----

м. Київ

БАЛАКІН С.А., ЗАЖИГАЛОВ О.В. Дослідження на території Києво-Печерської лаври.....	295
ІВАКІН В.Г., БІБІКОВ Д.В. Дослідження на території м. Вишгород та Вишгородського р-ну.	296
ІВАКІН Г.Ю., БОБРОВСЬКИЙ Т.А., КОЗЮБА В.К. Дослідження у садибі Софійського собору у м. Києві.....	297
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження об'єктів XVI—XVII ст. біля Західного палацу.....	299
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження території на південь від Західного палацу в 2012 р.	300
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження Західного палацу у Києві 2008—2013 рр.....	302
КОЗЮБА В.К. Археологічні розвідки на території Києва	303
КОЗЮБА В.К., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О., ОНОГДА О.В. Дослідження об'єкту XV ст. на поселенні в Китаєві.....	305

м. Севастополь

АЛЕКСЕЕНКО Н.А., ДЬЯЧКОВ С.В., СТОЛЯРЕНКО Е.Н. Раскопки башни 5 генуэзской крепости Чембало (XIV—XV вв.).....	307
КОВАЛЕВСКАЯ Л.А., САРНОВСКИ Т. Результаты исследования сельской усадьбы земельного надела 343 на хоре Херсонеса	308
КЛЕНИНА Е.Ю., БЕРНАЦКИ А.Б. Исследования квартала 45 в центральной части Херсонесского городища.....	310
КОСТРОМИЧЁВ Д.А. Разведочные шурфовки на западном некрополе Херсонеса	312
КРАВЧЕНКО Э.А. Раскопки на поселении Уч-Баш	313
НИКОЛАЕНКО Г.М., ДОРОШКО В.В., МАРЧЕНКО Л.В. Античный земельный участок и усадьба 86.....	314
НИКОЛАЕНКО Г.М., МАРЧЕНКО Л.М. Раскопки Гераклеийской экспедиции на территории укрепленного комплекса построек на древнем земельном участке 347	315
РЫЖОВ С.Г. Раскопки IX «А» квартала в северном районе Хераонеса	316
САМОЙЛЕНКО В.Г. Исследования куртины 14 оборонительных сооружений Херсонеса Таврического.....	317
САВЕЛЯ О.Я. Некоторые результаты разведок в Севастополе	318
САВЕЛЯ О.Я., КАРАСЕВИЧ-ЩЕПЕРСКИ Р. Исследования Кадыковки	319
УШАКОВ С.В. Раскопки в Северо-восточном р-не Херсонеса	320
ФИЛИППЕНКО А.А., ТЮРИН М.И. Херсонесское античное укрепленное поселение	322
ЯШАЕВА Т.Ю. Исследования пещерного комплекса под Балаклавским Георгиевским монастырем в 2012—2013 гг.	325

Республіка Молдова

ТЕЛЬНОВ Н.П., РАЗУМОВ С.Н., ЛЫСЕНКО С.Д., СИНИКА В.С. Работы совместной приднестровско-украинской экспедиции	327
--	-----

<i>Автори</i>	329
---------------------	-----

<i>Пам'ятка автора</i>	330
------------------------------	-----

ВІД РЕДАКЦІЇ

Пропонований читачеві том, як завжди, містить стислу інформацію про дослідження та відкриття, здійснені різними експедиціями на теренах України. Але часи буремних перетворень у нашій державі спонукають нас кількісно закарбувати рівень археологічних досліджень 2013 року. Можливо, ми будемо озиратися на цьогорічні показники, як свого часу радянська статистика порівнювала досягнення соціалізму з капіталістичним 1913 роком. З іншого боку 1913 рік археологам надає інший орієнтир — сто років тому в кургані Солоха була відкрита могила царя, в майновому комплексі якої засяяв золотий гробінь, прикрашений батальною сценою.

То ж бажано одержати право на розкопки в 2013 році було 427 дослідників, тридцятьом з яких було відмовлено (через не здані звіти, відсутність правових підстав на проведення досліджень установою, де працює прохач і тощо).

Роботи в полі на підставі виданих Відкритих Листів провадили 242 археологи. З них повномасштабні розкопки за плановою темою (форма І) виконували 137 науковців. Решта провадили рятівні дослідження, розвідки й археологічний нагляд у зоні будівельних робіт.

Фахівці Інституту археології НАН України одержали 96 дозвільних документів, що склало 24 % від загальної кількості; співробітники філіалів Інституту археології відповідно 61 лист, або 16 %. Лідерами виступають археологи ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАНУ, що одержали 106 відкритих листів. Інші установи НАН України скористалися 11 Відкритими Листами. Університети та заповідники одержали майже по півсотні кваліфікаційних документів.

Рік 2013 стає останнім, коли в Криму працювали археологи з України, як врешті і з інших держав, оскільки працювати на анексованих територіях не є етичним та й не відповідає принципам Женевської конвенції. Втім, будемо сподіватися на краще та щиро вірити в те, що півострів рано чи пізно вийде з сірої зони і з'єднається з материковою частиною держави.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

А.И. Айбабин, Э.А. Хайрединова

РАСКОПКИ НА ПЛАТО ЭСКИ-КЕРМЕН

Известняковое плато Эски-Кермен расположено в 6 километрах южнее с. Красный Мак (Бахчисарайский район), в юго-западной части второй гряды Крымских гор. В последние десятилетия VI в., после вторжения тюрков во владения Византии в Крыму в 576 г., византийские военные инженеры построили на плато Эски-Кермен крепость для обитавших в ближайшей округе алан и готов.

В 2013 г. по заказу Бахчисарайского историко-культурного заповедника экспедиция Крымского отделения института востоковедения НАН Украины, по Открытому Листу №298/00102 от 12 июня 2013 г., выданному на имя руководителя экспедиции Э. А. Хайрединовой и в соответствии с разрешением Министерства культуры Украины №22-119/13 от

27 июня 2013 г., продолжила охранные раскопки на плато Эски-Кермен. Исследовались участки городской застройки на восточной стороне главной продольной улицы в 166 м южнее стены базилики и некрополя на юго-восточном склоне плато.

На городище, в квартале 1, к раскопам 2005 и 2008 г. был присоединен участок в ЮЗ направлении, общей площадью 100 м². (рис. 1). На исследованной территории, под слоем разрушения (толщиной от 0,2 до 1,0 м) открыты остатки жилых и хозяйственных построек и участок второй поперечной улицы. В помещениях и на отдельных участках хозяйственного двора и улицы, под развалом камней от рухнувших стен прослежены следы мощного пожара, в котором погибли постройки.

Рис. 1. Городище на плато Эски-Кермен. Раскоп 2013 года в квартале 1. Общий вид с северо-востока

Рис. 2. Городище на плато Эски-Кермен. Раскоп 2013 года в квартале 1. Винтовая лестница и вход в подвал 1. Вид с севера

На хозяйственном дворе зачищено два подвала, полностью высеченные в скале. В один из них вела узкая винтовая лестница (рис. 2). В

грунте, заполнявшем подвалы, найдены многочисленные камни от кладок, обломки черепицы, тарной и столовой керамики, а также разрозненные человеческие кости. Из подвала 1 извлекли детали женского парадного убора, состоящего из пары серебряных серег и бронзовых двух перстней и кольца. В подвале 2, среди обломков пифоса найдено большое количество прелого зерна.

Находки в слоях разрушения обломков плоскодонных двуручных амфор классов 45, 47, 48 и 52 по ХК-95 и трехручных кувшинов класса 51 по ХК-95, характерных в Херсонесе для словес XIII—XIV вв., а также фрагментов поливной керамики группы Зевксиппа, производившейся в последние десятилетия XII — первой половине XIII вв., подтвердили основанный на материалах раскопок прошлых лет вывод о гибели городища на плато Эски-Кермен во второй половине XIII в.

На нижней террасе южного склона горы Эски-Кермен, на некрополе, в 10 м к СВ от участка, раскопанного в 2006—2008 гг., заложен раскоп общей площадью 16 м². В нем зачищено два склепа (379 и 380), выкопанных в материковой глине. Оба склепа оказались разграбленными в древности. В склепе 380 найдены бусы из стекла и янтаря, три бронзовых подвесных креста, а также детали нескольких обувных наборов VII в.

Д.Ю. Алядинова, И.Б. Тесленко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ОКРАИНЕ с. ДАЧНОЕ (ТОЛЕ) БАХЧИСАРАЙСКОГО р-на

В октябре 2013 г. Бахчисарайским отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАН Украины проводились разведки близ с. Дачное (до 1948 г. — Толе, Тюле, Тёле, Туюле, Тюлле, Толле, Туле, Тоуле). Деревня располагается примерно в 3 км к юго-западу от юго-западной окраины г. Бахчисарай, на левом берегу р. Кача, у подножия северо-западных склонов Второй Гряды Крымских гор. Первое документальное свидетельство существования Тюле (Толе) встречается в Камеральном Описании Крыма 1784 года. Согласно ему в последний период Крымского ханства деревня относилась к Бахчисарайскому кадылыку Бахчисарайского

каймаканства. Она также отмечена на топографических картах конца XIX — начала XX вв., в частности — военно-топографической карте генерал-майора С.А. Мухина 1817 г. На то время здесь значилось 15 дворов.

По свидетельству сотрудников КРУ «Бахчисарайского историко-культурного заповедника» в 1998 г. в процессе земляных работ, связанных с установкой столбов ЛЭП, в районе с. Дачное был обнаружен археологический объект с материалом османского периода, который позже подвергся несанкционированным раскопкам. Керамика из отвалов этих раскопок частично передана в музей.

Рис. 1. Развал кувшинов

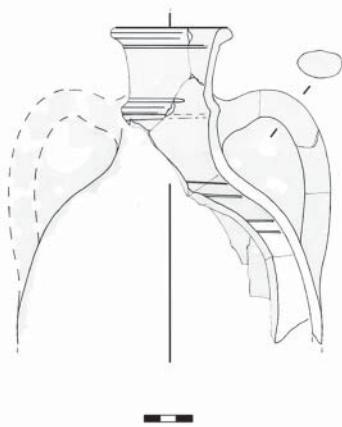

Рис. 2. Частично реконструированные кувшины

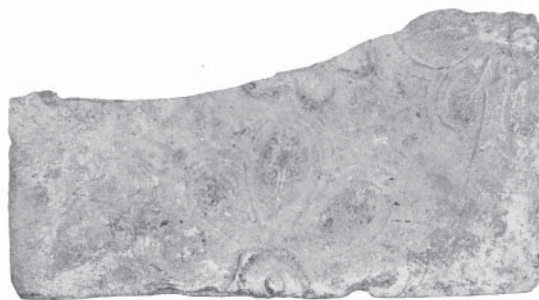
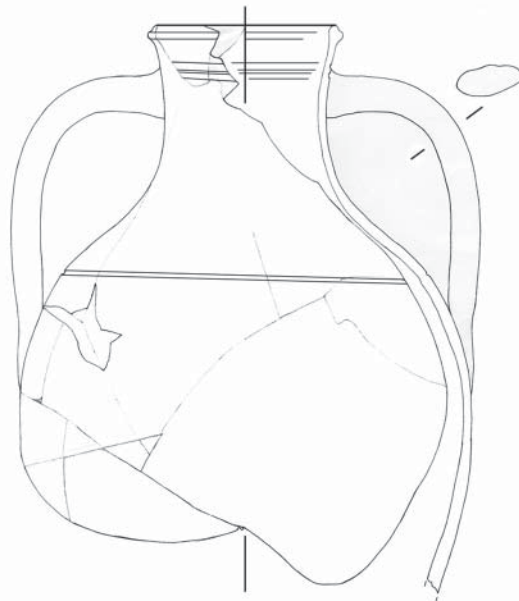

Рис. 3. Фрагменты курительных трубок и из-разца.

В ходе работ 2013 г. было установлено, что обозначенный объект находится на левом берегу р. Кача, примерно в 490 м к югу от ее русла и в 265 м к востоку от юго-восточной окраины с. Дачное, на первой речной террасе. Ко времени осмотра здесь располагалась воронка с оплывшими краями (глубина — около 1,3 м и

диаметр — около 2,0 м), рядом с которой на поверхности задернованных отвалов встречалось значительное количество черепицы-татарки. Для выяснения функционального назначения и хронологической позиции археологического объекта на месте углубления был заложен разведывательный шурф. Шурф прямоугольной в

плана формы, ориентирован по сторонам света, размер — 1,75 × 2,3 м, максимальная глубина — 3,40 м. На глубине 0,75—1,1 м от современной дневной поверхности была вскрыта верхняя часть некоего сооружения, вырубленного в материковых породах — мергелях. Оно представляет собой округлую в плане, расширяющуюся к низу яму с покатыми стенками и плоским дном, преобразованным округлым углублением в центральной части. Диаметр ямы: вверху — 2,0 м, внизу — не менее 3,0—4,0 м, глубина — до 2,85 м. В пределах шурфа полностью исследован юго-восточный сектор сооружения. Большая часть его заполнения здесь нарушена несанкционированными раскопками. Стратиграфия не потревоженных перекопами культурных слоев и материал из них позволяют интерпретировать данный объект как некое хозяйственное или жилищно-хозяйственное помещение, которое после прекращения функционирования использовалось в качестве мусорной ямы. На полу сооружения *in situ* зафиксированы остатки очага, фрагментированный керамический изразец с прямоугольной лицевой пластиной, развалы двух красноглиняных кувшинов (рис. 1, 2), целые черепа двух овец. Поверхность пола перекрывал слой органического тлена мощностью около 0,03—0,08 м. Слой разрушения (мощность — до 0,22—0,32 м) был насыщен крупными обломками черепицы-татарки. Вышележащие напластования содержали большое количество фрагментированного археологического материала, древесных углей и органических остатков.

В целом, в различных культурных напластованиях на исследованном участке обнаружено 2734 находки: фаунистические останки (1094 ед.), керамика (строительная, кухонно-

столовая, в том числе поливная, сероглиняные курительные трубки, изразцы (рис. 3) и пр.) (1303 ед.), изделия из стекла и металла (в том числе шаровидная серебряная пуговица) (38 ед.). Хронологическая позиция артефактов из заполнения объекта не выходит за рамки XVII — начала XVIII вв.

Довольно представительная коллекция импортной поливной посуды (турецкий полуфаянс, китайский фарфор), изразцов и плитки, не характерных для крестьянских хозяйств того времени, позволяет предположить, что исследованный комплекс мог быть как-то связан с загородной резиденцией правителей Крымского ханства, возможно, одного из нуреддин-султанов¹. Резиденция нуреддинов у р. Кача — Качи-Сарай² — упоминаний, например, в «Книге путешествия» Э. Челеби (посетил Крым в 1666—1667 гг.).

Исходя из этого, перспективным представляется дальнейшее более основательное изучение выявленного объекта и прилегающих к нему территорий.

¹ Нуреддин (дословный перевод с арабского «луч веры») — титул третьего по значимости после хана и калги лица в иерархии Крымского ханства. Во время заседания дивана (институт государственного совета при хане) садился слева от хана. Должность нуреддина была введена в 1578 г. ханом Мехмедом II Гераем (1577—1584). Каждый хан вступая на престол вслед за калгой назначал нуреддина из числа своих братьев, сыновей или племянников. Поскольку данную должность могли занимать только княжичи из ханского рода, именовавшиеся в Крыму султанами, по отношению к ним часто использовалось название «нуреддин-султан».

² Также Качи-Сарай значится в числе малых ханских дворцов — загородных резиденций ханского рода — наряду с Девлет-Сараем, Улаклы-Сараем, Алма-Сараем и Сюйрень-Сараем.

Ю.Л. Белик, В.П. Толстикова

ИССЛЕДОВАНИЯ СОВМЕСТНОЙ ПАНТИКАПЕЙСКОЙ (БОСПОРСКОЙ) ЭКСПЕДИЦИИ ГМИИ им. А.С. ПУШКИНА (РФ) И КРУ «КЕРЧЕНСКИЙ ИКЗ» (УКРАИНА)

В соответствии с планом исследований основные работы в 2013 г. были сосредоточены на раскопе Новый Верхний Митридатский.

На раскопе Центральный Эспланадный, производилась консервация южной стены Строи-

тельного комплекса с перистильным двором, кладка 399 (2-я половина III—I вв. до н. э.).

Раскоп Новый Верхний Митридатский. Слой VI — 2 чв. V вв. до н. э. Исследования были продолжены на северной границе верхнего плато

горы Митридат, вдоль южного и западного фасов материкового скального массива.

Основной задачей сезона было продолжение исследования слоя первой половины VI — второй четверти V вв. до н. э., который, как предполагалось, сохранился на всех указанных квадратах. Кроме того, были продолжены раскопки на квадрате 46 в цистерне 14 и ведущем в нее наклонном дромосе 13.

Напомним, что в 2012 г. анализ датирующих материалов и строительных остатков, залегающих на квадратах 20 а; 20; 28 позволил выявить не менее семи последовательно сменявших одна другую строительных фаз. Результаты раскопок сезона 2013 г. позволяют существенно дополнить эту хронологическую схему.

В отчетном сезоне на квадратах 20а; 20 были продолжены исследования северо-восточной части здания, получившего обозначение Д—1, относящегося к третьей четверти VI в. до н. э. Эта наземная, прямоугольная в плане постройка, ориентированная углами по странам света была оформлена стенами из сырцово-кирпичной кладки на каменных цоколях высотой более 1 м (кладки с номерами 27 а, 27 б). В юго-восточном углу ее был открыт участок белого глинобитного пола из известнякового щебня и крошки (пол 38). В отчетном сезоне удалось открыть весь доступный для исследования участок пола 38, а также фрагмент кладки цоколя северо-западной стены здания (кладка 27 в).

С целью уточнения датировки этой исключительно важной постройки были разобраны отрезки перекрывавших ее, более поздних кладок 36 и 32, а из подстилавших эти кладки слоев, залегавших над полом 38, взят датирующий материал.

Этот материал, наряду с датирующими слой фрагментами чернофигурной аттической керамики рубежа VI—V вв. до н. э., содержал бронзовые наконечники стрел скифских типов, а также бронзовую литую бляшку в форме стилизованной головы лосихи в скифском зверином стиле.

Раскопками отчетного сезона установлено, что лишь северо-восточный угол Д—1 опирается на выход скального массива, тогда как все остальные его цоколи покоятся на культурном слое, совокупная мощность которого превышает 2 м. (рис. 1).

Этот слой образован двумя горизонтами слоев пожарищ, древнейший из которых — нижний по уровню (СП 1), залегает непосредственно на поверхности материка.

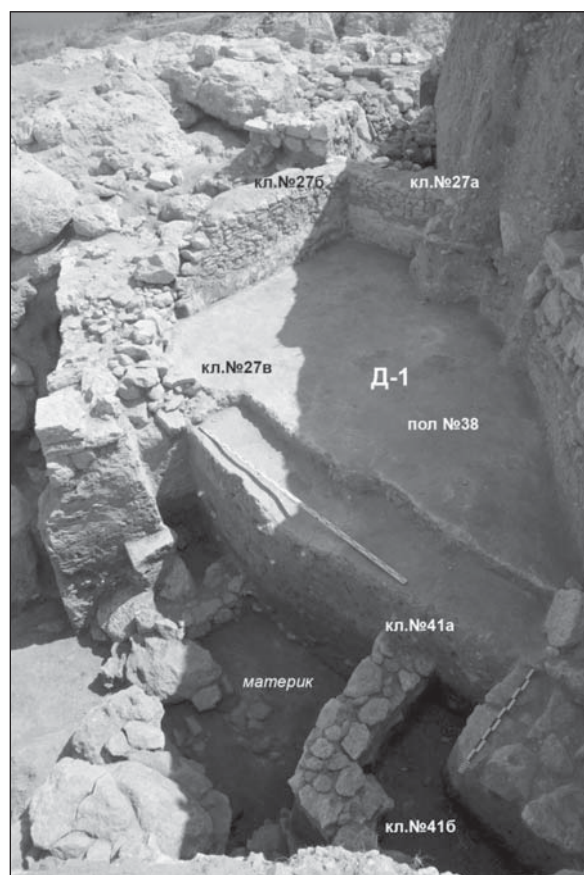

Рис. 1. Северо-восточная часть дома (Д—1), конец третьей четверти VI в. до н. э. Вид с запада

Наиболее существенным открытием сезона можно считать тот факт, что на поверхности материка открыты кладки стен наземных построек (кладки 43; 44; 45), перекрытые СП 1. Керамический материал из этого слоя представлен фрагментами восточно-греческой керамики, датируемыми концом VII — началом второй четверти VI вв. до н. э.

На поверхности СП 1 обнаружены остатки цокольных кладок дома (кладки 41а, 41б), а также прослойка рушенного сырца и золы — слой разрушения этой постройки, которую, предварительно, можно датировать началом третьей четверти VI в. до н. э. Данная постройка оказалась перекрыта еще одним слоем пожарища (СП 2), толщина которого достигала 0,7 м. Этот слой содержал, наряду с обломками восточно-греческой керамики, фрагменты чернофигурных сосудов аттического производства, что позволяет датировать его периодом между 550—535 гг. до н. э. Именно на поверхности этого слоя (СП 2) и был сооружен Д—1.

Одной из основных задач отчетного сезона являлось продолжение исследования в вырубленной в толще скального массива цистер-

не 14 на квадрате 46. Раскопки были доведены уровня подошвы 25 штыва. На этом уровне ее основание в плане имеет вид неправильного прямоугольника со скругленными углами размерами 5,5 × 4,5 м. Общая глубина цистерны составляет 8,2 м. В процессе раскопок отчетного сезона был также полностью расчищен и наклонный коридор-дромос со скальной лестницей 13, ведущий в цистерну через дверной проем в ее северной стене.

Из наиболее значительных находок, обнаруженных в слое заполнения цистерны, следует отметить элемент составной базы самосского варианта ионического ордера — тор диаметром 77,4 см, профилированный по внешнему краю пятью скоциями, разделенными двояными валиками. По завершении полевого сезона все строительные объекты были законсервированы. Находки сданы по описи в фонды Керченского историко-культурного заповедника.

А.М. Бутягин, П.Г. Столяренко

РАСКОПКИ МИРМЕКИЯ В 2013 г.

В июле—августе 2013 года российско-украинская Мирмекийская экспедиция Государственного Эрмитажа и КИКЗ продолжила раскопки городища Мирмекий, расположенного на северном берегу Керченской бухты в районе Карантинного мыса. Продолжались работы на участке «И» в центральной части городища, а также предварительные исследования начаты в районе участка «ТС» возле основания скалы мыса. Было исследовано около 430 м², культурный слой снят на 1—1,2 м. Раскопки были остановлены на уровне верхней части стен построек первой четверти V в. до н. э.

На участке «И» продолжались исследования культурных напластований зольника, который был раскопан в 2008—2011 гг. Одной из задач исследования было обнаружение границ здания начала V в. до н. э., открытого в 1960-х и 2000-х гг. Кроме того, закончена выборка отвалов от предыдущих раскопок в северной части раскопа. В ходе этих работ был найден бронзовый перстень, с рельефным изображением женского профиля на щитке. Вероятно, он был изготовлен в эллинистическом Египте или подражал такому изделию.

В северной части раскопа нетронутая стратиграфия сохранилась с уровня, до которого дошло исследование В.Ф. Гайдукевича, а в южной части слои дошли почти непо потревоженные. В центральной части залегал слой зеленоватой глины плотностью до 0,2 м, подстилавший обрывки кладок, которые были обнаружены в прошлом сезоне, в котором почти не было находок. Он подстился слоем темно-

коричневого суглинка, который понижался к центральной части раскопа, опускаясь в большую западину аморфных очертаний на глубину до 0,6 м, с севера этот слой резко повышался. Уровень западины подстилался слоем пепла. Оба слоя были насыщены большим количеством мелких обломков известняка, вероятно, образовавшегося в результате обрушения стен построек. В слое пепла найдены обломки краснофигурной пелики, относящейся к последней четверти 4 в. до н. э., видимо, котлован можно датировать именно этим временем. Ниже залегал слой желтоватого суглинка плотностью до 0,4 м, вероятно, относящийся ко второй половине V в. до н. э., который, в свою очередь подстилался темно-коричневым суглинком с включениями известняковой крошки, который в южной части участка покоится непосредственно на материковой скале и относится к первой половине V в. до н. э. Именно в нём залегают строительные остатки позднеархаического времени. В ходе работ на участке обнаружено более 30 бронзовых трёхгранных наконечников стрел. В западине скалы, забитой слоем, относящимся к позднеархаическому периоду, найден череп собаки с застрявшим наконечником стрелы.

Входе раскопок обнаружено 11 ям разных хронологических периодов. Большая часть из них небольшого размера. Интересны две ямы в восточной части участка, по всей видимости, расположенные во дворе т.н. «святилища Деметры» первой половины IV в. до н. э. В одну из них была вертикально вкопана хиос-

Рис. 1. Мирмекий. Участок «И». Вид с севера

ская колпачковая амфора. Другая яма с диаметром устья ок. 1,5 м, была раскопана на глубину 4,1 м, после чего раскопки пришлось прекратить из соображений безопасности. В устье ямы находилась гераклеяская амфора с клеймом, в материале — обломки краснофигурной керамики. Не исключено, что это яма служила колодезем, так как в нижней части в слоях было найдено минимальное количество керамики, но следов облицовки не обнаружено.

Строительные комплексы, открытые на участке «И», принадлежат позднеархаическому и классическому периодам. К первому из них относится небольшое помещение, площадью около 7 м², вероятно, являвшаяся частью более обширной постройки. Сохранились остатки цоколей каменных стен с восточной, северной и западной стороны, а с востока за стеной фрагмент небольшой каменной вымостки. Помещение было перекрыто полом из известкового раствора, открытым в прошлом году. Под полом был обнаружен слой разрушения со следами горения и разбитой черепицей, лежащей на каменной вымостке. Возможно, это помещение синхронно первому строительному периоду «святилища Деметры».

В северной части раскопа открыто помещение размерами ок. 5 × 4 м, являвшееся крайним с запада в позднеархаическом доме, который изучался в 2001—2007 гг. Стены несут следы одной перестройки. В верхних слоях обнаружены такие же известковые полы, как и в предыдущем. Судя по всему, помещение, по-

гибшее в пожаре во второй четверти V в. до н. э., было впоследствии расчищено и использовано во время строительства «святилища Деметры», при этом на предыдущих каменных цоколях были сложены новые. В нижележащих слоях у восточной стены обнаружен глинобитный очаг. К югу от помещения располагался двор, частично покрытый каменной вымосткой, а далее ещё одно помещение. Размеры этого помещения примерно 5 × 8 м. Кладки помещений следуют в направлении восток-запад. К югу от помещения располагался двор, вымощенный мелким камнем.

К западу от этой постройки были расчищены остатки вымостки из плоских камней среднего размера от улицы, идущей в направлении север—юг, часть которой была открыта в прошлом сезоне. Ширина улицы составляла около 2 м, а сохранившаяся длина вымостки 12 м. Далее улица продолжалась без мощения. В результате работ удалось значительно прояснить городскую структуру позднеархаического Мирмекия.

На участке «ТС» возле основания скалы Карантинного мыса была сделана прирезка площадью 50 м². Слой был исследован на глубину 1,2 м, причём выяснилось, что он представляет собой перекоп военного времени. В результате зачистки средневекового горизонта были обнаружены и выбраны две прорезающие одна другую грушевидные по форме ямы XIV—XV вв., заполненные камнями и рыхлым зольным грунтом.

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРАБЕЛЬНИХ АВАРІЙ СОЮЗНИЦЬКОГО ФЛОТУ КРИМСЬКОЇ КАМПАНІЇ (1854 р.) В ЄВПАТОРІЙСЬКІЙ БУХТІ

В 2013 р. пройшло 160 років від початку Кримської (Східної) війни. 2 (14) листопада 1854 р. сильний шторм наніс величезні втрати союзницькому англо-французько-турецькому флоту. Загибло і було пошкоджено більше 60 суден різних класів. Частина з них, що базувалася в окупованій Євпаторії, загинула в акваторії Євпаторійської бухти. Цього року дослідження проводилися у відповідності з програмою паспортизації об'єктів підводної культурної спадщини.

В ході досліджень було локалізовано місце загибелі 6 суден.

Перше судно знаходиться в акваторії м. Євпаторія на північний схід від причалу № 47 (яхт-клуб). Об'єкт являє собою рештки аварії дерев'яного судна, від якого залишився дерев'яний остов. Баласт зберігся у вигляді розвалу гальки. Дерев'яний набір судна кріпився за допомогою залізних нагельв. Корпус ззовні був оббитий мідною обшивкою, що зустрічається фрагментарно. Клейм на обшивці

Рис. 1. Форштєвень четвертого об'єкту

не виявлено. При обстеженні корабельної аварії зустрічаються чавунні ядра, картеч, а також чавунні бомби. Корма та носова частина судна заміті. Підвищенні над ґрунтом — до 0,5 м, видима довжина — 20 м. Корабельна аварія ідентифікована як одне з купецьких суден англійського флоту.

Другий об'єкт, виявлений в районі Нового пляжу Євпаторії, являє собою рештки аварії дерев'яного судна, від якого залишився дерев'яний остов. Кріплення — бронзові костилі та мідні цвяхи, хоча трапляються залізні цвяхи. Зовнішній бік був оббитий обшивкою, листи якої мають клейма: MUNTES PATENT 6 22 6. Простежується скупчення ядер великого калібру. У кормовій частині по правому борту знаходиться великий залізний прямокутний бак. Не виключено, що це є один з пароходофрегатів або парова гвинтова шхуна.

Третій об'єкт розташовується в районі Нового пляжу на траверзі кафе «Лето» в 50 м від берега. Видимі розміри корабельної аварії 20 × 6 м. Зустрічаються також різноманітні залізні конструкції, що не піддаються ідентифікації. На одному з нагельв, що скріплював дерев'яні конструкції судна, простежуються клейма «MUNTES PATENT». Трапляються квадратно литі бронзові цвяхи. Зовнішній бік корпусу вкритий листовою бронзовою обшивкою. Під листами обшивки виявлені бронзові цвяхи без капелюшків, що говорить про те що судно ремонтувалося і йому була замінена обшивка. Клейма на обшивці «MUNTES PATENT». В кормовій частині зустрічаються фрагменти свинцевої обшивки, ймовірно від порохового погребу.

Каркас судна четвертого об'єкту добре зберіг свою форму. В районі гротщогли зберігся степс та поруч, у помпових колодязях — залізні труби від корабельних pomp. В носовій частині відносно добре збереглася кільова балка, а форштєвень підвищується над ґрунтом на 1,2 м. Спостерігаються сліди сильної пожежі, трапляються оплавлені цвяхи і обшивка, оплавлені англійські пляшки, все покриває шар гару. У носовій частині скупчення ядер. Обшивка має клеймо MUNTES PATENT. Виявлені залізні квадратні цистерни з кришка-

ми стоять у два ряди. Кришки подвійні, кожна велика кришка в центрі має малу, призначену для відбору проб. Зустрічаються великі шматки вугілля. У конгломератах виявлені зерна пшениці. При обстеженні об'єкту в 2006 р. експедицією «Південьгідроархеологія» серед виявлених знахідок були керамічна люлька турецького походження, фрагменти скляних пляшок ХІХ століття, керамічний стакан від свічника, латунні шпильки від набору корпусу корабля.

Останні два об'єкти розташовуються південніше. Перша корабельна аварія знаходиться на відстані 250 м від берега перпендикулярно берегу. Добре простежуються балки прокольного набору, прошиті стержнями з кольорового сплаву. Довжина судна складала близько 20 м.

Дотикаючись до нього паралельно берегу лежить інша корабельна аварія. Балки більшого розміру, прошиті нагелями з чорного металі. Збереглися фрагменти обшивки. Довжина судна складала не менше 40 м.

В.В. Вахонєєв

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРАБЕЛЬНОЇ АВАРІЇ ХVІІІ ст. В КЕРЧЕНСЬКІЙ ПРОТОЦІ

В 2013 р. експедицією КРУ «Чорноморський центр підводних досліджень» в акваторії мису Такіль в південній частині Керченської протоки на відстані 70 м від берега була локалізована корабельна аварія дерев'яного вітрильно-гребного судна, попередньо датованого кінцем ХVІІІ ст. Об'єкт знаходиться на невеликій відстані від берега, тому зазнає постійних змін внаслідок штормової активності. Дно піщане з великою кількістю кам'яних валунів різних розмірів. Частина валунів знаходиться безпосередньо на рештках корабельної аварії.

Від судна залишився дерев'яний остов, ззовні оббитий мідними листами. Зберігся дерев'яний набір. Відстань між шпацами складає приблизно 0,6 м. Корма та носова частина замулені в пісок. По всій площі корабельної аварії навалені великі кам'яні глиби. На дерев'яних рештах де-не-де зустрічаються сліди пожежі. В центральній частині корпусу судна зберігся металевий залізний ланцюг. Корпус ззовні оббитий мідною обшивкою.

Дана корабельна аварія з великою долею вірогідності має відношення до подій 8 (19) липня 1790 року, коли в даному районі відбулася битва між російською ескадрою під команду-

ванням контр-адмірала Ф.Ф. Ушакова і турецьким флотом. В ході бою російська ескадра здобула перемогу, яка не дозволила Османській імперії висадити свої війська в Криму. В результаті бою один із кирлангичів, який тримався серед лінійних кораблів, був потоплений в акваторії мису Такіль. Виявлена корабельна аварія за своїми параметрами може бути ідентифікована як місце загибелі турецького вітрильно-гребного судна (кирлангича) кінця ХVІІІ ст.

Рис. 1. Форштевень четвертого об'єкту

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ГОРОДИЩА АКРА В СХІДНОМУ КРИМУ

В 2013 р. КРУ «Чорноморський центр підводних досліджень» та Державний Ермітаж продовжили підводні археологічні дослідження затопленої частини античного городища Акра, розпочаті в 2011 р. Городище розташоване на південній окраїні с. Набережне Завітненської сільської ради Ленінського району АР Крим на схід від піщаної коси, що розділяє Керченську протоку та озеро Яниш. Культурні нашарування фіксуються до глибин 3,5—4 м.

Основним результатом підводних розкопок сезону 2013 р. стало дослідження фортифікаційної башти 1, площею 48 м². Даний об'єкт був відкритий ще в 1980-ті рр., потім оглянутий експедицією Керченського заповідника в 1990-х рр., але підводних розкопок проведено не було. В 2011—2012 рр. він був повністю занесений піщаними відкладеннями. Весняні шторми відкрили об'єкт, в зв'язку з чим було вирішено провести його розкопки, графічну та фото фіксації.

Башта складалася з тесаних вапнякових блоків з рустом з лицевого боку. Рустовані блоки складали як зовнішню сторону башти, так і внутрішню. Два ряди кладки збереглися в висоту до 1 м. Як показали роботи в розвідувальній траншеї, площею 5 м², стіни башти були зведені над великими дерев'яними обробленими балками, які були складені у формі клітини (рис. 1), можливо з метою боротьби з високим рівнем ґрунтових вод чи з сейсмічними коливаннями поверхні. Заповнення башти складалося з культурних нашарувань з великою кількістю керамічних фрагментів, іноді достатньо великих розмірів. Підлога глинобитна.

Дослідження з зовнішнього північного фасу башти також дали цікаві результати. Над підніжжям фундаментного ряду були зачищені дві верхні частини амфор (синопської з клеймом на ручці $\Sigma\Gamma\text{A}\text{I}\text{OY}/\text{A}\Sigma\text{T}\text{Y}\text{N}\text{O}\text{M}\text{OY}/\text{I}\Sigma\text{T}\text{A}\text{I}\text{OY}$, емблема: канфар та кнідської) та нижня частина (синопської). Поряд із ними був виявлений фрагментований елліністичний дерев'яний гребінець з дрібними зубцями з одного боку та великими з іншого. Він орнаментований трьома вирізаними колами (рис. 2).

Досліджена башта захищала північну частину південно-західної оборонної стіни Акри і

була прибудована до неї з зовнішнього боку в другій половині IV ст. до н. е.

Крім зазначених робіт була проведена топографічна зйомка городища та прилеглих до нього територій тахеометром Trimble M3. На підготовлений таким чином план були нанесені всі ділянки робіт 2011—2013 рр. та видимі археологічні об'єкти. За результатами робіт до Республіканського комітету АРК охорони культурної спадщини поданий повний комплект документів для внесення античного городища Акра до Державного Реєстру нерухомих пам'яток.

По закінченні робіт всі розкопки були законсервовані, а знахідки передані до фондів КРУ «Керченський історико-культурний заповідник». Проведені роботи ще раз засвідчили перспективність продовження підводних досліджень з огляду на добру збереженість під водою дерев'яних конструкцій та виробів.

Рис. 1. Дерев'яні балки в основі фундаменту башти 1

Рис. 2. Дерев'яний гребінець з підводних досліджень Акри в 2013 р.

РОЗВІДКИ НА ОКОЛИЦІ с. КАРАСЬОВКА АРК

- 1 - місцезнаходження Сеферек Коба III
- 2-5 - родовища залізної руди (поверхневі руди з високим змістом заліза) і вогнетривких глин
- 6 - курганний могилиник

Рис. 1. Топографічна карта району розвідок

В 2013 р. були продовжені археологічні розвідки на околиці с. Карасьовка Білогірського району АРК.

Матеріал із розвідок 2012 року на місцезнаходженні Сеферек Коба III показав, що масова колекція із шурфу 1 представлена кизилкобинською керамікою (Куштан, Весельський, Манько, 2012), яка співвідноситься з хронологічним горизонтом V—УБ (Кравченко, 2007, 2011). Крім того, із цього ж шурфу походять фрагменти силікатних (керамічних) і металургійних шлаків та дрібні фрагменти залізної руди з високим процентним вмістом заліза. Оскільки у верхніх шарах шурфу 1 2012 р. було знайдено фрагменти гончарних посудин, а можливість існування давнього залізного виробництва раннього етапу його освоєння у Північному Причорномор'ї визначається низкою необхідних умов, для отримання попере-

днього результату виникла необхідність провести додаткові дослідження.

Археологічні розвідки невдалік місцезнаходження Сеферек Коба III (рис. 1, 1) були спрямовані загалом на пошук виходів поверхневих залізних руд. У результаті візуального огляду схилів балки Япшханлик Йилгаси, витягнутої уздовж північно-східних відрогів Карабі яйли, було виявлено чотири відслонення (рис. 1, 2—5) з виходами залізозмісної породи. Крім того на хребті вододілу на північ від балки було зафіксовано три курганних (?) насипи (рис. 1, 6).

Сеферек Коба III розташована на лівому схилі балки Екитау Араси на висоті 353 м над рівнем моря в 2,5 км на південний захід від с. Карасьовка у верхів'ях р. Біюк Кара Су. Місце являє собою напівцирк майже правильної округлої форми, якій утворений скельним на-

вісом що зруйнувався в давнину та орієнтований входом на південний схід. Склеясті відклади представлені мармуроподібним вапняком верхньоюрського геологічного віку. Місцевість поросла листяним лісом.

У ході розвідок 2013 р. було встановлено наступне. Є підстави вважати, що відкрите виробництво належить до раннього етапу освоєння заліза в Північному Причорномор'ї і може бути зіставлене за типом виробництва з майстернею на укріпленому поселенні Уч-Баш (Кравченко, 2011 а, 2013; Кравченко, Гошко, 2013), а також з подібними майстернями на Кавказі (Хахутаїшвили, 1987) і Уралі (Зав'ялов, Розанова, Терехова, 2009). Встановлена наявність родовища залізної руди (поверхневі руди з високим змістом заліза) і вогнетривких глин на

околиці с. Карасьовка. Деталізована стратиграфія поселення Сеферек Коба III, де крім кизил-кобинського матеріалу є наявним ще й пізньоскіфський шар. Відносна хронологія комплексу кизил-кобинської культури на місцезнаходженні Сеферек Коба III показує його типологічну ідентичність із V горизонтом Уч-Баша (середина VIII — початок VII в. до н. е.).

Можна припускати можливий зв'язок між наявністю родовища поверхневих залізних руд і появою кочових скіфських і пізньоскіфських комплексів у районі Ак Каї. На вододілі балки Япшханлик Йилгаси на північний захід від с. Карасьовка розташовано курганний могильник, хронологічно невизначений. Регіон є археологічно мало вивченим, але дуже перспективним щодо ймовірних результатів.

Н.И. Винокуров, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЯ В КРЫМСКОМ ПРИАЗОВЬЕ

В 2013 г. Международная Артезианская российско-украинская археологическая экспедиция продолжала планомерные научно-исследовательские работы на территории Ленинского района АР Крым. На базе экспедиции успешно проведена археологическая практика исторического факультета МПГУ. Основные охранно-спасательные работы были сконцентрированы в 2013 г. на городище Артезиан, исследованная площадь около 400 м² в юго-восточной части на раскопа III. Этот участок значительно поврежден в ходе варварского разграбления 2007—2013 гг. В ходе раскопок были вскрыты слои античного времени со строительными остатками, преимущественно, I—IV вв. н. э. (рис. 1, 2). Мощностю исследованного культурного слоя достигала 0,75—4,30 м. Раскоп до материка доведен на площади около 380 м².

В отчетном году выявлены культурные напластования и строительные остатки трех хронологических горизонтов античного периода существования городища: конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., I—II вв. н. э. и III — начала IV вв. н. э. Все античные строительные остатки сильно повреждены перекопами средневекового и нового времени, хорошо обработанный камень в основном выбран, а культурный слой значительно переотложен.

К первым двум периодам относятся на раскопе III несколько террас, укрепленных подпорными стенами, остатки хранилища с ямами из-под вкопанных пифосов и амфор, хозяйственные ямы, фундаменты крепостных сооружений «Цитадели» (рис. 1, 2).

При сооружении террас нивелировка поверхности происходила за счет последовательной подсыпки под подпорные стены переотложенного культурного слоя — золистого и глинистого грунта с небольшим содержанием бытового мусора или более ранних культурных напластований и подстилающего его материкового грунта. Интересно присутствие в слое обломков керамики IV—III вв. до н. э. из переотложенного эллинистического культурного слоя. При постройке ранней цитадели помещения I в. до н. э. — I в. н. э. были уже разрушены. Полуподвальные сооружения оказались перекрыты слоем разрушения с большим количеством обломков черепицы: соленов и желобчатых калиптеров, в основном, местного производства.

При доследовании строительных остатков ранней Цитадели, погибшей в 44/45 г. во время боспоро-римской войны, были полностью раскопаны помещения 4 и 10, траншеи выборок стен 175, 177, 169. Впервые за десять лет раскопок ранней цитадели открыта на дне

Рис. 1. Вид на юго-восточный угол раскопа III с северо-востока

Рис. 2. Фундамент южной стены 175 ранней цитадели с запада

траншея выборки остатков фундамента кладки крепостной стены (175). Она сложена по двухлицевой, трехслойной, постелистой, тычково-ложковой, двухрядной системе, насухо, из больших квадров белого известняка. Притеска швов очень неплотная.

Помещения ранней цитадели представляли собой полуподвалы — хранилища с вкопанными на различную глубину пифосами. Все уцелевшие пифосы ранней цитадели были извле-

чены в древности и ямы засыпаны слоем сырового развала с большим содержанием углей, сгоревшего зерна и фрагментами прогоревшей керамики, среди которой были и закопченные обломки пифосов. В траншеях выборок стен найдены также целые и перегоревшие диоритовые плиты торсионных зернотерок. Слой пожара *in situ* доследовался на жилых горизонтах помещений, пифосных и хозяйственных ямах, а в переотложенном состоянии — в транше-

ях выборок стен, в нивелировочном слое под позднюю цитадель, где остались локальные линзы горелого слоя. В гомогенном слое пожара открыты в большом количестве поврежденные огнем остатки бытовой утвари, оружия, орудий труда, железных деталей ларцов и шкатулок, других металлических изделий, украшений, терракотовых фигурок; кальцинированных останков людей. Среди уникальных предметов следует упомянуть отдельные нумизматические находки, уточнившие дату гибели крепости 46/47 гг., перегоревшие в огне: бронзовый шлем, комплект наступательного и оборонительного вооружения, фалар со сценной терзаний животных, бронзовые кувшины, разнообразные украшения.

Жилой горизонт южнее крепостной стены ранней цитадели, маркирован подошвой известнякового алтаря. Он имел квадратную форму. Алтарь был установлен на прямоугольную плиту, вплотную к стене. Подошва плиты залегала на слое известкового отеса, образовавшегося во время возведения крепостных стен. К южной стене, также с внешней стороны, был пристроен круглый бастион, диаметром около 5,0 м, основание которого впоследствии дополнительно укреплено бутовой кладкой, выполнявшей антисейсмические и противотаранные функции. При этом алтарь оказался включенным внутрь кладки. Поздние ямы значительно повредили фундамент бастиона. Бастион и крепость сгорели во время вражеского штурма в начале боспоро-римской войны.

В слое переотложенного пожара найдены в большом количестве остатки разбитых пифосов, амфор, простых гончарных кувшинов и мисок, части краснолаковых открытых сосудов, прогоревшие фрагменты железных оковок, петель и замков ларцов и сундуков, гвоздей, сильно коррозированные обломки орудий труда и предметов вооружения. Реже встречались перегоревшие бронзовые монеты, раздавленные и оплавленные стеклянные сосуды, целые и фрагментированные сосудики для благовоний, остатки женских украшений и металлических деталей одежды. К сожалению, понимание стратиграфии участка затруднено, ввиду нарушения слоя поздними ямами и грабителями.

Кроме того на восточном участке раскопа исследовались внутренние помещения поздней Цитадели. В отчетном году доследовалось помещение 1, построенное, как и все остальные помещения восточного блока, между крепостной стеной и довольно мощной продольной перегородкой 178 (рис. 2—3). Стена 178, ориентиро-

ванная по линии север-юг, была сооружена в середине I в. н. э.; перестроена на рубеже I—II вв., а затем — в начале III в. Ее длина 27 м, ширина около 1,30 м, высота — до 1,75 м. Она отгораживала с востока двор цитадели и выполняла также подпорную функцию. С торцов стены устроены проходы во внутренний двор цитадели. Их ширина — 1,50 м. Стена имела выраженные сейсмические деформации, как и перпендикулярная ей синхронная стена 179/189.1.

На глубину нескольких метров удалось исследовать заполнение трех новых поздних грунтовых колодцев, расположенных на севере и востоке изучаемого участка раскопа III. Они были выкопаны в период функционирования поздней Цитадели. Колодцы прорезали нивелировочный слой и слой пожара. Один из них имел прямоугольную в плане форму, два — овальную. Их борта были укреплены деревянной или плетневой облицовкой. Створ колодцев постепенно сужался книзу, что предохраняло борта от обрушения. Предполагаемая глубина колодцев до грунтовых вод — не менее 12—13 м. Они были забиты после второй половины III в. н. э. массивом высококачественной гончарной глины с редкими включениями пластин кристаллического гипса.

Цитадель после землетрясения III в. н. э. постепенно забрасывается, остатки ее стен стали использоваться для обычной жилой застройки, что предопределило правильную планировку поздних кварталов городища. Постройки конца III—IV вв. имели довольно стандартные размеры помещений. Они разделялись перегородками толщиной до 0,70 м, выстроенных из сырцового кирпича на каменном цоколе. Каждое помещение, видимо, было рассчитано на одну семью. В отчетном году исследовалось в юго-восточной части поздней цитадели несколько помещений, насчитывавших несколько строительных периодов.

С позднеантичными постройками связана целая серия ям от вкопанных сосудов и большие ямы грушевидной или колоколовидной в разрезе формы, имевшие сложенные из камня горловины. Их хозяйственное назначение — для хранения зерна — несомненно. Промывки ямного заполнения дали значительное количество палеокарпологического материала — карбонизированные зерна пшеницы, ячменя, проса. Ямы были засыпаны мусорным зольным грунтом с бытовыми отходами и забутованы камнем. Их глубина достигала 3—6 м.

В период бытования позднеантичных построек образовался довольно мощный сырцово-

золистый слой, формирование которого происходило после конца III—IV вв. Он содержал большое количество золы и бытового мусора. Поверх него залегал серый золистый грунт, сформировавшийся в результате разрушения и постепенного запустения, когда жизнь на исследуемых участках античного городища полностью прекратилась. Данный слой содержал среди включений хронологически неоднородный материал, среди которого преобладали находки амфор рубежа н. э. и I—III вв. н. э., изредка встречались фрагменты амфор IV в. н. э. Датировать его следует по позднему материалу концом III—IV в. вв. н. э.

Фундаменты крепостных стен поздней Цитадели почти полностью выбраны в средневековое время, на месте остались лишь отдельные камни и незначительные обрывки бутовой каменной кладки основания. Трасса стен четко читалась в культурном слое и материковом грунте по хорошо заметным траншеям выборок, которые были направлены к котлованам на месте выборок угловых башен Цитадели.

Работы текущего полевого сезона позволили полностью завершить исследование внутренних помещений ранней цитадели и гомогенного слоя пожара 46/47 г., что является большим успехом экспедиции.

С.Ю. Внуков

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ В г. САКИ

Отдельный Кара-Тобинский отряд совместной украинско-российской экспедиции (начальник экспедиции к. и. н. С.Б. Ланцов) в 2013 г. продолжил многолетние раскопки на греко-скифском городище Кара-Тобе в г. Саки (Северо-Западный Крым)¹. Как и ранее, исследования проводились в центре памятника к северу и к югу от Центральной башни. На обоих раскопах планировалось начать раскрытие новых участков Центрального строительного комплекса греческой крепости (строительный период I — конец II — первая треть I вв. до н.э.), который позже был перекрыт сооружениями позднескифской цитадели. Кроме того, предполагалось продолжить исследование северо-западного жилищно-хозяйственного комплекса этой цитадели (строительный период II — середина I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). Площадь, исследованная на Кара-Тобе в 2013 г., составила около 240 м².

На Северном раскопе были разобраны все строительные остатки северо-восточного жилищно-хозяйственного комплекса скифской цитадели, и слой под ними снят до материка. На материке были зачищены остатки помещений 68 и 80 внешнего восточного ряда греческого Центрального комплекса и плохо сохранившаяся круглая скифская землянка 19.

Пом. 68 раскрыто полностью. В примыкавшем к нему с севера новом пом. 80 зачищена только юго-западная часть. Стены обоих помещений были разобраны в древности, но сохранились глиняные полы и выборки стен. Помещения погибли в пожаре и заполнены сырцовым за-

Рис. 1. Кара-Тобе, помещения северо-западного жилищно-хозяйственного комплекса скифской цитадели, вид с севера

¹ Работы велись при финансовой поддержке РГНФ в рамках проекта «Археологическое изучение античных памятников окрестностей Евпатории» № 13-01-18043е.

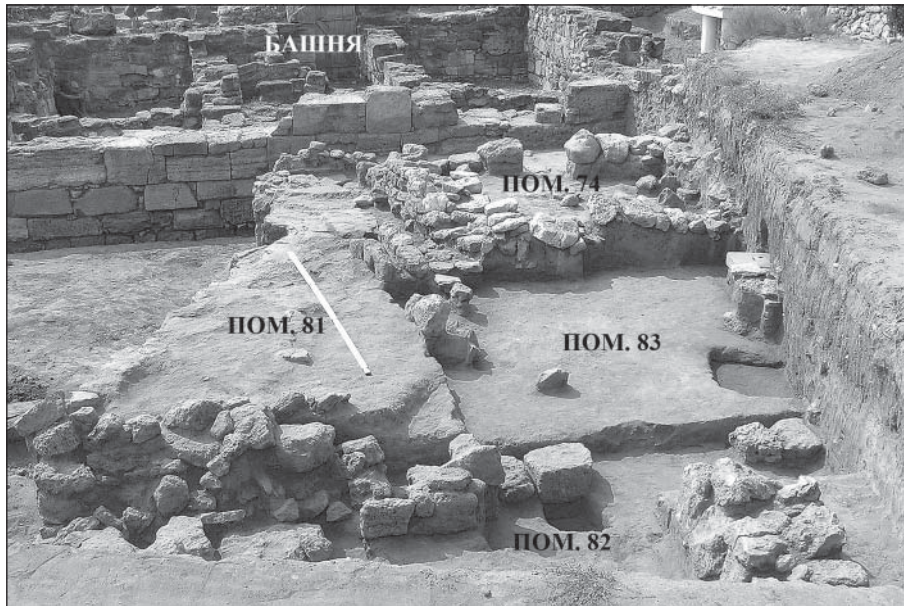

Рис. 2. Кара-Тобе, землянка 18 со следами деревянных конструкций, вид с запада

валом. Они относятся к самому раннему строительному горизонту 1а (конец II в. до н. э.).

Следов помещений внутреннего восточного ряда Центрального комплекса, которые, как предполагалось, находились западнее, не обнаружено. Здесь, к северу от Центральной башни, располагался обширный двор. Его наслоения — мощный (свыше 1 м) зольник, лежащий на материке, с материалом второй половины II — середины I вв. до н. э. Он пробит многочисленными ямами.

На западе Северного раскопа открывались восточные помещения северо-западного скифского комплекса цитадели, наслоения западного отрезка Северной улицы и новый участок северной стены цитадели. Доследовалось пом. 74, раскрыты новые помещения 81 и 83, входящие в северо-западный комплекс, и пом. 82, пристроенное с севера к северной стене цитадели (рис. 1). Все они относятся к строительному горизонту 2б (первая четверть I в. н. э.). Выявлены остатки стен и верхние жилые уровни этих помещений. Установлено, что между северо-западным и северо-восточным комплексами цитадели не было прохода. Таким образом, вопрос о месте въезда в цитадель все еще остается открытым. Кроме того, был рас-

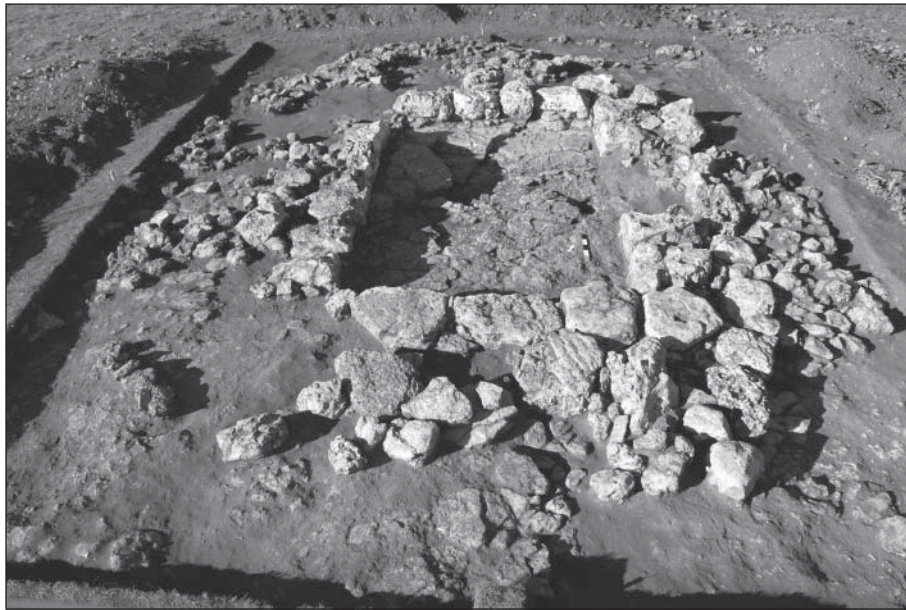
крыт фундамент восточного отрезка северного фаса северной стены Центральной башни и начато открытие ее западного отрезка.

На Южном участке слой был снят до уровня горизонта 1в (начало второй четверти I в. до н. э.). Здесь были разобраны скифские помещения 63, 78 и 79 и под ними раскрыты южная часть землянки 15 и северная часть новой землянки 18, в которой зафиксированы следы деревянных конструкций (рис. 2). Также начато изучение наиболее высоких кладок в южной части Центрального комплекса. На месте его внешнего юго-восточного угла (кв. 87) все строительные остатки оказались разобранными в древности. Зафиксировано только редкое скопление бута на месте восточной стены комплекса.

Помимо этого, на городище выбрано 20 разновременных ям и зачищены погребения 2 младенцев. Многие ямы на северном раскопе дали интересные керамические комплексы первой трети I в. до н. э.

Из находок 2013 г. можно отметить 2 бронзовые монеты, около 20 клейм на ручках амфор, антропоморфное надгробие херсонесского типа, фрагмент терракотового алтарика с рельефным изображением девушки, железную и бронзовую стрелы и др.

РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ с. БРЯНСЬКЕ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО р-ну

У жовтні—листопаді 2013 р. співробітниками відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» був розкопаний курган, що знаходиться за 0,1 км від південно-східної частини с. Брянське. У 2003—2005 рр., він був підданий грабіжницьким розкопкам від яких постраждала центральна його частина.

Курган (GPS 44° 51.929'С, 033° 48.615'В) розташований на височині Кибла-Баір, біля урочища Туар-Ятак, за 0,09 км на південь від джерела Сулейман-Чокрак, за 0,9 км на північний захід від пізньоскіфського городища Заяче I—III ст. н. е. (охоронний № 685) та за 0,5 км на північ від могильника (охоронний № 4195), який відноситься до цього городища.

Насип кургану (11 × 8,6 м та 0,5 м заввишки) ґрунтово-кам'яний, витягнутий з північного заходу на південний схід. У центрі насипу розкрито прямокутну за планом гробницю розмірами 2,9 × 4,6 м, яка орієнтована з південного сходу на південний захід. Для спорудження гробниці було вибрано плоский скельний майданчик, поверхню якого було розчищено від окремого каменю та скельних материкових виступів. Невеликі лакуни було знівельовано за допомогою глиняної підсипки, на яку поставлені стіни цієї поховальної споруди. Їх було складено у два ряди з великих кам'яних блоків, що були виламані з каменя-дикуна.

Окремі блоки несуть сліди обробки. З зовнішніх боків цю конструкцію було укріплено насипом з вапнякового буту та ґрунту потужністю 0,1—0,5 м. Її частково було розібрано, вочевидь, у новий час, на користь чого свідчать окремі знахідки цього періоду.

Підлога гробниці являла собою материкову скелю з чисельними тріщинами та лакунами. В окремих частинах підлоги збереглися залишки глиняної підсипки, або підмазки.

Під час давніх та сучасних грабіжницьких розкопок ґрунт у гробниці багато разів перекопувався, а кам'яна кладка східної стіни споруди була частково розібрана.

В ході археологічних досліджень кургану було знайдено багато уламків людських кісток, у тому числі зі слідами перебування у вогні, що свідчить про біритуальний обряд поховань. Знахідки з кургану представлено фрагментами скляних бальзамаріїв, світлоглиняних амфор, червонолакової та ліпної кераміки, уламками залізних ножів, бронзовими фібулами, а також багаточисленними намистинами та підвісками зі скла, гірського кришталю, сердоліку, бурштину, єгипетського фаянсу, перськими та їх вставками. З останніх виділяється вирізана з сардонікса мініатюрна інталія з зображенням Афродіти-Венери або цариці Єгипту Арсиної III.

Під насипом південної частини кургану, на шарі нівеліровочної підсипки було знайдено

велику кількість фрагментів червонолакової та ліпної кераміки, світлоглиняних амфор, пряслиця та декілька десятків фрагментів бронзових дзеркал. В цілому, археологічний матеріал попередньо датується I ст. до н. е. — кінцем I ст. н. е.

Окрім дослідженого кургану, за 25 м на південь від нього, у природньому скельному заглибленні довжиною близько 2 м, було відкрито окреме колективне поховання. Воно було проведено за обрядом кремації та містило нечисленний поховальний інвентар вироблений з бронзи (дзеркало, браслет та перстень), який датується I ст. до н. е.

Відкриті у 2013 р. об'єкти, ймовірно, були частиною великого курганного могильника. При візуальному обстеженні прилеглої території в радіусі 2 км було виявлено більше десятка подібних курганів. Один з них, що розташо-

ваний за 0,9 км на південний схід, був розкопаний експедицією Кримської Філії ІА НАН України під керівництвом О.Є. Пуздровського у 2007 р.

Враховуючи час існування цього курганного могильника, є підстави припустити, що він передував ґрунтовому могильнику, який відноситься до городища Заяче. Курган та окреме поховання за обрядом кремації містять залишки колективних поховань — нового, маловивченого типу поховальних споруд у Південно-Західному Криму. Подальші дослідження подібних пам'яток та їх нанесення на детальну мапу місцевості, дозволять виявити новий напрямок міграційних процесів, які відбувалися на рубежі ер. Окрім того вони мають дати загальні уявлення про насиченість межиріччя річок Альма та Кача археологічними об'єктами та визначити перспективність їх подальшого вивчення.

О.В. Гаврилов, В.В. Майко, В.В. Семенов

РОЗВІДКИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СОЛОХАТІ

Старокримською експедицією Кримського філіалу Інституту археології НАН України у 2013 р. з метою складання історико-архітектурного опорного плану міста Старий Крим було проведено обстеження території середньовічного Солхату загальною площею 1058,3 га та археологічну шурфовку на вільних від забудови ділянках. На площі сучасних адміністративних кордонів міста Старий Крим виділено 18 незабудованих ділянок, найбільш перспективних для проведення археологічних досліджень, що мають культурний шар із залишками фундаментів будов середньовічного міста (рис. 1).

Визначено кордони 7 середньовічних міських некрополів:

- 1) курган Кемаль-Ата та некрополь біля нього;
- 2) могильник на місці торговельного комплексу «Солхат»;
- 3) могильник біля Свинцової мечеті;
- 4) могильник на північному березі Старокримського Водосховища;
- 5) могильник на північ від повороту дороги на Золоте Поле з траси Сімферополь—Феодосія;

6) християнський плитовий могильник на вул. 12 Апреля;

7) аналогічний некрополь на площі домоволодіння 119 по вул. Леніна.

З'ясована кількість та місцезонаштування, та на деяких ділянках простежено напрямок головних середньовічних міських ровів:

1) рів між трасою Сімферополь—Феодосія та виноградниками;

2) рів на виноградниках, розташований на північ від попереднього;

3) рів на виноградниках, крайній північний;

4) рів, який оточував південне закінчення пагорбу Ногайли-Оглу-Оба в районі сучасної АЗС «Кисмет» (вл. Чапаєва, 1). Не виключено, що останній відноситься до античного часу.

Була виконана топографічна з'йомка прилеглої території вісіх відомих на сьогоднішній день архітектурно-археологічних пам'яток Солхату: т. з. мечеть Узбека та медресе, т. з. мечеть Бейбарса, мечеть Мускусна, мечеть Свинцова, культова споруда по вул. Спартака, руїни караван-сараю, церква по вул. П. Осипенко, руїни лазні в Георгіївській балці. Відмічено всі відомі на території міста середньовічні фонтани.

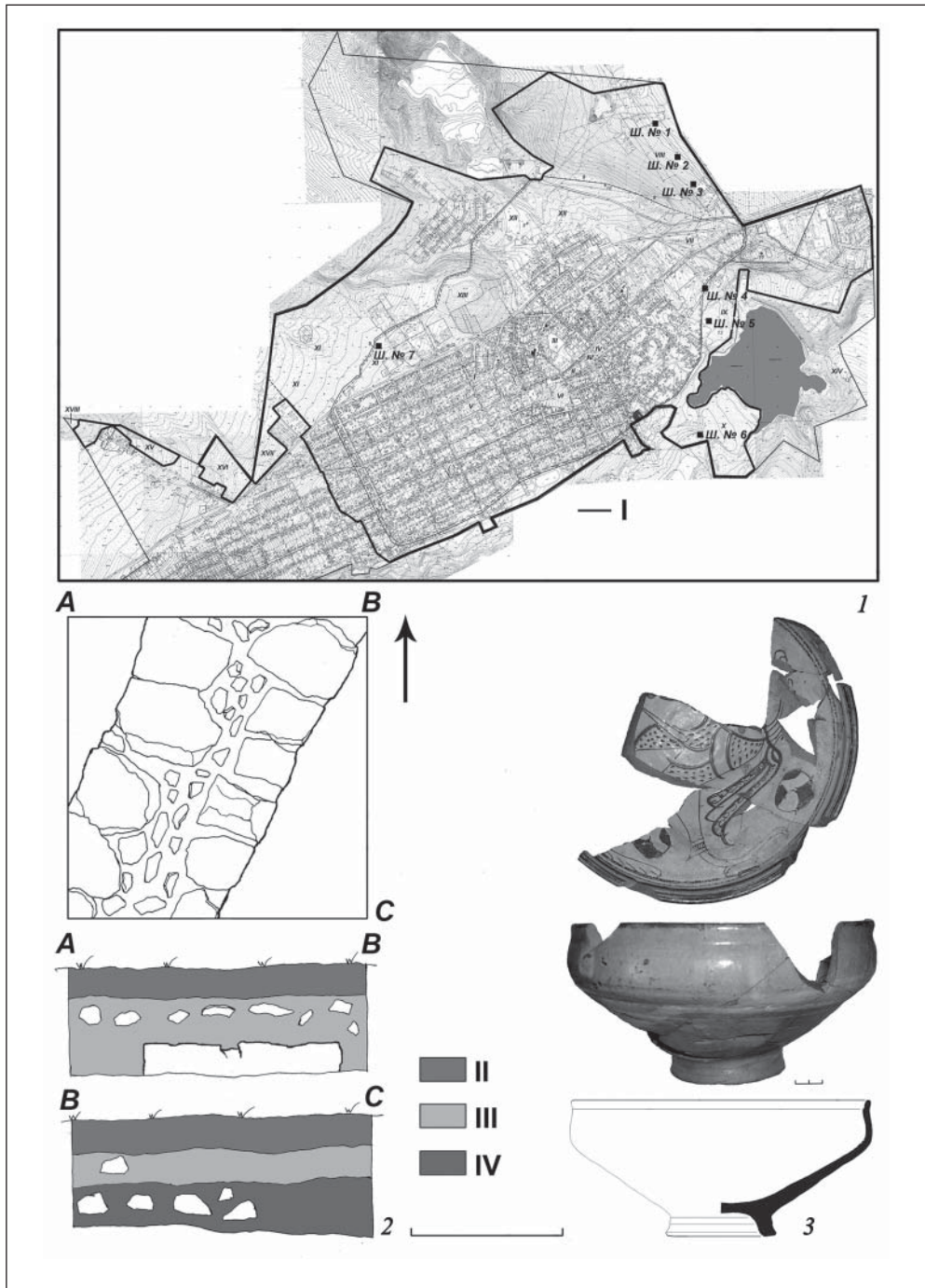

Рис. 1. Археологічні розвідки на території середньовічного Солхату. *I* — кордони розповсюдження культурного шару на території м. Старий Крим; *II* — шар сірого гумусу з дрібним каменем; *III* — шар бутового каменю з чорноземом та глиною; *IV* — шар розвалу каміння з чорноземом; *1* — місце розташування шурфів; *2* — план та стратиграфія заповнення шурфу 7; *3* — полив'яна тарілка солхатського виробництва з заповнення шурфу 7

Крім того, з метою визначення кордонів культурного шару в різних частинах міста закладено 7 шурфів розміром 2,0 × 2,0 м (рис. 1, *I*). Три шурфи розташовувались у східній частині посаду середньовічного Солхату. В культурному шарі зустрінуто чисельні фрагменти тарної, кухонної та столової полив'яної кераміки першої половини XIV—XV ст., а та-

кож окремі індивідуальні знахідки та нумізматичний матеріал.

Наступні три шурфи розташовувались у південній частині посаду середньовічного Солхату. В північно-західному куту шурфу 5 відмічена пляма заповнення могили, що відноситься до складу заміського некрополю Солхата. На рівні денної поверхні шурфа 6 знаходилися бу-

тові вапнякові камені різного розміру від зруйнованих середньовічних будівель.

Найбільш інформативним виявився шурф 7, що знаходиться в 200 м на північний захід від заправки у трасі Сімферополь—Феодосія на північному краю невеликої мікро височини, що має напрямок південь-північ. Не виключено, що остання є задернованими рештками фортечного муру у західному секторі середньовічного Солхату. У стартиграфії шурфу під шаром дерену, що включав дрібне каміння, розташовувався горизонт товщиною до 0,50 м бутового каміння різного розміру від розвалу фортечного муру. У верхній частині шару є прошарки глини, що, вирогідно, належать розчину, на якому було складено мур (рис. 1, 2). Шар насичений

археологічним матеріалом та індивідуальними знахідками. Інтерес викликає полив'яна миска Солхатського виробництва із сюжетним орнаментом у техніці «сграффіто» у вигляді зображення мифічного звіра (Сиріна)? (рис. 1, 3)

На материковій скелі зафіксований фундамент кладки, що спрямована з північного сходу на південь-захід, шириною 1,15—1,20 м. Її панцир викладений крупними каменями, центр — забутовано дрібним камінням (рис. 1, 2). Потрібно відмітити, що така сама ширина та техніка кладки фортечного муру простежена на підвищенні Ногайлу-Оглы-Оба. В цілому, площа розповсюдження культурного шару в межах відведеної Старокримському міськвиконкому території становить 727,8 га.

А.Г. Герцен, О.С. Иванова, С.В. Лукин

ИССЛЕДОВАНИЯ МАНГУПСКОГО ГОРОДИЩА

В полевом сезоне 2013 г. экспедиция Таврического национального университета имени В.И. Вернадского продолжила исследование Мангупского городища.

В верховьях ущелья Табана-дере исследовался комплекс синагоги. Работы были сосредоточены на площади раскопа 1, который включал здание синагоги (6,0 × 9,2 м) и ограду двора (18,0 × 12,0 м) (рис. 1, А).

После снятия дернового слоя с внешней стороны южной стены двора синагоги, в квадрате 13 была зачищена скала с подрубками под столбовые конструкции, которые, вероятно, существовали до строительства синагоги. В квадрате 14 также вышли на скальную поверхность, в местах естественного понижения скалы фиксировался слой, накопившийся во время функционирования комплекса. Этот же горизонт выявлен по всей площади квадрата 15. После его снятия в квадрате 14 была зачищена скала с подрубками под столбовые конструкции, а в квадрате 15 вдоль порога южный входа вышли на 3-й горизонт — нивелировочную засыпь с плоско лежащими фрагментами черепицы XV в. После ее выборки по всей площади раскопа была зачищена поверхность скалы с естественными перепадами подрубками. Южная стена двора синагоги была возведена

частью на скале, частью на подсыпке, аналогичной 3-му слою в квадрате 15.

В квадрате 12 с северной стороны синагоги балластные горизонты (дерн, слой естественного разрушения постройки, погребенный дерн) были сняты одновременно, затем зачищен 4-й слой, образовавшийся на скале за время функционирования объекта. Скала ступенями спускалась в северном направлении, в ней были обнаружены две подрубки под столбовые конструкции. Северная стена здания синагоги (кладка 1) сооружена из очень крупных, плохо обработанных блоков, скрепленных известково-земляным раствором установленных на поверхность скалы, местами подрубленной.

Среди находок отметим два бронзовых рожка от меноры (рис. 1, Б) и коллекцию монет Крымского ханства (91 шт.), преимущественно XVI—XVII вв.

Были продолжены работы на центральной участке некрополя в балке Алмалык-дере. Выявлена подбойная могила 43, окруженная кольцевым рвом радиусом около 5 м, глубиной около 0,6 м. Ориентация входной ямы и камеры — север-юг. Могила ограблена в древности, грабительский лаз в камеру находился в южной части входной ямы прямоугольной

в плане (2,6 × 0,9 м), глубиной от поверхности материка — около 2 м. Заклад из несколько рядов плоских мергельных плит сохранился в южной части. Камера трапециевидная в плане, длина у входа — 2,95 м, у западной (боковой) стены — 3,35 м, ширина — около 1,6 м, высота — 0,95 м. Потолок и западная стена образуют единый скругленный свод. Поверхность стен заглажена инструментом наподобие тесла с шириной лезвия 9 см. В северной торцевой стенке камеры имеются две вырубные треугольные ниши. Южная торцевая стена частично разрушена при ограблении. Камера была заполнена грунтом почти полностью. В нижней части заполнения, грабительском перекопе, обнаружены более ста фрагментов двух стеклянных сосудов, крупные фрагменты серолощенной биконической вазы (рис. 1 В), обломки деревянного предмета с мелкими медными заклепками, коричневая пастовая бусина, фрагменты железного ножа, крупная кость животного. В северо-восточном углу камеры на полу стояла светло-глиняная амфора типа F. В центральной части камеры у восточной стены на полу лежал железный меч с боковыми вырезами (длина лезвия — 0,33 м, ширина в средней части — 5,5 см). Рукоять была согнута под углом 45°. В перекопе обнаружены плохо сохранившиеся кости одного погребенного.

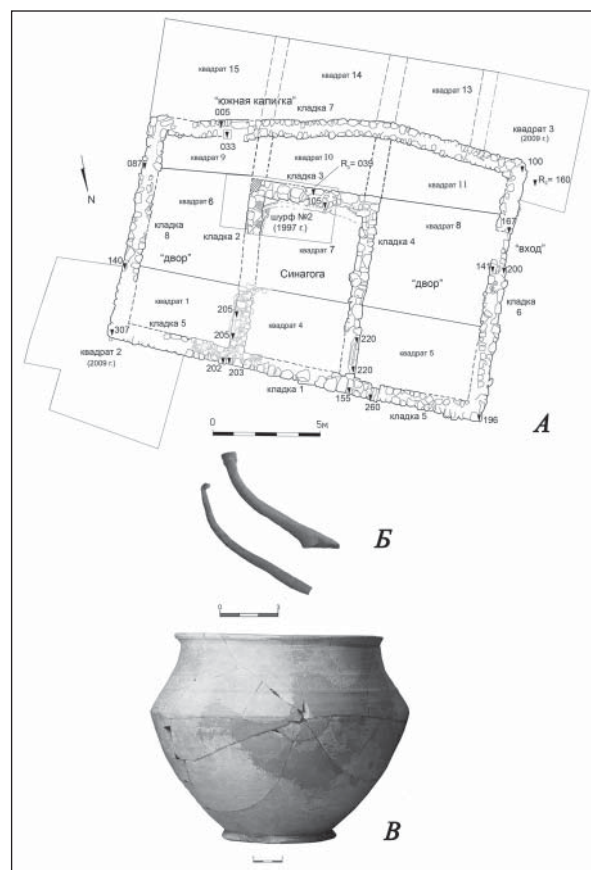

Рис. 1.: а — общий план синагогального комплекса с указанием участков исследования; б — детали от миноры (бронзовые); В) Биконическая ваза из могильника в балке Алмалык-дере

В.А. Горнчаровский, А.В. Буйских, Д.В. Бейлин, Я. Ракоши

ИССЛЕДОВАНИЕ КРЕПОСТИ ИЛУРАТ

В 2013 г. после тринадцатилетнего перерыва возобновилось планомерное исследование городища Илурат I—III вв. н. э. близ дер. Ивановка (Ленинский р-н АРК). Работы проводились совместной украинско-российской Илуратской экспедицией ИА НАН Украины и ИИМК РАН при участии сотрудников Керченского историко-культурного заповедника и Университета им. Николая Коперника в Торуня (Польша). Раскопки велись на трех участках (Ia, IV, V). Самый существенный результат был получен на участке Ia (70 м²), где удалось зафиксировать восточный угол линии обороны крепости. На плане П. Дюбрюкса 1832 г. здесь отмечена круглая башня. На самом деле, здесь оказался вынесенный вниз по склону

холма полукруглый бастион, возведенный около рубежа II—III вв. н. э. Под его основание в скале и надскальной крошке был сделан соответствующий выруб радиусом около 4 м. Кладка из грубо обколотых уплощенных блоков мшанкового известняка размерами до 1,43 × 0,94 × 0,73 м сохранилась лишь частично, поскольку в местах скопления золы, сбрасывавшейся на склон в предшествующий период, она оползла. С башней I юго-восточной оборонительной линии бастион соединяла идущая под углом к ней стена, нижние ряды кладки которой с учетом рельефа местности сложены по однолицевой системе.

В плане изучения градостроительной структуры крепости представляет интерес доследо-

Рис. 1. Городище Илурат (общий вид с востока)

Рис. 2. Скопление крупных известняковых блоков у внутреннего фаса юго-западной оборонительной стены (вид с севера)

вание на участке IV территории квартала, пристроенного к внутреннему фасу юго-западной стены близ башни IV. Он был вскрыт почти целиком за исключением пространства между домами, замыкающими его с двух сторон. В 1956 г. В.Ф. Гайдукевич раскопал вдоль стены только полосу шириной 3,6 м. Расстояние, разделявшее в данном случае два строительных комплекса, составило 10,5 м. Таким образом, предстояло доследовать около 84 м². Раскопки показали отсутствие здесь строительных остатков, т. е. наличие своего рода небольшой площади около 120 м², открытой со стороны

улицы. Стоит отметить выявленную тут наглядную картину разрушения оборонительной стены в виде скопления упавших с нее крупных каменных блоков размерами до 0,94 × 0,7 × 0,44 м. Некоторые из них имеют рустованную поверхность, что говорит об их вторичном использовании. В подстилавшем развал каменной слое рыхлого золистого грунта обнаружено необычно большое для Илурата количество монет конца II—III вв. н. э. от времени правления Савромата II до Фофорса (11 экз.) и бронзовый стиль. С учетом этих находок и близости юго-западных ворот можно предположить, что

в этой части города проводились какие-то торговые операции.

В центре Илурата (участок V) доследовался дом к западу от перекрестка главных улиц, где в двух связанных между собой проходом дворах были обнаружены две ямы первого строительного периода, перекрытые более поздними вымостками. *Terminus post quem* для этих работ дает найденный под одной из плит вымостки денарий Ининфимея (234/235-238/239 гг.). Тогда же в угловом помещении был поднят уровень глинобитного пола. При этом в тех

местах, где намечалось сооружение печи, загородки и хозяйственной ниши зафиксированы подсыпки известковой крошки и мелкого бута мощностью до 0,11 м.

Одновременно велись работы по выборке заполнения прилегающих к упомянутому дому отрезков Большой Продольной и Большой Поперечной улиц. Кроме того, производились расчистка и консервация ранее открытых строительных комплексов в центре города, как первый шаг на пути к будущей музеефикации городища.

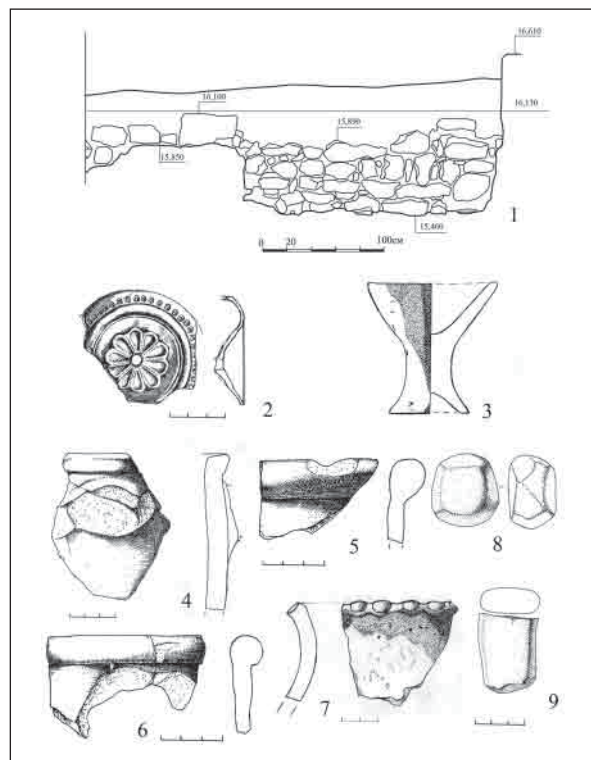
Д.С. Гречко, П.Е. Викторова

ИССЛЕДОВАНИЯ МАРЬИНСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НА ТАРХАНКУТСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

В июле-августе 2013 года Марьинская экспедиция Института археологии НАН Украины начала раскопки городища Джан-Баба у с. Марьино Черноморского района АРК. Городище было открыто в 1933 г. П.Н. Шульцем. Неоднократно осматривалось. Активное разрушения берега обусловило необходимость начала работ вдоль линии обрыва.

В юго-западной части городища был заложен раскоп площадью 50 м². Под дерном и двумя слоями суглинка светло-коричневого и серого цветов на глубине 0,65–0,7 м от современной поверхности был расчищен завал камней мощностью 0,7–0,9 м. Среди камней массово встречены панцири виноградных улиток, что говорит о том, что руины укрепления были заброшены и разрушались под действием природных факторов. Под завалом камней зафиксирован насыщенный находками слой сырца мощностью 0,2–0,3 м (рухнувшие глинобитные стены или кровли), который располагался на глинобитном полу толщиной 0,08–0,1 м. На его уровне *in situ* зафиксированы развал лепного горшка, светильник с петлевидной ручкой, часть синопской амфоры типа Син II. Под полом залегают слой сырца с примесью золы темно-серого цвета мощностью 0,5–0,65 м. В этом слое с южной стороны кладки 1 было расчищено два захоронения младенцев в колхидской и красноглиняной (Боспор или Херсонес?) амфорах, которые были накрыты дном лепного сосуда и днищем амфоры типа Син IVa соответственно.

В исследованных квадратах выявлен фрагмент оборонительной стены, которая располагается вдоль береговой линии. Кладка трехслойная, постелистая. Камни укладывались как иррегулярно, так и с соблюдением порядовки (рис. 1). Исследованные напластования датируются последней четвертью I — первой половиной II вв. н. э. Находки представлены фрагментами амфор, краснолаковых чашек,

мисок, кубков и светильника (рис. 1, 2), костями животных. Обращает на себя внимание значительное число практически целых лепных сосудов (9 чаш-курильниц (рис. 1, 3), светильник, пиксида, горшок). Раскоп законсервирован. Работы планируется продолжить в следующем году.

Вторым местом работы экспедиции был курганный могильник, расположенный в 2 км к северо-западу от с. Окуневка Черноморского района АРК. Объект 1 (курган 7) начинал исследоваться как курган, но после расчистки каменного завала выяснилось, что комплекс представляет собой остатки скифской усадьбы. Сооружение сильно пострадало от многолетней плантажной распашки. Сохранившаяся часть позволяет реконструировать его как двухкамерную наземную постройку. Вход располагался с юго-восточной стороны. От входного помеще-

ния сохранились две стены: северо-восточная длиной 6 м (кл. 1) и северо-западная длиной 2,9 м (кл. 2). Кладка 1 трехслойная, иррегулярная, постелистая. Во второе помещение, размерами 6,5 × 6,5 м, вел проход шириной 1,2 м. Кладки 3 и 4 аналогичны первой. У входа в первое помещение расчищена яма 1.

Материал последней четверти IV — первой четверти III вв. до н. э. представлен преимущественно фрагментами херсонесских амфор и кувшинов (рис. 1, 5—6), среди которых 6 имеют следы ремонта. Единичны фрагменты гераклеийской тары (рис. 1, 4). Массово представлена лепная керамика: венчики, украшенные пальцевыми вдавлениями (рис. 1, 7), фрагменты стенок. Интересны фрагмент синопского солена, каменные оселки и терочник (рис. 1, 8—9). Среди остеологических материалов привлекают внимание 3 человеческих кости.

В.Д. Гукин, А.В. Джанов, В.В. Майко, А.Б. Никитин, В.А. Захаров

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СИГУДЕИ

В 2013 г. Юго-Восточная Крымская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа совместно с Южнобережной экспедицией Крымского филиала Института археологии НАН Украины и археологической экспедицией Национального заповедника «София Киевская» продолжала исследования средневекового городища Судак. Археологические раскопки велись на нескольких объектах.

В восточной части морского порта городища на раскопе VIII были разобраны поздние наземные постройки: сооружения 1 и 3. Своим основанием эти строения стояли на более ранних культурных напластованиях. Сооружение 1 перекрывало не только сооружение 3, но и, остатки каменных фундаментов ряда ранних строений.

Наиболее интересным и перспективным в южной части раскопа мы находим большое сооружение, которое частично было открыто в 2010 г. В настоящее время полностью открыта восточная и частично северная стена. Угол сооружения поврежден фундаментом другой постройки. Судя по открытым остаткам,

постройка прямоугольной формы, длинной осью вытянутая с востока на запад. Западная стена пока не открыта. Южная стена уходит в западный борт раскопа, а северная под юго-восточный угол наземного сооружения 2.

В восточной прирезке раскопа открыта верхняя терраса с остатками каменных сооружений и, возможно, подпорной стеной. Под основанием этих построек обнаружены ранние слои с развалами тарной посуды. Интересна археологически целая амфора второй половины X вв. и стеклянная ювелирная линза.

На северном склоне горы крепостной доследовалась сахароварня, частично раскопанная в 1988 г. И.А. Барановым, примыкавшая к куртине XV с внешней стороны. В результате раскопок расчищено внутреннее заполнение помещений, и обнаружена южная стена постройки. Таким образом, в плане сооружение представляет собой остатки усадьбы с 2-мя прямоугольными неравнозначными помещениями и Г-образным двором-пифосарием. Вход расположен с северной стороны западного помещения. В перегородке между восточным и запад-

Рис. 1. Общий вид сахароварни на участке куртины XV Судакской крепости

ным помещениями находится межкомнатный проход. Восточной стеной постройки является контрфорс куртины, южной — крепостная стена. Северная и западная стены, а также перегородка между помещениями представляют собой каменный цоколь высотой более 1,0 м, на котором прослежены остатки стен, выложенных прямоугольными глиняными блоками в два ряда методом тычок-ложок. Глиняные блоки стандартно отформованы по образцу квадр и обожжены. В северной стене с внешней стороны находилась ниша арочной формы, которая также выложена прямоугольными глиняными блоками, но плоскими в плане. Внутри помещения А зафиксирован пол с несколькими слоями обмазки глиной. В восточной стене, ближе к юго-восточному углу постройки, вставлены два плоских камня с рельефным изображением крестов. В заполнении рухнувших глиняных стен и на полу помещения обнаружено большое количество археологического материала.

Таким образом, в процессе возведения капитального сооружения были полностью разобраны фрагменты ранних крепостных стен III—IV и X—XIII вв. При этом в конструк-

цию одной стены исследованной постройки была включена часть восточной стены крепостной башни, возведенной не ранее XI века. От остальных стен сохранились только фундаментные траншеи.

В процессе разбора глиняных завалов и зачистке внутреннего периметра сооружения были выявлены два слоя пожара, которые относятся к разновременным строительным периодам. Первоначально, на каменных фундаментах была возведена постройка деревянной конструкции, которая впоследствии сгорела. Во второй и третий строительный период, на этом же каменном фундаменте была возведена постройка из глиняных блоков. Сооружение окончательно погибло во время штурма города генуэзцами в 1365 г.

На участке к востоку от Безымянной башни 3 под слоем нивелировочной засыпи XIV—XV вв. были исследованы два инвентарных погребения IX века. Среди инвентаря представлены: бронзовые серьги, пряжки, бубенцы, перстни, косметический набор. Ниже уровня погребений впервые был надежно зафиксирован культурный слой второй половины VIII — рубежа IX вв.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ «ЧАЙКА»

Рис. 1. Помещение 31 и площадь к югу от него. Вид с юга

В отчетном сезоне Чайкинский отряд Объединенной украинско-российской экспедиции проводил исследования в юго-восточной части городища «Чайка» и в южной части комплекса усадеб, расположенного в его предместье, в 250 м к западу от юго-западной башни первоначальной греческой крепости¹.

Юго-восточный греческий раскоп был заложен с целью продолжения изучения трех объектов: площади к югу от южной оборонительной стены, помещения 31 и фрагмента водостока к северу от помещения.

Помещение 31, площадью 20 м², примыкало с востока к южному въезду на городище (рис. 1). Фундаменты стен впущены в предматериковый суглинок и установлены на скале. Для устройства южной стены, являвшейся одновременно южной оборонительной стеной крепости, в скале сделана вырубка, глубиной 0,5 м. Выявлено три уровня бытования помещения. Первый отмечен небольшими фрагментами золисто-суглинистого пола. Этот уровень был перекрыт забутовкой из каменной крошки, мощностью до 0,5 м, выложен-

ной в конце IV в. до н. э. Над ней зафиксирована вымостка из плоских камней и плотный суглинистый натоп. В западной части помещения в слое каменной крошки выявлены 7 ямок от сосудов усадебного времени (первой трети III в. до н. э.), когда помещение приобрело хозяйственное назначение. В одной из ям сохранились фрагменты лепного горшка.

К северу от помещения 31 доследован отрезок водостока, который шел от двора Винодельни через южный въезд на городище за его пределы и проходил под пом. 41 и вымосткой въезда. Выяснено, что водосток функционировал на протяжении двух периодов (конца крепостного и всего усадебного), то есть с последней четверти IV до конца первой трети III вв. до н. э. На рубеже веков он был отремонтирован и подновлен.

К югу от пом. 31 выявлены два уровня вымостки из каменной крошки крепостного и усадебного периодов, примыкавшей к южной оборонительной стене крепости (рис. 1). Над вторым уровнем зафиксирован мощный сырцовый завал, свидетельствующий о том, что верхние части ее оборонительных стен были сложены из сырцовых кирпичей. В сырце обнаружено скопление черепицы и фрагменты от пяти терракотовых статуэток, в том чис-

¹ Работы велись при финансовой поддержке РГНФ в рамках полевого проекта «Археологическое изучение античных памятников окрестностей Евпатории» №13-01-18043.

ле крупные фрагменты Кибелы. Фрагменты располагались таким образом, что можно предположить наличие ниши в стене на уровне второго этажа для установки терракотовых статуэток.

Южнее зафиксировано продолжение четырех вырубков в скале ниже уровня крепостных фундаментов. Они были ориентированы строго по линии север—юг. Ширина вырубков $1,0 \pm 0,1$ м. Ширина ровных скальных площадок, разделяющих их, 1,80 м. Глубина $0,10\text{—}0,15$ м. Внутри располагались несколько технологических отверстий. Три вырубки уходили в южный борт раскопа. Одна заканчивалась в 0,4 м от него ровным бортиком, образующим прямые

углы с ее длинными параллельными стенками. По краям отчетливо видны следы от тешущих орудий. С осторожностью можно предположить, что это остатки ранней каменоломни.

В результате работ на *раскопе Усадьбы предместья* была уточнена планировка усадебного комплекса и определено, что здесь располагался блок из двух сельскохозяйственных усадеб последней трети IV в. до н. э. По итогам сезона определилась общая площадь двух усадеб, составившая около 700 м². Площадь юго-восточной усадьбы не более 350 м².

К юго-западу от границ усадеб выявлена свалка мусора, синхронная времени бытования усадеб.

А.В. Зинько

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА НЕКРОПОЛЕ ТИРИТАКИ И ПОДВОДНЫЕ РАЗВЕДКИ У МЫСА АК-БУРУН

В 2013 г. Периферийный отряд (начальник к.и.н. Зинько А.В.) Боспорской охранно-археологической экспедиции Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжил охранно-археологические раскопки некрополя боспорского города Тиритаки в рамках комплексной программы «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском». Регулярные охранно-археологические раскопки здесь были начаты в 2007 г. и продолжены в следующие годы.

Исследования, как и в прошедшие два года, проводились в восточной части курганно-грунтового некрополя Тиритаки в районе бывшего железнодорожного депо Железрудного комбината. Основной задачей было исследовать территорию между уже открытыми участками в 2011—2012 гг. В связи с этим был заложен раскоп (4 × 4 м) ориентированный по оси С—Ю, но каких-либо захоронений здесь обнаружено не было. На глубине 1,4 м. было обнаружено древнее гидро-техническое сооружение вытянутое через весь раскоп, которое представляло собой вырубленную канавку в материковой глине и ориентированное по оси СВ—ЮЗ. Глубина канавки составляла не более 0,15—

0,20 м, а ширина варьируется от 1 до 1,1 м. В ЮВ части канавки было обнаружено скопление морского песка с мелкими фрагментами окатанной керамики. У западного подножья канавки прямо на материковой глине были обнаружены две бронзовые монеты Пантикапея и трехлепестной бронзовый наконечник. Судя по находкам, это сооружение можно отнести ко второй половине IV — началу III вв. до н. э., когда здесь существовало сельское поселение и использовалось для орошения полей.

В 2013 г. Боспорская подводная археологическая экспедиция (начальник к.и.н. Зинько А.В.) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» продолжила подводные археологические разведки в районе м. Ак-Бурун в Керченском проливе.

Работы велись на каменной отмели, которая имеет искусственную вершину, между мысом Ак-Бурун и подходным каналом в Керченскую бухту на глубинах от 1,5 до 4,5 м. Были четко установлены границы каменной отмели с юга, запада и востока, с севера пока этого не удалось сделать, т. к. из-за преобладающего здесь течения вся северная сторона каменной отмели замыта. Во

время проведения водолазных работ у восточной оконечности каменной гряды был обнаружен якорь «финикийского» типа, а у южного свала каменной гряды были обнаружены остатки паровой машины и киль-балка деревянного судна относящегося вероятнее всего к XVIII в.

Так же в близи самого м. Ак-Бурун был прослежен участок, вымощенный в один горизонт

из камней различных размеров привозных пород. Датировать данное сооружение пока не представляется возможным, т. к. какой-либо датирующий материал отсутствовал.

Находки из исследований сданы на постоянное хранение в Керченский историко-культурный заповедник и Черноморский центр подводных исследований.

В.Н. Зинько, А.В. Зинько, А. Твардецкий, М.А. Котин

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ТИРИТАКА И ХОРЕ НИМФЕЯ

Рис. 1. Северная стена на раскопе XXIX, вид с С—З

В 2013 г. Боспорская охранно-археологическая экспедиция Крымского отделения Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» продолжили исследования на античном городище Тиритака, расположенном в юго-восточной части г. Керчь. Работы на городище были сконцентрированы в северо-восточной (раскоп XXIX) и западной (раскоп XVII) части городища. Целью работ на раскопе XXIX было обнаружение и дальнейшее исследование линии оборонительных сооружений в северо-восточном углу плато, на котором располагается городище. Здесь на площади около 200 м² открыт частично разобраный фрагмент крепостной стены. Как и

на других участках стена имеет два панциря, сооруженные в разное время: ранний в начале III в. до н. э., поздний — в I в. н. э. В результате работ 2013 г. были исследованы слои и комплексы эллинистического и римского времени. Также было продолжено исследование линии северной оборонительной стены (рис. 1), которая своим восточным краем уходит в обрыв плато. К сожалению, восточную оборонительную стену, на данном отрезке, обнаружить не удалось. Возможно, данный участок оборонительных сооружений был уничтожен в конце XIX в., когда здесь возникает подпорная стена, соединенная с северной оборонительной стеной I. Оборонительная стена II также не имеет продолжения на этом участке. Часть ее была разобрана

Рис. 2. Раскоп XXVII, вид сверху

в римское время, при строительстве хозяйственного двора. При строительстве данного двора практически весь более ранний слой был выбран до напластований железной руды.

На украинско-польском раскопе XXVII (общая площадь — 525 м²), расположенном у западной оборонительной стены города (рис. 2), были продолжены исследования позднеархаических слоев и построек находящихся у крепостной куртины. В центральной и восточной части раскопа открыты остатки каменных стен нескольких помещений с печами и подвала городских усадеб, которые предварительно датируются первыми веками н. э. и ранневизантийским временем.

На хоре Нимфея были продолжены археологические исследования поселения Нижне-Чурбашское-2. В результате раскопок были выявлены остатки несколько помещений и два уровня каменных вымосток двора с большим каменным алтарем. Вскрыта юго-восточная

часть монументальной постройки, общую планировку которой пока установить не возможно. Судя по фрагментам боспорской черепицы, амфорной тары и чернолаковой аттической посуды здание можно датировать второй половиной IV — началом III вв. до н. э. С целью изучения памятников доколониционного периода были проведены разведки на поселении эпохи бронзы Чурбаш V, открытого В.Н. Зинько в 1995 г. Шурфовка подтвердила наличие довольно насыщенного культурного слоя II тыс. до н. э., верхняя часть которого разрушается пахотой. Сохранность культурного слоя и его насыщенность материалами делает эти исследования перспективными и чрезвычайно важными для изучения памятников эпохи бронзы Восточного Крыма.

Все исследованные в 2013 г. объекты частично законсервированы, а находки сданы на постоянное хранение в Керченский историко-культурный заповедник.

В.Г. Зубарев, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА «БЕЛИНСКОЕ» И НЕКРОПОЛЯ (предварительные итоги)

Белинская украинско-российская археологическая экспедиция продолжила работы на городище «Белинское» и его некрополе. Исследования 2013 года проводились на городище

на двух участках: раскоп «Восточный» площадью 320 м² и раскоп «Южный» общей площадью 525 м². На раскопе «Восточный» исследовался преимущественно слой второго периода,

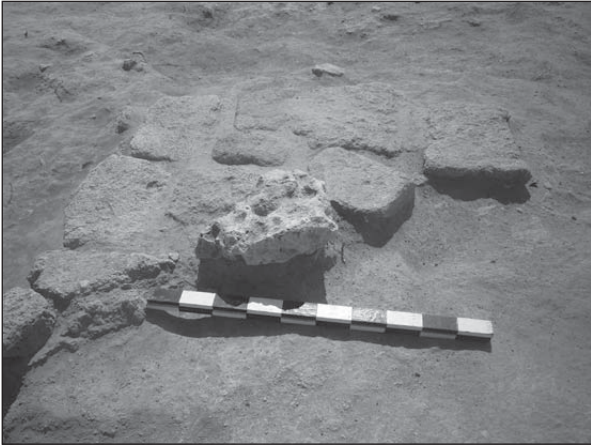

Рис. 1. Алтарь (раскоп «Восточный»)

середины III — первой половины IV вв. н. э., и более ранние напластования. Мощность слоя до 0,4 м. Под слоем по краю плато, на котором расположено городище, прослеживается материк — жёлтый ракушечник. На остальной площади раскопа слой второго периода выбран не полностью. Работы в этом полевом сезоне завершены на глубине от 1,10 м до 1,30 м.

Среди строительных остатков, стратиграфически связанных со слоем жёлто-коричневого суглинка (второй период), наиболее значимыми являются: большое помещение в плане прямоугольной формы, сохранившееся на уровне фундамента, и близ него стационарный алтарь, имевший первоначально форму прямоугольника (рис. 1). На двух камнях алтар-

ной вымостки имеются граффити в виде креста и креста в круге. Кроме того можно отметить большое количество позднеантичных или раннесредневековых ям (выборка грунта не производилась), горловины которых имеют обкладку, имитирующую открытый очаг и впущены в слой золистой супеси. Рядом с одной из таких горловин была найдена целая амфора причерноморского типа, заполненная жидкостью тёмно-коричневого цвета.

Большинство из ям более раннего времени вырублены в скальном грунте. В верхней части одной из таких ям в слое желто-коричневого суглинка обнаружен развал нескольких амфор, среди которых отметим четыре амфоры типа «Делакеу». Здесь же был найден боспорский медный статер. Среди прочих находок с раскопа «Восточный» отметим ещё одну медную монету, несколько игл для плетения сетей, игральные фишки и бусину.

Работа на раскопе «Южный» осуществлялась на участке раскопа 2007—2012 гг. Максимальная мощность исследованного культурного слоя составила 0,6 м. Слой состоит из двух пластов — плотной золистой супеси и подстилающего её коричневого суглинка. Пласт золистой супеси образовался в результате нивелировочных работ при строительстве юго-западной и юго-восточной оборонительных стен античного городища. Коричневый суглинок, по видимому, относится к более раннему времени. Под ним залегает материк — скальная порода.

Рис. 2. Склеп 21

Анализ совокупного материала из раскопок 2012—2013 гг. позволяет говорить о существовавшем на этом месте в доантичный период поселении, предположительно связанного с периодом поздней бронзы. Однако нивелировочные работы и хозяйственные ямы более позднего времени уничтожили большую часть построек и достаточно уверенно можно говорить лишь о двух смежных помещениях, сохранившихся в северной части раскопа.

Строительные остатки античного времени представлены преимущественно хозяйственными ямами, часть из которых вырублена в скальном грунте, и несколькими постройками неясного назначения. Среди последних отметим две площадки, ограниченные крупными необработанными камнями со слоем золы внутри и следами огня на плоских вершинах камней ограждения.

Среди находок, полученных в ходе работ на раскопе «Южный», можно отметить фрагмент каменного навершия булавы, гранитный отбойник и несколько глиняных подставок для жаровни.

На некрополе городища «Белинское» работы велись на двух участках. Первый - раскоп

на центральном участке, который был расширен в северо-восточном, юго-восточном и юго-западном направлениях. Общая площадь раскопа 2013 г. составила 150 м². Здесь удалось выявить и исследовать два новых склепа. Оба склепа были ограблены ещё в древности. Конструктивно они однотипны и относятся к вырубным склепам с коротким дромосом, однако имеют некоторые особенности. Один из них имеет относительно пологий спуск в могильную яму и высокий (1,2 м) вход в погребальную камеру без лежанки (рис. 2). Другой, напротив, отличается глубиной могильной ямы (2,8 м) и резким перепадом уровня основания дромоса и пола погребальной камеры (1,2 м).

Второй - раскоп на южном участке некрополя. Общая площадь раскопа составила 50 м². Здесь за грабителями были доследованы две грунтовые могилы с каменными перекрытиями. Материал из погребений представлен несколькими бусинами и пронизьями, среди которых отметим бусину из сердолика и пронизь из металла желтого цвета, янтарную вставку в перстень, две обувные бронзовые пряжки и бронзовый браслет.

О.Є. Кислий, Е.М. Іслямов, М.-О.О. Кислий

ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРЧЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

Після багаторічної перерви експедиція продовжила у 2011—2013 рр. дослідження поселення епохи бронзи Глейки II на крайньому сході Керченського пів-а біля мису Фонарь. Оскільки результати дослідження 2011 року не були представлені в публікації, звернемо увагу також на них. Пам'ятка знаходиться в зоні широких глейово-суглинкових зсувів, що поглинають сусідні селища та морське узбережжя.

На цій території та прилеглий з північно-го сходу в 1950 р. В.В. Веселовим було виявлено поселення Глейки (Глейки I, пам'ятка кам'яньської культури Східного Криму). Поселення Глейки II датується приблизно 2 пол. III — поч. II тис. до н. е.

Нагадаємо, у межах північно-східної околиці поселення Глейки I (м. Фонарь) відкрито прадавній маяк-вогнище (за керамікою — XVII—XV ст. до н. е.). На поселенні Глейки I

знайдені глиняні тиглі, в тому числі із залишками міделиварного шлаку, рідкісна знахідка для Криму — бронзове тесло «костромського» типу, ін.

Розкопки 2011 року показали, що основні культурні відкладення Глейок II накопичувались серед окремих брил каміння. Декілька шарів відкладень свідчать, що поселення існувало безперервно значний період часу. У проміжках між великими (1 × 1,5 м та ін.) брилами або виступами материкової скелі влаштувалися житла, схованки від різких морських вітрів, накриття-повітки. На рівні IV—VI штиків простежені господарські ями, сліди пожарищ, рідкісна знахідка — бронзова бритва-ніж.

У нижньому шарі відкладень (під підлогою одного із жител?) знайдено поховання жінки та немовляти з кістяною булавкою, пряслом, двома бронзовими голками — для матері і дівчинки.

У 2013 р. роботи велися на площі у 48 м² на різній глибині до 2,2 м. Верхні шари поселення значно перемішані, містять глинисто-гравійні дрібні чи середні за розміром брекчії, делювіальні відкладення. Серед них окремі, невиразні матеріали раннього середньовіччя та пізньої античності. Шар напластувань епохи бронзи зверху містив незначну кількість керамічного матеріалу кам'янської культури Східного Криму.

Знахідки основного горизонту — кістки тварин та рясні накопичення кісток риб, фрагменти ліпної кераміки (доброї виробки, залощеної), рибальські грузила кам'янського типу. Основні форми посуду мають прямостоячі вінчики, злегка відігнуті досередини чи назовні, роздутий тулуб, іноді з канелюрою у верхній його частині. Серед яскравих знахідок — фрагменти кам'яного шліфованого топірця з про-

свердленим отвором, крем'яного серпа, кружалце з отвором, ймовірно коліща. Важливість поселення підкреслює знахідка дороги (похилого пандусу) в скелястому ґрунті з вибоїнами від проходження людей, що прямувала до верхньої частини поселення.

У східній частині розкопаної території поселення (кв. XII, приблизно в 0,5—0,7 м від поховання жінки з немовлям) повністю розчищено раніше знайдене скульптурне зображення птаха (?) в польоті з розпростертими крилами (жертвник), виконане методом підтісування однієї з кам'яних плоских брил (1,3 × 0,75 × 0,4 м). Пам'ятка потребує окремої публікації, тут лише зазначимо, що її поверхня частково закріплена цементно-полівінілацетатною сумішшю. Пам'ятка законсервована, залишена в просторовому відношенні *in situ*.

А.В. Ковальчук, Н.В. Кузина, А.А. Масленников, Н.А. Сон, А.А. Супренков

ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ КАРАЛАРСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ

В истекшем полевом сезоне продолжались многолетние раскопки поселения III—I вв. до н. э. «Полянка». Общая открытая площадь составила около 350 м². Исследовались, как и в прежние годы, главным образом, строительные остатки I в. до н. э. непосредственно у подножья скалистого холма в восточной части городища. Их перекрывали или подстилали мощные зольно-мусорные напластования предшествовавшего периода, толщина которых местами достигала 5,5 м. Датировка многочисленных находок отсюда, как правило, не выходит за пределы второй половины III — конца II вв. до н. э. Это, прежде всего, обломки амфорной тары Синопы, Родоса, Колхиды и некоторых других восточно — средиземноморских центров указанного времени. Среди них — несколько десятков амфорных клейм. Следует упомянуть фрагменты простой красноглиняной столовой и кухонной посуды (кувшины, ойнохои, лягиносы, миски, горшки, кастрюли, рыбные блюда), а также около трёх десятков обломков разнообразных «мегарских» чашек и черно-буро-краснолаковых сосудов (чашки, канфары, кубки), характерных для эллинисти-

ческого периода. Как и прежде, данные слои содержали многочисленные обломки костей различных животных и птиц. Встречались рыболовные грузила из ручек амфор или известняковых камней, подпиримидальные глиняные грузила, пряслица, изредка — медные боспорские монеты плохой сохранности. Довольно многочисленную категорию находок составляли обломки лепной, сероглиняной кухонной посуды (горшки, миски, кувшины, кастрюли, крышки). Среди них попадались орнаментированные, а также — фрагменты светильников, рюмкообразных курильниц, подражания античным рыбным блюдам. Крайне редки и невразумительны граффити на амфорных стенках. Отдельные экземпляры керамики и амфорных клейм могут датироваться несколько более ранним временем: концом IV — началом III вв. до н. э. В верхних слоях этого мощного зольника на склоне встречены обломки амфорной тары и столовой посуды, которые можно отнести к I в. до н. э. Но их немного. Собственно постройки здесь, а также на части исследованной площади раскопа 1984—87 гг. представлены довольно хорошо сохранившимися стенами не

менее трёх отчётливо выявляемых строительно-хронологических периодов «внутри» этого же века. Прежде всего, это две стены некоего весьма значительного по площади помещения, прослеженные в длину на 10,5 (северо-восточная) и 4,5 (юго-восточная) м. Кладка иррегулярная двухлицевая, двух-трёхрядная, в основном из средних и небольших камней. Толщина стен — около 0,7—0,75 м., максимально сохранившаяся высота 1—1,2 м. В первой из них имелся проход шириной 1,2 м, который вел на какое-то вымощенное пространство. Общая площадь и назначение этой постройки остались невыясненными. Возможно, к этому же этапу жизни поселения относятся и выявленная ранее стена к северо-западу от первой из упомянутых, а также две состыкованные с ними весьма сложные по конструкции и наверняка неоднократно перестраивавшиеся (усиливавшиеся) солидные стены, углом (на восток) направленными в сторону упоминавшегося склона холма. Они были впущены в самую толщу мощной зольно-мусорной свалки, выполняя роль своего рода ограды от её сползания вниз по склону. Первоначальная площадь данного двора могла быть равной не менее чем 50 м². На следующем этапе над южной частью первой из описанных построек было сооружено не менее значительное строение, две стены которого также хорошей сохранности, образуя северный её угол, прослежены пока на протяжении 8 и 6 м. Наконец, когда по каким-то причинам все эти помещения и дворы были заброшены, перекрыты мусорным слоем и отчасти постройками самого позднего жилищно-строительного периода, в этом районе возводится достаточно солидная (до 1,75—1,8 м шириной) оборонительная стена, ограждавшая большую часть поселения с юга. Сохранившаяся в высоту до 1,5 м, она прослежена на основном раскопе на протяжении 15 м, а затем (через 10 м промежуток) уже на самом крутом участке склона всё того же холма — ещё на 7,5, возможно, 9 м, упираясь непосредственно в скальные выходы на его вершине. Там же были выявлены и неплохо сохранившиеся остатки ещё одной стены, шедшей как бы над западным склоном холма в направлении, почти перпендикулярном, только что описанной стены, но, по-видимому, более ранней и явно на каком — то этапе функционирования дополнительно усиленной новой кладкой. Толщина её составила около 1,3 м, при прослеженной длине 8 м и сохранившейся высоте до 0,8 м. Немногочисленные находки позволяют говорить о том, что некогда на значительной по площа-

ди вершине холма располагалось укреплённое поселение, просуществовавшее, по крайней мере, с III до начала I в. до н. э. или даже немного дольше. Доследования на площади прежнего раскопа также выявили несколько новых участков вымосток и стен разных построек познеэллинистического периода.

Были продолжены и раскопки в северо-восточной части городища Золотое Восточное III—II вв. до н. э. Общая исследованная площадь составила 450 м². Работы велись к западу, югу и востоку от раскопа 2010—2012 гг.

На западном участке полностью вскрыто помещение 1, выявленное и частично (юго-восточный сегмент) открытое в предыдущем году. Его размеры: 10 × 3 м. Ориентированное по продольной оси «С—З — Ю—В», оно открыто на северо-запад: стена 12, сложенная из плоских, поставленных на ребро, камней, не имела продолжения. По всей видимости, данная постройка, равно как и «алтарь» с группой ям, обнаруженные ранее к востоку от её восточной стены, относятся ко второму строительному периоду на городище. Северный отрезок восточной стены помещения перекрыл хозяйственную яму 16 первого строительного периода. Рядом были исследованы близкие по форме и параметрам ямы 14 и 18 этого же времени.

Помимо описанных структур, на западном участке выявлено несколько довольно больших ям-зернохранилищ четвёртого строительного периода, устроенных в слоях золы, сформировавшихся здесь в третьем строительном периоде (13, 19, 24—27). Самая большая из них — яма 13 имела диаметр дна не менее 2 м, при почти такой же глубине.

На южном участке раскопа доследовано помещение 2. Постройка размером 11 × 4 м была ориентирована сторонами по оси запад—восток. В северной и южной стенах её имелись разрывы шириной около 5 м каждый. При этом если в северной стене этот своеобразный «проход» был смещён к востоку от центральной оси, то в южной — к западу.

К югу от помещения 2 расчищена вымостка, перекрывающая ямы 15, 17, 20 предыдущего строительного периода. К этому же раннему периоду могла относиться и костровая яма 11, выявленная к западу от юго-западного угла того же помещения. Следует отметить, что к востоку от ямы 15 и к северу от ямы 20 зафиксированы следы «очагов-алтарей», а сами ямы были заполнены ракушкой, костями животных, фрагментами гончарных и лепных сосудов. К югу от западной части помещения 2 прослежен не-

большой отрезок полукруглой стены 10, относящейся к последнему, четвёртому, строительному периоду исследуемой части городища.

На восточном участке раскопа 2013 г. выявлен ещё один «алтарь», представляющий собой, как и в других случаях, площадку из плоских камней с обожженной поверхностью и расположенной рядом небольшой ямой, заполненной ракушкой, костями животных, углём, печиной и фрагментами керамики. Возле «алтаря» найдены фрагменты трех терракотовых статуэток. Здесь же на протяжении 6 м была исследована стена 22, проходящая с северо-востока на юго-запад. Северо-восточный край ее обрывается, на юго-западе она уходит в борт раскопа.

Коллекция индивидуальных находок включила в себя 50 фрагментов родосских и синопских амфорных ручек с клеймами, несколько обломков «мегарских» чаш, рыболовные и ткацкие грузила, несколько лепных сосудов. Массовый материал представлен в основном, как и ранее, обломками родосских и синопских амфор, красноглиняной гончарной посуды, значительным количеством фрагментов лепной керамики, часть которых может быть отнесена к периоду поздней бронзы.

В целом результат работ этого года подтверждает предположение, что на исследуемой части городища в определённый период жизнедеятельности находилось святилище, вынесенное за оборонительные стены. Наиболее ярким элементом его является своеобразная и внушительная конструкция из мощных стен (1—5) с проходом по центру, выявленная ещё в 2010 г.

В 2013 г. археологические работы проводились также на поселении «Крутой берег» (конец IV — середина II вв. до н. э.). Исследовалась территория, расположенная к северу и западу от раскопа 2012 г., а также выбирались ямы на участках, раскопанных в предшествующий сезон. Основной целью было выявление характера оборонительной системы поселения и доследование жилых кварталов к северу от оборонительной стены. Общая вскрытая площадь при мощности культурного слоя до 1,5 м составила 100 м².

В юго-восточной части раскопа было открыто продолжение упомянутой стены поселения (1), которая тянулась через весь мыс с востока на запад, огораживая его с юга. На данном участке эта стена делает небольшой поворот на север, затем — на запад и далее идет в прежнем направлении по линии восток—запад с откло-

нением в 15° к югу (стена 1б). Здесь её ширина составляет 1,52—1,57 м. В средней части квадрата кладка стены полностью выбрана, по линии трассы сохранился лишь след из известняковой крошки. На западе и востоке стена уцелела в высоту на три ряда камней (0,44 м). Кладка трехслойная, постелистая, иррегулярная, двухлицевая, из известняковых камней крупных и средних размеров (0,59 × 0,84 × 0,24 м; 0,92 × 0,43 × 0,08 м; 0,13 × 0,14 × 0,05 м). Интересно, что характер кладки, вплоть до поворота на север стена 1 сохраняет трехслойную структуру — два ряда камней и забутовку между ними, — что довольно необычно, если считать западный фас лицевым. По всей видимости, первоначально стена 1 на данном участке шла ровно, без поворота. После разрушения эта стена была восстановлена, но не на прежнем месте, а немного севернее с сохранением старого направления, в виде пристройки с севера (стена 1б). Причины этой перестройки неясны; отметим лишь зольный слой к западу от места ее обрыва. Судя по уровню основания стен 1 и 1б, разрушение первой и появление (восстановление) второй — довольно близки ко времени. Напомним, что сооружение стены 1, скорее всего, относится к концу IV в. до н. э.

К северу от оборонительной стены открыт комплекс хозяйственных ям (60—69), относящихся к раннему периоду существования памятника (конец IV — начало III вв. до н. э.), а также выявлена западная часть помещения 4 размером 4,40 × 3,70 м. Оно было несколько вытянуто с севера на юг. Вход находился, по видимому, с западной стороны.

К западу от этого помещения была открыта восточная часть еще одного помещения (5), в центре которого располагался круглый очаг, обложенный камнями. Под очага имел следы сильного горения. В непосредственной близости найдены предметы, относившиеся к домашнему культу. Прежде всего, это довольно большая статуэтка Кибелы на троне со львенком на коленях, держащая в одной руке чашу, в другой — необыкновенно большой тимпан, а также — лепная курильница, два миниатюрных лепных сосуда и глиняное пряслице.

Из индивидуальных находок отметим тринадцать амфорных клейм (Синопа, Родос), стенку синопской амфоры с дипинто, два каменных ядра для пращи и зернотерку.

Начались и исследования зольного холма у Сиреневой бухты. Он расположен в юго-восточной части одноименного поселения, на краю обрыва, отвесно спускающегося в бухту.

Высота холма на сегодняшний день составляет около 1,3 м, диаметр около 20 м. Восточная часть холма обрушилась, зольные напластования фиксируются на всем склоне обрыва. В истекшем году была сделана топографическая съемка мыса, а на территории зольника и близлежащих площадях проведена магнитная разведка, показавшая в качестве аномалий сам зольник (продукты горения) и участок в его центре (железо Великой Отечественной войны). Археологические работы проводились в юго-восточном секторе зольника (кв. 1), захватив частично грабительский шурф.

В результате был открыт юго-восточный угол постройки из пиленого известняка (вероятно, военного времени), огороженной по кругу завалом из камней. Южнее и восточнее него располагались золистые слои, содержавшие керамику III—V вв. н. э. Несмотря на наличие отдельные горелых прослоек, грунт в

целом однороден и представлял собой светло-серую золу с большим количеством измельченных раковин мидий. По мере приближения основания зольника насыщенность ими грунта несколько уменьшается.

Что касается находок, то 90 % керамического материала приходится на фрагменты лепной посуды, остальное — обломки краснолаковых мисок и амфор. Наиболее интересными являются предметы, относящиеся к религиозной практике жителей поселения: лепные курильницы и светильники, пряслица, миниатюрные сосудики, а также небольшие вылепленные из глины votivные хлебцы (два — с точечной монограммой в виде букв А и Θ).

Таким образом, несмотря на мусорный характер грунта зольника, в нем в большом количестве встречаются пришедшие в негодность или вышедшие из обращения предметы, скорее всего, сакрального содержания.

С.Г. Колтухов

РАБОТЫ В уроч. КИЗИЛ-КОБА

В 2013 г. сотрудники Крымской комплексной экспедиции КФ ИА НАНУ с целью составления охранно-учетной документации провели в Горном Крыму обследование археологических объектов, расположенных в урочище Кизил-Коба на территории Добровского сельского совета Симферопольского р-на АРК.

Покрытое лесом глубокое ущелье в мраморных известняках, пересекает юго-западный склон Долгоруковской яйлы. Его протяженность с юго-запада на северо-восток 1,4 км, по дну ущелья протекает речка Су-Учхан, берущая начало на Туфовой площадке перед входами в пещеры Кизил-Коба (Красные пещеры). По западной стороне ущелья вверх, по направлению к входам в пещеры ведет грунтовая дорога, частью древняя, а на финальном участке поздняя, вырубленная в туфе, в период его разработки в новое и новейшее время. В верхней части ущелья на высоте 550 м над уровнем моря в глубоком полуцирке, обрамленном скальными обрывами, расположена Туфовая площадка. Это относительно горизонтальный выступ, ограниченный с юга обрывом до 30 м, сложен-

ный из легкого пористого туфа, образовавшегося при выпадении бикарбоната кальция из вод реки, вытекавшей в глубокой древности из пещер. Над Туфовой площадкой в северо-восточном борту ущелья на высоте 580 м существует вход в пещеру Харанлых-Коба, она же Темная или Нижняя пещера. В этом же борту ущелья на высоте 610 м находится вход в пещеру Иель-Коба, она же Ветреная или Средняя.

На Туфовой площадке, а также в передней части пещер Харанлых-Коба и Иель-Коба расположены поселение и участки археологического культурного слоя. Успешные археологические исследования этого комплекса были начаты в 1914 г. С.И. Забниным, затем в 1918 г. здесь работал А.С. Моисеев, в начале 20-х гг. прошлого столетия исследования были продолжены Г.А. Бонч-Осмоловским и Н.Л. Эрнстом совместно с С.И. Забниным. Принадлежавшая С.И. Забнину первоначальная датировка памятника каменным веком, вскоре была пересмотрена Г.А. Бонч-Осмоловским и Н.Л. Эрнстом. Ранние отложения, ставшие эпонимными для вновь открытой кизил-

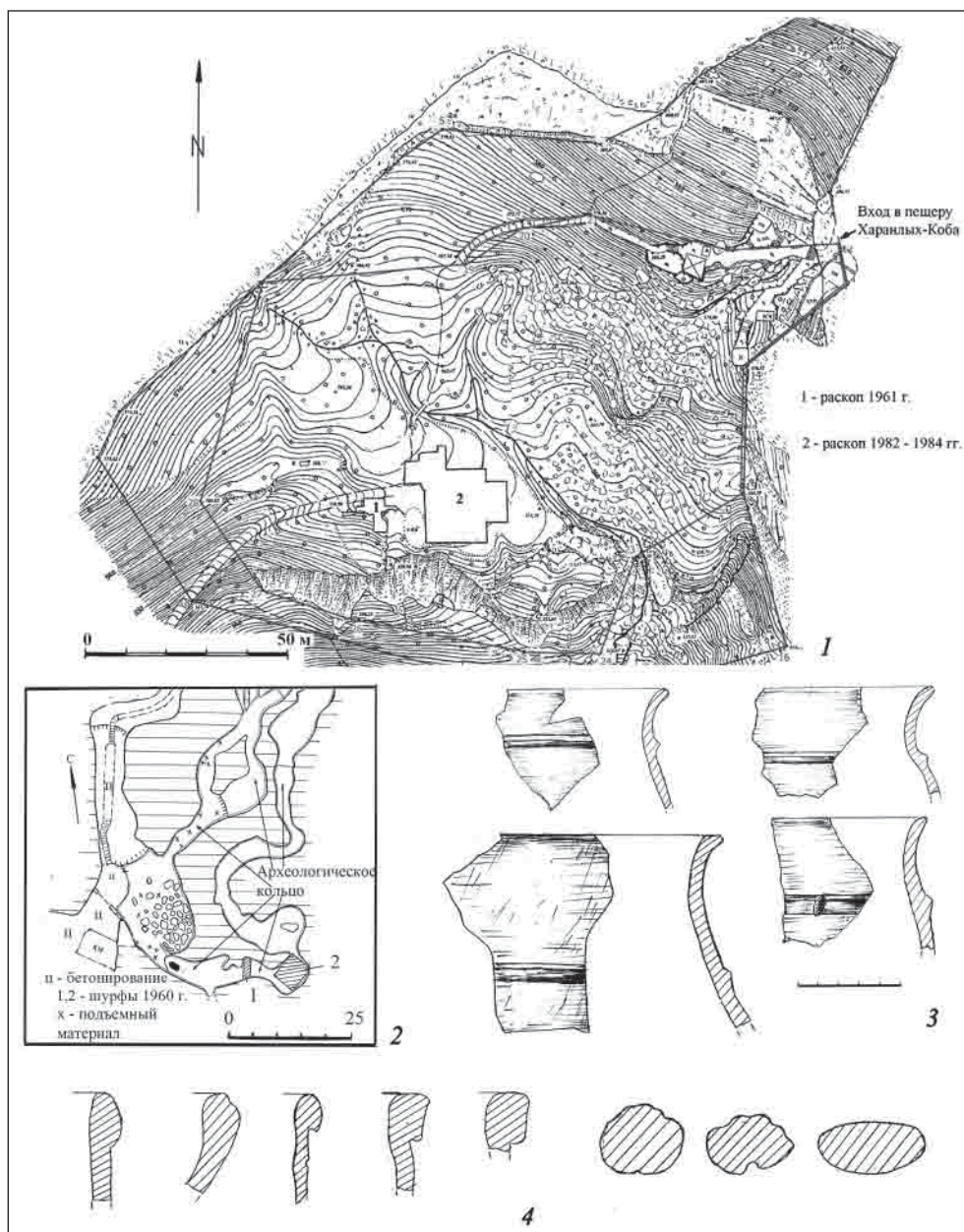

Рис. 1: 1 — План Туфовой площадки в урочище Кизил-Коба; 2 — Передняя часть пещеры Харанлых-Коба; 3 — Лепная керамика из пещеры Харанлых-Коба; 4 — Гончарная керамика из пещеры Харанлых-Коба

кобинской культуры, были датированы эпохой бронзы, а поздние датированы античным временем. В 50-е гг. прошлого века датировка первого этапа кизил-кобинской культуры была изменена на ранний железный век. В конце 40-х гг. пещеру осмотрел П.Н. Шульц. В 1960—1961 гг. на Туфовой площадке и в пещерах Харанлых-Коба и Иель-Коба провели шурфовки О.И. Домбровский и А.О. Щепинский, работавшие в составе Комплексной карстовой экспедиции АН УССР. Поселение на Туфовой площадке было охарактеризовано как кизил-кобинское, а на уступе площадки обнаружили вырубленное в туфе сооружение, интерпрети-

рованное как часть богатой усадьбы III—IV вв. н. э. Культурный слой в пещере Харанлых-Коба был датирован VII—VI вв. до н. э. и III—IV вв. н. э., археологические отложения в пещере Иель-Коба были отнесены к III—IV вв. н. э. В 1982—1984 гг. раскопки на Туфовой площадке предпринял В.А. Колотухин, датировавший расположенное здесь кизил-кобинское поселение IX—VIII вв. до н. э. Однако в Списке памятников местного и национального значения, расположенных на территории АРК, изданном в Симферополе в 2004 г., под учетным № 1581 и сейчас фигурирует пещерная стоянка Кизил-Коба площадью 2 га, относящаяся к

палеолиту. В такой ситуации, возникла необходимость в проведении полевых и архивных исследований, с целью достоверной характеристики этого комплекса памятников.

Площадь распространения подъемного материала раннего железного века и позднеантичного времени в районе Туфовой площадки и передней части пещер действительно достигает 2 га. Доступная для археологического исследования часть поселения на Туфовой площадке занимает площадь около 4000 м². Значительная часть памятника была уничтожена при разработке туфа, длившейся несколько столетий, а с северо-западной и северо-восточной стороны площадки близ сходящихся стен ущелья существуют каменные хаосы и осыпи, перекрывшие края памятника. В ходе работ 2013 г. была проведена топографическая съемка памятника (рис. 1, 1), определены его границы и границы охранной зоны. Удалось достоверно локализовать и нанести на топосъемку засыпанные раскопы О.И. Домбровского и В.А. Колотухина (рис. 1, 1), которые находились на южном краю Туфовой площадки, их общая площадь не превышала 420 м². Местоположение раскопа Г.А. Бонч-Осмоловского точно не установлено, но и он располагался на краю площадки. Судя по полевым материалам предшествующих лет, мощность культурного слоя в южной части площадки составляет 0,2—0,8 м. Среди находок из слоя преобладала лепная керамика раннего этапа кизил-кобинской культуры, находки VII—VI и V—IV вв. до н. э. единичны. Гончарная керамика представлена относительно редкими обломками амфор III в. н. э. Обломки гончарных сосудов IV в. н. э., так же как и фрагменты средневековых сосудов присутствуют в этом слое, но они крайне немногочисленны. За пределами раскопов толщина отложений с археологическими находками по большей части не превышает 0,2—0,3 м. Однако напластования на Туфовой площадке по большей части переотложены. Неперемещенный культурный слой раннего железного века отмечен лишь однажды в восточной части раскопа 1984 г. под вымосткой позднеантичного времени, состоящей из туфовой крошки, где его высота не превышала 0,3 м. Поверхность туфа покрыта многочисленными хозяйственными и столбовыми ямами. Во всех раскопах были отмечены остатки полуземлянок. Исследователи памятника относили их к кизил-кобинской культуре. Позднее В.А. Колотухин предложил датировать их средневековым временем, так как в заполнении и на дне одной

из них были найдены обломки гончарного сосуда с зеленой поливой. Помимо землянок в раскопе 1984 г. были обнаружены остатки нескольких каменных кладок, однако достоверной даты в этом случае не получено. Заполнение большинства хозяйственных ям относится к раннему железному веку, только одна из них датируется позднеантичным временем. Столбовые ямы датируются как кизил-кобинским, так и позднеантичным временем. Помимо этих сооружений, в туфе были открыты остатки нескольких коротких неглубоких ровиков, нередко с обожженными стенками, в которых найдены единичные обломки сосудов как III в. н. э., так и IV в. н. э.

Таким образом, на Туфовой площадке в IX—VIII вв. до н. э. существовало поселение раннего этапа кизил-кобинской культуры. Находки VII—IV вв. до н. э. здесь единичны и с предшествующим памятником не связаны. В III в. н. э. жизнь на площадке возобновилась, однако культурные отложения и строительные остатки на исследованном участке были выражены слабо. Материал IV в. н. э. на памятнике присутствует, однако остается неясным следует ли его ставить в связь с горизонтом предшествующего столетия или это нечто новое. Пролить свет на позднеантичное поселение могут новые раскопки. Безусловно, следует продолжить исследование остатков постройки с окрашенным красной краской цемянковым полом, обнаруженной О.И. Домбровским в 1961 г. на уступе Туфовой площадки. В ее заполнении наряду с позднеантичным материалом были встречены обломки литого оконного стекла и фрагмент серебряного зеркала, что позволяет предположить использование сооружения не только в позднеантичное, но и в средневековое время. В отчетном году удалось точно установить его местоположение.

Культурный слой в пещере Харанлых-Коба после шурфовок О.И. Домбровского и А.А. Щепинского, проведенных в восточных коридорах передней части пещеры, названных Археологическим кольцом (рис. 2, 2), принято интерпретировать, как остатки пещерного святилища и расположенного при нем хранилища припасов, датированного как VII—VI вв. до н. э., так и III—IV вв. н. э. Однако, прямых доказательств существования святилища исследователи не получили. Судя по результатам работ, проведенных в Харанлых-Кобе в прошлом столетии, культурный слой перед входом в пещеру и в ее вестибюле достигал 1,5 м, а в Археологическом кольце доходил до 0,6 м.

Стратиграфически он был разделен на две части, нижнюю, относящуюся к раннему железному веку и верхнюю, позднеантичного времени, отдельные находки относились к средневековому времени. В результате проведенных нами археолого-топографических работ удалось выяснить, что культурный слой мощностью от 0,2 м до 0,5 м сохранился в обвале, занимающем восточную часть вестибюля и в Археологическом кольце на расстоянии от 40 до 60 м от входов в его коридоры. Перед входом в пещеру культурный слой уничтожен, в западной части вестибюля и в главном коридоре пещеры либо уничтожен, либо существенно поврежден при бетонировании дна пещеры и создании системы бетонных дорожек и лестниц, ведущих к подземной реке. Произошло это в конце 80-х — 90-х гг. прошлого века, когда были проведены работы по благоустройству пещеры. Первоначально работы велись под наблюдением А.А. Щепинского, а после смерти исследователя, выполнялись спелеологами самостоятельно. К сожалению, отчеты об археологической части этой деятельности отсутствуют, а каких-либо сведений о существовании или месте хранения полевой документации и коллекции находок получить не удалось. Впрочем, несколько бронзовых двухлопастных наконечников стрел предскифского времени, пополнивших уже существующую коллекцию наконечников из Кизил-Кобы, были переданы в ЦМТ спелеологом В.В. Родиным, трагически погибшим в 2002 г. при спасении людей во время паводка в пещере.

Новые шурфовки в пещере в 2013 г. не проводили так как, судя по результатам работ С.И. Забнина, О.И. Домбровского и А.А. Щепинского, обломки посуды обоих хронологических периодов стратиграфически хорошо разделены и лежат в слоях компактно, сосуды легко собираются при реставрации. Соответственно, здесь следует избегать зондажей, не связанных с началом настоящих раскопок. Подъемный материал сейчас сохраняется только в одном из коридоров пещеры (рис. 2, 2). Судя по керамике, хранящейся в ЯИЛМ, именно здесь в 1918 г. провел его сборы А.С. Моисеев. Исходя из анализа находок, собранных нами (рис. 1, 3) и А.С. Моисеевым, существующая ныне датировка раннего культурного слоя в пещере может быть удревнена до IX—VIII вв. до н. э. Можно достаточно уверенно писать о том, что постоянное использование человеком передней части пещеры Харанлых-Коба началось не позднее появления кизил-кобинского посе-

ления на Туфовой площадке. Античная керамика к этому же коридору представлена амфорами III в. н. э. (рис. 1, 4), относящимися к типам 72 и 75 по И.Б. Зеест. Керамика кизил-кобинской культуры с резным орнаментом, датированная VII—VI вв. до н. э. и более поздним временем, известна в материалах предшественников, но в наших сборах ее нет.

Культурный слой в пещере Иель-Коба в отчетном году не раскапывался, по данным О.И. Домбровского его мощность здесь не превышает 0,2—0,4 м, а находки, представленные исключительно гончарной и лепной керамикой, были датированы III—IV вв. н. э. Исследователь интерпретировал эти отложения, как остатки хранилища припасов, отгороженного от глубинной части пещеры искусственной каменной стеной, расположенной в 50 м от входа. В 2013 г. мы ограничились работами археолого-топографического характера, откорректировав уже существующий план передней части этой пещеры. В привходовой части пещеры на протяжении 10—15 м культурный слой отсутствует, вероятно, он был удален при работах К.С. Мережковского или Г.А. Бонч-Осмоловского, проводившихся в этой пещере в 70-е гг. позапрошлого века и в 1924 г. Далее на протяжении 50 м отмечаются признаки культурного слоя, следы нескольких перекопов, как связанных, так и не связанных с шурфами 1960 г. Подъемного материала, ранее встречавшегося в Черепковом зале этой пещеры, в 2013 г. не обнаружено.

Таким образом, на Туфовой площадке и в Нижней, и Средней пещерах Кизил-Кобы существуют три взаимосвязанных археологических объекта. Наиболее ранним из них является поселение на Туфовой площадке и культурный слой в пещере Харанлых-Коба, датируемые IX—VIII вв. до н. э. Более поздние находки, относящиеся к VII—VI и V—IV вв. до н. э. встречаются и на Туфовой площадке и в пещере Харанлых-Коба. Впрочем, на площадке они единичны. Насколько хорошо этот материал представлен в пещере, нам неизвестно, так как коллекция находок из шурфов 1960—1961 г. не обнаружена, а А.А. Щепинским опубликованы лишь единичные фрагменты керамики с резным декором. Несомненно, можно уверенно говорить о поселении III в. до н. э. или, в соответствии с интерпретацией О.И. Домбровского, усадьбы III—IV вв. до н. э. на Туфовой площадке, и синхронном ему культурном слое в пещерах Харанлых-Коба и Иель-Коба. Однако этот памятник еще следует точно интерпретировать, уточнив тип и хронологию.

РАБОТЫ НА КУРГАННЫХ МОГИЛЬНИКАХ ЧАЯН И АПАН-САРЧА В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

Крымская комплексная экспедиция КФ ИА НАНУ совместно с Геоархеологической экспедицией СПбГУ провела дистанционные, магнитометрические, археологические и топографические работы на крупнейших в западном Крыму курганах, входящих в многокилометровую курганную гряду Кош-Оба, Чаян и Апан-Сарча на территории Сакского р-на АРК (рис. 1). Осенью 2013 г. работы были сконцентрированы в средней части могильника, на подгруппах Чаян и Апан-Сарча.

Вопрос о нахождении кургана царского ранга Чаян, знаменитого своими высокохудожественными находками, именно в северо-западном Крыму впервые был поднят А.Н. Щегловым и В.И. Кацем более двадцати лет назад. Локализация этого могильника на местности была осуществлена Т.Н. Смекаловой в 2009 г. Курганы подгрупп Чаян и Апан-Сарча, расположены в степи между Евпаторией и верховьями оз. Донузлав, на вершине главного в данной местности водораздела. В 5–6 км к юго-западу от них находится подгруппа Кош-Оба, высотной доминантой в которой является самый крупный в Северо-Западном Крыму девятиметровый курган. К нему примыкают еще шесть курганов, среди которых необходимо специально отметить «длинный» курган эпохи бронзы. Магнитная съемка 2010 г. выявила в

нем правильное прямоугольное каменное подкурганное сооружение вытянутых пропорций, что позволило сделать вывод о наличии святилища бронзового века, возможно, почитавшееся также и в скифское время.

В подгруппе Чаян, состоящей из 4 курганов, в высотном отношении выделяется шестиметровый курган, получивший по общей нумерации насыпей могильника Кош-Оба, Чаян и Апан-Сарча порядковый номер 15. В курганной группе Апан-Сарча, состоящей из 5 курганов, доминирует курган такой же высоты, имеющий номер 16.

В свое время В.И. Кац и А.Н. Щеглов высказались в пользу локализации в кургане, находившимся возле бывшей д. Чаян (Запорожское) скифского царского погребения IV в. до н. э., разграбленного в конце XIX — начале XX века. Не исключено, что этим курганом является курган 15, ближайший к местонахождению д. Чаян, ныне полностью разрушенной. Впрочем, среди опубликованных этими же исследователями эпистолярных документов, существуют сообщения, как подтверждающие эту точку зрения, так и противоречащие ей.

Иначе обстоит дело с курганной группой Апан-Сарча: в этом случае Ф.Ф. Лашков достоверно подтвердил разграбление кургана, относящееся к 1894 г., когда, по его свидетельству,

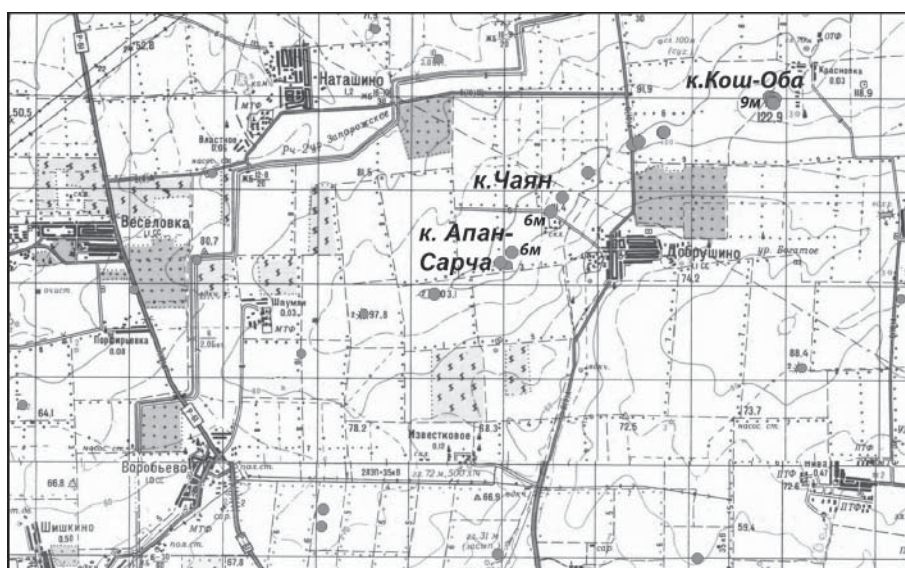

Рис. 1. Расположение курганов группы Кош-Оба, Чаян и Апан-Сарча

была разрыта могила, содержащая множество вещей. Из находок в Императорский Эрмитаж поступила только деформированная золотая гривна с фигурками лежащих львов на концах, несомненно, относящаяся к IV в. до н. э.

В 2013 г. в ходе подготовки к реализации программы исследований нами был проведен анализ имеющихся материалов картографии и аэрофотосъемки, космических снимков. В Центральном архиве Автономной республики Крым были найдены и скопированы межевые планы окрестностей деревень Чаян, Апан и Сарча, на которых присутствуют курганы. Во время полевых работ была осуществлена топографическая съемка обеих курганных групп, позволившая уточнить основные параметры и особенности формы курганных насыпей. Удалось выяснить, что все курганы малой и средней высоты подвергались многолетней распашке, что проявилось в заметном уменьшении их высоты и увеличении диаметров. Основания курганов, входящих в группу Апан-Сарча, окружены пропаханными недавно узкими ровикообразными углублениями.

На всех курганах исследованных подгрупп была проведена магнитная съемка, дополнительно к ней магнитометрическим методом изучалось пространство вокруг кургана 16. Магнитные карты показывают, что все курганы имели каменные кольцевые обкладки, проявившиеся на магнитных планах в виде опоясывающих отрицательных аномалий. У насыпи кургана 16 выявлена небольшая локальная положительная аномалия, которая может быть связана с остатками тризны. В центре наиболее высоких курганов 15 и 16 курганов отме-

чаются значительные аномалии, создаваемые остатками триангуляционных пунктов.

Одной из основных задач было выявление следов тризн, как на поверхности курганных насыпей, так и рядом с ними. Эта работа проведена во всех группах курганной гряды. В группе Кош-Оба с окологурганым пространством связаны единичные обломки сосудов и осколков кремня. Близ самого кургана Кош-Оба найдено несколько фрагментов гераклейских амфор. В курганной группе Чаян повторяется та же картина. Впрочем, на одном из небольших курганов встречен обломок лепного сосуда эпохи средней бронзы.

Иная ситуация характерна для курганной группы Апан-Сарча. Здесь обломки античных амфор IV в. до н. э. вокруг курганов встречаются намного чаще, а у кургана 16 наблюдаются выразительные остатки тризны, расположенной с одной из сторон насыпи. В этой тризне преобладают обломки гераклейских амфор, причем, отмечено присутствие сравнительно небольшого количества фасосских, синопских и херсонесских сосудов. Датировка тризны допустима в рамках второй половины IV в. до н. э. Область наивысшей концентрации находок примерно совпадает с положительной локальной аномалией, выявленной при помощи магнитометрии.

В целом необходимо отметить, что успешно примененный комплексный подход к изучению курганных групп Чаян и Апан-Сарча, в котором сочетались дистанционные, геофизические и археологические методы является, по сути, новой неразрушающей методикой изучения курганных групп.

М.А. Котин

ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ ЭЛЬТИГЕН ЗАПАДНОЕ

В 2013 г. были продолжены работы по исследованию поселения Эльтиген Западное, расположенное в районе поселка Героевское (Эльтиген), на территории некрополя античного городища Нимфей. Целью исследования этого года являлось, во-первых, исследование культурных напластований поселения, во-вторых, уточне-

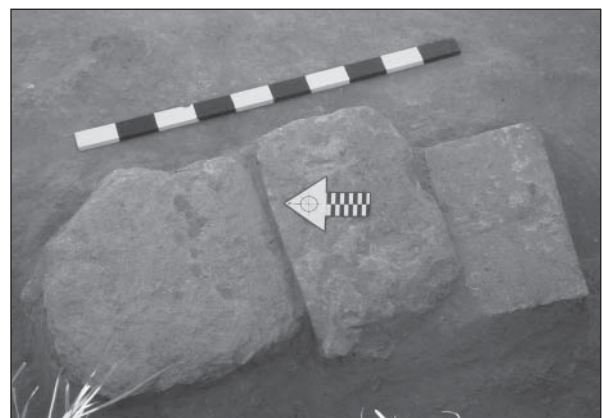
ние хронологических рамок существования поселения, и, в-третьих, определение границ поселения. Для выполнения цели были поставлены следующие задачи: — осуществить ряд прирезок к участку, исследованному в прошлом археологическом сезоне, часть из которых будут находиться в восточной, а другие в западной

частях исследуемого участка, что позволит сделать общий разрез поселения по стороне З—В, что позволит определить границы поселения по указанной оси, а также покажет как формировались культурные напластования поселения.

В результате работ этого года были сделаны прирезки двух квадратов 5×5 м, к уже исследованному и частично законсервированному квадрату 2012 г. Квадраты располагаются с восточной и западной сторон участка. В данных квадратах были исследованы слои пожара поселения, а также его бытования. Керамический материал из слоев представлен преимущественно транспортной керамикой таких центров как Хиос, Клазомены, Менде, Лесбос, Фасос, Гераклея, и Синопа, реже встречается Самос. Второй по количеству группой является столовая посуда, представленная красноглиняной и чернолаковой посудой. Менее значимой группой является лепная керамика. На основании материала можно предположить, что поселение бытовало в период независимости Нимфея от Боспорского государства.

Кроме слоев классического — эллинистического времени были выявлены объекты, относящиеся к бытованию на этом месте некропо-

ля римского времени городища Нимфей. Так в юго-восточной части были выявлены остатки фундамента склепа (часть конструкций были обнаружены еще в прошлом году). В западной части поселения было выявлено детское погребение первых веков н. э. сделанное в слое пожара поселения и перекрытое плитами.

Таким образом, в результате археологических исследований этого года нами были осуществлены две прирезки квадратами 5×5 м. Оба квадрата были изучены до материковой глины, которая залегает на глубине 1,65—1,8 м.

ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ ОРТЛИ НА СЕВЕРНОМ БЕРЕГУ САСЫК-СИВАШСКОГО ОЗЕРА В ЗАПАДНОМ КРЫМУ

Рис. 1. Общий вид на башню поселения Ортли с востока

Античное поселение Ортли было открыто 11 октября 2012 г. Первые раскопки проводились с 24 октября по 15 ноября прошлого года, когда было раскрыто четыре квадрата, размерами $4,5 \times 5,0$ м, вытянутые с юга на север. Общая площадь участка тогда составили 90 м^2 при мощности культурных напластований до 1,4 м до материковой желто-бурой глины. Полевые исследования отчетного года осуществлялись с 5 октября по 5 ноября текущего года. Исследованная площадь составила 90 м^2 .

Таким образом, башня на уровне поверхности цокольного заглубленного в грунт ряда имела размеры по внешнему контуру стен с юга на север 10, 15 м и с запада на восток — 9,39 м, то есть занимала площадь порядка $95,4 \text{ м}^2$. От наружных сложенных вперевязь кладок оборонительного сооружения, толщиной 0,87—1,05 м, *in situ* сохранился только нижний ряд основания, состоящего из плоско уложенных плит сарматского известняка, почти полностью утопленных в желто-бурю материковую глину. Тычковая сторона плит там, где они не достигают полной ширины стены, облицована мелким плоским бутом. От лицевой кладки пока раскрыто только два блока в раскрытой только частично западной стене.

Внутреннее пространство здания было поделено тремя стенами на три помещения. Пер-

вая из них 8 — ориентирована строго с запада на восток, протяженностью 4,6 м толщиной 0,70—0,75 м, высотой — 1,25—1,30 м. Ее западный конец представлял собой вертикальный торец, противоположный примыкал к восточной капитальной стене башни 14. Две другие стены простирались с юга на север и своими внешними краями примыкали к внешним кладкам фортификационного сооружения, а их внутренние торцы являлись откосами дверных проемов. Первая из них 7 имела протяженность 2,75 м, толщину — 0,75 м, высоту — 1,33 м; вторая 9 соответственно — 2,68 м, 0,70—0,75 м и 0,38 м. Внутренние поверхности стен были оштукатурены слоем глины, толщиной 2—3 см, прокалившейся в процессе пожара до коричневого цвета. Однако первоначально поверхность данной обмазки, по всей видимости, имела белесый цвет. Верхние части как внутренних, так и внешних, стен с высоту примерно 1,35 м были сложены из сырцовых кирпичей.

Данное фортификационное сооружение на уровне первого этажа состояло из трех связанных между собой дверными проемами помещений 1—3. Два из них (1—2), почти одинаковой квадратной площади около $14,6 \text{ м}^2$, располагались в восточной части здания и соединялись с прямоугольным вытянутым с юга на север помещением 3, площадь около 27 м^2 . Дверные про-

емы, шириной 1,06—1,16 м, были перекрыты полуциркульными арками. Высота этих проемов на уровне замкового камня составляла всего 1,60 м, что крайне недостаточна для прохода через нее в полный человеческий рост (шесть футов по Витрувию, то есть 1,78 м). Последнее, скорее всего, указывает на то обстоятельство, что нижний этаж не был жилым.

Постройка, несомненно, была многоярусной: по крайней мере, двух, а, скорее всего, трех-четырёхэтажной. Однако в раскрытой части строения каменное основание лестницы пока не раскрыто, как впрочем, и нескольких каменных ступеней нижней части лестничного марша. Вполне возможно, оно располагается за пределами раскрытого пространства, в северо-западной половине, в пределах помещения 3, а наружный вход в юго-западном углу названной комнаты. Внешние стены башни были, по всей

видимости, выложенные из хорошо отесанных рустованных известняковых блоков, которые в последствие были полностью выбраны. В то же время бутовые каменные цоколя остались не тронутыми, поскольку не представляли для строителей никакого интереса

Весь комплекс археологических находок (керамическая тара и клейма, аттический импорт) убеждает нас относить время существования поселения Ортли, как впрочем и соседних усадеб и поселений, по времени около 325—270 гг. до н.э. Все они, так же как и расположенные по соседству скифские поселения, погибли в пожарах в конце первой трети III в. До н.э. в результате внезапных нападений, по всей видимости, сарматов? Катастрофа носила региональный характер и затронула практически все Северное Причерноморье, как полисные хоры и боспорское царство, так и Великую Скифию.

В.А. Кутайсов, Т.Н. Смекалова

РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ САКСКОГО р-на АР КРЫМ

Археологические разведки в 2013 г. проводились на территории водосбора Тюменской балки, впадающей в оз. Сасык-Сиваш с северо-востока (рис. 1). Длина сухого русла балки составляет 17 км; длина Тюменского лимана — еще 7 км.

По берегам и мысам Тюменского лимана и балки нашими разведками выявлено 3 античных усадьбы, 6 поселений и один могильник раннего железного века и три поселения эпохи поздней бронзы. Особенно обжитым в древности было нижнее течение Тюменской балки, там, где она обводняется за счет родников и превращается в лиман, походящий на настоящую полноводную реку.

По левой стороне Тюменской балки, в нижнем ее течении нами были открыты две античных усадьбы Тюмень 1 и Тюмень 2 (рис. 1, 1, 2). Эти усадьбы прекрасно читаются на архивных аэрофотографиях и космических изображениях. На обоих памятниках была проведена магнитная съемка, результаты которой показали, что перед нами типичные античные усадьбы прямоугольной планировки, очевидно, херсонесского типа.

Для уточнения культурно-хронологической принадлежности поселения Тюмень 2 нами был разбит Шурф 1 в северо-восточной части поселения в том месте, где, по данным магнитной съемки, находится круглая каменная структура диаметром примерно 6—7 м. Раскопки показали, что данный объект представляет собой каменное сооружение, заглубленное в грунт на 0,7 м, с каменными ступенями. Вероятно, оно служило зернохранилищем. Подобные постройки встречены на античном поселении Генеральское Западное в Крымском Приазовье. Весь комплекс находок из шурфа 1 может быть датирован последней третью IV—началом III вв. до н.э.

На правой (западной) стороне нижнего течения Тюменской балки, была обнаружена еще одна античная усадьба, которая получила название Тюмень-Хутор (отмечена стрелкой и цифрой 8а на рис. 1). Магнитная съемка показала, что перед нами, без сомнения, античная усадьба четкой прямоугольной планировки. Сохранившаяся часть прямоугольного монументального здания имеет размеры 44 × 20 м. В середине длинной и топографически наиболее

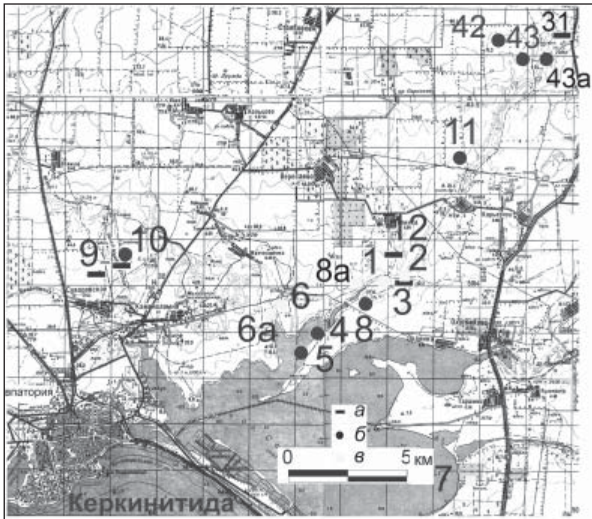

Рис. 1. Карта масштаба 1 : 100000 съемки 1956—1957 гг., обновленной в 1986 г. окрестностей Евпатории (античной Керкинитиды) с нанесенными на нее археологическими памятниками. *а* — поселения эпохи поздней бронзы (ПБ), *б* — поселения раннего железного века (РЖВ), *в* — античные поселения. Цифрами нанесены следующие археологические памятники: 1 — Античная усадьба Тюмень 1; 2 — античная усадьба Тюмень 2; 3 — поселение ПБ Тюмень 3; 4 — поселение РЖВ Тюмень 4; 5 — поселение РЖВ Тюмень 5; 6 — античное поселение Ортли; 6а — античное поселение Мамай-Тюп, 7 — античное поселение Гаршино, 8 — поселение эллинистического времени Тюмень 6; 8а — античная усадьба Тюмень-Хутор; 9, 10 — поселения ПБ Багай I и II; 11 — поселения РЖВ Рунное I и II; 12 — поселение ПБ Тюмень 7; 31 — поселение ПБ Тюмень 10; 42 — поселение ПБ Тюмень 11; 43 — поселение РЖВ Тюмень 10; 43а — поселение РЖВ Тюмень 8.
Чертеж Т.Н. Смекаловой

возвышенной его стороны, находится прямоугольная башня размерами 11 × 8 м, выступающая на 1,5 м за пределы внешних стен усадьбы к северо-востоку (рис. 2). Стены башни заметно толще стен остальной части здания. Внутри башня поделена перегородками на четыре помещения, причем, в отличие от соседней усадьбы Ортли, следов пожара мы не наблюдаем ни в башне, ни на остальной части этого монументального здания.

Усадьба представляет собой «сдвоенное» монументальное строение, каждая половина которого является единичной усадьбой размерами 22 × 20 м. Расположение башни посередине длинной стороны здания, а также подобные планировка и размеры характерны для херсонесских сельских усадеб, например, на клере 25 на Гераклеяском полуострове.

Подъемный материал, по определению д.и.н. В.А. Кутайсова, безусловно, свидетельствуют о херсонесской принадлежности усадьбы и позволяют датировать ее также, как и близрасположенную усадьбу Ортли, 325—275 гг. до н.э.

В заключение отметим еще раз, что все открытые памятники были выявлены с помощью космических снимков и в ходе визуального обследования берегов Тюменьской балки. Правильная культурно-хронологическая атрибуция античных усадеб Тюмень 1, Тюмень 2, Тюмень-Хутор, поселений бронзового века Тюмень 3 и 7, раннего железного века Тюмень 4 стала возможной только благодаря проведенной на памятниках магнитной съемке. Этот метод остается незаменимым неразрушающим орудием при исследовании древних поселений и их окружи в северо-западном Крыму.

РАЗВЕДОЧНЫЕ РАБОТЫ ДОНУЗЛАСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КФ ИА НАНУ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

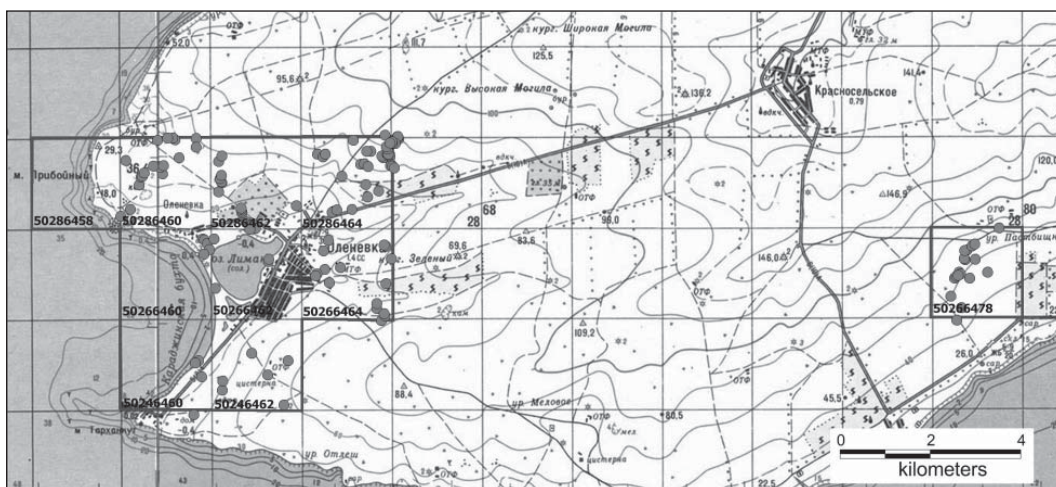

Рис. 1. Участки полуострова Тарханкут, обследованные в 2013 г., и точки расположения предполагаемых археологических объектов

Разведки 2013 г. осуществлялись на территории Евпаторийского горсовета, в Сакском и Черноморском районах АР Крым в ходе планового сплошного картографирования памятников археологии, при проведении археологической экспертизы земельных участков и подготовке проектов гос. учетной документации на памятники археологии региона.

В рамках плановой темы Крымского филиала Института археологии НАН Украины «Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма» сотрудниками экспедиции проводилось обследование территории, в основном, в западной части полуострова Тарханкут. Основным принципом, по которому ежегодно проводятся разведки — систематическое изучение земельных участков, соответствующих квадратам картографической сетки на листах топографической карты масштаба 1 : 100000. Каждый квадрат имеет размеры 2 × 2 км. В 2013 году было проведено обследование 10 квадратов. Обследовано 108 пунктов расположения объектов, предположительно имеющих археологическую значимость. Их положение фиксировалось по GPS, проводилась фотосъемка. Частично данные объекты были известны ранее, частично обнаружены впервые. В 23 случаях курганы, обозначенные на картах XIX—XX вв., полностью уничтожены, и их остатки не видны на местности. Территория плановых разведок на Тархан-

куте в 2013 г., в основном, совпадала с территорией проведения здесь экспертных работ (рис. 1).

Археологическая экспертиза в 2013 г., главным образом, заключалась в фиксации ранее известных и вновь выявленных разнотипных и разновременных объектов в связи с подготовкой проектов генеральных планов перспективного развития территорий отдельных населенных пунктов в Северо-западном Крыму. В каждом случае предложены рекомендации по режиму их дальнейшего использования. Для курганов — это либо вымежевка из землепользования, либо полное исследование. Для поселений и участков культурного слоя определены площади, конфигурация границ и охранные зоны. Выполнена геодезическая съемка местности. Вычерчены ситуационные схемы археологических объектов с указанием их территорий и охранных зон. Составлены таблицы линий и дирекционных углов культурного слоя памятников и охранных зон.

Экспертизе подверглись генпланы развития: пгт. Мирный Евпаторийского горсовета, пгт. Новofедоровка Сакского района, сел Оленевка и Калиновка Оленевского сельсовета Черноморского района АР Крым и др. В пгт. Мирное расположены хорошо известное античное городище «Южно-Донузлавское», стоянка эпохи бронзы и перекрывающее её позднескифское селище, а также два крупных кургана. Один

из которых, диаметром 32 м и высотой 1,9 м. Другой, диаметром 34 м и высотой 1,7 м, занят современным кладбищем. В пгт. Новофедоровка сохранились три поселения, два античных — Новофедоровка и Кизил-Яр и позднего бронзового века около Малого Сакского озера («Сухое»). В Оленевке расположены античные поселения Караджинское (с грунтовым и курганным некрополем), Караджа 2, Карамурун и Ближние Скалки, одно поселение нового времени, около 10 курганов. В Калиновке находятся 4 поселения, из которых, предварительно, три античных («Кипчак», «Абузлар», «Поселе-

ние 83», одно — поздней бронзы («Поселение 81») и около 30 курганов.

Кроме того, в соответствии с заключением НИИ памятникоохранных исследований, были переработаны комплекты учетной документации на памятники археологии в Черноморском районе АРК: античные поселения Беляус и Окуневка 1. Доработан по требованию Рескомитета по охране культурного наследия АРК проект паспортной документации на поселение Караджа 2. Завершается работа по паспортизации давно известного и исследуемого поселения Кара-Тобе 1 в г. Саки.

С.Б. Ланцов, А.А. Филиппенко

ИССЛЕДОВАНИЯ БЕЛЯУССКОГО ГОРОДИЩА

Херсонесское и позднескифское городище Беляус IV в. до н. э. — I в. н. э., а также поселение, существующее здесь и в VIII—X вв. н. э., расположено на берегу Черного моря вблизи с. Знаменское Черноморского р-на АР Крым. Его, начиная с 1959 г., исследует Донузлавская экспедиция ИА АН СССР (ныне ИА РАН) под руководством О.Д. Дашевской. С 1962 г. по настоящее время работы на памятнике ведутся каждый полевой сезон. С 2006 г. изучение Беляуса осуществляется экспедицией Крымского филиала ИА НАН Украины.

Состав Беляусского отряда сформирован, в основном, из студентов и отпускников из Донецка, Москвы, Харькова. Работы традиционно для последних лет велись в трех направлениях: очистка городища и некрополя (склепов) от мусора и травы, текущая консервация и восстановление разрушенных участков стен, а также непосредственно археологические раскопки.

Раскоп 2013 г., размерами 5 × 5 м, был разбит рядом с северо-западным углом башни 1 (рис. 1), на месте разведочного шурфа 2012 г. Выбор места раскопа обусловлен необходимостью исследования как перемычки между так называемыми Гунским (с севера) и Береговым (с юга) раскопами, так и хозяйственной ямы, открытой поверху в 2012 г. Раскопки проводились послойно. Стратиграфия участка следующая. Сверху залегал слой супеси и песка.

Из него на современную дневную поверхность выступал ряд камней верхнего ряда стены 501. В этом слое встречаются фрагменты амфор и кувшинов VIII—X вв., времени существования здесь пункта, относящегося к Салтовомаяцкой археологической культуре.

Основание камней этой поздней кладки уложено на поверхность слоя, который содержит развал мелкого камня, образовавшийся в ходе разрушения стены 501 (ранней). В слое встречаются обломки амфор и краснолаковой посуды I в. н. э. Указанный слой перекрывает конструкцию из крупных камней в виде площадки, возможно, со ступеньками, ведущими наверх из подвального помещения. Каменная конструкция располагается на нивелированной земляной поверхности. Под ней находится еще несколько прослоек и полов, общей толщиной до 20 см. Подстилающий их стерильный в археологическом отношении слой лежит на глубине около 1 м от основания поздней стены 501. К северо-востоку от конструкции под стеной 200 (400) находится хозяйственная яма. Она колоколовидной формы, глубиной около 2,3—2,5 м, с устьем, диаметром около 0,5 м, и плоским округлым дном, диаметром около 2,05 м. Горловина была выложена мелким камнем на глине. В зольном мусорном заполнении обнаружены фрагменты амфор, т.н. мегарских чаш, лаковой посуды конца II в. до н. э. В северной

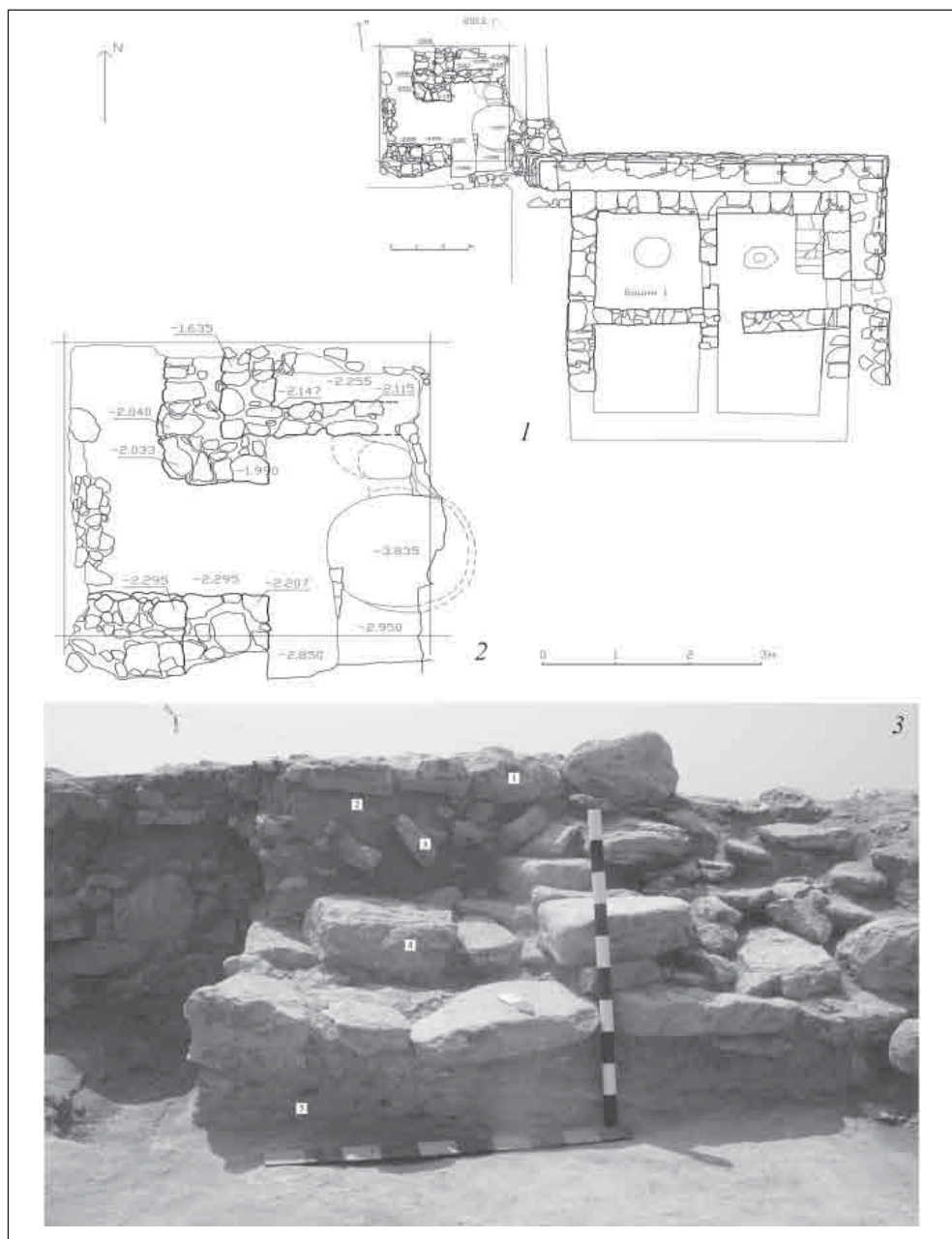

Рис. 1. Беляус. 1 — план башни 1 и раскопа 2013 г. (с северо-запада), 2 — план раскопа 2013 г., 3 — вид на раскоп 2013 г с северо-востока

стене ямы существует отверстие-пролом в соседнюю яму. «Оконце» было заложено мелким камнем. Доследование очередной ямы было оставлено на будущее. После фиксации яма была засыпана. В створе конструкции 1 и в одном горизонте с ней к северу была обнаружена каменная кладка 2. На сводном плане городища в этом месте (в площади Гунского раскопа) отмечены каменные кладки, которые были открыты раскопками и засыпаны. Консерва-

ционный слой мы определили уверенно. Он перекрывает поверхность кладки. Вероятно, на всю глубину культурного слоя Гунский раскоп не исследовался.

Зафиксированные ранее стены и вновь открытые каменные конструкции ещё предстоит соотнести между собой. Для понимания планировочной структуры комплекса, его организации и т. п. необходимо в будущем открыть кладки целиком.

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА КУЛЬЧУК

Донузлавская экспедиция Крымского филиала ИА НАН Украины восьмой сезон подряд продолжала стационарные плановые археологические раскопки на Кульчукском городище IV в. до н. э. — начала новой эры, VIII—IX вв. н. э., расположенном на черноморском побережье Северо-Западного Крыма, в 2,5 км южнее села Громово Окуневского сельсовета Черноморского района АР Крым.

В планы 2013 г. входило открытие северного и восточного фасадов пирамидального внешнего каменного пояса башни 2 усадьбы 2, исследование ранних помещений, обнаруженных к югу от этой башни. Продолжались исследования к западу от башни 2, как в старых раскопах, так и в двух новых. Общая площадь раскопок за год составила 185 м², при толщине изученного культурного слоя от 0,4 до 3,4 м.

В результате проведенных работ был полностью открыт северный фасад наружного наклонного пояса башни 2 (рис. 1, 1). Следует отметить наличие в его нижних рядах вторично использованных рустованных блоков.

Рис. 1. 1 — Вид на северный фасад башни 2 с северо-запада; 2 — Вид сверху с севера на остатки постройки, перекрытой южной стеной башни 2

На участке к востоку от башни были частично разобраны каменный развал и расположенные ниже него вымостки позднескифского времени (конца II в. до н. э. — начала новой эры). Под ними был обнаружен небольшой участок верхней части мощной, возможно оборонительной, стены более раннего херсонесского этапа существования поселения. Кладка ориентирована запад—восток, трёхслойная, двухпанцирная, с забутовкой из необработанного и вторично использованного известняка, длиной открытой части — 4 м, общей шириной — 1,4 м. Точно интерпретировать назначение стены и определить её хронологию не удастся, пока она не будет изучена полностью.

К югу от башни 2 была проведена расчистка двух помещений, остатки стен которых расположены ниже основания башни 2 и частично скрыты под ним (рис. 1, 2). Очевидно, постройка погибла в пожаре, поскольку камни её кладок обожжены, а помещения заполнял горелый слой с большим количеством углей. При расчистке глинобитных полов выявлен органический тлен. Вероятно, это остатки камышовой крыши, рухнувшей при пожаре. Здание было возведено на траншейном ленточном фундаменте, заглубленном в материковую глину. Его стены, вероятно, были сложены из сырцовых кирпичей на невысоком каменном цоколе. Судя по находкам керамики, прекращение функционирования здания относится к первой половине III в. до н. э.

На прошлогоднем раскопе, расположенном к западу от башни 2, и примыкающем к южному фасу кладки 22 (северной ограды усадьбы 3), продолжали снятие золистого суглинка позднескифского времени. Под ним залегал слой разрушенных сырцовых стен, красновато-коричневого цвета, находки, из которого позволяют датировать его концом II — началом I вв. до н. э. В двух новых раскопах в западной части городища на протяжении 9 м раскрыт верх монументальной кладки 58. Северная ее часть разрушена, по-видимому, при добыче камня в конце XIX в. Следует отметить обнаруженную здесь российскую монету 1908 г. Открытая часть стены однослойная, сложена из массивных блоков. Пока не ясно, была ли она общей восточной оградой для усадьбы 4, или являлась соответствующей стеной очередной башни Кульчукского городища. К западу от

нее под каменным развалом обнаружены два помещения позднескифского времени.

Среди находок прошедшего сезона преобладают фрагменты стандартной керамики. Можно отметить лишь фрагмент терракотовой статуэтки с изображением Диоскуров, два клейма, одно из которых находится на двухствольной

ручке амфоры, другое на ручке херсонесского мерного кувшина, несколько маловыразительных граффити.

Работы 2013 г. существенно дополнили наше представление о планировке Кульчукского городища в херсонесский и позднескифский этапы его истории.

В.В. Майко

РОЗКОПКИ В ПОРТОВІЙ ЧАСТИНІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СУГДЕЇ

Південнобережною експедицією Кримського філіалу ІА НАНУ у 2013 р. були продовжені роботи в портовій частині середньовічної Сугдеї на ділянці розкопу VII (рис. 1, 1). Останній був закладений у 2010 р. безпосередньо із західного боку розкопу III М.А. Фронджуло. Досліджена площа склала 75 м² при максимальній глибині культурного шару до 3,2 м.

На площі розкопу була частково досліджена будівля, що складалася, імовірно, з трьох приміщень (рис. 1, 2). Попередній будинок другої половини XIV—XV ст., досліджений на цьому розкопі у 2010 р., практично повністю перекривав досліджений цього року. Але, північний мур попереднього будинку на площі приміщення А тільки у східній частині був поставлений безпосередньо на мур більш ранньої споруди. На площі приміщення Б північний мур попереднього будинку складався тільки з внутрішнього панциру, впритул прибудованого до внутрішнього панциру більш раннього будинку. В цілому просторова орієнтація двох будинків не співпала.

В поточному сезоні досліджено лише останній період функціонування відкритої споруди. Всі її двопанцирні мурі складено на глиняному розчині. Площа приміщення А склала 3,6 × 2,9 м. В його північно-західному куті розташована піч приблизним діаметром 1,70 м. У південно-східному куті знаходився вхід шириною 0,77 м. Треба відмітити, що тільки західний мур приміщення складено технікою кладки «в ялинку». Аналіз фасу внутрішнього панциру північного муру дозволяє припустити існування двох будівельних періодів, можливо викликаних ремонтними роботами. Південний мур приміщення А виявився спільним з приміщенням В. Дослідження останнього в поточному році тільки розпочате, проте зрозуміло, що згаданий південний мур прибудовано до західного та східного в більш пізній

час, саме тоді, при організації приміщення А у кладці східного муру зроблено й вхід.

Площа дослідженої частини приміщення Б склала 5,54 × 3,02 м. Південні мурі приміщень в поточному сезоні не відкриті. На відстані 0,50 м від зовнішнього панциру східного муру приміщення Б виявлено абсолютно паралельну кладку довжиною 2,84 м. Остання утворює кут з кладкою, простеженою безпосередньо у північному борту розкопа. Від цієї кладки зафіксовано лише внутрішній панцир, який має два чітко виражені будівельні періоди. Нижня частина муру складена технікою кладки «в ялинку», верхня — без її використання. Описана будівля прибудована до західного муру буд. 2, розташованого паралельно, де також простежено два аналогічні будівельні періоди. Її довжина складає 3,52 м. На площі прибудови до будинку 2 простежено залишки вогнища приблизним діаметром 1,20 × 1,08 м.

Стратиграфія заповнення всіх відкритих приміщень буд. 1 являє собою майже однорідний шар насичений дрібними фрагментами кераміки. Характерні особливості керамічного комплексу дозволяють датувати його другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. Звернемо увагу на фрагмент нижньої частини дугоподібної ручки Константинопольської амфори з клеймом, де простежуються залишки арабських літер (рис. 1, б). Для виключення просадки ґрунту, піч в приміщенні А була щільно забутована камінням з розвалами посудин. Серед останніх можна виділити візантійську полив'яну тарілку із залишками неодноразового ремонту, кухонний глек та верхню частину Константинопольської амфори з дугоподібними ручками (рис. 1, 3—5). Немає сумніву, що забутовка приміщень буд. 1 була зроблена при зведенні більш пізньої будови, дослідженої у 2010 р.

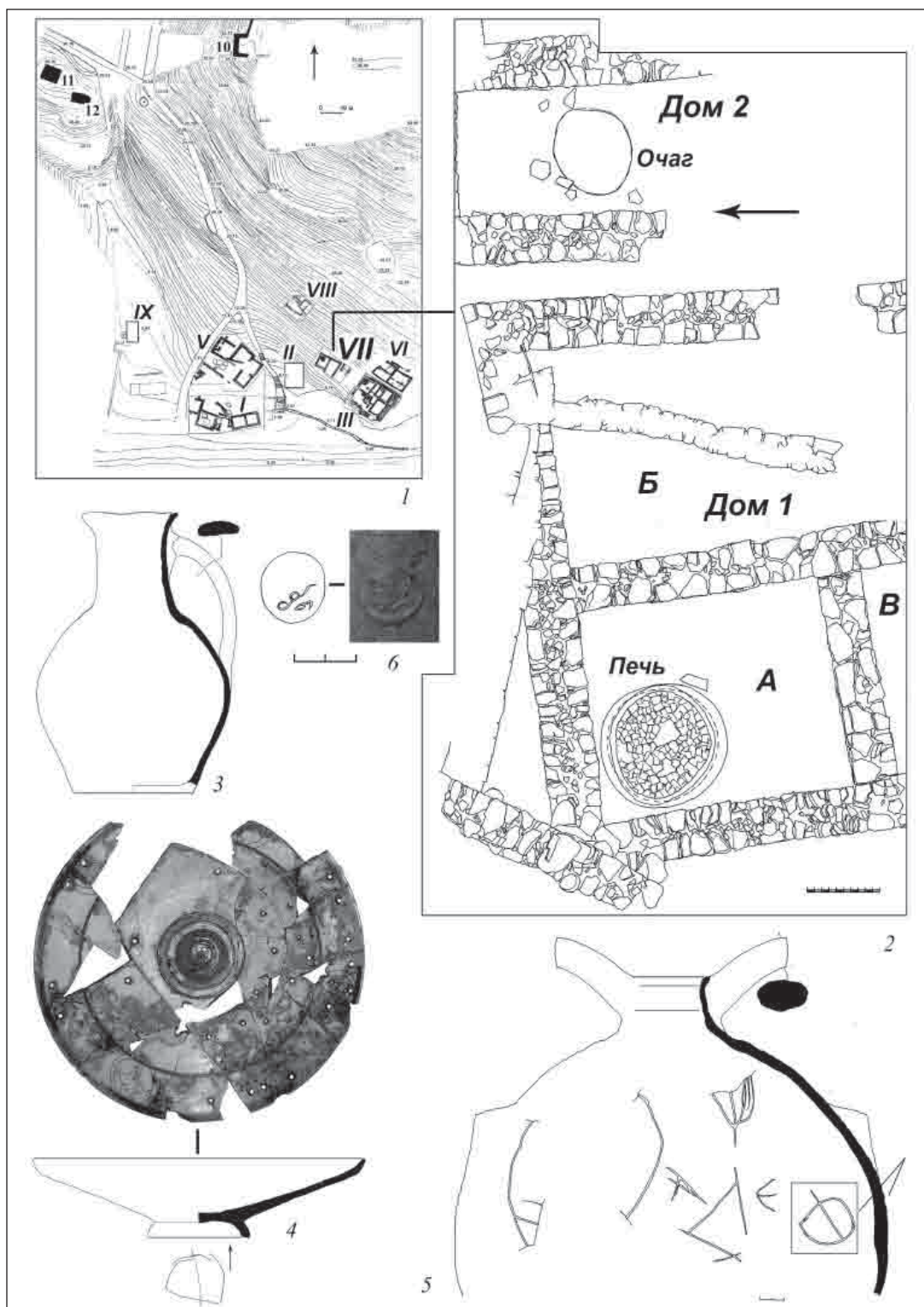

Рис. 1. План розкопу VII в портовій частині середньовічної Сугдеї та археологічний матеріал із заповнення буд. 1. I—III, V—IX — номери розкопів в портовій частині Сугдеї; 1 — місце розташування розкопу; 2 — план розкопу; 3—6 — археологічний матеріал із заповнення буд. 1

Таким чином, верхня хронологічна межа найбільш пізнього періоду функціонування будинку 1 припадає на середину XIII ст. Нижня хронологічна межа цього періоду поки невідома.

Немає сумніву, що буд. 1 та 2 разом із синхронними житловими спорудами на розкопі III М.А. Фронджуло утворювали чіткий міський квартал другої половини X—XII ст. т. з. херсонського типу.

РОЗВІДКИ В ВЕРХІВ'ЯХ ДОЛИНИ р. КАЧА

Восени 2013 р. співробітниками Бахчисарайського історико-культурного заповідника здійснювались розвідки в окрузі с. Верхоріччя Бахчисарайського району АР Крим. Основним об'єктом досліджень стало святилище Бія-Сала, відкрите під час археологічних розвідок у 2012 р. Крім того була обстежена і прилегла територія, на якій був виявлений окремих підйомний матеріал античного часу.

Святилище Бія-Сала розташовано на південний захід від с. Верхоріччя та на південний схід від с. Кудрине. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Кача, на вершині узгір'я, на південь від г. Біла Гірка, що відноситься до Внутрішньої гряди Кримських гір.

Слід відзначити, що у порівнянні з попереднім роком значно збільшилась активність грабіжників — при візуальному обстеженні території пам'ятки зафіксовані численні шурфи та перекопи. З їх відвалів був зібраний виразний підйомний матеріал: 14 намистин (скло, сердолік), пронизка, скручена з бронзової пластини, фібула смичкової конструкції, сережка зі срібного дроту, уламки скляного посуду (переважно кубків), 17 фрагментів теракот. Серед останніх привертає увагу уламок доволі крупної теракоти у вигляді жіночого обличчя (збереглись ніс та ліве око богині). Вірогідно, до цієї ж теракоти відноситься й фрагмент зачіски.

Для уточнення типу пам'ятки, її території, стратиграфії та хронології було закладено три шурфи, розмірами 2×2 м. Для шурфів були обрані непошкоджені грабіжницькими розкопками місця скупчення археологічного матеріалу. Два шурфи було закладено на вершині узгір'я та один — на його західному схилі. Простежена наступна стратиграфічна ситуація. Під дерном досліджено шар чорного гумусу, що містив зуби тварин та по всій площині був насичений численними уламками червонолакової та ліпної кераміки. Також в цьому шарі були знайдені 4 фрагменти теракот, 5 намистин зі скла, гірського кришталю та бурштину, уламки скляних посудин, і бронзова пронизка. Найменша товщина шару зафіксована на вершині узгір'я (0,03—0,05 м), а найбіль-

ша — на західному схилі (0,04—0,07 м). Нижче залягав надматериковий шар гумусу з дрібним вапняковим камінням, потужність якого складає 0,06—0,1 м. Він містив подрібнені фрагменти червонолакового, ліпного та скляного посуду, фрагмент виробу з бронзи, скляні намистини. Материк являє собою скельну поверхню (вапняк), що має рихлу структуру.

У шурфі на західному схилі був виявлений ще один шар — оранжевий, перепалений суглинок потужністю 0,03—0,1 м, який залягав між чорним гумусом та надматериковим шаром. Досліджена лінза розмірами $0,6 \times 0,5$ м містила велику кількість уламків керамічного та декілька фрагментів скляного посуду, пронизку з скрученої бронзової пластини та бронзовий наконечник стріли ранньоскіфського часу з отвором у втулці (що може вказувати на його вторинне використання в якості амулета-підвіски). На всіх знахідках простежені сліди перебування у вогні. На поверхні лінзи були знайдені 4 скляні намистини, уламок теракоти та дрібні фрагменти посуду.

В цьому ж шурфі були відкриті дві ями, заповнені чорним гумусом з камінням. Розмір однієї з них — 0,29—0,4 м при глибині 0,26 м. В ній зафіксовано декілька уламків червонолакового та ліпного посуду. Інша яма ($0,8 \times 0,93 \times 0,2$ м) містила численні фрагменти керамічного посуду, скляну намистину, уламок теракоти. На вершині узгір'я, в одному з шурфів також було досліджено дві ями, заглиблені у материк. Перша з них мала розмір $0,3 \times 0,38$ м та глибину 0,15 м. В її золистому заповненні була знайдена скляна намистина та дрібні уламки червонолакового посуду. Друга яма, розміром 0,5—0,55 м та глибиною 0,18 м, не містила археологічного матеріалу.

В результаті досліджень було уточнено площу пам'ятки, яка складає близько 130 м². На підставі аналізу археологічного матеріалу святилище Бія-Сала можна датувати II—III ст. н. е. Аналогічні пам'ятки відомі у Південно-Західному (Бешик-Тау, Бабулган) та Південному (Чатир-Даг, Ауткінське, Партеніт) Криму та пов'язуються дослідниками з варварським населенням регіону.

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОНЧАРНОГО ЦЕНТРА В БАЛКЕ РУЧЬЯ СУАТКАН (южная периферия Мангупского городища)

Летом 2013 г. были продолжены исследования гончарного центра в балке ручья Суаткан, расположенного на южной окраине Мангупского городища. В ходе археологического сезона 2012 г. в указанной балке геомагнитной разведкой было обнаружено два участка с керамическими печами. С целью проверить данные геомагнитной разведки были заложены разведочные шурфы. Также была продолжена геомагнитная съёмка.

На участке Верхний Суаткан был заложен разведывательный шурф (2,5 × 2,5 м) над предполагаемой печью 1, открытой геомагнитной разведкой 2013 г. В ходе раскопок в шурфе была частично открыта керамическая печь 1 и часть вымостки черепицей, перекрывавшей предматериковый суглинок. Работы по исследованию печи 1 были остановлены на уровне слоя разрушения, т. к. работами предполагалось лишь проверить данные геомагнитной разведки. Несмотря на то, что печь не была открыта и исследована полностью мы можем сделать некоторые выводы относительно её конструкции. Она была построена в котловане, сооружённом в восточном борту неглубокого оврага, спускающегося к ручью Суаткан под прямым углом по правому его берегу. Печь имела эллипсоидную форму и была вытянута по оси запад—восток. Вход в топочную камеру, видимо, был расположен с южной стороны с дна оврага. Внутренняя конструкция печи неизвестна. В ходе исследования комплекса обращало на себя внимание большое количество строительной керамики и практически полное отсутствие керамической посуды. Комплекс материала, полученный в ходе исследования, не позволяет датировать печь 1 временем позднее IX—X вв.

Также на участке исследования Верхний Суаткан была проведена геомагнитная разведка, в ходе которой было открыто не менее 7 геомагнитных аномалий, интерпретированных, как гончарные печи. Они расположены одной

группой и двумя отдельно стоящими аномалиями. В группе насчитывается 5 «гончарных печей», которые расположены в два ряда на едва заметной площадке, врезанной в склон правого берега балки.

На участке Нижний Суаткан был заложен разведочный шурф с целью проверить данные геомагнитной разведки, показавшей здесь расположение двух «гончарных печей». Шурф размерами 2,0 × 2,0 м. был разбит над предполагаемой печью 3. Кроме этого, был зачищен борт оврага разрушивший восточную часть комплекса. В результате исследований удалось подтвердить здесь расположение печи, специализировавшейся на производстве строительной керамики. У печи 3 плохая сохранность: в исследованной части уничтожена южная стена печи (зафиксирована нивелировка материковой глины для стены), а топочная камера сохранилась на два ряда кирпичей. Это объясняется тем, что она была сооружена на крутом склоне правого берега ручья Суаткан.

Печь была двухкамерной. Общие размеры комплекса не известны (длина — не менее 3,0 м.; ширина — не менее 4,0 м). Топочная камера, видимо, была трёх канальной, где центральный канал был главным (ширина около 1,0 м.) и оканчивался входом в топочную камеру, а боковые (ширина 0,2 м.) — вспомогательными. Продольные каналы пересекали поперечные (ширина 0,2—0,3 м.). В шурфе зафиксировано четыре таких канала. В северной стороне от шурфа на расстоянии 2,0 м. на поверхности дернового слоя были зачищены кирпичи топочной камеры *in situ*, которые, скорее всего, являются северной границей топочной камеры печи 3. Вход в топочную камеру располагался со стороны оврага и оказался им значительно разрушен. Видимо, он был оформлен «пилонами», сооружёнными из каменных блоков. Культурный горизонт был насыщен исключительно строительной керамикой, которую можно датировать XIII в.

В.И. Мордвинцева, А.В. Буйских, С. Диттебрандт,
С.А. Ермолин, С. Ортизи, Н.А. Решетникова, И.А. Спивак

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО ГОРОДИЩА НА ГОРЕ ОПУК

Восточную часть верхнего плато горы Опук на южном берегу Керченского полуострова занимают развалины цитадели площадью ок. 1,3 га. К западу от нее располагается поселение, площадью около 6,8 га (рис. 1), западная часть которого уничтожена во время устройства капониров военной базы советского времени. Раскопки поселения не проводились, цитадель изучалась раскопами небольшой площади, связь крепости и развалин построек на верхнем плато до сих пор не была выяснена.

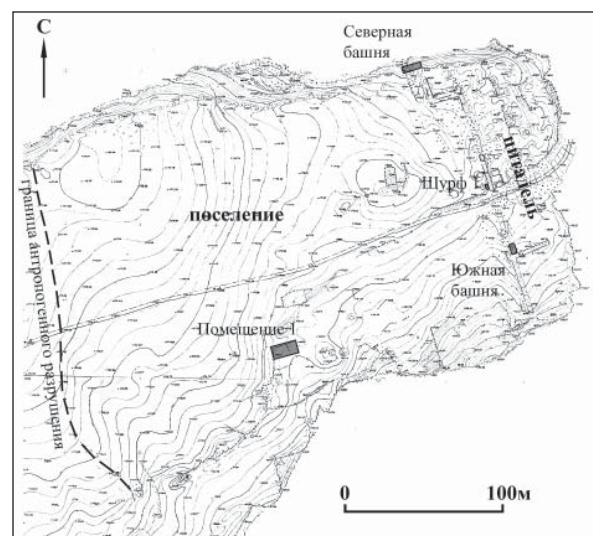
Одной из задач 2013 г. стало исследование зоны, прилегающей к западному углу Северной башни цитадели, где предполагался проход на плато, связанный с башней. Открыт завал из крупных камней под юго-западной стеной башни. В теле завала обнаружена подпорная стена, шириной около 2,5 м. Кладка нерегулярная из крупных необработанных камней с внутренней забутовкой из мелких камней и глины. В теле стены самой башни, мощностью 4 м, следов дверного проема или прохода не обнаружено. На прилегающих скалах видны следы подтесов, указывающие на наличие там стены, связанной с юго-западной стеной Северной башни.

У Западной стены цитадели заложен стратиграфический шурф. На различных уровнях выявлены слои щебня, которые могут быть связаны с ремонтом этого сооружения. Сохранившаяся высота стены — 2,4 м от ее основания. На исследованном участке материала доримского времени не обнаружено. Судя по данным на сегодняшний день, стена построена в позднеантичное время (III—IV вв.н. э.).

В районе Южной башни исследован участок предполагаемого Западного входа в крепость, 1,8 м шириной, ориентированного З—СЗ — В—ЮВ. В восточной части раскопа, под слоем дерна обнаружен массивный слой разрушения стены, который в стратиграфии разделяется на 2 горизонта. Горизонт позднего разрушения зафиксирован внутри прохода в крепость — свидетельство того, что Западный вход продолжали использовать после обрушения стены. В строительный период, последующий за возведением Западной стены цитадели, с внутренней стороны к ней была пристроена

узкая стенка, ориентированная по линии В—З. На полу этого привратного помещения, *in situ* обнаружена краснолаковая тарелка — *terminus postquem* для раннего горизонта разрушения Западной стены цитадели. Здесь обнаружен также боспорский бронзовый статер плохой сохранности, вероятно конца III — первая половина IV в.н. э.

Основные работы были сосредоточены в центральной части плато, к западу от цитадели. Изучено помещение, часть которого была раскопана в 2012 г. Его внутренние размеры 9 × 4,5 м, ориентировано по линии С—Ю. Постройка состояла из вырубленного в скале на глубину до 0,5 м котлована, восточная стена которого закруглена, в ее северо-восточной части — полукруглая в плане ниша. Над котлованом возведены стены, нижняя часть которых представляла собой однослойную постелистую кладку из крупных камней, а, верхняя, по-видимому, состояла из камня среднего размера и светлой глины (предположительно, сырцовый кирпич). Вход в помещение с тремя ступенями располагался посередине южной стены. Восточная часть северной стены здания повалилась к северу, при этом нижнюю часть кладки выдавило внутрь, видимо, в результате воздействия природных факторов (землетрясение?). В верхней части слоя светлой глины *in situ* был обнаружен медный статер боспорского царя Радамса (314/315 г.н. э.). В юго-восточном углу по-

мещения, под угловым камнем *in situ* зачищен двойной медный боспорский денарий Котиса III (около 227—233/234 вв. н. э.). Очевидно, данное помещение сооружено и функциони-

ровало одновременно с цитаделью. Таким образом, поселение и крепость на верхнем плато горы Опук видимо представляли собой единый культурный комплекс.

С.А. Мульд

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА

II в. до н.э. — III в. н.э. У с. ЛЕВАДКИ В КРЫМУ

Экспедиция Крымского отделения Института востоковедения НАН Украины в 2013 г. продолжила охранные раскопки могильника Левадки (Раскопки могильника проходили в 1997, 2000—2005, 2007—2009, 2011, 2012 гг.). Памятник расположен в 1,5 км к югу от с. Левадки Симферопольского р-на АРК, в лесном массиве, вблизи позднескифского городища Змеиное. Могильник с разной степенью интенсивности грабится на протяжении последних двух десятилетий.

Раскопки проводились на двух участках, общая площадь которых составила 155 м². Открыто 22 погребальных сооружения (155—176): 1 склеп, 4 катакомбы, 10 подбойных могил, 7 конских погребений в специальных грунтовых ямах и 1 хозяйственная яма (31). Полностью ограбленными оказалось 8 объектов, еще 4 — частично потревоженными. Большинство могил ориентировано по линии СЗ—ЮВ.

Единственный исследованный склеп (160) Т-образной планировки с трапециевидными формами в плане входной ямы и погребальной камеры. Входная яма забутована камнем. Высокая (0,8 м) ступенька отделяет дно ямы от пола камеры. Необычной конструктивной особенностью этого сооружения явилось входное отверстие, соединяющее яму с камерой. Оно оформлено в виде небольшого коридора, как в более поздних, так называемых «аланских», склепах конца III—IV вв. Из предметов, найденных в грабительском заполнении, можно выделить небольшую золотую пронизь, бронзовые браслет и кольцо с выступами, большое количество бус.

Катакомбы (165, 169, 170, 175) имеют тесные, вытянуто-овальной формы в плане погребальные камеры и небольшие подквадратные или прямоугольные входные ямы. В последнем случае длинные оси входной ямы и погребальной камеры параллельны. Единственным исключением за все годы раскопок явилась конструкция могилы 165, где длинные оси камеры и ямы перпендикулярны. Еще одна нестандартная входная яма круглой формы в плане оказалась у могилы 169. Во всех катакомбах яму и камеру соединяет небольшой лаз или отверстие, которое после совершения захоронения закрывалось плитой установленной вертикально, яма забутовывалась камнем.

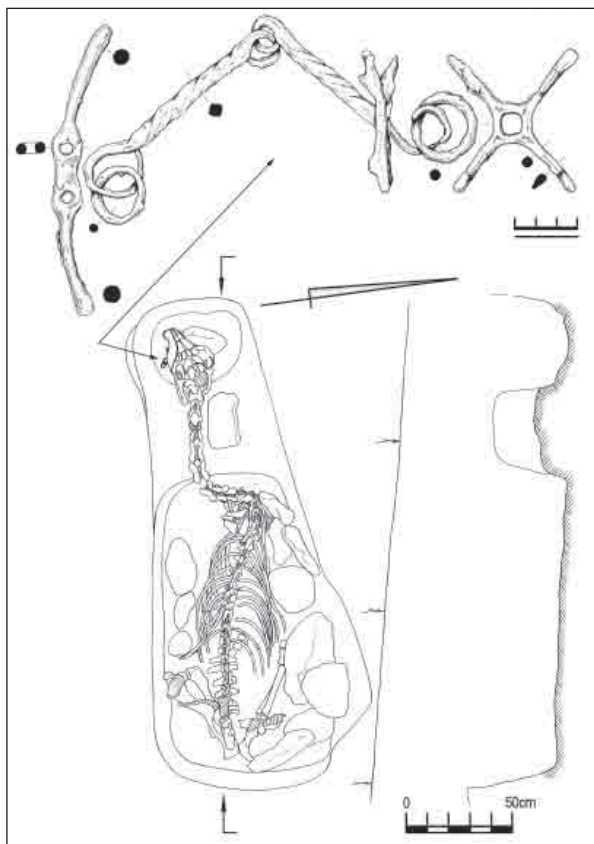

Рис. 1. Левадки. Могила 164

Пол погребальной камеры ниже уровня дна входной ямы на 0,25—0,4 м. Три могилы предназначались для погребения детей. Размеры конструкций соответствовали данной цели (1,1 × 1,3 м). Только у могилы 170 с «детской» камерой (0,6 × 1,1 м) входная яма соответствовала обычным нормам (1,2 × 1,6 м). Эта же могила оказалась не потревоженной грабителями. Здесь было совершено погребение двух младенцев, головами на запад. При них находилось десять бусин.

Четыре раскопанные подбойные могилы были двухкамерными, из них три предназначались для погребения взрослых. Необычными параметрами конструкций выделялись могилы 176, длина которой составила 3 м, и 163 с очень узкой входной ямой (0,45 м). Еще одна могила (159) с двумя подбоями по своим размерам (1,6 × 1,6 м) занимает промежуточное положение между детскими конструкциями, обычно не превышающими 1 × 1 м, и взрослыми длина которых чаще всего приближается к 2 м. В одной из камер этой могилы было совершено погребение ребенка от которого сохранились лишь зубы. Среди погребального инвентаря: краснолаковые миска и кубок, две бронзовые фибулы, браслет, серьги, керамическое пряслице, бусы. В пяти неогрбленных детских могилах инвентарь более бедный. Это в основном бусы, бронзовые пронизи, по одному случаю находок бронзовых фибулы,

браслета, гончарной чашки, миниатюрного лепного горшка.

Семь исследованных могил с конскими погребениями представляют собой часть компактно расположенной группы в центральной части могильника. В прошлые годы здесь же было исследовано еще пять аналогичных захоронения. Все конструкции подпрямоугольной формы в плане, с горизонтальным дном и высокой ступенькой для головы. Исключение составила могила 164, где ступенька оканчивалась округлой ямой, в которую была опущена голова животного (рис. 1). Лошадь укладывали на брюхо с подогнутыми ногами головой на юго-восток или восток, в одном случае (158) — на юго-запад. Для фиксации головы и туловища животного в вертикальном положении тушу обкладывали камнями. Яму полностью забутовывали камнем. Два погребения сопровождали железные удила, в трех найдены железные пряжки с неподвижным язычком.

Всего на могильнике Левадки исследовано 176 погребальных сооружений: 24 склепа, 21 катакомба, 85 подбойных могил, 2 могилы устроенные в хозяйственных ямах, 44 могил в простых грунтовых ямах, 3 погребения собак и 31 хозяйственная яма. По погребальному инвентарю памятник датируется II в. до н. э. — III в. н. э. В этническом плане весьма четко определяются позднескифские и сарматские элементы погребального обряда.

С.А. Мльд, Т.Н. Смекалова

ПЕРВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ДОНУЗЛАВ-I В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

В 2013 г. экспедицией Крымского отделения Института востоковедения НАН Украины совместно с Геоархеологической экспедицией Санкт-Петербургского государственного университета начаты комплексные археолого-геофизические исследования поселения Донузлав-I. Памятник расположен в 30 км к северо-востоку от протоки, соединяющей озеро Донузлав с Черным морем. На небольших террасах расположенных на склонах глубокой балки, тянущейся в юго-восточном направлении от берега озера, а также в низинной части

ее истока, сохранились остатки каменных построек. Их контуры отчетливо просматриваются на космических снимках, а также на поверхности памятника. В некоторых случаях хорошо прослеживаются линии стен в основном по необработанным массивным плитам, установленным на ребро и являющихся лицевыми панцирями кладок. Исходя из визуального осмотра построек, можно предположить их различное назначение. Небольшие, прямоугольных очертаний, в некоторых случаях многокамерные комплексы, вероятно, пред-

назначались для проживания людей, большие округлые или узкие вытянутые служили хозяйственным целям.

На сегодняшний день визуально различимы двадцать отдельно стоящих объектов. Общая площадь поселения составляет приблизительно 135 тыс. м². На прилегающей по обеим сторонам балки равнинной части находятся невысокие курганы, сложенные из камня, предположительно относящиеся к данному поселению.

Для исследования объекта, получившего в полевой документации порядковый № 4, был разбит раскоп общей площадью 110 м². Открытая конструкция состоит из двух основных элементов: узкой прямоугольной формы в плане постройки размером 4—5 × 13 м (помещение 1), длинной осью ориентированной по линии север-юг, и примыкающей к ней с севера еще одной прямоугольной в плане постройки (помещение 2), перпендикулярной первой. Помещение 2 выходит за границу раскопа в западном направлении. Его ширина 2,8 м, длина, открытая в пределах раскопа 4 м. Восточные стены построек расположены на одной линии. Все стены трехслойные, двухпанцирные, шириной 1—1,1 м. Лицевые панцири трех стен помещения 1 сложены из необработанных массивных плит, установленных вертикально ребром к ребру. Внутреннее пространство забутовано мелким камнем. У северной стены этого помещения (она же южная для помещения 2) лицевые панцири состоят из горизонтально уложенных камней. В такой же технике сложены и остальные две стены помещения 2. Все кладки сохранились на высоту в один ряд камней. Проход в помещение 1 расположен посередине западной стены и оформлен в виде двух вертикально стоящих плит перпендикулярно основной линии стены. Ширина проема 0,7 м.

Внутри помещений не обнаружено поверхности, которую можно было бы назвать полом.

Абсолютно однородный массив гумусированного грунта начинался с современной дневной поверхности, перекрывая отдельные участки кладок, продолжался, опускаясь от уровня нижних кромок камней на глубину до 0,5 м. Лишь развалы мелких бутовых камней указывали на уровень, на котором могли функционировать помещения. В верхних слоях каменных развалов найдено небольшое количество фрагментов гончарной чаши с глазуревым покрытием, в нижних слоях — мелкие фрагменты стенок красноглиняной амфоры и лепных сосудов. Три разведывательных шурфа, раскопанные на других объектах, так же не дали однозначно датирующего материала. На объекте 5 гумусированный грунт перекрыл зольник мощностью до 0,3 м, в котором были обнаружены фрагменты лепных сосудов, украшенных насечками и ногтевыми вдавлениями, а также фрагменты стенок амфор и гончарных сосудов. Большинство находок, сделанных на памятнике, можно отнести к античному времени, отдельные артефакты — к эпохе бронзы и средневековью.

В Северо-Западном Крыму насчитывается более сотни подобных поселений. До недавнего времени ни на одном из них археологические работы не проводились. Возможно, это связано с упорно бытующим мнением, что данные памятники являются остатками татарских деревень. Однако, встречаемый в верхних слоях и перекопах средневековый материал, скорее всего, попадал сюда во время разборки этих объектов на камень местными жителями. Раскопки аналогичного поселения Джангуль на полуострове Тарханкут дали возможность датировать памятник IV—III вв. до н. э. и рассматривать его как поселок, принадлежавший земледельческому населению раннего железного века. Дальнейшие исследования поселения Донузлав-I, помогли бы более детально разобраться с его интерпретацией.

ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ АДЫМ-ЧОКРАКСКОЙ ДОЛИНЫ КРЫМСКИХ ПРЕДГОРИЙ

В 2013 г. Горнокрымской экспедицией КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник» было продолжено изучение археологических памятников, расположенных на южной периферии Мангупского городища, на территории его 5 км охранной зоны. Целью этих работ является составление подробной археологической карты местности и подготовка необходимых документов для постановки на государственный учет открытых здесь в последние годы объектов.

Район исследования представляет собой гористую местность в пределах Адым-Чокракской долины, ограниченной с севера склонами горы-останца Мангуп-Кале, с юга идущей в направлении с северо-востока на юго-запад цепью горных пологих вершин Орта-Сырт, Илька, Кая-Баш (Два Татарина), Бабулган, с запада и востока — соответственно долинами Джан-дере и Урауз-дере.

Обследование этого в целом мало изученного археологически района Крымских предгорий фактически началось еще в начале 90-гг. XX в., когда сотрудниками Мангупской археологической экспедиции Таврического национального университета им. В.И. Вернадского (руководитель — А.Г. Герцен), в рамках подготовки проектной документации по организации охранной зоны Мангупского городища, были проведены предварительные археологические разведки. Именно тогда впервые было сделано предположение о наличии на склонах г. Илька и в урочище Суаткан производственных центров по изготовлению средневековой керамики (черепицы), о чем свидетельствовали найденные на поверхности скопления фрагментов бракованных керамических изделий и кусков пачины. К сожалению, выявленные гончарные комплексы были локализованы приблизительно, и их изучение не получило дальнейшего продолжения.

В 1994—2007 гг. основное внимание экспедиции при исследовании данного района округа Мангупа было сосредоточено на охраняемых раскопках раннесредневековых могильников Адым-Чокракской долины, подвергаемых ежегодным разграблениям — некрополям в балке Алмалык-дере, на южном склоне Мангупского плато (Южный-I и Южный-II) и на

северном склоне г. Белая (Адым-Чокракский могильник). Лишь в 2003 г. небольшие по объему работы проводились на вершине горы Бабулган, где были открыты руины средневекового христианского храма XIV—XV вв. с прилегающим плитовым могильником и участок культурного слоя с материалами II—IV вв. н. э., которые связаны с функционирующим здесь святилищем римского времени.

В 2007—2008 гг. обследования на месте производственного комплекса в урочище Суаткан проводилось участниками совместного украинно-германского проекта по изучению наиболее крупных «пещерных городов» Крыма (Мангупа, Эски-Кермена). В предварительной публикации их результатов сообщается о шурфовках в этом районе, благодаря чему было установлено местоположение одной из черепицеобжигательных печей. Однако, в целом полученные материалы оказались недостаточными для установления точных границ производственного центра, его окончательной функциональной атрибуции и хронологии.

Начиная с 2010 г., работы по изучению средневековых памятников Адым-Чокракской долины стали носить комплексный характер. В течение четырех полевых сезонов район был подвергнут тотальной археологической разведке с целью определения на местности визуальных признаков различных категорий объектов, связанных не только с гончарным производством, но и окружающей их инфраструктурой. Широко использовались данные геофизической разведки (Т.Н. Смекалова, А.В. Чудин). По мере необходимости, для проверки результатов разведок, производились шурфовки либо раскопки отдельных памятников для установления их окончательной атрибуции и хронологии.

На сегодняшний день, этап составления археологической карты Адым-Чокракской долины можно считать завершенным. Наиболее важным результатом работ 2010—2013 гг. является локализация на местности, помимо уже упоминавшихся некрополей раннесредневекового времени, новых археологических памятников производственного и культового характера (рис. 1). К числу археологических объектов производственного назначения сле-

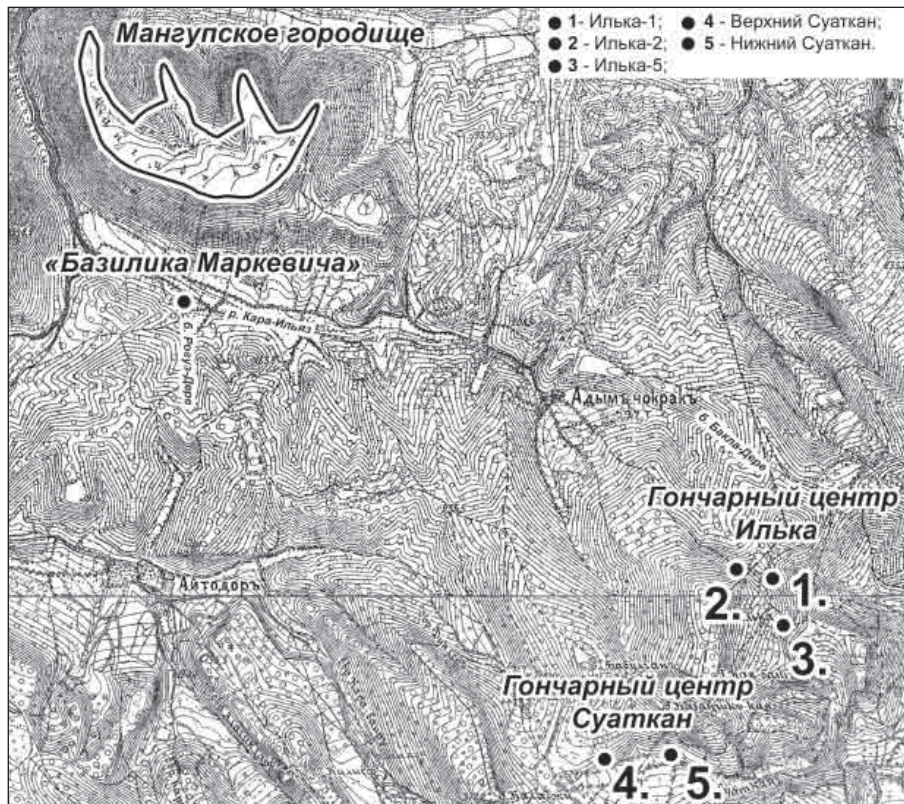

Рис. 1. Карта окрестностей южной округи Мангупского городища с указанием основных объектов исследования 2010—2013 гг.

дует отнести два центра по изготовлению строительной керамики в округе горы Илька (Илька-1, Илька-2, Илька-3) и в урочище Суаткан, где, по данным магнитометрии, подтвержденных археологическими раскопками, всего известно сейчас не менее 30 гончарных печей, обжигавших на протяжении VI—XV вв. средневековую черепицу. Памятники культовой архитектуры представлены рядом христианских храмов. Кроме уже упоминавшегося комплекса на вершине горы Бабулган, нами в 2012 г. была полностью раскопана однефная церковь XV в. на перекрестке грунтовых дорог, идущих от горы Илька к горе Кая-Баш и в с. Богатое Ущелье (поселение Илька-5). Тогда же начаты обследования руин так называемой «базилики Маркевича», расположенной на стыке долин Адым-Чокрак и Урауз-дере, на берегу пересохшего русла реки Кара-Ильяз, продолженные в 2013 г. полноценными раскопками центральной части памятника.

Дополнительно необходимо отметить еще два важных наблюдения, сделанные в ходе изучения южной периферии Мангупского городища. Во-первых, в районе исследования отсутствуют пока ясные указания на существование здесь в эпоху средневековья стацио-

нарных поселений. Лишь на седловине между горами Орта-Сырт и Илька, в непосредственной близости от гончарных центров Илька-1 и Илька-2, были обнаружены следы неукрепленного поселения сезонного характера (Илька-4). Во-вторых, анализ полученного комплекса вещественных находок и строительных приемов, использованных при сооружении гончарных печей и христианских храмов, убедительно свидетельствует об этнокультурной близости населения, оставившего их, и жителей Мангупа и его ближайшей округи.

Как уже отмечалось, работы 2013 г. являлись продолжением исследований 2010—2012 гг. в этом районе Крымских предгорий и были направлены на завершение общего проекта составления археологической карты данной местности. Основными объектами изучения в этом году стали исследование открытых еще в 2010 г. гончарных печей на территории черепицеобжигательного центра Илька-1, завершение начатой в 2012 г. работы по составлению сплошной карты магнитных аномалий гончарного центра в урочище Суаткан, которые были дополнены шурфовками на месте некоторых предполагаемых печей, а также рекогносцировочные раскопки на площади так называемой

«базилики Маркевича», которым также предшествовала геофизическая разведка 2012 г.

Гончарный центр Илька-1. Расположен непосредственно на седловине между горами Орта-Сырт и Илька. Археологические раскопки на его территории велись в пределах двух квадратов общей площадью 75 м². В ходе них обнаружено, как минимум, три гончарных комплекса, а также множество локальных археологических контекстов, имеющих отношение к производственному процессу (участки складирования черепицы-сырца, концентрации производственного брака). В этом году удалось завершить раскопки двух печей (1 и 2).

Печь 1. С учетом рельефа местности ориентирована по оси запад — восток. В плане имеет прямоугольную форму со скругленными углами (общие размеры 4,00 × 2,85 м), повторяя в целом контур котлована, вырытого с поверхности материкового суглинка. Сохранность комплекса в высоту достигает 2,30 м. Конструктивно состоит из топочной камеры с одним продольным (ширина и высота до 0,75 м) и четырьмя поперечными каналами (ширина 0,20—0,25 м), плиты пода (толщина до 0,20 м) с приблизительно 16 квадратными отверстиями-продухами и загрузочной камеры. Со стороны входа в загрузочную камеру открыты два выступа-пилона (ширина 0,58—0,63 м). Печь сложена из сырцовых кирпичей на толстом глиняном растворе с использованием обкладки из бутового камня и крупных фрагментов керамики снаружи верхней части загрузочной камеры. Перекрытие продольного канала топочной камеры оформлено в виде арочного свода.

Печь 2 расположена на расстоянии 0,80 м к западу от печи 1. Ориентация по оси запад—восток. В плане имеет подквадратную форму (общие размеры 1,80 × 1,70 м), повторяя в целом контур котлована, вырытого с поверхности материкового суглинка. От печи сохранилась только топочная камера с одним продольным (ширина 0,52 м) и тремя поперечными каналами (ширина 0,15 м) и фрагмент плиты пода (толщина до 0,10 м) с отверстиями-продухами. Сложена из сырцовых кирпичей на толстом глиняном растворе с использованием наружной обкладки из бутового камня и крупных фрагментов керамики.

Стратиграфические наблюдения, а также общая конструктивная близость комплексов, свидетельствуют об единовременности комплексов. Печь 1, очевидно, использовалась для обжига строительной керамики XIV—XV вв. Печь 2, возможно, предназначалась для предваритель-

ной сушки полуфабрикатов изделий либо для приготовления пищи ремесленниками.

Гончарный центр в урочище Суаткан. Топографически разделен глубоким руслом одноименного ручья на два участка исследований — Верхний и Нижний Суаткан. Основные работы этого года сосредоточены на площади Верхнего Суаткана, где кроме завершения сплошных магнитометрических исследований местности, позволивших выявить к пяти открытым в 2012 г. черепицеобжигательным печам еще семь крупных магнитных аномалий, скорее всего, связанных с изготовлением черепицы. На площади одной из них дополнительно был заложен шурф (размеры 2,5 × 2,5 м), доведенный до уровня «слоя разрушения» печи. Археологический комплекс находок состоял из фрагментов строительной керамики IX—X вв.

Еще один шурф размерами 2,0 × 2,0 м был разбит на месте черепицеобжигательной печи 3 на участке Нижний Суаткан. Несмотря на ее сильную разрушенность, раскопки комплекса до уровня «слоя разрушения» вместе с полученными стратиграфическими профилями со стороны русла ручья позволяют сделать некоторые выводы относительно конструктивных особенностей памятника. Прежде всего, необходимо отметить значительные размеры прямоугольной в плане печи (не менее 3,0 × 4,0 м). Конструктивно печь была двукамерной, хотя верхняя (загрузочная) камера практически не сохранилась. В топочной камере прослежены три продольных и ряд поперечных каналов. Центральный продольный канал имел значительную ширину — до 1,0 м, боковые — до 0,2 м. Вероятно, вход в печь был оформлен выступами-пилонами, сложенными из каменных блоков. Археологический комплекс находок состоял исключительно из фрагментов строительной керамики, датированной предварительно в пределах XIII в.

«**Базилика Маркевича**». Христианский храмовый комплекс с этим условным названием расположен в районе пересечения Адым-Чокракской долины и долины Урауз-дере, по которой сейчас проходит автомобильная дорога Красный Мак — Терновка. Участок исследования представляет собой холм, густо поросший кустарником и деревьями, на берегу высохшего русла реки Кара-Ильяз. С юга он ограничен полем.

Первое описание памятника оставил А.И. Маркевич (1890 г.). По его словам, на тот момент южная часть «базилики» уже сильно пострадала от разборки на строительный ма-

териал местными жителями. Опрос последних и личный осмотр котлована позволили реконструировать комплекс как сооружение базиликального типа с двумя рядами колонн (всего шесть) и полом, вымощенным известняковыми плитами. Описание дополнено упоминанием фрагментов черепицы с изображением моток в виде креста и фотографиями колонн и капителей с ажурной резьбой из белого камня, что явилось основанием для датировки храма первой половиной XV в. К сожалению, эта заметка не привлекла особого внимания исследователей в дальнейшем. Лишь А.Л. Якобсон при составлении археологической карты Каралезской и Шульской долин указал на наличие в Урауз-дере трехнефной базилики, однако, датировал ее временем не позднее VII—VIII вв.

Летом 2012 г. нами было осмотрено предполагаемое место «базилики». Помимо двух грабительских ям с оплывшими бортами на поверхности холма встречались фрагменты средневековой черепицы и отдельные архитектурные детали. Тогда же была проведена магнитометрическая съемка объекта, показавшая скопления аномалий в виде крупного строения прямоугольной формы общими размерами 12,0 × 20,0 м. С целью проверки данных магнитометрии в 2013 г. в южной части холма была разбита сетка из четырех археологических квадратов общей площадью около 60 м², включившая в себя грабительские шурфы. Основные результаты исследований этого года могут быть сформулированы следующим образом:

1. Под задернованным «слоем отвалов» мощностью местами до 0,80 м зачищены руины крупного христианского храма, ориентированного по оси запад—восток. По сути, мы имеем дело с частично открытой центральной частью (центральным нефом) комплекса. Абсида, боковые пределы храма, нартекс (?) располагаются за границами раскопа 2013 г.

2. Стены церкви сильно пострадали в процессе позднейшей (конца XIX в.) разборки на строительный материал жителями окрестных деревень. Фактически их субструкции, сложенные в технике трехлойной двупанцирной с забутовкой кладки шириной 0,65—0,70 м, на известковом растворе, из мелкого и среднего бутового камня, сохранились лишь в южной части раскопа. Здесь же, в юго-западной и северо-западной стенах, фиксируются субструкции под пороговые плиты двух входов в храм шириной около 1,0 м.

3. Центральный неф памятника был отделен от боковых рядами колонн. От колоннады

сохранилась *in situ* только одна база колонны, квадратная в плане с длиной граней в пределах 0,30—0,33 м, вырубленная из цельного блока известняка и установленная в оси с северо-западной стеной храма. На расстоянии 2,50 м от нее, в направлении абсиды комплекса, фиксируется основание еще одной не сохранившейся на месте базы колонны.

4. Центральный неф храма изначально был вымощен на известковом растворе подпрямоугольными (0,7 × 0,8 м) известняковыми плитами толщиной до 0,15 м. Вымостка, очевидно, была разобрана в конце XIX в. на строительный материал. Однако, контуры плит хорошо прослеживаются на поверхности сохранившейся известковой субструкции.

5. Существует большая вероятность отождествления частично раскопанного храмового комплекса на берегу высохшего русла реки Кара-Ильяз с «базиликой», описанной в свое время А.И. Маркевичем. В то же время анализ полученной стратиграфической ситуации и сохранившихся конструктивных компонентов памятника не позволяет до его полного исследования уверенно говорить о базиликальной либо ином типе культовой постройки. Так же остается не решенным вопрос точной датировки церкви. Археологический комплекс находок либо датируются в пределах IX—XI вв. (тарная и бытовая керамика), либо требуют дополнительного изучения (архитектурные детали). Из отдельных находок особо следует отметить византийскую бронзовую (с плакировкой из желтого металла) иконку-складень, происходящую из «слоя отвалов» на территории комплекса, но явно связанную с ним.

В заключение следует сказать, что комплексные исследования южной периферии Мангупского городища, проводившиеся в течение 2010—2013 гг. с целью составления археологической карты памятников данного района Крымских предгорий, в целом можно считать завершенными. Данные археологических и геофизических разведок, дополненные раскопками отдельных памятников, позволили получить разнообразный материал для реконструкции особенностей инфраструктуры Мангупской крепости в эпоху средневековья. Следующий этап этих работ связан, в большей степени, с качественным введением результатов исследований в научный оборот. Отдельным вопросом является необходимость полного археологического изучения так называемой «базилики Маркевича» с целью уточнения планиграфии и времени функционирования памятника.

РАБОТЫ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА РАЗВЕДКИ

Работы из-за отсутствия финансирования свелись к обследованию и шурфовке античного поселения Вилино (пруд), открытого в 2009 г. Памятник находится в 0,5 км к югу от Вилино и в 2 км к северо-северо-востоку от Мемориала Альминского сражения. Поселение расположено на первой террасе левого берега р. Альма, на левом склоне впадающей с юга в реку глубокой балки. Сохранился источник, вытекающий из под слоя песчаника. В древности здесь (на правом берегу) мог существовать карьер для добычи камня (сохранились многометровые искусственные обнажения) из которого, вероятно, сложены кладки античных поселений, таких например, как Вилино (Рассадное). Транспортировка могла осуществляться как вниз, так и вверх по течению.

На месте балки в 80-е гг. XX в. был устроен пруд, грунт для плотины брался из близлежащих террас, что в значительной степени повредило памятник. В последние годы он подвергся еще и ограблению.

Тщательное обследование позволило установить, что зона распространения подъемного материала представляет собой в плане овал, вытянутый с востока на запад размером 50 × 35 м. Следует, правда, учесть, что часть памятника повреждена. В рельефе он образует в центре ровную площадку размером 20 × 20 м со слабым падением поверхности в южном и северном направлении.

Грабительские перекопы зафиксированы на южном склоне (10 × 5 и 5 × 2 м), причем грунт был обратно засыпан. Для установления мощности культурных отложений был заложен шурф размером 2 × 1 м. Глубина слоя составила 1 м. Он делится на два примерно равных по мощности горизонта: дерн с гумусом и золистый гумус, материком здесь является глина.

Среди подъемного материала встречены преимущественно фрагменты херсонесской и синопской тары, а в нижнем горизонте — найдено больше обломков лепной посуды и костей животных.

Вероятно, основная часть памятника (херсонесская усадьба?) располагалась на ровной площадке, а открытые нами слои относятся к мусорно-зольным. В верхнем горизонте, возможно, много переотложенных предметов (смыв). Судя по керамике, памятник существо-

вал с конца IV до начала II в. до н. э. Возможно, был перерыв и приход нового населения, о чем говорит лепная керамика. Среди подъемного материала есть несколько фрагментов амфор раннесредневекового времени.

Разведки на Поле Альминского сражения.

Поиск и сбор материалов Крымской войны производился без нарушения культурного слоя на местах многолетних распахов (виноградники, сады, поля). Поскольку найденные предметы неоднократно перемещались при распахках, то места их находок указывались на картах местности приблизительно. Применялась методика, апробированная в 2009 г., когда сбор и фиксация материала из металла производилась по т.н. «площадям», структурно совпадающим с сельскохозяйственными объектами землепользования агрофирмы «Черноморец» и государственного предприятия «Агрофирма «Магарач» Бахчисарайского района АРК (села Вилино, Песчаное, Угловое).

Большая часть времени ушла на обследование виноградников, примыкающих к кургану 10 (высотная отметка 84.7), являющимся наивысшей точкой «Телеграфной высоты» Альминского сражения. На его вершине (высота 5 м), по нашему мнению, находилась башня русского недостроенного оптического телеграфа, давшего название высоте. В процессе работ использованы карты местности XIX—XX вв. и сделаны зарисовки большинства найденных предметов.

Как и ранее (2009—2012 гг.) самым массовым материалом, выявленным в ходе разведок, являются русские и французские шаровые пули к гладкоствольным ружьям и французские цилиндро-стрельчатые пули Тамизье к стержневому штуцеру Тувенена образца 1846 г. Полусферических пуль Нейслера к французским гладкоствольным ружьям найдено три единицы, британских пуль к нарезному ружью Минье образца 1851 г. одна, обнаружена русская пуля Куликовского к лютихскому штуцеру образца 1848 г.

При исследовании междурядий виноградников выявлено 5 мундирных пуговиц солдат 33-го Московского пехотного и Бородинского егерского полков. Учитывая массовые находки аналогичных артефактов в сборах предшествующих лет на тех же участках Поля Альминского сражения, можно говорить о максимальной

активности указанных полков при обороне «Телеграфной высоты». Вновь найденные пуговицы нижних чинов 28-го Минского пехотного полка (2 единицы) в дополнение к подобным находкам, сделанным ранее, подтверждают участие полка в бою за «телеграф».

Впервые обнаружены мундирные пуговицы (шесть единиц) солдат 20-го линейного полка французской армии из дивизии генерала Канробера, атаковавшего Телеграфную высоту 8(20) сентября 1854 г. и понесшего большие потери. Практически все пуговицы (5 из 6) сильно окислены от длительного пребывания органической среде и, скорее всего, происходят из

захоронений, которые ежегодно распахиываются при культивации междурядий виноградников. Это же можно сказать о пуговицах с обмундирования солдат 7-го полка (2 единицы).

Разведки 2013 г. подтвердили необходимость ежегодного обследования максимально возможных площадей на месте Альминского сражения, которые подвергаются перепашке, с целью сбора артефактов для восстановления объективной картины боя, пополнения фондовой коллекции Бахчисарайского историко-культурного заповедника по указанной теме и локализации мест захоронений участников боя.

А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев, П.М. Ляшук, Д.А. Масюта

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО (РАССАДНОЕ)

Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила исследования античного городища Вилино (Рассадное) Бахчисарайского р-на АРК. Раскоп был разбит на месте разведочного шурфа 1990 г. (Колтухов С.Г., Зубарь В.М., Мыц В.Л. 1990) в связи с появлением здесь грабительских шурфов. Расположен он в 1,0 м к востоку от раскопа 2 2012 г. Общая исследованная площадь — 22 м², глубина 0,8—1,4 м.

В восточной части раскопа (рис. 1), на глубине 0,8 м выявлен цокольный ряд кладки (3), заглубленной в материковую гальку (длина 2,3 м), ориентированной по линии север—юг. Кладка состояла из обработанных известняковых блоков прямоугольной формы, плотно подогнанных друг к другу. С запада к ней примыкала аналогичная по строительной технике кладка (4), с которой она образовывала угол помещения (башни?). Данное сооружение, судя по строительной технике, можно отнести ко времени строительства наиболее ранней греческой усадьбы конца IV — начала III в. до н. э.

Со временем разрушения усадьбы связан не потревоженный грабителями участок золистого (пожара) слоя с включением обожженного грунта в северном борту раскопа, который перекрывал развал сырцовых кладки. В заполнении слоя обнаружены фрагменты синопских и

херсонесских амфор, гончарных, лепных сосудов, кровельной черепицы.

Со вторым строительным периодом связан значительный по мощности золистый слой (0,3—0,5 м). Он состоял из развала сырца, камней и золистого гумуса, перемешанного при выборке камня из кладок. Слои связанные с данным строительным горизонтом нарушены плантажной вспашкой и грабительскими раскопками 2007—2013 гг. К данному периоду относится кладка 1 (длиной 5,6 м). Ее внешний фасад и хозяйственная яма открыты и зафиксированы во время разведок в 1990 г. (Колтухов С.Г., Зубарь В.М., Мыц В.Л. 1990). В отчетном сезоне открыт ее внутренний фасад. Кладка двухслойная, однолицевая, иррегулярная. Внешний фасад стены был сооружен из крупных блоков известняка и плоских плит, поставленных на ребро. А внутренний фасад — из более мелких необработанных камней, в иррегулярной системе. Кладка ориентирована по линии запад — восток, с востока она направлена к более ранней кладке 3. На восточном участке (длиной 2,2 м), скорее всего, первоначально был расположен проход (калитка), который впоследствии был заложен при позднейших перестройках (в позднескифское время?).

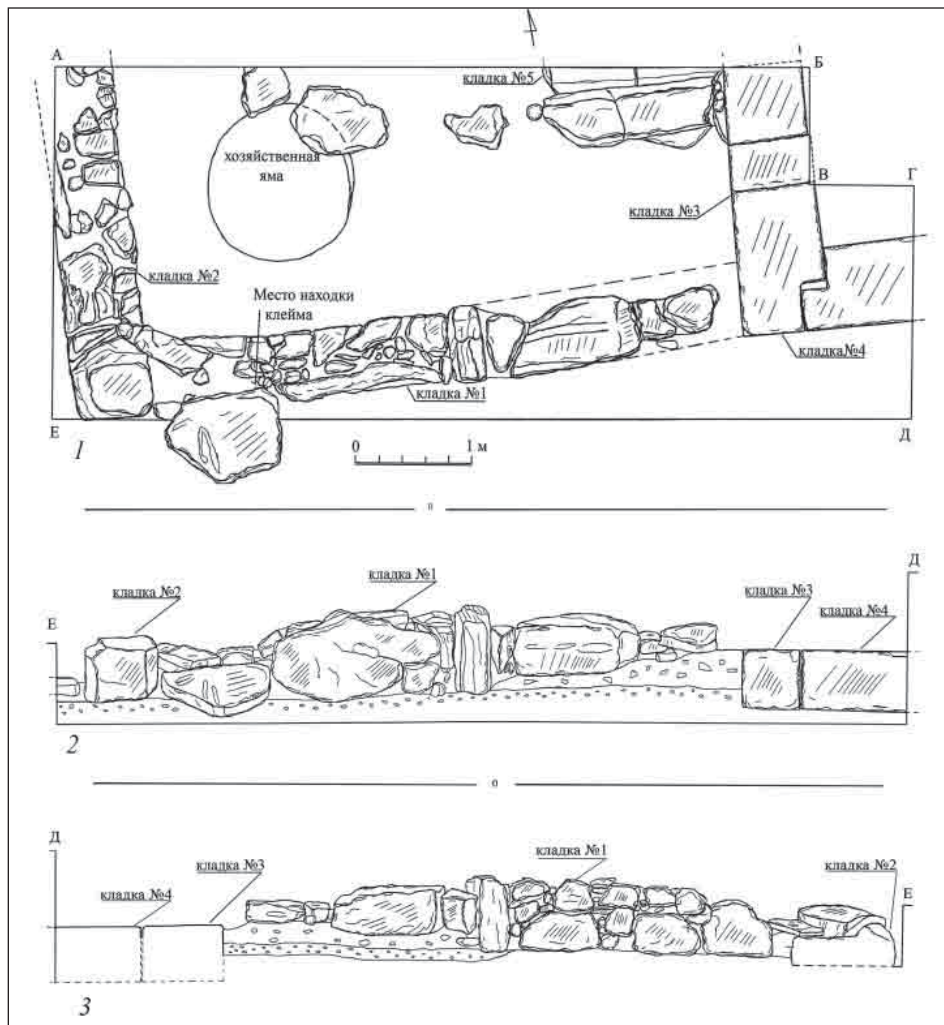

Рис. 1. Городище Вилино (Рассадное). План раскопа (1) и фасировки кладок 1, 3, 4 (2, 3)

В западной части раскопа выявлена аналогичная по строительной технике кладка (2) длиной 3 м. Она сложена вперевязь с кладкой 1, образуя с ней угол (помещения? двора?). Строительство кладок 1, 2 можно отнести к возобновлению жизни на поселении в конце III в. до н. э. Этот тезис подтверждается находкой магистратского херсонесского клейма, обнаруженного в заполнении западного отрезка кладки 1 — в прямоугольной рамке: ΔΕΛΦΟΥ|ΤΟΥ [ΙΣΤΡΩΝΟΣ] ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ[ΝΤΟΣ]. Дата клеймения астинома Делфоса определяется по разному: 237—230 гг. до н. э. (по В.И. Кацу) и 205—196 гг. до н. э. (по В.Ф. Столбе).

Строительство кладок 1 и 2, вероятно, связано с новым населением. Из слоев разрушения этого горизонта выявлены фрагменты синопских, херсонесских, родосских амфор, кровельной черепицы, печины, гончарной и лепной посуды, костей животных.

В позднескифский период производится nivelировка поверхности строительных остат-

ков двух более ранних периодов. Связанных с этим горизонтом никаких архитектурных объектов не выявлено, культурный слой разрушен вспашкой и грабительскими перекопами последних лет. Из разрушенных слоев происходят фрагменты амфор познеэллинистического и римского времени, черепицы, чернолаковой, краснолаковой, гончарной и лепной посуды, костей животных.

В результате исследований 2013 г., несмотря на небольшие по объему работы, удалось выяснить, что наиболее ранняя греческая усадьба была расположена в юго-западной части городища. На исследованном участке выявлены кладки монументального сооружения (башня?) конца IV — начала III вв. до н. э. В конце III — начале II в. до н. э. здесь происходит перестройка, образуется помещение с проходом (калиткой). Для детального выяснения планировки городища и уточнения хронологии комплексов необходимы более масштабные исследования.

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила охранные археологические раскопки позднескифского Усть-Альминского некрополя. Исследования проводились в центральной части могильника на двух раскопах. Общая площадь исследованной территории составила 151,5 м². Всего в течение полевого сезона раскопано 22 погребальных сооружения, из которых 7 подбойных могил, 11 грунтовых могил с каменным перекрытием, 1 грунтовый склеп и 3 конских захоронения. Хронологический диапазон изученных объектов — от I до середины III в. н. э.

Наиболее ранней из обнаруженных объектов является могила 1038, наиболее поздней — могила 1045. Значительный интерес представляет склеп 1040, у входной ямы которого располагались три конских захоронения. К сожалению, склеп подвергался неоднократным ограблениям, что затрудняет выяснение деталей погребального обряда, но найденные в склепе вещи позволяют относить функционирование этого погребального сооружения к середине I — первой половине II в. н. э.

Подбойная могила 1038 (рис. 1) обнаружена на глубине 0,60 м от современной поверхности. Входная яма, размерами 1,10 × 0,55 м, глубиной 1,30 м от уровня современной поверхности, ориентирована по линии ЮВ—СЗ. Подбойная камера, размерами 1,12 × 0,25 м, расположена к ЮЗ от входной ямы и отделена от нее закладом из каменных плит. Вход из входной ямы в подбой оформлен в виде вертикального спуска, высотой до 0,25 м. Дно подбойной камеры находится на глубине 1,55 м от уровня современной поверхности. На дне подбоя зачищено скопление бус, среди которых стеклянные и одна янтарная (рис. 1, 3), у юго-восточной стенки камеры стояла краснолаковая чашка (рис. 1, 2), рядом находился одноручный краснолаковый кувшин, орнаментированный белой краской (рис. 1, 1). Судя по размерам подбоя и расположению находок, в могиле был погребен ребенок, вероятно, головой на юго-восток, кости которого полностью истлели. Дата могилы: вторая треть I в. н. э.

Могила 1045, грунтовая, с заплечиками и каменным перекрытием обнаружена на глубине 0,70 м от уровня современной поверхности.

Могильная яма, глубиной 2,5 м от современной поверхности, ориентирована по оси В—З с незначительным отклонением. Размеры могильной ямы в верхней части составляют 2,45 × 1,05 м, внизу (ниже плит каменного перекрытия) могила сужается до 2,35 × 0,62—0,65 м. В длинных стенках на высоте 0,50—0,55 м от уровня дна вырублены заплечики (в северной стенке — в виде относительно широкой площадки, в южной стенке — в виде ниши), шириной от 0,20 до 0,35 м, на которых лежали каменные плиты перекрытия.

На дне могилы находилось погребение взрослой женщины, захороненной в деревянном гробу в вытянутом положении на спине, головой на восток. У черепа погребенной найдены бронзовые серьги, в области груди находилось ожерелье из бус, здесь же лежала бронзовая лучковая фибула с железной иглой. Между локтем левой руки и позвоночником зафиксировано скопление предметов, среди которых орнаментированное бронзовое зеркало с боковой петлей, три крупные пронизи из стекла и халцедона, миниатюрная бронзовая пряжка с подвижным язычком, маленькое бронзовое кольцо и обломок железного ножа. На запястьях обеих рук были надеты браслеты, среди фаланг пальцев найдены обломки бронзовых перстней. В области голени обнаружено большое скопление бус из стекла, гагата, янтаря и сердолика.

По сохранившемуся древесному тлену удалось проследить контуры гроба, размеры которого составляют 1,88 × 0,52 м. Вдоль восточной и южной стенок гроба обнаружены железные гвозди. Кроме того, было найдено несколько кусков затвердевшей светло-серой субстанции (гипс?), по-видимому, представляющих собой внутреннюю обмазку гроба. За пределами гроба, у западной стенки могилы зафиксированы остатки деревянной шкатулки, размерами 0,31 × 0,25 м, с бронзовыми деталями замка. Внутри контуров шкатулки находились: бронзовая игла, железное шило, фрагмент железного ножа, стеклянный стакан сферической формы и кость животного. Здесь же лежала краснолаковая тарелка, положение которой позволяет предполагать, что сосуд был установлен на шкатулку и провалился внутрь после того как

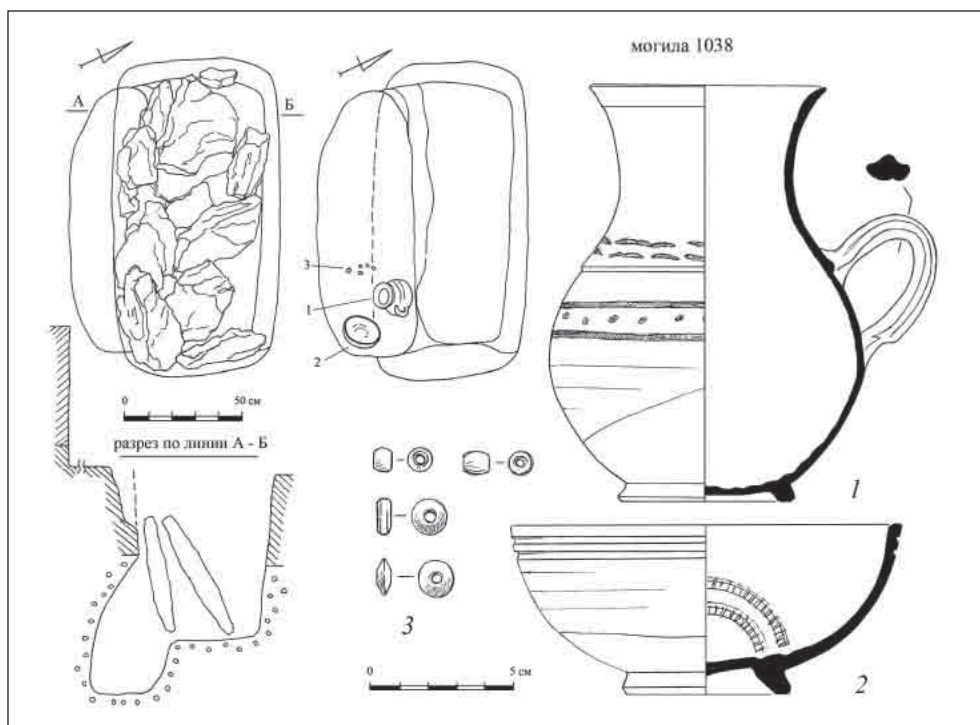

Рис. 1. Могила 1038. План, разрез, план погребения, инвентарь

крышка шкатулки истлела. Дата могилы: около середины III в. н. э.

Склеп 1040. Входная яма, длиной 3 м, ориентирована по оси 3—В с незначительным отклонением. Ширина ямы по дну составляет 0,90—0,95 м, длина — 1,65 м, у входа в камеру яма расширяется до 1 м. Спуск во входную яму оформлен в виде трех вырубленных в юго-восточной стенке ступеней, высотой 0,4—0,5 м. Верхняя часть стенок ямы разрушена грабительским шурфом, выкопанным в направлении дромоса. В рыхлом, перемешанном заполнении грабительского шурфа найдены многочисленные фрагменты человеческих костей и обломки керамических сосудов, в том числе краснолаковой чашки группы ESB 2 с фигурным клеймом. Здесь же обнаружены: фрагмент бронзовой фибулы типа «Авцисса», две нашивные фигурные бляшки из желтого металла, обломки железных мечей, фрагмент лучковой фибулы, проволочная подвеска и пластинчатая обойма.

Нижняя часть заполнения входной ямы, не потревоженная грабителями, представляла собой более плотный грунт с большим количеством камней, являвшихся остатками древней забутовки. Входная яма была отделена от камеры коротким «коридором» (дромосом), длиной 0,2—0,25 м, шириной 0,75 м. Закладная плита отсутствовала.

Погребальная камера прямоугольных очертаний, размерами 2,65—2,85 × 2,60—2,75 м, расположенная к западу от входной ямы, вырублена в толще мергеля. На стенках и в центральной части дна камеры прослежен пласт песчаника, прорубленного при сооружении склепа. Вход из ямы в камеру оформлен в виде вертикального спуска, глубиной 1,30 м. Дно камеры, находящееся на глубине 3,4—3,45 м от уровня современной поверхности, имеет слабо выраженное понижение по направлению от входа к противоположной стенке.

Свод камеры на момент проведения исследований был обрушенным, а находящийся над ним грунт просел вниз. Средняя часть заполнения погребальной камеры почти до самого дна представляла собой рыхлый грунт, перемешанный при ограблении склепа. В этом заполнении найдено множество разрозненных обломков костей разрушенных погребений и фрагментов керамических сосудов. Помимо того, в этой части заполнения камеры обнаружены фрагментированные вещи, относившиеся к разрушенным захоронениям. Среди них: стеклянный бальзамарий, бронзовые и железные детали замков шкатулок, обломок бронзового зеркала с боковой петлей, фрагмент бронзового браслета, обломки железных мечей или кинжалов, железные трехлопастные черешковые наконечники стрел, шило, игла, кера-

мическое пряслице, бусы и несколько мелких обломков бронзовых предметов.

В южной части камеры, на высоте 0,3—0,5 м от уровня пола зафиксирована прослойка плотного желтоватого грунта, представляющая собой остатки обрушившегося свода. Под этой прослойкой до дна залегал слой более рыхлого, перемешанного желтоватого грунта, в котором зачищены остатки погребений, смещенных при разграблении склепа в древности. Помимо прочего, здесь были найдены бусы, две каплевидные бляшки из желтого металла, бронзовая серьга, пряслице, кремневые отщепы, фрагменты лепного горшка и стеклянной тарелки, железный нож, лепной кубок и гончарный флакон. Под костными остатками, на дне камеры лежало несколько небольших плоских обломков песчаника.

Склеп 1040 был ограблен, по меньшей мере, дважды, причем первое ограбление произошло в древности, а второе — в недавнее время. Судя по количеству костей, в его камере было погребено от 11 до 16 взрослых человек и один ребенок. Большое количество погребений позволяет относить склеп к группе многоярусных. Его со-

оружие, по-видимому, следует относить к середине I в. н. э., или к несколько более раннему времени, а прекращение функционирования определять в рамках первой половины II в. н. э.

Археологические работы, проведенные в 2013 г. на территории Усть-Альминского могильника, подтвердили целесообразность исследования участков, в значительной степени поврежденных современными грабителями. Доследование подвергшихся ограблению погребальных сооружений в большинстве случаев позволило получить материалы для их датировки, кроме того — был открыт ряд неграбленных погребений.

В 2013 г. был изучен участок в центральной части могильника, стыкующийся с раскопами прошлых сезонов что позволило восполнить пробел в исторической топографии некрополя. Помимо прочего, раскопки 2013 г. показали перспективы будущих исследований, позволили наметить участки, нуждающиеся в исследованиях в первую очередь. Следует надеяться, что дальнейшие работы на Усть-Альминском некрополе также приведут к интересным и важным результатам.

П.Г. Столяренко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ПАРФЕНИЙ

В августе 2013 г. археологической экспедицией Керченского историко-культурного заповедника продолжены исследования на городище античного времени Парфений. Городище расположено на северной окраине поселка Опасное, на невысоком холме, мысом вдающемся в прилегающую низменную часть плавней Целимберного лимана, бывшую вероятно в античное время морским заливом.

Перспективной задачей работ на участке 1 являлось продолжение исследования по трассе оборонительной стены V в. до н. э. В ходе работ 2013 года, с целью проследить участок кладки стены к востоку — юго-востоку от выявленного ранее, к юго-восточному борту раскопа 1 был прирезан участок, площадью 100 м² (рис. 1).

Культурные напластования тут частично перекрыты слоями, переотложенными в результате нивелировки поверхности городища во

второй половине XX в. Эти верхние слои сохранили как находки, относящиеся к периоду существования городища, так и материал нового и новейшего времени. В частности, среди находок в верхних слоях можно отметить бронзовую шарнирную дуговидную фибулу ½ II в. н. э. (рис. 2, 1), железный двухлопастной наконечник стрелы черешкового типа XVI — XVII вв. (рис. 2, 2), а так же свинцовую картечь, условно датированную новым временем.

В данном сезоне были изучены напластования и строительные остатки римской эпохи. Максимальная толщина исследованных слоев в 2013 г. достигла 1,1 м. Строительные остатки представлены фрагментами нескольких кладок стен жилых и хозяйственных комплексов плохой сохранности, фрагментами вымосток и мощений из утоптанной керамики и мелких камней. Отметим, что направления кладок всех выявлен-

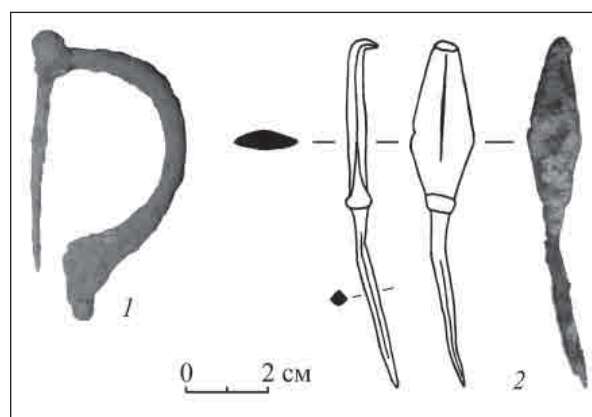
ных строений повторяет прослеженную ранее ориентировку строительных комплексов на городище по сторонам света. Раскоп был остановлен на горизонте слоя позднеэллинистического времени.

Отдельного внимания заслуживает выявленный у юго-восточного борта раскопа производственный комплекс цистерн. Тут были частично открыты резервуары 3х, прилегающих друг к другу продольными бортами цистерн (рис. 1). Комплекс ориентирован большей стороной по линии север — юг, с небольшим отклонением северной части к востоку. Общий продольный размер комплекса составляет 5,74 м, определить его поперечный размер (т.е. продольный размер каждой из цистерн) на данном этапе исследования не возможно, т.к. восточные борты и прилегающая к ним часть дна цистерн 1 и 2 скрыты юго-восточным бортом раскопа, а цистерны 3 разрушены. Борты цистерн сохранились на максимальную высоту около 0,35 м. К сожалению, неполная исследованность и плохая сохранность комплекса не позволяют в полной мере судить о его объеме. Внешние стены комплекса сложены из камня мелких размеров, на цементном растворе розового цвета, которым выполнена и внутренняя обмазка цистерн, имеющая не менее 5 слоев штукатурки.

Не смотря на плохую сохранность комплекса можно усмотреть некоторые необычные технологические особенности его устройства:

1. дно всех трех цистерн имеет значительный уклон к восточному торцевому борту комплекса, к сожалению пока не доследованному;

2. простенки между цистернами не выложены каменной кладкой, а состоят из нескольких слоев штукатурки, нанесенной, по всей види-

мости, на деревянную опалубку, впоследствии убранный. Отметим, что аналогий такой технике нанесения штукатурки в Северном Причерноморье нами пока не найдено.

Комплекс цистерн был перекрыт мощным завалом мелких камней, содержащим фрагменты штукатурки и керамику, предварительно датированную второй половиной I — II вв. н. э. На данном этапе исследований данный комплекс цистерн интерпретирован как рыбозасолочный.

По окончании работ раскопы законсервированы, а находки переданы в коллекцию Керченского историко-культурного заповедника.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. АЛУШТА

Основними об'єктами дослідження на території Алуштинської міськради у 2013 р. стали декілька об'єктів доби каменю.

Канакська балка. Розташована в 22 км на північний схід від Алушти. Кременеві вироби, а також фрагменти ліпної коричневоглиняної кераміки зібрані в трьох пунктах, які знаходяться в нижній частині вказаної балки, на висоті до 40 м н.р.м., в 700 м від морського узбережжя, в верхній частині південно-східного схилу південно-західного отрогу г. Ардич Бурун (Ставра, Стаурнин Бурну), на ґрунтовій дорозі. Кременеві вироби представлені відщепами та знаряддям на відщепі з протилежною виїмчастою ретушшю (рис. 1, 2).

Ангар Бурун. Місцезнаходження розташоване в 10,4 км на північний захід від м. Алушта, в 740 м на захід від Ангарського перевалу, на південно-східному відрозі Чатир Дагу, на висоті 850 м н. р. м. Кременева пластинка з маргінальною протилежною ретушшю та косотронкованим з вентральної сторони дистальним краєм, виявлена на пологісній площадці поблизу високовольтної траси (рис. 1, 1).

Довга Галявина. Місцезнаходження розташоване в 120 м на північний схід від стоянки Бурчун Голь, на південно-східному схилі г. Чатир Даг (під Східним-Південно-Східним краєм верхнього плато), на пологісній площадці, приблизно в 240 м на північний схід від озера Шумське (Кутузовське), на висоті 869 м н. р. м, приблизно в 9,4 км від морського узбережжя. Археологічний матеріал представлений єдиною знахідкою — вторинним відщепом з трансверсальною, маргінальною, дорсальною ретушшю (рис. 1, 3).

Узун Алан-І. Пластинчаста заготовка з тронкованими дистальним і проксимальним краями та фрагментарною, білатеральною, протилежною ретушшю, виявлений на південному схилі гори Ечкі Хая (один з південних схилів південно-західного краю верхнього плато г. Чатир Даг) (рис. 1, 7). Місцезнаходження розташоване на висоті приблизно 920 м н. р. м., в 11,2 км від морського узбережжя, і являє собою пологісту ділянку схилу, приблизно в 100 м до Сх-Півн-Сх від краю галявини Узун Алани. Через галявину прокладено ґрунтову дорогу, на якій і було виявлено знахідку.

Алексі Голь. Стоянка Алексі Голь, розташована в верхній частині північного схилу пагор-

бодібного підвищення, східного-південно-східного схилу Чатир Дагу, в 100 м на схід-південний схід від струмка Алексі Голь, поблизу урочища «Букова галявина», на висоті 993 м над рівнем моря.

Для з'ясування розповсюдження археологічного матеріалу до розкопу площею 2 м², зі східної сторони, був поставлений шурф розмірами 1 м². В результаті проведених робіт зафіксовано 3 літологічних шари. Знахідки пов'язуються з 2-м літологічним шаром — дуже щільним жовто-коричневим глинистим ґрунтом. В кременевому комплексі домінує дебітаж. Вироби з вторинною обробкою представлені в 3 одиницях — фрагмент реберчастого сколу з маргінальною, дорсальною ретушшю по латералі (рис. 1, 6), дистальна частина пластинки з маргінальною дорсальною ретушшю по латералі (рис. 1, 4) та мікроскребачка на дистальній частині сколу *overpassed* (рис. 1, 5). З огляду на специфіку отриманого матеріалу та враховуючи відсутність показових знахідок, за якими можна було б визначити їх культурно-хронологічну приналежність, можна припустити, що стоянка відноситься до пізнього палеоліту.

Алексі Голь (струмок). Місцезнаходження розташоване в 100 м на захід—північний захід від стоянки Алексі Голь, на туристичному об'єкті «Букова галявина», поблизу струмка Алексі Голь, на висоті 985 м н. р. м. Знахідки представлені вторинним відщепом з сірого кременю та кресалом на відщепі високого профілю з характерними для даного типу виробів стрімкоретушованими, сильно спрацьованими виїмками. Остання знахідка, безумовно, пов'язується з епохою середньовіччя.

Курбан Чалган. Археологічний об'єкт Курбан Чалган розташований на південно-західному схилі г. Курбан Чалган (Хурбан Чал; південно-західний схил Чатир Дага) на висоті 198—220 м н. р. м, на лівому березі р. Кірас Маля Дересі (Сарабан Дересі), яка є лівим припливом р. Улу Узень, на південно-східній околиці с. Ізобільне, м. Алушта, АРК. В результаті зборів поверхневих матеріалів, виявлено 19 артефактів, з яких 18 одиниць це кременевий комплекс, а в одному екземплярі представлена галька, яку, скоріше за все, було привнесено з берега розташованої під горою річки. В кременевому комплексі виокремлено 8 виробів з вторинною

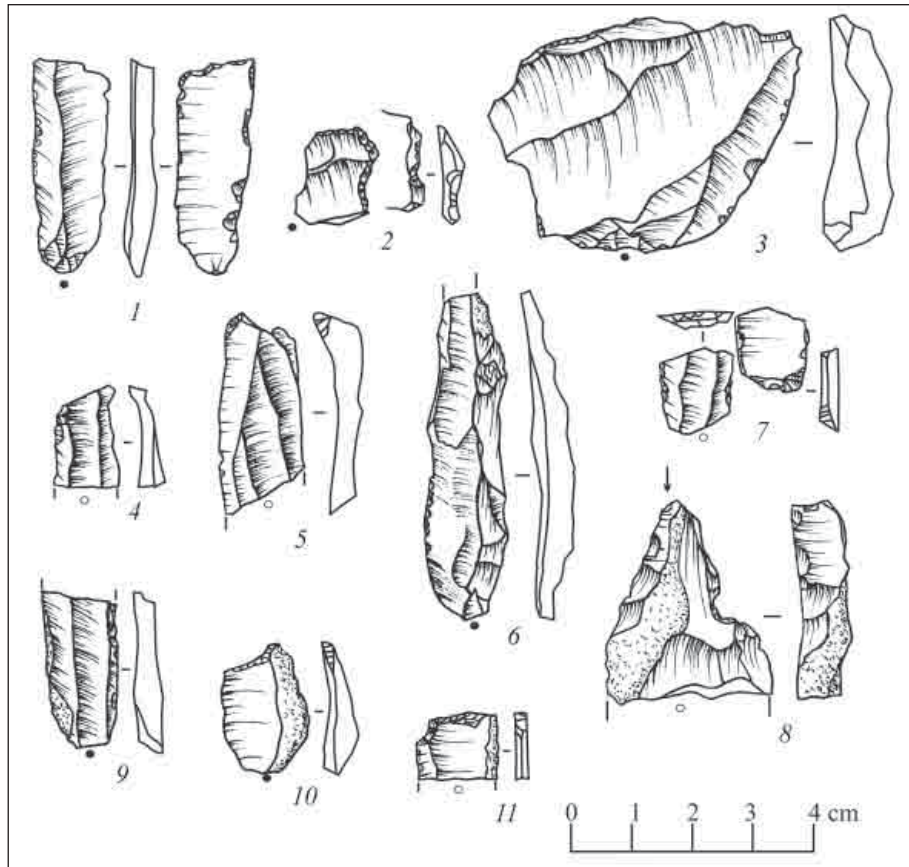

Рис. 1: 1–11 — кременеві вироби з місцезнаходжень на території Алуштинської міськради

обробкою, які представлені серединним різцем на первинному відщепі (рис. 1, 8) та пластинчастими заготовками з ретушшю по латералях та тронкованими дистальними краями (рис. 1, 9, 10, 11). В одному екземплярі виявлено реберчастий скол. Вказані знахідки можуть співвідноситися з досить широкими хронологічними межами — від мезоліту до пізнього енеоліту.

Розове. Місцезнаходження ліпної кераміки та кременевих виробів зафіксоване на бе-

резі штучного водоймища, розташованого на краю лавандового поля, в 530 м на північний захід від околиці с. Розове, в 8 км на південний схід від м. Алушта та морського узбережжя, на висоті 390 м н. р. м. Артефакти представлені 3 фрагментами коричневоглиняного ліпного посуду, серед яких один фрагмент плоскодонної посудини, 6 кременевими відщепами, медіальною частиною пластинки з фрагментарною ретушшю утилізації по латералях, пластинкою та дистальною частиною мікропластини.

И.Б. Тесленко

ИССЛЕДОВАНИЯ В уроч. СОТЕРА

В 2013 г. Горно-Крымская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила исследования средневекового поселения с храмом и гончарным центром в уроч. Сотера (памятник археологии «Поселение Сотера VIII—XV вв.», № 178). По-

селение находится в 9 км к северо-востоку от г. Алушты (18-м км шоссе Алушта—Судак), в нижней части юго-восточного склона горы Сутира (Согира, Устуранын-Хыры) — водораздела между реками Сотера и Алакат, на тер-

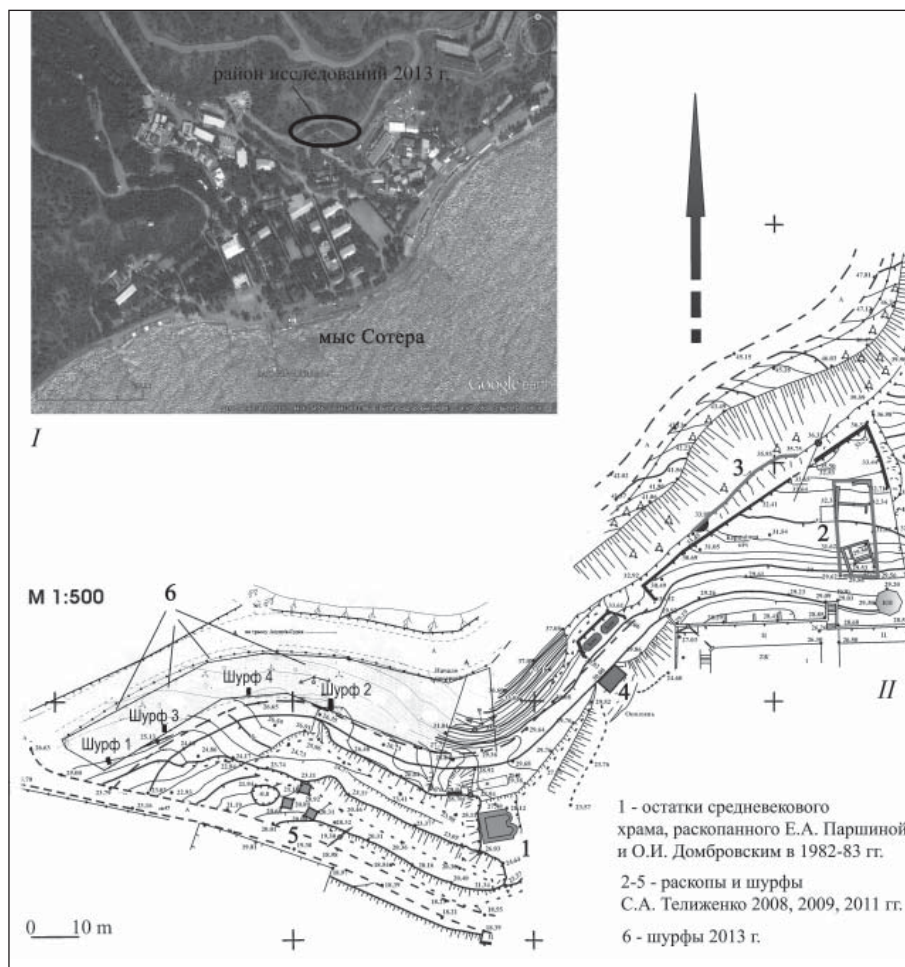

Рис. 1. Сотера — 2013. I — план территории исследования по данным Google Earth 2012. II — топографический план северной части поселения с обозначением исследованных здесь ранее участков и шурфов 2013 г.

ритории Малореченского сельсовета, г. Алушта, АР Крым. Точные границы памятника к настоящему времени не установлены.

Работы этого года были сосредоточены в северной части поселения, на южном склоне прибрежного холма, где предполагался отвод очередного земельного участка под строительство жилого дома (рис. 1). Для выяснения наличия или отсутствия здесь стратифицированных археологических объектов а также их сохранности, вдоль наиболее пологой южной части исследуемой территории было заложено четыре шурфа (рис. 1, II).

Данные, полученные в результате шурфовки, позволили сделать следующие выводы:

1. В шурфе 1 остатки древних архитектурных сооружений и стратифицированных культурных отложений не выявлены. Обнаруженные в исследованных слоях археологические находки — фрагменты средневековой керамики VIII—X вв., переотложены не ранее второй половины XX в. Выявленные здесь объек-

ты антропогенного происхождения (подсыпки из щебня с прослойками битума и цементного раствора) также возникли не ранее середины XX в. и предназначались, скорее всего, для обустройства каких-то площадок.

2. В шурфах 2 и 3 у южной границы участка на незначительной площади выявлены следы антропогенной модификации материка в виде вертикальной подрубки и возможно, специальной нивелировки поверхности с целью обустройства террасы. В подрубке зафиксированы остатки разрушенной каменной кладки, вероятно, подпорной стены, которая могла предназначаться для укрепления склонов над застроенной частью приморского поселения или обустройства сельскохозяйственных террас. Стена сложена из подобранного обломочного материала местных материковых пород и крупной морской или речной гальки. Ширина стены — не менее 1,0 м. Судя по находкам среди развалов камней двух фрагментов стенок амфор «причерноморского» типа, возведение

стены следует датировать временем не ранее конца VIII — начала X вв. В настоящее время зафиксированные фрагменты кладки в значительной степени разрушены. На большей протяженности она, видимо, уничтожена во второй половине XX в. при нарезке грунтовой дороги, ограничивающей участок с юга.

3. В шурфах 2—4 выявлены маломощные остатки культурных отложений с незначительным количеством фрагментов керамики VIII—X вв. Судя по характеру залегания в них находок (равномерно распределены по всему профилю, не образуют скоплений, залега-

ют субвертикально и субгоризонтально), слои переотложены, возможно, при обустройстве сельскохозяйственных террас или под воздействием естественных природных факторов.

Таким образом, в результате предпринятых работ удалось уточнить топографию поселения и выявить небольшой участок северной границы его застройки, которая, вероятно, была защищена со стороны склонов мощной подпорной стеной. Для выяснения протяженности и конфигурации стены, а также характера использования склонов к югу от нее, необходимы дальнейшие исследования.

И.Б. Тесленко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА СКЛОНАХ г. УРАГА В 2012 г. (с. Виноградное, Маломаякский сельсовет, АР Крым)

В 2012 г. работы на территории Маломаякского сельсовета были сконцентрированы на небольшом участке СВ склона одного из ВСВ отрогов г. Урага, примерно в 0,90—0,95 км к северо-востоку от с. Виноградное. В результате предпринятых разведок здесь локализовано два объекта эпохи раннего железа: курган с кромлехом и участок культурного слоя.

Курган с кромлехом расположен на одном из ВСВ отрогов г. Урага (Кучук-Урага), на небольшой естественной возвышенности в верхней части хребта водораздела между двумя тальвегами временных водотоков — правых притоков овра. Чашме-Дере (левый приток р. Чалмекчи). Высота над уровнем моря — около 275 м.

Курган округлой в плане формы, слегка вытянут по линии ЮЗ-СВ, размер — 7,5 × 7,2 м, высота — до 0,5 м (рис. 1, Л). Насыпь сложена из мелкого и среднего камня (габродиабаз, аргиллиты, песчаник). В центре насыпи прослежено округлое в плане углубление с оплывшими задернованными бортами. Размер — 2,7 × 2,8 м, глубина — не более 0,15—0,20 м. У северо-восточной оконечности углубления располагается крупная окатанная плита из габродиабаза (размер в плане — 2,0 × 1,60 м, толщина — 0,30—0,50 м). Вероятно, плита смещена со своего первоначального положения к СВ. Яма, возможно, представляет собой старый

грабительский шурф, заложенный на месте предполагаемого погребального сооружения. Какие либо конструктивные элементы этого сооружения на современной дневной поверхности не прослеживаются. Ограда ограничивает насыпь по окружности, сложена из габродиабазовых валунов, возвышающихся над современной дневной поверхностью на 0,32—0,60 м. Всего зафиксировано 11 камней ограды, один из них расколот на две неравные части. Четыре валуна, вероятно, располагаются *in situ*, остальные в различной степени смещены со своего первоначального положения.

При осмотре насыпи найдено два мелких окатанных фрагмента стенок красноглиняной амфоры, возможно, гераклейской, V—VI — I вв. до н. э., а также пять обломков лепных сосудов, три из которых украшены орнаментом, прочерченным густой гребенкой по сырой глине. Лепная керамика датируется предположительно VII—III вв. до н. э. и относится к Кизил-Кобинская археологическая культура¹.

Культурный слой эпохи раннего железа(?) зафиксирован в борту водопроводной траншеи на одном из ВСВ отрогов г. Урага (Кучук-Урага), в верхней части хребта водораздела

¹ Керамика здесь и далее определена ст.н.с. КФ ИА НАНУ, к.и.н. С.Г. Колтуховым.

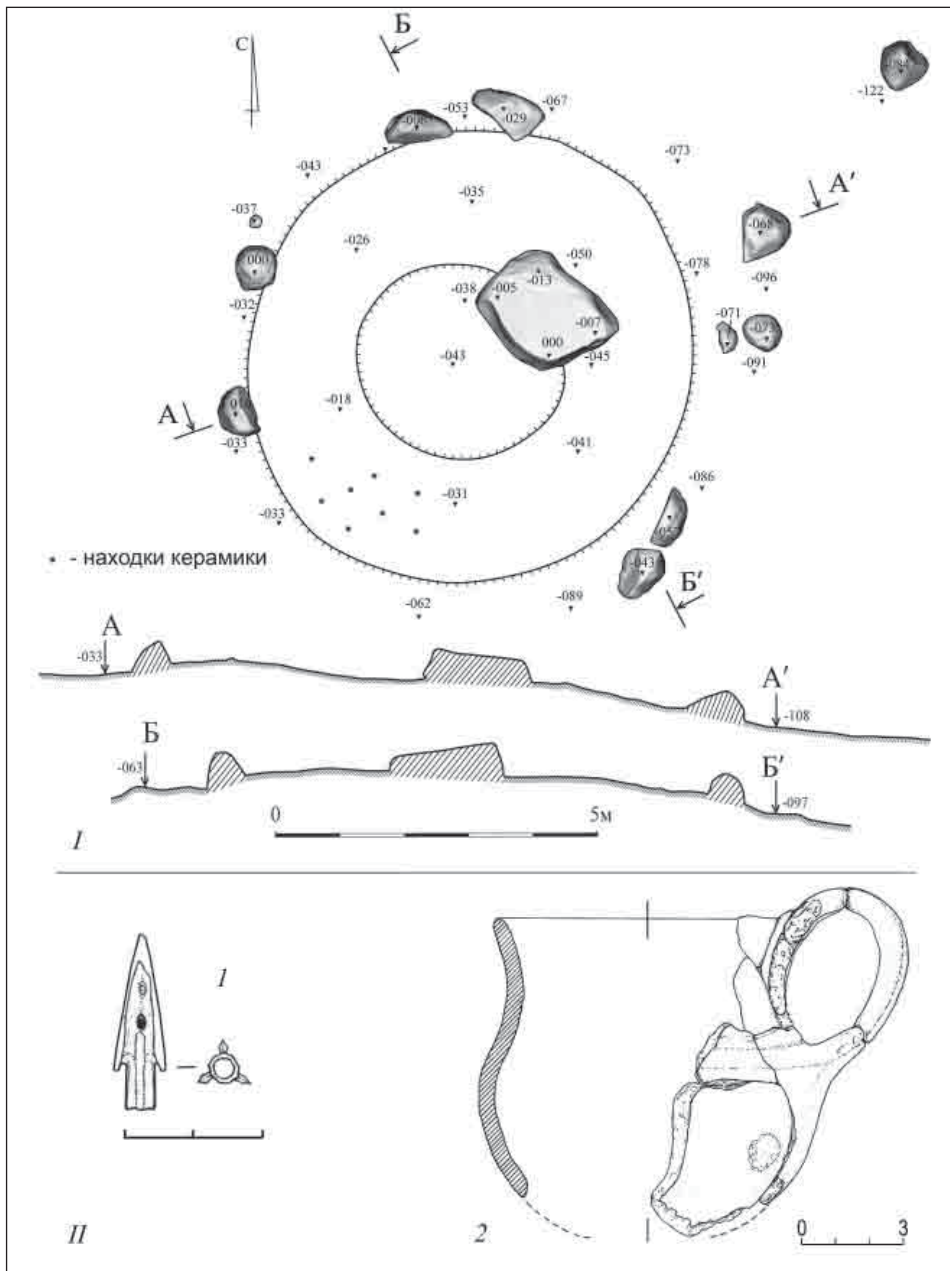

Рис. 1. Виноградное — 2012. I — курган с кромлехом на одном из ВСВ отрогов г. Урага. План, разрезы. II — находки из культурного слоя на одном из ВСВ отрогов г. Урага: бронзовый наконечник стрелы (1), лепной кубок (2)

между двумя тальвегами временных водотоков — правых притоков овра. Чашме-Дере (левый приток р. Чалмекчи), примерно в 250—300 м к ЮВ от кургана с кромлехом. Высота над уровнем моря — около 225—230 м.

Траншея пересекает хребет водораздела практически по линии СЮ. Максимальная высота бровок — около 4,5—5,5 м. Выход культурного слоя отмечен в верхней части восточной бровки траншеи на глубине около 0,40—0,83 м. Он представляет собой плотный желто-коричневый глинистый грунт с мелким и средним обломочным материалом материко-

вых пород, угольками, фрагментами лепной и гончарной керамики (мощность — до 0,35—0,30 м). Археологический материал равномерно распределен по профилю слоя. Среди находок — 8 фрагментов амфор трех групп — Фасос(?), V—VI — I вв. до н. э., круг Самоса (?), от VII в. до н.э. — до I-х вв. н. э., Гераклея(?) V—VI — I вв. до н. э.; 97 обломков лепных сосудов, в том числе чернолощенных. Кроме того, из слоя происходит один фрагментированный кубок с высокой ручкой, форма которого частично реконструирована (рис. 1, II, 2) и бронзовый трехлопастной наконечник стрелы

V—IV вв. до н. э. (рис. 1, II, I). В целом, по мнению С.Г. Колтухова, лепная керамика характерна для вещевых комплексов раннего желез-

ного века. Характер памятника не ясен. Для более точной атрибуции выявленного объекта необходимы дальнейшие исследования.

И.Б. Тесленко, А.В. Лысенко, В.В. Масыкин

НОВЫЙ МОГИЛЬНИК РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В ЦЕНТРЕ ЮЖНОЙ ЧАСТИ ГОРНОГО КРЫМА

В ноябре 2013 г. разведочным отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ проведены исследования (картографирование, шурфовка (8 м²), сбор подъемного материала) могильника римского времени на северо-восточной окраине с. Лучистое Лучистовского сельсовета Алуштинского горсовета АРК.

Некрополь расположен в северной части Алуштинской долины, в 5,1 км от берега Черного моря, на вершине горы Бияз-Таш (681 м н. у. м.). Возвышенность сложена верхне-юрскими конгломератами, представляет собой юго-юго-западный отрог массива Южная Демерджи, отделена от склона этой горы пологой седловиной. Естественный рельеф здесь изменен в сер. XX в. при планировании полей под сельхозпользование. Территория могильника, видимо, не распаивалась, но с её известной части бульдозерами сдвинуты грунт и крупные камни. В этом месте, на площади около 0,25 га, в 2011—2013 гг. находили фрагменты амфор римского времени и металлические предметы, возможно происходящие из разрушенных могил: мелкие слитки бронзы; потертый боспорский сестерций или денарий кон. I — нач. III вв.; бронзовые, иногда оплавленные элементы костюма I — нач. III вв. (подвески из затертых монетных кружков, обломки и целые экземпляры браслетов «с шишечками» и окончаниями в виде «змеиных головок», фрагмент фибулы, перстень, бусина). В 2013 г. здесь земляными работами повредили гробницу, которая впоследствии была изучена (рис. 1а).

Погребальное сооружение ориентировано субмеридионально. Его общая длина — 3 м, ширина — 2 м, глубина — до 1,2 м. Могильная яма прорезала напластования коричневого грунта с делювием конгломератов (общая мощность — до 0,5 м) и выходы скалы (до 0,7 м). Стены гробницы (ширина — до 0,6 м) образованы двух- и однослойными кладками из местного камня,

поставленными в подрубки «материка». На них опирались плиты перекрытия (толщина 0,02—0,10 м, песчаник, доставлен со стороны), уложенные не менее чем в три слоя и сверху, по периметру стен, дополнительно зафиксирован-

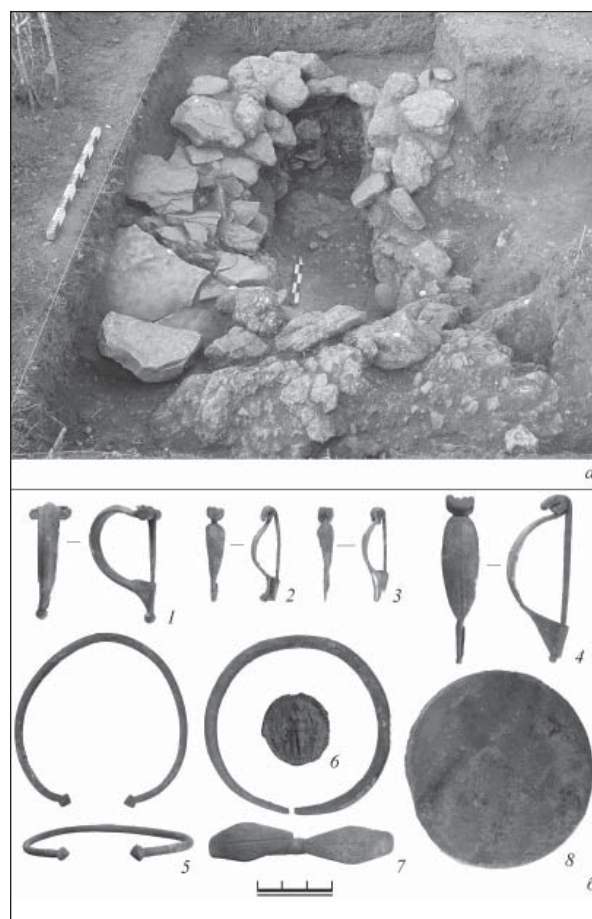

Рис. 1. Могильник римского времени на северо-восточной окраине с. Лучистое: а — гробница 2 пол. I — нач. II вв. н.э., общий вид с юга; б — металлические (бронза) элементы костюма погребенной (1 — шарнирная фибула типа «Авцисса»; 2, 3 — фибулы с завитком на конце приёмника; 4 — фибула с кнопкой на конце приемника; 5, 7 — браслеты; 6 — шиток фибулы; 8 — зеркало)

ные рядом камней. Пол гробницы «земляной». Изначально её внутренний объем не был засыпан. Затем в него обрушились отдельные камни стен и плиты перекрытия, а пространство между ними заплывало мелким делювием. В древности комплекс ограблению не подвергался.

На полу могилы зачищены остатки ориентированного головой на юг женского? (кости истлели) погребения с многочисленными вещами второй половины I — началом II вв. н. э. (рис. 1б) — светлоглиняный буролакавый двуручный на кольцевом поддоне сосуд открытой формы, несколько десятков изделий из бронзы (зеркало, фибулы, браслеты, перстни со стеклянными вставками), серебра (перстень, височные подвески, лунницы, флакон) и железа (нож в кожаных ножнах, украшенных бронзовыми полусферическими бляшками), более

сотни бус из полудрагоценных камней (сердолик, горный хрусталь, янтарь), египетского фаянса и стекла (в основном с внутренней металлической прокладкой).

Исходя из результатов проведенных работ можно заключить, что некрополь (возможно «биритуальный») на северо-восточной окраине с. Лучистое функционировал во второй половине I — первой половине III вв. Пока это единственный известный в районе Южного берега Крыма археологический объект с комплексами раннеримского времени, что определяет его высокую научную ценность. Судя по местоположению и хронологической позиции могильника можно предполагать, что его использовало население, в античной нарративной традиции фигурировавшее как «скифотавры» (см. Plin. NH. IV, 85—86; Arr. PPE. 30).

И.Б. Тесленко, Н.П. Турова

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЛИМЕНСКОМ ХРЕБТЕ

В 2013 г. в связи с разработкой проекта по созданию парка-музея «Лименский хребет» на части территории памятника археологии местного значения «Могильник из каменных ящиков VII—V вв. до н. э.» (№ 508) в пгт. Голубой Залив (ул. Альбицкого, район Обсерваторной горы), Горно-Крымской экспедицией КФ ИА НАНУ проводились визуальные исследования и топографо-геодезические работы на памятнике, а также предпринимался анализ историко-архивных сведений о нем.

Обследуемая территория занимает нижнюю часть южного и юго-западного склона хребта, разделяющего долину р. Лименка и Симеизскую котловину. С востока хребет ограничен оврагом Бак-Дере, с запада — оврагом Лимена, с северо-запада — урочищами Килица и Аянда. В различных источниках он известен под названиями Баха-Баир и Лименский. Южная оконечность хребта представляет собой крупный известняковый отторженец, отделенный от основного массива глубокой седловиной. Именно к нему относятся такие известные орономы как Лимен-Кая, Куш-Кая, Биюк-Исар, Кошка-Хая, Лименская и Кошка¹. Последнее — наи-

более позднее из всех представленных — прочно вошло в современную географическую номенклатуру. Его также часто используют для обозначения небольшой естественной возвышенности хребта Баха-Баир, расположенной к северу от седловины, хоть это и не совсем правильно. После строительства на этой возвышенности в первой половине XX в. астрофизической обсерватории, за ней закрепилось название «Обсерваторская горка».

Собственно на южных склонах этой «Обсерваторской горки», в 155 м к северу от современного Южнобережного шоссе и располагается таврский некрополь — памятник археологии местного значения «Могильник из каменных ящиков VII—V вв. до н. э.» (№ 508). Высота памятника над уровнем моря — 255—280 м, расстояние до береговой полосы — около 700 м.

Могильник известен с конца XIX в. Первые раскопки здесь провел в 1890 г. Н.И. Лыжин. Затем несколько ящиков были раскопаны в 1904 (по заданию А.Л. Бертье-Делагарда) и 1907 г. (художником А. Васнецовым).

¹ Информацию о топонимах см. на топонимической карте И.Л. Белянского. По мнению Л.В. Фирсова один из изначальных вариантов названия отторженца мог

также быть созвучен ойконему Симеиз, что в переводе с греческого означает признак, примета, знак, символический знак, рубеж, предел или крутой, вздернутый, крутобокий.

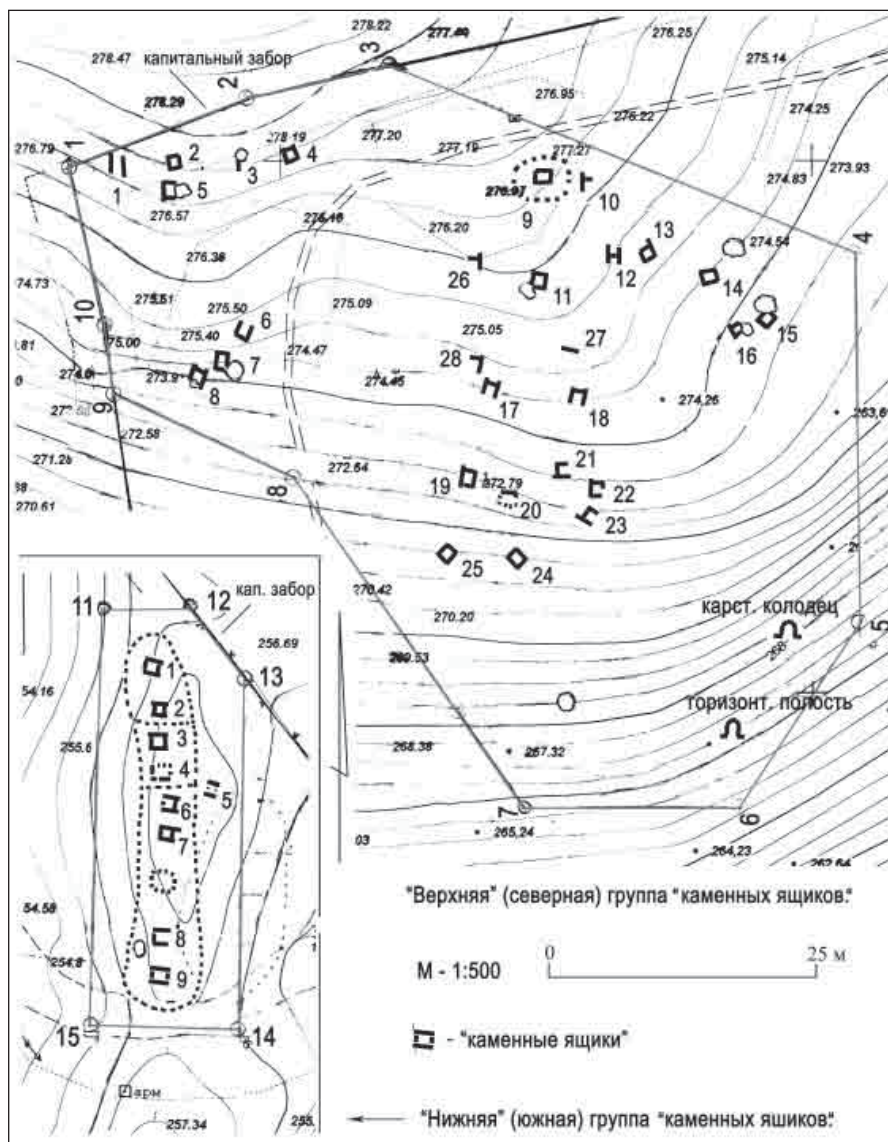

Рис. 1. Пгт. Голубой Залив. Памятник археологии местного значения «Могильник из каменных ящиков VII—V вв. до н. э.» (508) на южном склоне «Обсерваторской горки» (хребет Баха-Баир или Лименский). Верхняя (северная) и нижняя (южная) группы погребальных сооружений. Топографо-геодезический план 2013 г., М 1 : 500.

В 1949 году рекогносцировочное археологическое обследование г. Кошка предпринималось Горным Бахчисарайским и историко-архитектурным отрядом Тавро-Скифской экспедиции. А в 1950 г. работы на памятнике проводились Ялтинским южнобережным отрядом Тавро-скифской экспедиции Крымского филиала Академии наук СССР под руководством П.Н. Шульца.

По результатам анализа историко-архивных сведений можно заключить, что наиболее полная и достоверная информация о таврском могильнике содержится в отчете Н.П. Шульца, подготовленном к 1954 г. Исследователь выделил и охарактеризовал три группы погребаль-

ных сооружений на некрополе: верхнюю (северную) — 27 «ящиков», среднюю (в 50 м к ЮЗ от верхней) — 6 погребальных сооружений и нижнюю (южную) — 10 «ящиков». Сведения о памятнике дополняют находки отдельного, ранее не известного, каменного ящика в 1963 г. и фрагментов лепной керамики в центральной и северной части памятника в 1981 и 2010 г. (Н.Г. Новиченкова и Н.П. Турова), что позволяет предполагать наличие здесь других групп погребальных сооружений, не выраженных в наземных объемных формах, а также участка неисследованного многослойного поселения эпохи бронзы — раннего железа, возможно, связанного с некрополем.

Несмотря на довольно большой объем информации о памятнике, к настоящему времени не удалось обнаружить план, наиболее полно и точно отражающий его структуру².

² Схематичные и глазомерные планы из архивов и публикаций, в том числе план А. Васнецова, «Схематичный план археологических исследований (разведок) на г. Кошка (в августе 1950 г.)» (авторство не установлено), схематичный план, опубликованный в монографии Х.И. Крис, а также план, приведенный в учетной документации на памятник, составленной С.Г. Бочаровым в 2011 г., весьма слабо отражают реальное расположение погребальных сооружений на некрополе. Наиболее близкий к действительности, но не полный, буссольный план расположения 18 «ящиков» верхней группы могильника, выполненный в 1949 г. Н. Кацуrom и Е. Воронцовым. Глазомерную съемку 1953 г., упомянутую в отчете у Н.П. Шульца, пока, отыскать не удалось.

В 2013 г. был впервые выполнен топографо-геодезический план некрополя в масштабах 1 : 200 и 1 : 500 (рис. 1). Осмотр памятника в этом году также позволил заключить, что к настоящему времени уцелело только две группы погребальных сооружений из трех, выделенных Н.П. Шульцем — верхняя (северная) и нижняя (южная) (рис. 1), средняя группа «каменных ящиков», вероятно, перестала существовать. Значительная часть территории памятника, в том числе и та, где некогда располагалась эта средняя группа, сейчас обнесена забором и закрыта для доступа. Здесь ведутся земляные и строительные работы без должного контроля со стороны органов охраны культурного наследия Украины и АР Крым.

Н.П. Турова

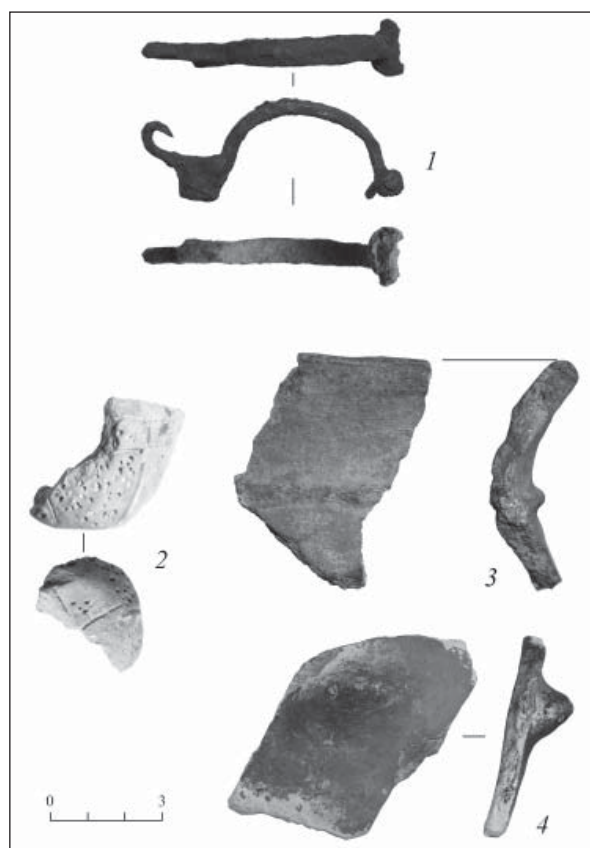
РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ БОЛЬШОЙ ЯЛТЫ

В 2013 г. Ялтинским отрядом Горно-Крымской экспедиции Крымского филиала ИА НАН Украины были проведены археологические разведки на территории Ялтинского городского совета. Собран подъемный материал с 2 новых археологических местонахождений.

1. Местонахождение керамики бронзового века и архитектурных остатков. Обнаружено в 2010 г. в пгт. Ореанда на территории санатория «Нижняя Ореанда» на восточном склоне скального массива ск. Мачтовой сотрудником санатория.

Находки керамических сосудов найдены под дерном в «гроте-навесе», расположенном в верхней части крутого склона. «Грот» нависает от современной дневной поверхности на высоту 1,60—1,70 м. Первооткрывателем памятника был вырыт шурф 1,25 × 1,85 м, глубиной — 0,70 м в котором и были обнаружены многочисленные фрагменты керамических сосудов.

При осмотре данного шурфа в апреле 2013 г. и обнаруженных артефактов, изъятых из слоя в 2010 г. можно прийти к следующим выводам. Многочисленные фрагменты лепных сосудов залегают непосредственно под дерном в темно-коричневом грунте с редкими костями млекопитающих, раковин виноградных улиток. Шурф в восточной части обнажил стену

высотой 66 см; длиной — 150 см. Стена сохранилась в два ряда, сложенных «насухо» из разномерных бутовых камней. Она ориентирова-

на по склону по оси СВ—ЮЗ. Керамика перекрывает архитектурные остатки и залегает на всей площади шурфа.

Керамические фрагменты представлены закрытыми и открытыми формами толстостенных и тонкостенных лепных сосудов. Среди них выделяется миниатюрный сосуд открытой формы с резным орнаментом по сырой глине (рис. 1, 2), а так же сосуды закрытых форм, украшенные валикообразными горизонтальными налестками (подтреугольной формы) на горле и плечиках (рис. 1, 3), а также сосуды с округлыми конусовидными выступами (рис. 1, 4).

2. Местонахождение керамики античного и средневекового времени, обнаружено случайно старшим научным сотрудником Ялтинского историко-литературного музея Ю.З. Мельник в октябре 2013 г. в пгт. Массандра в районе ул. Стахановской, на повороте дороги ведущей в поселок Советское.

Подъемный материал в незначительном количестве встречается на выположенных участках сильно задернованной и замусоренной территории свободной от застройки.

Среди обнаруженных находок найдены фрагменты ручек амфор первых вв. н.э. и обломок стенки поливного красноглиняного сосуда закрытой формы XIV—XV вв.

Помимо, зафиксированных новых археологических объектов Ялтинским отрядом была продолжена работа по локализации пунктов сбора кремневых изделий согласно историко-архивным сведениям. Большая часть данной работы была проделана краеведом М.С. Леонтьевым. В результате работы с полевой картой Е.И. Висниовской, хранящейся в фондах Ялтинского историко—литературного музея (ЯИЛМ), в 2012 г. было локализовано 37 пунктов, найденных в первые четыре десятилетия XX в. на Ялтинской, Ай-петринских яйлах и склонах г. Могаби. В 2013 г. на одном из данных районов Ялтинской яйлы был собран дополнительный подъемный материал, относящийся к эпохи мезолита-неолита. Здесь же, недалеко от Узенбашской тропы была обнаружена железная двучленная фибула с завитком на конце (рис. 1, 1). По определению И.О. Гавритухина фибула относится к VIII—X (?) вв.

Н.П. Турова

РАСКОПКИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХРИСТИАНСКОГО ПЕЩЕРНОГО КОМПЛЕКСА ХРЕБТА ИОГРАФ НАД г. ЯЛТА

В августе—сентябре 2013 г. Ялтинским отрядом Горно-Крымской экспедиции Крымского филиала ИА НАН Украины были проведены археологические исследования средневекового христианского пещерного комплекса хребта Иограф, расположенного на высоте около 1250 м над ур. м. над г. Ялта¹.

Работы проходили на двух объектах в пещере Иограф I и Иограф II, находящихся на расстоянии не более 100 м друг от друга.

Пещера Иограф I хорошо известна по историко-архивным сведениям второй половины XIX — начала XX вв. и рисункам художников Д.М. Струкова и Е.И. Висниовской. Из этих источников мы знаем, что здесь внутри пещеры существовали остатки средневекового храма,

который представлял собой здание, в виде алтаря с дверью и каменной скошенной крышей. В начале XX в. он уже был полностью разрушен.

Основной целью полевого сезона 2013 г. являлось доследование архитектурных остатков храма, обнаруженных в 2012 г. В результате исследований были найдены остатки храмовой постройки, которая представляла собой одноапсидное здание размером 3,6 × 2,6 м по внешнему контуру.

Северная, южная и западные стены храма были поставлены на пещерном натеке, служившим полом храма. Апсидная часть упиралась в стену пещеры, была впущена в материковую глину. Обращенная на восток она имела некоторое отклонение в северную сторону, где находился вход в пещеру.

Все стратиграфические слои были нарушены многочисленными и разновременными перекопами. Фрагменты средневековой кера-

¹ Выражаю свою благодарность за содействие в организации и финансовой поддержки экспедиции Владимиру и Алексею Тюренковым.

мики, стеклянных лампад, предметы личного благочестия залегали в слоях вместе с материалом конца XIX — начала XXI вв.

Пещера Иограф II у краеведов и любителей древностей второй половины XIX — начала XX вв. отождествлялась то с «пещерой отшельника», то с молельней. Длинной 12 м она представляет собою узкую щель. Только на некоторых участках ширина ее немногим превышает 2 м. В отличие от пещеры с храмом она впервые подверглась грабительским раскопкам в апреле 2013 г. В перекопанном грабителями грунте найдено большое количество черепицы — красноглиняных керамид VIII—X(?) вв. причем некоторые со следами известкового раствора. В целях поиска, каких либо архитектурных остатков перед входом в пещеру был заложен шурф 1 × 2 м. Его глубина до материковой поверхности достигает около 1 м. Ни каких следов архитектурных конструкций при входе, да и в самой пещере при дальнейшем ее исследовании не выявлено.

Состав находок — фрагменты керамических сосудов, среди которых есть поливные, обломки стеклянных лампад, браслетов, бусины, бронзовые пуговицы и бронзовый нательный крест — синхронны и аналогичны находкам из пещеры Иограф I.

Таким образом, две пещеры хребта Иограф являются единым христианским комплексом, который просуществовал, судя по археологическим исследованиям и историко-архивным материалам с IX(?)—X вв. по XVIII в. Судя по незначительным культурным отложениям, сформировавшимся за этот период, его не следует отождествлять с монастырским комплексом. Видимо, его назначение было иным. Возможно, это было своего рода христианское святилище. Где в честь каково-то события или особо почитаемого святого был построен храм, отражавший традиции провинциально-византийской культуры, распространившейся в средневековой Таврики.

С.В. Ушаков, С.Б. Адаксина, В.Л. Мыц

ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНУЭЗКОЙ КРЕПОСТИ ЧЕМБАЛО

В 2013 г. Южно-Крымская экспедиция Государственного Эрмитажа совместно с Крымским филиалом ИА НАНУ и Национальным заповедником «Херсонес Таврический» провела 12-й полевой сезон на территории генуэзской крепости Чембало. Работы велись на внутригородской территории, к юго-востоку от башни 1 (называется ещё «Барнабо Грилло» по надписи 1463 г.). Археологические исследования осуществлялись на площади 168 м² в квадратах 5—9. При этом, если в квадрате 5 было предпринято исследование контрольных бровок, а в квадрате 6 — разборка большой печи, открытых в 2012 г., то раскопки на территории квадратов 7—9 выполнялись впервые. Северовосточный склон г. Кастрон, занятый внутрикрепостной застройкой, имеет уклон около 30°. Поэтому все располагавшиеся здесь средневековые (XIV—XV вв.) здания возводились на специальных террасах. Террасы строились из разномерного бутового камня на известковом растворе с дополнительным использованием связующих деревянных брусев. Учи-

тывая сложный рельеф склона, скальная поверхность местами носит следы специальных горизонтальных и вертикальных подрубок, на которые устанавливали стены. В ходе раскопок прослежены разнохарактерные отложения культурных напластований залегавших на искусственных террасах и скальной поверхности. Общая толщина культурного слоя была различной и колебалась в пределах от 0,48 до 2,10 м. Как правило, внешнюю поверхность формировал плотный дерновый слой, состоявший из корневищ многолетних растений, гумусированного грунта, деструктированного известкового раствора и разномерного бута. Изредка в нём встречались разрозненные фрагменты керамики, изделия из железа и монеты. Под дерновым слоем залегали 2—3 слоя светло-серого рыхлого грунта насыщенного деструктированным известковым раствором, комками извести, разномерным бутом, обломками разновременных (X—XV вв.) керамических сосудов. Данные слои образовались в ходе разрушения жилых и хозяйственных построек, а также крепостных

стен города. Эти напластования перекрывали разнообразные и разнохарактерные культурные отложения XIV—XV вв., связанные с возведением крепид и существованием располагавшихся на них сооружений. На участке квадрата 9 средневековые культурные отложения оказались полностью уничтоженными во время ВОВ (при попадании 150 мм снаряда здесь до скальной поверхности образовалась воронка, впоследствии заплывшая натёчным грунтом). В помещениях 7 и 8 на поверхности полов отмечены слои пожаров, которые по обнаруженным в них находкам могут быть отнесены к 1475 г. и связаны с захватом генуэзской крепости и города Чембало турками-османами. Из слоя пожара происходят красноглиняные поливные сосуды (чаши, тарелки, блюда), кухонные горшки, железный накладной дверной замок, трёхгранные наконечники арбалетных болтов, гвозди, стеклянные сосуды (стаканы, кувшины), бронзовые и серебряные монеты 20-70-х гг. XV вв. и др. артефакты. В юго-западном углу помещения 8 открыта большая прямоугольная в плане печь (её размеры — 1,10 × 1,70 м). В зольном заполнении печи обнаружены фрагменты керамических и стеклянных сосудов, а также кости крупного рогатого скота, молодых особей свиньи и барана, кости рыб (камбалы и осетра). Кроме того в печи найдено скопление (15 шт.) расколотых раковин крупных виноградных улиток, которые, судя по всему, также использовались в пищу. Внушительные размеры самого помещения (48 м²), открытая в нём камин-

ного типа печь с многочисленными пищевыми остатками, а также обломки столовой и кухонной посуды, позволяют высказать предположение, что здесь в 50—70-х гг. XV в. находился трактир (таверна). Проведённые в 2013 г. археологические исследования позволили завершить исследование северо-восточного участка обороны генуэзского города Чембало (1345—1475 гг.). Открытая в ходе раскопок площадь составила 1350 м². Данный участок фортификационных сооружений, протяжённостью около 90 м, возник в 20-е гг. XV в. и состоял из трёх башен, двух ворот и куртины. В 1434 г. стены и башни подверглись частичному разрушению при захвате Чембало войском Карло Ломеллини. Последствия этих разрушений были ликвидированы только на рубеже 40—50-х гг. XV в. В 1462—1463 гг. (в консулат Барнабо Грилло) весь северо-восточный участок обороны Чембало основательно перестраивается: возводятся новые барбаканы и увеличивается толщина стен. Цель выполненных в короткий срок преобразований фортификации генуэзского Чембало — противостоять возможному нападению турок-османов, активно использовавшим в то время огнестрельную артиллерию.

В ходе раскопок оборонительных сооружений был раскрыт участок (550 м²) внутригородской застройки. Исследованные здесь 8 жилых и хозяйственных помещений, 2 двора и 1 православный храм-часовня (все относятся к XIV—XV вв.), размещалась на 11 искусственных террасах.

Н.Ф. Федосеев

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЦАРСКОГО КУРГАНА

В 2103 году экспедиция КРУ «Керченский историко-культурный заповедник» проводила охранные исследования под благоустройство территории вокруг Царского кургана. Предполагается использовать территорию к западу от дромоса в качестве площадки для размещения погребальных объектов. На этом месте в конце XIX — начале XX вв. для хранения надгробных памятников. Он изображен на одной из фотографии из архива Керченского музея, но

был разрушен во время Второй мировой войны. В настоящее время дневная поверхность в этом месте заросла кустарником. Микрорельеф сложный, с воронками, траншеями выборки. В рельефе местности выделялось небольшое всхолмление, предположительно на месте разрушенного павильона.

В 27 м к ЮВ от дромоса кургана был заложен раскоп I (два квадрата 5 × 5 м) вдоль предполагаемого расположения павильона. Он пред-

ставлял собой крытый навес в плане П-образной формы, длиной стеной вытянутой по оси СВ—ЮЗ.

Верхние слои на все площади раскопа представляли собой развал каменных стен павильона, и ямы выборки. Основные находки были сделаны в верхних

слоях, в то время как ниже лежащие слои практически представляли собой плотный суглинок, в которые был впущены фундаменты, без вещественных находок. Раскопками был открыт фундамент стены, а весь камень, годный для строительства, был выбран ранее.

Фундамент павильон был обнаружен на глубине около 1 м от условного нуля раскопа. Удалось расчистить центральную его часть его длинной стеной и внутреннее пространство, в котором находились лапидарные памятники.

Кладка регулярная, орфостатная, трехслойная (два лицевых панциря, соединенных каменными перемышками и глинисто бутвое

заполнение), сохранилась на высоту двух рядов камней. Строительный материал — пиленный камень семерик $0,70 \times 0,20 \times 0,20$ м. Ряды кладки сложены насухо в разбежку. Павильон был построен из камня стены сложены насухо, крыша черепичная из «татарки» с использованием известкового раствора.

К сожалению выборки камня повредили полы павильона и конструкцию проследить не удалось. Нами был открыт шурф размерами 3×3 м, который предположительно был выкопан в 1980-е годы сотрудниками Керченского музея С.А. Шестаковым и В.Н. Холодковым с целью поиска лапидарных памятников.

При расчистке территории на дневной поверхности были обнаружены фрагменты каменной скульптуры, тарапан, мраморный архитрав. Во время расчистки завала из битого камня были обнаружены фрагменты надгробных стел, саркофагов, архитектурных деталей, мраморные фрагменты надписей, а также мно-

гочисленные мелкие фрагменты чернолаковой керамики, античной черепицы, гильзы, изделий из железа, фарфоровые фрагменты посуды XIX — первой половины XX в.

Для установления местонахождения колодца, изображенного на одном из рисунков, с западной стороны насыпи в 50 м от раскопа I был заложен раскоп II (квадрат 5 × 5 м, который по мере производства работ был расширен до площади 7,00 × 5,50 м).

Под слоем мусора второй половины XX века (печной шлак, сбросы бытового мусора) было открыто круглое в плане сооружение, устье которого было перекрыто листами железа, спинками кроватей.

Устье было оформлено мощной трехслойно кладкой сложной конструкции: внутренний фас был сложен из пиленых клиновидных штучных камней шестириков (0,60 × 20 × 20 м), уложенных радиально, внешний фас выложен

из шестириков по кругу длинными сторонами, внутренне пространство заполнено колотым мелким и средним бутом.

Колодец представляет собой вертикальную шахту с вертикальными стенками, вырубленную в материковой породе глубиной приблизительно 25 м. Устье шахты на глубину 2 м обложено иррегулярной бутовой кладкой.

Время сооружения колодца можно установить только приблизительно. Оформление обкладки колодца из штучного камня шестирика датируется концом XIX началом XX в., оформление устья колодца может относиться к эпохе позднего средневековья. В то же время, по мнению В. П. Толстикова древнейшая часть колодца может относиться к античному периоду.

В любом случае открытие колодца представляет большое значение для этого памятника.

После завершения полевых работ раскопы были засыпаны.

И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Могильник расположен приблизительно в 20 км к востоку от Симферополя, в 1,0—1,5 км к юго-востоку от с. Баланово Белогорского р-на АРК, в 1,0—1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Он занимает нижнюю часть склона горы Ташлы-Баир, ограничивающей с востока долину р. Зуя.

Регулярные раскопки памятника велись в 1996, 1997, 1999—20120 гг. За это время исследовано 518 погребальных сооружений, в том числе 80 склепов, 177 подбойных могил и 261 грунтовая могила. В 2013 г. исследовано 39 погребальных сооружений, в том числе 1 склеп, 6 подбойных и 32 грунтовые могилы. Склеп 480 был частично исследован в 2011 г. Тогда раскопали только его погребальную камеру. В 2013 г. исследована входная яма этого склепа, в стенах которой сделано два подбоя. Особенностью могильника Нейзац является наличие выкопанных между могилами ям, заполненных сосудами. Всего таких ям раскопано 38, в том числе одна в 2013 г.

Важнейшей задачей раскопок 2013 г. был поиск границ могильника. В северном направле-

нии могильник исследован полностью, в западном — еще не до конца, однако его границы в этом направлении ясны. Казалось, что в восточном направлении могильник ограничен естественной террасой, по которой проходит современная лесная дорога, но в этом году могилы обнаружили и за дорогой. Южная часть могильника перекрыта мощной насыпью, образовавшейся, вероятно, при строительстве Балановского водохранилища в 60-е гг. Раскопки некрополя под насыпью ведутся с помощью землеройной техники уже несколько лет, но как далеко продолжается могильник в этом направлении, осталось до сих пор не выясненным.

Единственный раскопанный в 2013 г. склеп оказался полностью разграбленным. Исследованные подбойные и грунтовые могилы обычны для крымских могильников позднеримского времени. В двух грунтовых могилах были похоронены лошади. Погребения лошадей не являются редкостью для могильника Нейзац. Погребальный инвентарь представлен лепными и краснолаковыми сосудами, монетами, фибулами, пряжками, браслетами, кольцами,

бусами, подвесками, колокольчиками, ножами, иглами, шильями, зеркалами, костяными гребнями и пиксидой. Он позволяет датировать погребения в пределах III—IV вв. н. э.

Впервые на территории могильника обнаружено погребение ребенка в амфоре. На западной окраине некрополя, уже за пределами территории, занятой могилами, раскопаны две

большие ямы (одна из них в 2012 г.), в которые без соблюдения обычных норм погребальной обрядности, были брошены по два умерших.

В целом, раскопки 2013 г. подтвердили сделанные ранее выводы о том, что могильник Нейзац оставлен оседавшими на землю сарматами и мигрировавшими с Северного Кавказа предками средневековых алан.

И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА ОПУШКИ

Могильник Опушки расположен в центральной части крымских предгорий в 2,0—2,5 км юго-западнее с. Опушки Мазанского сельсовета Симферопольского района Автономной Республики Крым.

Начиная с 2002 г. на территории могильника постоянно ведутся грабительские раскопки, в результате которых на площади около 3 га уничтожено несколько сотен погребальных сооружений.

Научные исследования могильника велись в 2003—2005 и 2007—2009 гг. За эти годы было исследовано 81 погребальное сооружение, в том числе 10 склепов, 44 подбойных, 25 грунтовых могил (четыре из них предназначались для погребения коней), 1 плитовая могила и 1 каменный ящик. Судя по раскопанным участкам, могильник использовался непрерывно с I в. до н. э. до IV в. н. э. Среди исследованных погребальных сооружений имеются типичные позднескифские склепы, захоронения, относящиеся к среднесарматской и позднесарматской культурам, склепы, конструкция которых указывает на появление в Крыму предков средневековых кавказских алан, трупосожжение германской традиции.

В 2013 г. в двух раскопах, расположенных в северной части могильника, исследовано 23 погребальных сооружения, в том числе 1 склеп, 11 подбойных и 11 грунтовых могил. 13 могил предназначались специально для погребения детей, в двух могилах были похоронены кони. Захоронения совершались в I — первой

половине III в. н. э. Детские погребения совершались в грунтовых и подбойных могилах. Положение погребенных не восстанавливается, т. к. их кости полностью или почти полностью истлели. Они сопровождалась большими наборами бус и подвесок, браслетами, серьгами, кольцами, лепными и краснолаковыми сосудами. Обнаружены также обломок бронзового зеркала, фибула, монета. Единственный раскопанный склеп почти полностью ограблен. Сохранившаяся краснолаковая тарелка позволяет датировать его II — первой половиной III в. н. э.

Погребения взрослых в могилах с одним или двумя подбоями совершались в вытянутом положении на спине головой на восток или на запад. Они сопровождалась довольно разнообразным инвентарем, включающим фибулы, серьги, браслеты удила, детали шкатулок, диадемы, краснолаковые сосуды, многочисленные бусы. Погребальный инвентарь позволяет датировать захоронения второй половиной II — первой половиной III в. н. э.

Погребения коней совершались в грунтовых могилах. В могиле 93 сохранились удила и железные, обтянутые золотой фольгой бляхи. Железные, обтянутые золотой фольгой вещи это яркий стилистический признак среднесарматской археологической культуры.

Раскопанный участок могильника соответствует общепринятым представлениям о позднескифской археологической культуре, испытывавшей сильные сарматские влияния.

РАБОТЫ НА НЕКРОПОЛЕ КИТЕЯ И ИЛУРАТСКОМ ПЛАТО

В июле—августе 2013 г. совместная украинско-российская экспедиция ИА НАНУ и ИИМК РАН провела работы на некрополе Китея и Илуратском плато. На юго-западном участке некрополя Китея исследования проводились на раскопе XLVI. В 2010—2012 гг. в зоне береговой абразии, было открыто несколько жертвенных ям (277—279, 281) и ритуальный комплекс 380. В минувшем сезоне размеры раскопа составили 200 м², мощность культурного слоя от 1 до 2 м. Встречавшийся в этом слое материал (фрагменты импортных и боспорских амфор, обломки чернолаковой, краснолаковой, кружальной и лепной керамики, терракотовые статуэтки, медные монеты) дал широкую хронологическую вилку: IV—III вв. до н. э. — III—IV вв. н. э.

В западной половине раскопа исследованы две впущенные в материковый суглинок грунтовые могилы (382 и 383). Они были перекрыты плитами известняка, и производили впечатление непо потревоженных. По предварительным данным могилы датируются концом III—IV вв. н. э. В той же части раскопа, внутри ритуального комплекса 380, раскрыта жертвенная яма диаметром 1,8 м, глубиной около 1,7 м, на дне которой находился дисковидный алтарь-жертвенник, вырезанный из известняка (рис. 1). В восточной части раскопа обнаружена еще одна ритуальная конструкция (яма 384), перекрытая плитой известняка, возле которой ранее было открыто несколько небольших алтариков с золой и пеплом. Найденный здесь вещевого и остеологического материал по

составу и хронологии не отличался от материала в западной части. Для более точной фиксации вновь открытых объектов, понимания их характера и определения перспективы дальнейших исследований, были проведены подготовительные работы к дополнительной топографической съемке юго-западного участка Китейского некрополя.

На Илуратском плато в 2013 г. были продолжены исследования двух ритуальных комплексов 229 и 230. В комплексе 229 сделана прирезка к северу и востоку, соответственно, на 2 и 5 м. Однако, ожидаемое продолжение мощной кольцевой кладки, обрамляющей вырубленную в скальном массиве полость (жертвенную яму), исследованную здесь в 2010—2011 гг., обнаружено не было. Вместо этого на всей площади прирезки открылся выход известняковой скалы, возможно, подрубленной и выровненной. Мощность культурного слоя над ней не превышала 1 м. В южной части раскопа под дерновым слоем открыт алтарь-жертвенник, что подтверждает ритуальный характер всего комплекса. Найденный материал (фрагменты амфор, кружальной и лепной керамики, бронзовая пряжка) не противоречил высказанному ранее предположению, что этот ритуальный комплекс сооружен в позднеантичное время (предварительно, в IV в. н. э.) и, возможно, использовался населением салтово-маяцкой культуры в VIII—IX вв. н. э. Однако окончательно судить о времени его сооружения и функционирования можно будет только после полного завершения работ.

Рис. 1. Некрополь Китея. Юго-западный участок. Раскоп XLVI. Ритуальное сооружение 380 и могилы 382—383. Вид с юга

Рис. 2. Илуратское плато. Ритуальный комплекс 230. Вид с юго-запада

Ритуальное сооружение 230 исследовалось в 2011—2012 гг. В минувшем сезоне открыта впущенная в материковый суглинок вымостка из плит известняка, вытянутая с юго-востока на северо-запад. В юго-восточной части на плитах находилась нижняя челюсть лошади (рис. 2). Эта находка подтверждает ритуальный характер круглого в плане сооружения 230. Немногочисленный вещевой материал не

противоречил определенному ранее времени его функционирования — IV в. н. э. Вопрос об этнокультурной принадлежности ритуальных комплексов на Илуратском плато остается открытым. Для определения перспективы археологических исследований были проведены подготовительные работы для топографической съемки. Все исследованные в 2013 г. объекты законсервированы.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань

П'ЯТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

В цьому сезоні спільною експедицією ІА НАНУ, НАУКМа, Університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань) та за участі студентів Вінницького Університету на Северинівському городищі скіфського часу (с. Межирів Жмеринського р-ну Вінницької обл.) на декількох ділянках проведені дослідження (рис. 1, 13).

По-перше, у північно-східній частині городища продовжено дослідження валу, розпочаті в попередній сезон. Нажаль, закінчити його не вдалось, проте глибина перетину сягнула 4,5 м. Вже є підстави стверджувати що з цього боку, як і з напільного, оборонні споруди зведені у кілька етапів, а природний схил, що опинився в середині східного краю городища сплющено за допомогою підсіпки.

Під валом у південній частині городища до минулорічного розкопу зі сходу закладено прирізку. На відміну від сусідньої багатой на знахідки ділянки там зафіксовано різкий обрив культурного шару та відсутність комплексів. Своєрідною компенсацією була знахідка дволопатевого з опущеними жальцями вістря стріли, знайденого під кам'яною вимосткою валу на сусідній минулорічній ділянці. (рис. 1, 9).

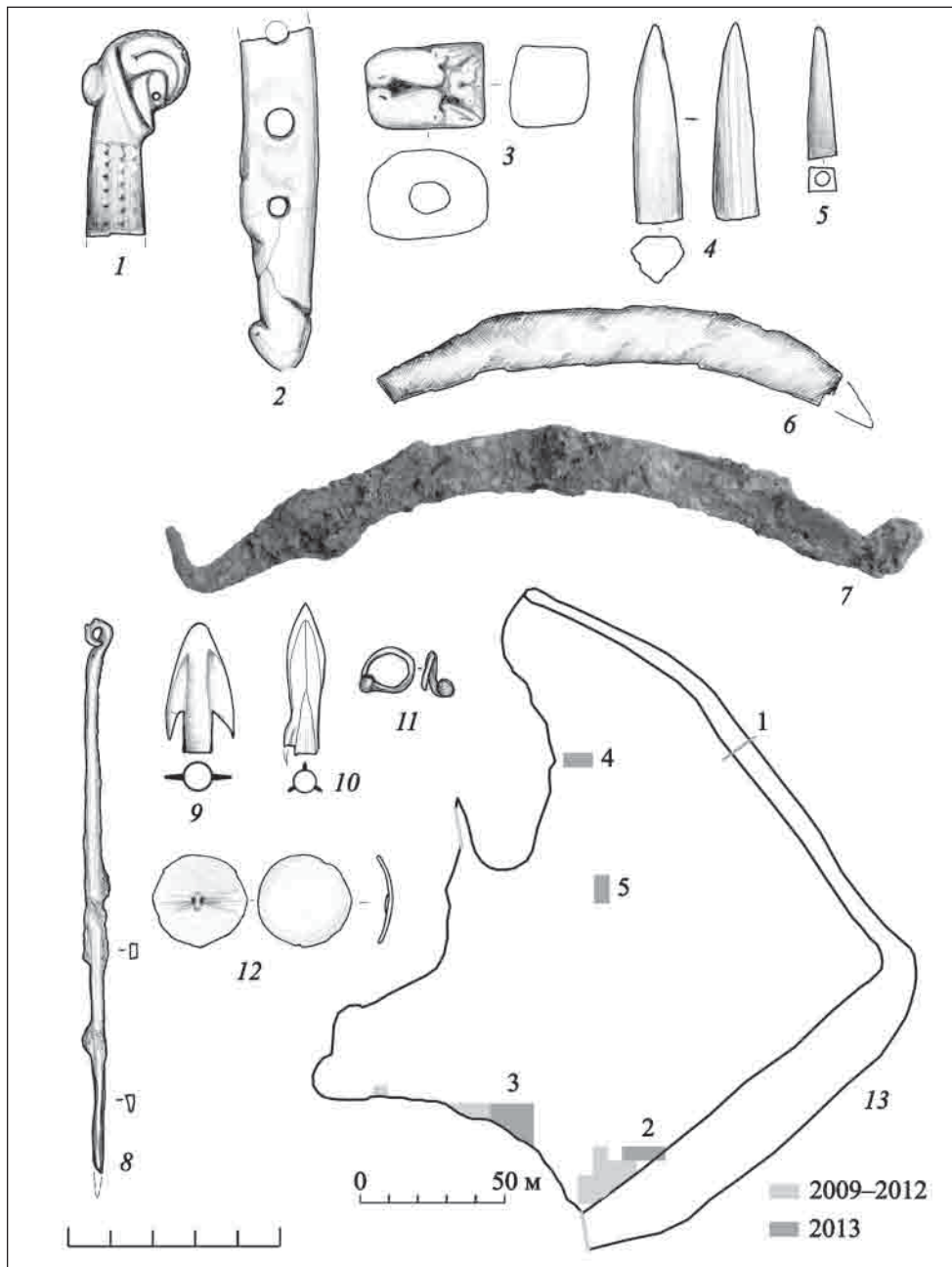
Продовження розкопок в смузі по над урвищем у південно-західній частині городища дали змогу розчистити тут вісім господарських ям (15—22). Тут виявлено представницьку серію кістяних виробів (ями 15 та 16). Вони поповнюють колекцію артефактів з кістки, що трапились в цій частині городища у минулі роки. Заслуговеє на увагу факт знаходження в цій зоні пам'ятки значної кількості кістяних відходів виробництва: різних заготовок, ска-

лок та стружки. Virізнюються деталі кінської вузди з кістки. Уламок верхньої частини псалія з голівкою грифо—барана, що орнаментовано по шийці заглибленими трикутниками та овами по ребру дзьоба (рис. 1, 1). Фрагмент іншого псалія з трьома отворами має закінчення у вигляді копита (рис. 1, 2). Особливо вправно декоровано пряжку—пронизку. На ній відтворено дві пари кінських голів в геральдичній композиції. Між вух більшої пари розміщено таку ж, але меншу (рис. 1, 3). Також знайдено два кістяних вістря стріли, один з яких недороблений без втулки (рис. 1, 4—5). Вироби з заліза презентує ніж з горбатою спинкою з ями 15 (рис. 1, 6). У ямі 17 виявлено бронзовий круглий гудзик з маленьким литим вушком з внутрішнього боку (рис. 1, 12). А у ямі 19 знайдено посоховидну булавку (рис. 1, 8).

Новий розкоп закладено у нижній, північній частині пам'ятки. Тут досліджено чотири господарських ями (23—26). У ямі 24 знайдено бронзову цвяхоподібну сережку (рис. 1, 11).

Вище його у центральній частині закладено ще один розкоп, він натрапив на велике житло 3. Поки вдалося відкрити лише його північну частину. У цьому житлі знайдено дугоподібну залізну бритву (рис. 1, 7). Один кінець закінчується гачком, інший — потовщенням. Тут ще виявлено бронзове трилопатево лавролисте вістря стріли з відламаним шипом (рис. 1, 10). Варто також згадати знахідку мушлі-каури в заповненні житла 3.

Ліпна кераміка з городища представлена набором форм притаманним ранньоскіфському часу: горщики, з відігнутих назовні вінцем,

орнаментованим наліпним валиком з защепами та проколами, миски з закраїнами, орнаментовані наколами або проколами, неорнаментовані черпаки S-подібного профілю.

Отже, п'ятий сезон досліджень Северинівського городища приніс вагомі знахідки. Частина з них що дозволяє говорити про існування на ньому майстерні (або ж майстерень), де виготовляли деталі кінської вузди з кіст-

ки, на заміну втраченими. Схоже на те, що ці майстерні обслуговували рухомий склад торговельних караванів, що рухатися вододілом Дністру та Південного Бугу. З іншого боку новий матеріал дозволяє більш впевнено визначати хронологічну позицію пам'ятки. Аналогії її матеріальним залишкам лежать в колі старожитностей кінця VII — I половини VI ст. до н.е.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ обл. (ГОРОДИЩА ЯКУШИНЦІ ТА ПЕРЕОРКИ)

Протягом польового сезону 2013 р. проведено розвідки на території Вінницького р-ну Вінницької обл.

Продовжено обстеження городища біля с. **Якушинці**. Було закладено 11 шурфів на площі центрального укріплення. Збори підйомного матеріалу дали дрібні ф-ти ліпного посуду з великою кількістю домішок крупних фракцій жорстви та шамоту у тісті. Шурфи закладались у північній та південній частині. Культурний шар дуже бідний, у чотирьох шурфах взагалі не зафіксовано культурних покладів. В інших випадках у шарі сірого лісового ґрунту, глибиною до 30 см, зустрічались лише поодинокі знахідки ліпної кераміки. Опишемо найбільш інформативні шурфи:

Шурф 5 у Пд-Сх частині. Вирізняється пряме вінце горщика, відігнуте назовні, орнаментоване паличковими наколами. Також виявлено неорнаментовані вінця ліпного посуду прямого профілю (рис. 1, 1—2)

Шурф 6 у Пн-Сх частині. Виявлено пряме вінце горщика, подібне до попереднього, але без наколів (рис. 1, 3). Знайдено вінце горщика, орнаментоване наліпним валиком з пальцевими защепами (рис. 1, 6). З подібним орнаментом виявлено дві стіночки (рис. 1, 4—5). Одне вінце орнаментоване защепами по краю (рис. 1, 7). Також виявлено п'ять вінців ліпних мисок округлого профілю (рис. 1, 8—12) та прясло сплюснуто-сферичної форми (рис. 1, 13).

Шурф 11 у Пн-Сх частині впритул до передвальної виїмки. Виявлено вінце горщика з проколом і защепами по краю (рис. 1, 14).

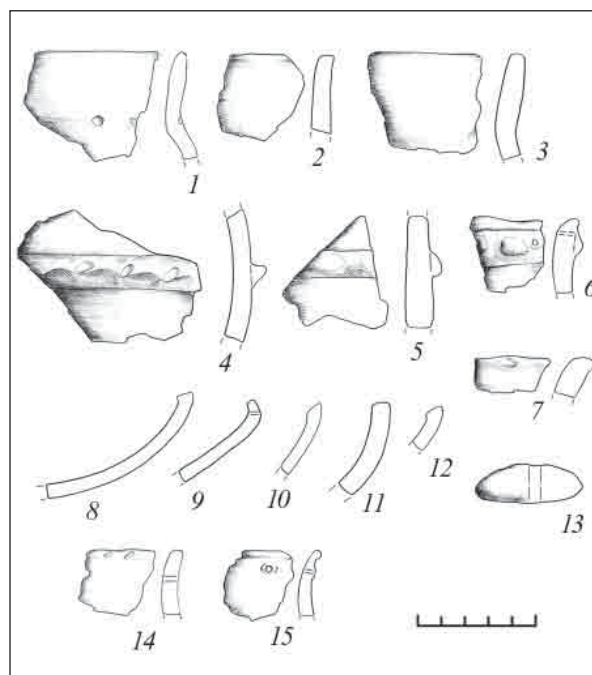
Видобуті знахідки відносяться до двох хронологічних горизонтів. Вінця прямого профілю, які вирізняються включеннями великої кількості крупних фракцій шамоту та жорстви, відносяться до доби фінальної бронзи, ймовірно, білогрудівської культури. Всі інші інформативні фрагменти посуду характерні для скіфської культури. Причому орнаментация більшої частини посуду тяжіє до часів скіфської архаїки. Таким чином проведені роботи дозволили розширити уявлення про пам'ятку. Адже раніше вважалось що це городище відноситься до пізньоскіфського часу. Білогру-

дівські старожитності ми схильні пов'язувати з неукріпленим селищем, на місці якого у скіфський час було зведено укріплення.

Проведено обстеження городища біля с. **Переорки**. Розташоване на пд-сх від однойменного села на двох мисах, розділених невеликим струмком зі ставком. Основне укріплення представлене валом висотою до 1,5 м. Вал по дузі, звернутої до півночі, охоплює частину північного мису. На південному мису вал висотою до 1 м відтинає його частину, але з напільної сторони укріплення виявити не вдалось.

На обох дворах закладено по 6 шурфів. Культурний шар практично відсутній. Лише у одному шурфі виявлено вінце ліпного горщика з закраїною та проколом (рис. 1, 15). На ґрунтовій дорозі, що проходить з Пн на Пд через городище, у трьох місцях підчищено лінію розмиву ґрунту. Виявлено окремі поодинокі ф-ти деревного вугілля та обмазки.

Здобутий в ході розвідки матеріал розширює уявлення про історичний розвиток мікрорегіону. Городище біля с. Якушинці з певною долею ймовірності можна синхронізувати з іншими архаїчними городищами Побужжя — Немирівським та Северинівським.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕРНОЇ ПАМ'ЯТКИ У с. ОКСАНІВКА ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ обл.

З 12 по 18 червня 2013 року на об'єкті працювала група у складі: Рідуш Б.Т., д. геогр.н., к.і.н., доцент Чернівецького державного університету; Нечитайло П.О. к. і. н.; скелелаз-інструктор I кат. Мотильов В.В.; водій, помічник скелелаз Ромашенко О.Л., фотограф Овчар Д.А.; протягом робіт долучались волонтери з Ямполя, Львова.

На відміну від знаних у літературі печерних комплексів Середнього Дністра: Бакота, Галиця, Нагоряни, пам'ятка у Оксанівці не була відома широкому загалу. Перша геологічна розвідка печер біля Флеминди була проведена у 1949 році об'єднаною експедицією Московського та Київського державних університетів. Після цього, дослідження пам'ятки були проведені у 2003 році авторами. Було поверхово описано 2 комплекси печер, інтерпретовано окремі наскельні зображення, складено плани деяких приміщень. Печерний комплекс вирубаний у товщі досить м'яких крейдоподібних вапняків з включеннями кременевих конкрецій, які належать до нижнього сеноману (крейдового системи). Комплекс складається з двох частин, віддалених на 270 м. Перша (двоюрусна) налічує 11 об'єктів, розташованих у вапняковому стрімчаку лівого берега долини Дністра, заввишки до 20 м. Друга (рис. 1, 1) — у стінці каньйону висотою до 40 м, налічує 16 приміщень, розташованих на висотах від 5 до 25 м від підніжжя скелі. Цього сезону проводилось поглиблене вивчення пам'ятки.

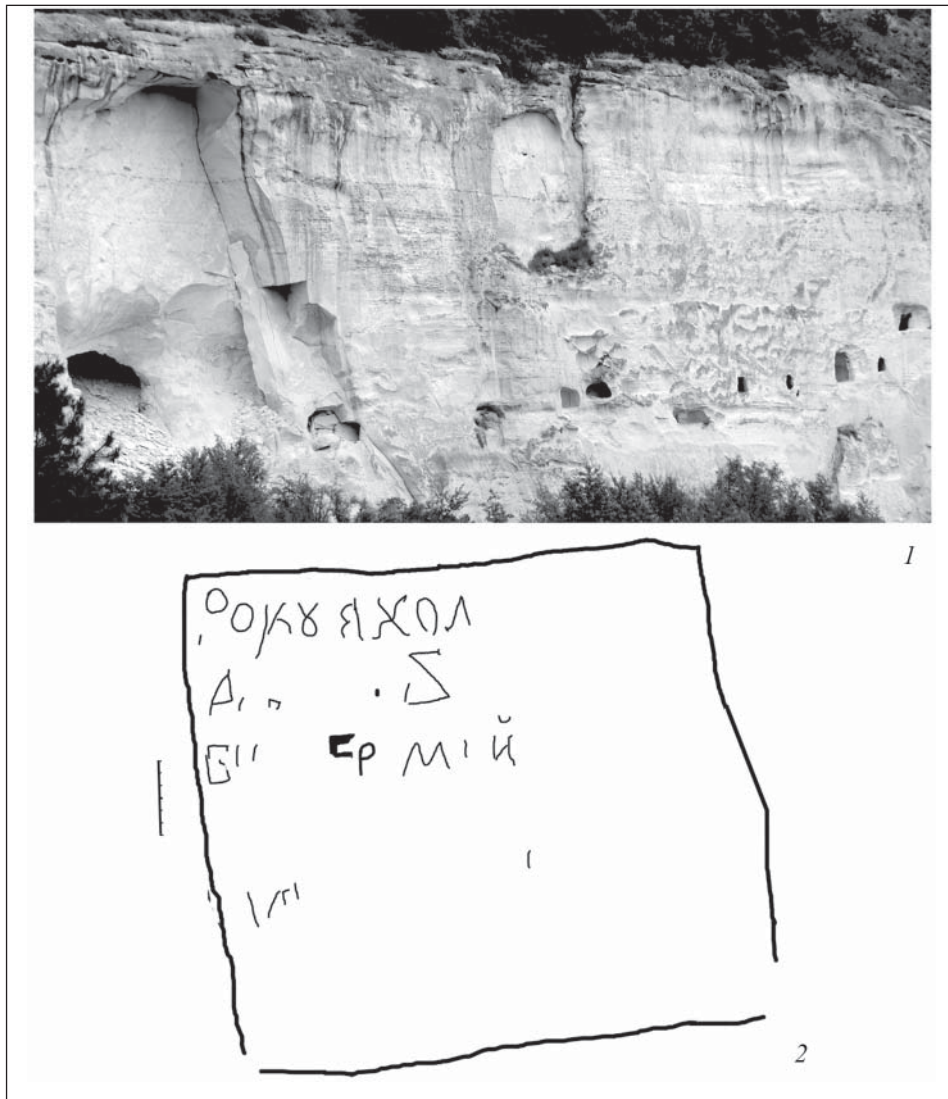
Комплекс 1. У 1 комплексі було завершено топозйомку приміщень та створення плану — схеми. За допомогою професійної фототехніки було зафіксовано усі наскельні зображення. Проведено історико — архітектурний аналіз приміщень, який показав, що на сьогодні збереглися лише частини приміщень, що належать до другого етапу використання скель. Цей етап ймовірно датується XVII століттям. У частково збереженому приміщенні 6 було знайдено залишки глиняної обмазки вузького карстового каналу, що використовувався як комин, зі шматком дерева, фрагменти яких було відібрано для радіовуглецевого датування. На особливу увагу заслуговує галерея наскельного живопису 1 комплексу. Завдяки кращій збереженості поверхні породи, тут в

достатньо доброму стані збереглися середньовічні зображення вершників, тварин, корабля, хрестів, розеток, які є яскравими артефактами і мають не лише загальноукраїнське, але й загальноєвропейське значення. Привертає увагу цикл, намальований вугіллям: це вершники, піші воїни та собаки, яких перекриті рисунками XIX та XX ст. Вершники зі списками з прапорцями є частим та унікальним сюжетом для пам'ятки в Оксанівці. Цікаво, що в районі печерної церкви було знайдено велику кількість автографів кінця XIX — початку XX ст. Це свідчить про велику туристичну популярність Оксанівських печер в цей період.

Відкрито та описано залишки нового приміщення 8, з достатньо високими скельними стінами, обробленими кайлом (до 11 м висоти). Було визначено, що частина приміщень 1 комплексу були вирубані як двоюрусна підземна галерея. Про це свідчить підрубка скельної поверхні на значну висоту, залишки профілів галерей між приміщеннями 5 — 7. Ймовірно, таке архітектурне рішення було прийняте під впливом Києво-Печерської лаври, яка теж була галерейною і, до певної міри, еталонною для інших підземних монастирів Русі.

Земляні роботи на пам'ятці проводились за активної допомоги працівників бюджетних організацій м. Ямполь та району. Біля підніжжя I та II комплексів було закладено 3 шурфи 2 × 2 м. Стратиграфічний розріз показав, що, в основному, схил біля печер перебуває в постійному динамічному стані та складений уламками корінних вапняків та змитої терасової гальки. В археологічному відношенні розкопки схилу поки — що малоперспективні через значну потужність делювіальних відкладів, що постійно поповнюються.

Дослідження комплексу 2 було пов'язане з великим об'ємом висотних робіт. Цей комплекс налічує 16 приміщень, що розташовані на висоті 8—25 м над рівнем підніжжя сучасного схилу. Скелі в районі комплексу 1 сильно вивітрені, активно руйнуються і небезпечні для висотних робіт через постійне обвалювання. Досліджені як усі вцілілі висотні приміщення, так і їх рештки. На сьогодні приміщення комплексу 2 можна розділити на три типи: однокамерні, двокамерні та трикамерні; останні дві категорії з'єднані

між собою вузькими лазами. Однокамерні приміщення діляться на два підтипи — прямокутні та з заокругленими стінками. Останні гірше збережені — це приміщення 5, 6, 7, 8. Від них залишились лише задні стінки та частково бічні, вхідні отвори зруйновані. У кращому стані приміщення 1, 2, 3, 9, 10, 11, 13, 14. Цього року на експедицію чекала рідкісна знахідка. В одній з печер другого комплексу знайдено залишки датованого кириличного напису у рамці, поганої збереженості, де, серед іншого, читається «Року АХОЛ», що означає дату (1673) (рис. 1, 2). В печері 9 знайдено цікавий архітектурний елемент — фрагмент вівтаря, вирубаного із цільної породи. В печері 14 було знайдено цілий ряд

цікавих рисунків, серед яких виділяється тамга — тюркський знак власності, що може свідчити про використання Оксанівських печер як сховищ. Подібні знаки знаходились у печерних сховищах у Молдові (Бутучени), та Василівцях Чернівецької області.

Загалом цьогорічні дослідження дали максимально повні та бажані результати. З'ясовано проміжний етап використання комплексу з релігійною метою (XVII ст.), знято плани приміщень, зафіксовано наскельні зображення, взято зразки органічних речовин на аналіз, з'ясовано призначення комплексу в цілому та щонайменше два етапи його функціонування в як монастиря-сховища.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Баюк

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У М. ЛУЦЬКУ

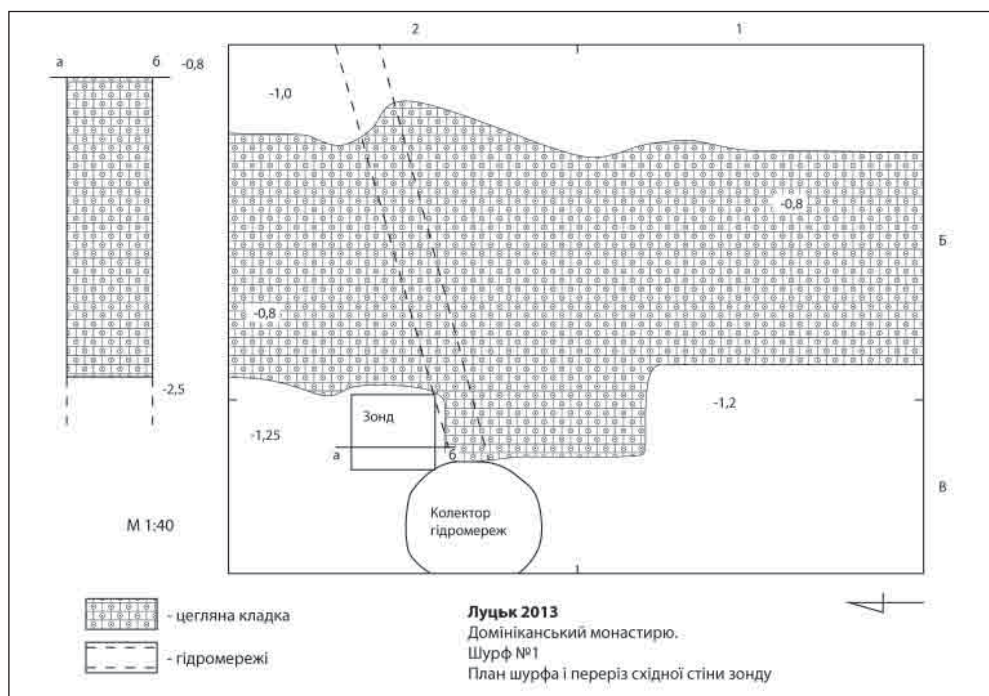

Рис. 1. Луцьк 2013, Домініканський монастир. Шурф 1. План шурфа з об'єктом 2 (опорний пілон) та переріз східної стіни розвідкового зонду. М 1-40.

Археологічні роботи 2013 р. на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку носили розвідковий та пам'яткоохоронний характер і проводились відповідно до Відкритого листа №105/00900 та Дозволу №22-221/13. Було проведено наукові археологічні нагляди при прокладанні до Луцького замку силового кабелю, при проведенні благоустрою на території подвір'я ВДС (бувшого комплексу Домініканців) а також зафіксовано та обстежено підвальну споруду середньовічної забудови міста.

Під час наукового археологічного нагляду при прокладанні до Луцького замку силового електричного кабелю вивчено стратиграфію культурних нашарувань Замкової площі та частини внутрішнього двору Луцького замку. Встановлено, що культурний шар Замкової площі репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII—XIII, XIV, XV XVI та XVII—XVIII ст. вказує на безперервність розвитку міста із давньоруського часу. Виявлені у внутрішньому дворі замку численні фрагменти типової кераміки та ма-

теріали XII—XIII ст. вказують на значний розвиток Лучеська княжої доби. Оскільки робоча глибина траншеї порушувала лише верхній горизонт культурного шару (з кінця X ст.) незаперечним є виявлення тут значно ранішого матеріалу при можливих наступних роботах.

Під час наукового археологічного нагляду на подвір'ї ВДС (бувшого монастирського комплексу Домініканців) виявлено архітектурні елементи середньовічної культової забудови. Це залишки цегляної стіни (перестінку) довжиною 10 м, шириною 0,6—0,8 м і дослідженою товщиною 0,8 м та фрагмент опорної несучої стіни довжиною 4 м, шириною 1,2—1,4 м та дослідженою товщиною (глибиною залягання від рівня виявлення) 1,7 м. (рис. 1). Після проведення необхідної фіксації дані об'єкти було законсервовано і засипано. Вони безсумнівно належать втраченій частині монастирського комплексу Домініканців (Костел Успіння Св. Діви Марії), збудованій у XVIII ст. на місці давнішої, імовірно Вітовтової, кафедри і повністю співпадають з іконографічними даними. Без-

посередньо поруч з архітектурними елементами виявлено насичений культурний шар XV—XVIII ст., у розвідковому зонді, що закладався для з'ясування потужності опорної стіни виявлено матеріали давньоруського часу (кін. X та XII—XIII ст.) а також кераміку епохи бронзи, раннього заліза та неоліту.

Обстеження невідомої раніше підвальної споруди було пов'язане з провалом твердого покриття на Замковій площі. Обстежений об'єкт з мурованим прямими стінами та склепінчастим дахом мав розміри 4 × 3 м та висоту до 1,3 м. За зразками цегли та технікою кладки його віднесено до XVIII ст. а детальні люстраційні описи дозволять встановити власника даної споруди в середньовічному Окольному замку Луцька.

Заплановані подальші роботи стосуються трасування оборонних стін Окольного замку, дослідження бувшого монастирського комплексу Домініканців та археологічних розвідок і ознакування втрачених об'єктів на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку.

М.П. Вашета

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЛУЦЬКУ НА вул. КАФЕДРАЛЬНІЙ, 13

Протягом травня—серпня 2013 р. спільною експедицією ДП «Волинські старожитності» та Волинського краєзнавчого музею проводилися дослідження на території Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» по вул. Кафедральній, 13. Дослідження на даній пам'ятці проводяться вже другий рік. В кінці попереднього року виявлені цегляні конструкції були законсервовані, їх розконсервація припала на першу половину травня. В ході робіт було досліджено площу близько 800 м². Роботи проводилися в основному у східній та центральній частині розкопу.

В ході робіт було виявлено та розчищено нове приміщення розміром 3,5 × 5 м, що розміщувалось у східній частині будівлі, та ймовірно, слугувало входом в пізньому періоді її існування. Безпосередньо на вході в будівлю, фіксується частково збережений сходовий марш, викладений із цегли періоду XVIII—XX ст. Під

однією зі сходинок було виявлено скарб столового посуду та приборів, виготовлених з білого металу, що був обмотаний папером та ткани-

Рис. 1. Скарб столового посуду та приборів *in situ*

ною. До нього зокрема входили: ножів — 13, виделок — 9, ложок — 25, стакан, сільничка, дві чарки, частина набору чарок (так званих «шабашувок») — 4, корпус від дзвінка, два бокали та один виріб. Усього 60 предметів виготовлених з білого металу. Всі вони, окрім дзвінка та ножів, мають клейма виробника та пробірної палати, що дозволяє говорити про виготовлення даних речей з високопробного срібла. Виготовлення речей відноситься до кін. ХІХ — поч. ХХ ст. Крім того у будівлі виявлено деталі годинника, аптечні пляшечки, та керамічні вироби ХVІІ—ХХ ст.

У східній частині розкопу було виявлено два поховання. **Пох. 1** виявлене у східній стінці розкопу на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні. Оскільки провести дорізку не було можливості, було вирішено дослідити дане поховання підбоєм. Кістяк лежав на животі, роз-

міщений по лінії схід—захід, орієнтований на захід, безінвентарний, у тим'яній частині міститься кульовий отвір, безпосередньо біля черепа виявлена гільза калібру 9 мм, 40-х років ХХ ст. Характер поховання та виявлений матеріал дозволяє вважати його однією із жертв ІІ світової війни. **Пох. 2** виявлене у східній частині розкопу на глибині 3,5 м від рівня денної поверхні. Поховання у дерев'яній труні, безінвентарне орієнтоване на захід, за християнським звичаєм. Імовірно, дане поховання відноситься до погосту церкви Св. Миколая, що перестав існувати тут у ХVІІ ст.

Роботи на ділянці були значно утруднені підступанням ґрунтових вод та стихійним ліхом, що сталося у Луцьку 31 липня цього року. Більша частина розкопу була затоплена дощовою водою, що фактично зупинило роботи на даній ділянці.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ — ХV ст. У смт. ШАЦЬК

В червні—серпні 2013 р. Шацькою рятівною археологічною експедицією під керівництвом Демедюка С.В. продовжувались дослідження (5-й сезон) багатошарового поселення в уроч. Сад на північному березі озера Люцимир.

В центральній частині пам'ятки було розбито розкоп 7 площею 100 м² (10 × 10 м), орієнтований за сторонами світу, який примикав до західної стінки розкопу 5. В його межах шар перевідкладеного темно-сірого гумусованого супіску залягав до глибини —0,4 м, нижче досліджено збережений шар потужністю 0,1—0,15 м сірого супіску насичений залишками поселень залізного віку — римського часу, який підстилався материковим світло-жовтим супіском. Археологічні об'єкти чітко фіксувались при зачистці на рівні материка. В розкопі виявлено і досліджено 50 об'єктів (190—139): 3 скупчення каміння; одну яму вельбарської культури (об'єкт 200), 16 ям латено-римського часу (об'єкти 198, 199, 201, 205, 206, 207, 214, 216, 224, 225, 228, 229, 230, 233, 234, 235), 16 ям лужицької культури (об'єкти 204, 209, 210, 213, 215, 217, 218, 219, 222, 223, 226, 227, 231,

232, 237, 239); 7 стовбових ям залізного віку — римського часу (об'єкти 197, 203, 208, 211, 212, 236, 238), одну споруду ХІ — поч. ХІІ ст. (об'єкт 192); 6 ям ХV ст. (об'єкти 190, 191, 196, 202, 220, 221).

В даному розкопі відкрито найбільшу кількість ям лужицької культури, що підтвердило попередні припущення, про розповсюдження їхнього скупчення у західному напрямку від досліджених в попередні роки ділянок. Усі вони мали круглу форму діаметром 1,5—2 м, вертикальні, або заглиблені підбоєм стінки і рівне дно глибиною —0,7—0,85 м від рівня виявлення. Заповнення їх складалось з світло-сірого слабогумусованого супіску. Часто в нижній його частині залягав шар жовтого супіску, який потрапив в яму, очевидно, внаслідок завалу стін і майже не містив культурних решток. В заповненні ям виявлено дуже малу кількість матеріалів, переважно фрагментований керамічний посуд. Серед особливих знахідок — бронзове шило і крем'яний наконечник стріли.

Ями латено-римського часу були дещо мілкіші (—0,15—0,5 м від рівня виявлення) і за-

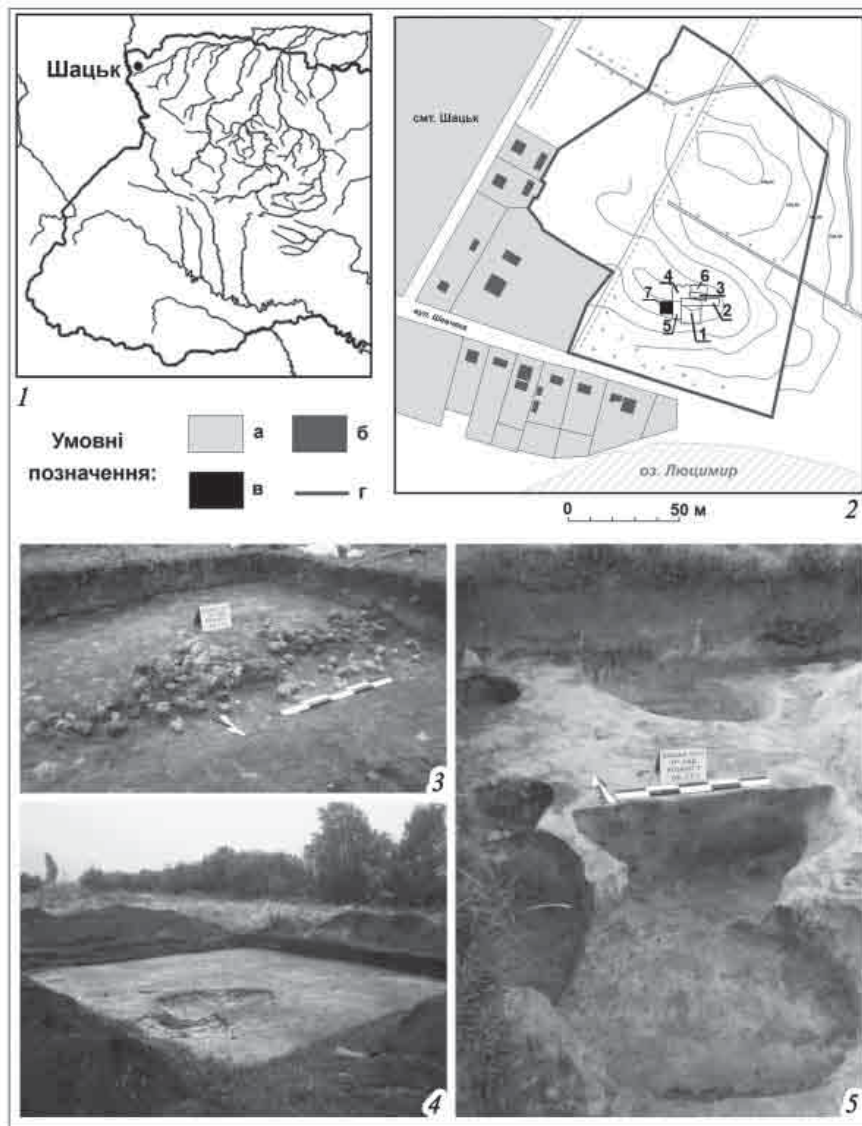

Рис. 1. 1 — Шацьк на карті річкової системи Західної України; 2 — план топографічної зйомки місцевості в районі урочища Сад з позначенням місця досліджень (умовні позначення: а — приватні садиби; б — існуючі будівлі; в — розкопи 2013 року; охоронні межі пам'ятки; номери на плані співпадають з номерами розкопів). 3 — фото скупчення каміння (об'єкт 195); 4 — фото загального вигляду розкопу 7 після зачистки на рівні збереженого культурного шару залізного віку — римського часу і досліджені об'єкти XI — поч. XII ст. та XV ст.; 5 — фото північно-західного сектору розкопу 7 з дослідженими об'єктами, в тому числі перерізом ями лужицької культури (об'єкту 227)

повнені відносно темнішим сірим супіском. Вони також містили малу кількість матеріалів, що утруднює більш точну культурну атрибуцію. Вперше за всі сезони знайдено виразний комплекс кераміки вельбарської культури, який походить з однієї ями (об'єкт 200) і складається з ліпних та гончарних посудин.

Винятковою є наявність лише одного заглибленого об'єкту давньоруського часу. Проте в умовах незадовільної збереженості культурно-

го шару, а відтак відсутності даних про наземну архітектуру, це не вагомо впливає на стан дослідження планіграфії поселення.

З культурного шару походить також декілька крем'яних виробів, виготовлених у мікролітичній техніці, в тому числі трапеція. Це повторює факти подібних поодиноких знахідок в попередніх розкопах. Знайдено також фрагмент крем'яної сокири культури кулястих амфор і декілька енеолітичних знарядь на пластинах.

РОЗВІДКИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ

Рис. 1. Панорама розкопу у м. Володимирі-Волинському біля murів монастиря капучинів із заходу

Експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено 401 експертизи на предмет наявності чи відсутності культурного шару. На 287 ділянках культурного шару не виявлено, на 94 ділянках засвідчено наявність культурного шару пізньосередньовічного часу або розташування ділянок поряд із відомими пам'ятками. На 20 ділянках виявлено культурний шар різних історичних періодів. Більшість ділянок (13), на яких було виявлено культурний шар, є відомим пам'ятками або в історіографії, або завдяки експертизі останніх шести років. Це поселення різних хронологічних періодів і структури у м. Володимирі-Волинському (уроч. Апостольщина), сіл Боратин, Рованці (уроч. Панський Город), Крупа. Можливо лише припускати, скільки пам'яток знищено за період відсутності в українському законодавстві експертизи.

Під час проведення розвідок виявлено і нові пам'ятки. Зокрема, у смт. Олика Ківерцівського району, на території Окольного пізньосередньовічного міста, по вул. Незалежності, 45, за 400 м на південний схід від замку Радзивіллів, виявлено поселення давньоруського часу другої половини XII ст. та пізнього середньовіччя XVI—XVIII ст. Поселення XV—XVII ст. виявлено у північно-західній частині с. Холопичі Локачинського р-ну, перша згадка про яке відноситься до 1451 р. У с. Підгайці Луцького р-ну, у північно-західній частині села, на місі правого

берега р. Стир виявлено поселення доби бронзи та пізнього середньовіччя. У східній частині поселення закладено траншею розмірами 2,0 × 4,0 м. Об'єктів виявлено не було.

Дослідження були проведені також на двох пам'ятках у м. Володимирі-Волинському та на нововиявленій пам'ятці у с. Будятичі Іваничівського району.

Розвідкова траншея розмірами 11,0 × 1,0 м була закладена у м. Володимирі-Волинському на межі уроч. Апостольщина (пров. Шкілький, 8), на місці будівництва гаража. Виявлено споруду округлої форми кінця XII—XIII ст. розмірами 1,3 × 1,0 м, заглиблену у материк на 0,6 м. Стіни споруди похилі, заповнення складає темно-сірий суглинок з вкрапленнями вугликів, фрагментів печини та кераміки кінця XII—XIII ст.

Розкоп розмірами 10,0—20,0 м закладено у м. Володимирі-Волинському по вул. Драгоманова, 5, на місці будівництва храму. Ділянка знаходиться в центральній частині міста, поруч з історичним музеєм та мурами монастиря капучинів. В ході робіт було виявлено і досліджено культурний шар пізньосередньовічного періоду XVI—XVIII ст. Виявлено і досліджено 9 об'єктів: два житла XVI—XVIII ст., п'ять стовпових ям XVI—XVIII ст., дві сміттєві ями XX ст. і 2 поховання XVI—XVIII ст. Знахідки, виявлені у розкопі, представлені кружальною керамікою:

чорнолощеною та з поливою XVI—XVIII ст., цеглою XVIII—XX ст., монетами: солідами XVI ст. (5 екз.), угорським солідом XVI ст., інкрустованим хрестом-медальйоном XVIII ст., фрагментами шпори XVI ст., металевими предметами XVI—XX ст. Ймовірно, ділянка досліджень певним чином пов'язана з функціонуванням монастиря капуцинів. Останній заснований у Володимирі 1751 р. на кошти єпископа Адама Войни Оранського, закритий 1832 р. російською владою. Виявлені будівлі і споруди у розкопі пізньосередньовічного часу ймовірно знищили раніше пам'ятки — ніяких знахідок раніше XVI ст. виявлено не було.

Під час розвідок на території с. Будятичі Іваничівського району було виявлено поселення празько-корчацької культури початку VI ст. та давньоруського періоду IX—X ст. Пам'ятка знаходиться за 2 км на північний захід від села, на не високому напівовальному мисі лівого берега р. Студянки, висотою до 3 м над рівнем заплави, на площі до 2 га. У розвідковій траншеї розмірами 2,0 × 4,0 м об'єктів виявлено не було. У культурно-

му шарі виявлено фрагменти керамічних виробів празько-корчацької культури. Це середні за розмірами посудини витягнутих пропорцій з ледь наміченою шийкою та пологими плечиками, з середнім випалом, помаранчевого кольору ззовні і чорного зсередини. Ця кераміка відповідає варіанту 2 посудини виду I празько-корчацької культури за класифікацією І.П. Русанової. У 2005 р. подібний посуд виявлений експедицією Д.Н. Козака на березі Хрінницького водосховища Рівненської області. Тоді дослідником вона була продатована першою половиною VI ст., а поселення визначено як перше і єдине на Волині поселення празько-корчацької культури ранніх слов'ян того часу. Кружальна кераміка представлена 2 вінчиками, 1 стінкою та 1 денцем. Це посудини з розширеним вінчиком, який трохи набирає манжетної форми та з орнаментом з прямих заглиблених ліній. Горщики мають білий та сірий колір, змішану тришарову структуру на зламі, домішку піску в глиняному тісті. Датуються вони IX—X ст. і відомі на багатьох пам'ятках Правобережної України.

С.Д. Панишко, О.Є. Златогорський, Т.В. Верба

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ «ВАЛИ»

Впродовж сезону 2013 р. на городищі «Вали», що у м. Володимирі-Волинському проводились археологічні дослідження та ексгумаційні роботи спільною україно-польською експедицією ДП «Волинські старожитності», польськими археологами з університету ім. М. Коперника в м. Торунь (керівник Д. Семінська) та ГО «Пам'ять Волині» (керівник В. Чопюк). Роботи проходили в межах розкопів II та III, а також було закладено ряд пошукових шурфів у північній та східній частині городища з метою виявлення нових поховань.

Впродовж сезону 2013 р. власне археологічні дослідження проводились у обмежених розмірах, оскільки головним напрямком роботи була ексгумація поховань жертв масових репресій середини XX ст. Однак, засипка поховальних траншей, здійснена перевідкладеним культурним шаром та невеликі ділянки, досліджені обабіч траншей, містили ряд цікавих знахідок. Окрім цього, на ділянці розкопу 3 до-

сліджені залишки печі та східний торець стіни 2, що була виявлена раніше.

Залишки печі, простежувались у східній стіні поховальної ями 4 Збережена її частина із склепінням мала розміри 1 × 0,25 м. Черинь печі був вимощений великоформатною цеглою товщиною 6—7 см. Збереженість двох фрагментів дозволяла проміряти її ширину, що становила 23 см. Довжина цеглин у першому випадку перевищувала 23 см, а у другому 25 см. Заповнення печі містило окремі невиразні фрагменти середньовічної побутової кераміки.

Торець стіни 2, виявленої і частково дослідженої у 2010 р. зафіксований на південний захід від поховальної ями 4. На цій ділянці стіна викладена із матеріалу і у техніці, ідентичних до дослідженої раніше ділянки.

Серед масових знахідок переважали фрагменти цегли XIV—XV ст. та побутової кераміки середньовічного часу. З індивідуальних знахідок можна відзначити серію великих черенко-

вих арбалетних болтів (10 екз.), які концентрувалися на невеликій ділянці розкопу, залізний бойовий ніж довжиною 32 см. та розвал великої корчаги з характерним орнаментом у вигляді трикутників.

В ході ексгумаційних досліджень було виявлено шість поховальних ям, з яких повністю ексгумовано три.

Поховальна яма 3а у плані прямокутної форми була витягнута по лінії Пд—Зх — Пн—Сх, розмірами 3 × 4 м знаходилась частково в крайній південно-східній частині розкопу II та в крайній південно-західній частині розкопу III. З ями ексгумовано 37 кістяків, в основному чоловічих. Кістяки в більшості орієнтовані черепами на північний-схід. З положення тіл можна припустити, що жертв заводили в траншею, примушували лягати на землю і тоді розстрілювали. Поховання характеризується відносно малою кількістю супровідного матеріалу. Серед знахідок потрібно відмітити дві монети Миколи II 1898 р. номіналом в 5 рублів кожна та 42 гільзи, серед яких 23 з маркуванням «КАМ» (калібр 9 мм).

Поховальна яма 4 знаходилась в південній частині розкопу III за 9 м на Пн—Сх від ями 3а і була прямокутної форми розмірами 6 × 4,5 м, витягнута по лінії Пд—Зх — Пн—Сх. З ями ексгумовано останки 292 осіб, в основному чоловічої статі. Кістяки були розташовані безсистемно, як долілиць так і горілиць, з чого можна зробити висновок, що їх кидали в яму вже мертвими. На загиблих знайдено 558 черевиків (279 пар) в більшості військових та 130 шкіряних поясів. Загальна кількість гільз сягає 188 штук, з яких найпоширенішими маркуваннями є: «RWS» — 56 штук (калібр 7,65 мм), «GECO» — 26 штук (7,65 мм), без маркування — 92 штуки (калібр 7,65 мм).

Поховальна яма 5 була, як і попередні, прямокутної форми. Знаходилась у східній частині розкопу III за 9 метрів на Пн—Сх від ями 4, практично впритул до валу. Витягнута по лінії Пн—Пд, розмірами 8,4 × 3,5 м. З ями ексгумовано 56 кістяків виключно чоловічої статі, які були розташовані безсистемно. При загиблих виявлено 49 черевиків, 14 шкіряних поясів, краватка та 17 гільз.

Варто також відзначити окремі знахідки з поховальних ям: 3 католицьких медальйони, 3 польських поліцейських жетона (639, 1154, 2202), робота по встановленню їх належності

Рис. 1. Об'єкти розкопу III: 1 — Поховальна яма 4. 2 — Залишки печі. 3 — Торець стіни 2

ті певним особам ще триває, годинник, значок з написом «celowniczy», польська кокарда у вигляді орла, значна кількість польських військових гудзиків (основна маса яких припадає на 4 і 5 траншеї).

Поховальні ями 3б, 6 та 7 виявлені в ході шурфування потребують повного виявлення і подальшої ексгумації.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОХОРОННІЙ ЗОНІ КОДАЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Провалилися з 1 по 15 липня 2013 р. у відповідності із планом д/б теми № 5-273-12 «Проблеми дослідження регіональної історії України: прикладні аспекти» експедицією НДЛ археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Згідно із договором між ДНУ і Вроцлавським університетом (Польща), у складі експедиції працювала група з 10 студентів та науковців факультету історії та педагогіки на чолі із професором П. Кончевським. Обрання місця для закладання розкопу на посаді фортеці враховувало спостереження за наявністю культурного шару із знахідками XVII ст. у шурфах 5—6, отримані під час розвідки 2011 р., що є винятком для досліджуваної пам'ятки, культурні відкладення котрої майже знищено роботами гранітного кар'єру.

Обрана для досліджень ділянка площею 300 м розташована на схилі плато до долини Дніпра на відстані 134 м по прямій від південно-західного бастиону Кодацької фортеці. За сучасних обставин — знаходженні землі у приватному володінні, розкоп було обмежено площею 80 м². Стратиграфічні спостереження за профілями засвічують залягання культурного шару із знахідками XVII ст. від глибини 0,5—0,6 м; його перекривають шар із залишками житла першої половини XVIII ст. та насичені рештками будівельних матеріалів і сміття сучасні відкладення.

На глибині 0,4 м за рештками глиняної долівки простежено залишки наземної будівлі прямокутної форми розмірами 4,75 × 4,2 м із стовповими ямами та рештками двох стовпів під північною стінкою. Впритул до східної

стінки на підлозі зафіксовано круглу пляму обпаленої глини із скупченням вуглеців та попелу. За розмірами, формою, відсутністю викладки із цегли й глини, решток кахлів пляму не можна ототожнювати із основою печі. Скоріш за все, маємо залишки від відкритого вогнища, відомого за прикладом наземних будівель Богородицької фортеці.

Час існування будівлі визначається за знахідками, котрі було виявлено під час розчистки втопаними у глину долівки. Це олов'яний формений гудзик першої половини XIX ст. та фрагмент порцелянової тарілки із клеймом зеленого кольору і написом під 6-кінцевою зіркою у трьох рядках: С.Т. КУЗНЕЦОВА ВЪДУЛЕВЕ, в оточенні віньеток. Подібні клейма датуються в межах 1854—1864 рр. (рис. 1, 1). Побічно запропоноване датування підтверджує знахідка в одній з двох смітєвих ям, що належали до житла, монети «2 копійки» часів правління Олександра I. Крім чисельних решток глиняного, скляного та чавунного посуду, знярядь праці, із дослідженим житлом пов'язані знахідки 2 натільних хрестів і різноманітних жіночих прикрас (рис. 1, 2).

Всього на площі розкопу було знайдено 450 речових артефактів, серед котрих 73 індивідуальні знахідки. До останніх належать польські монети: «півторак» часів правління Сигізмунда III 1622 р. карбування та «солід-боратинка» Яна Казимира II; «солід прусський» Вильгельма Прусського 1628 р. карбування. Цікавою знахідкою є товарна стрічкова плomba, на лицьовий платівці котрої у штампі зображено шестикінцевий «лотарінгський» хрест із двома колами по боках, на зворотній — цифру 25

у колі (рис. 1, 3). Рядові знахідки становить посуд — керамічний та гутного скла, вироби із заліза — ковані гвіздки, скоби від човнів, накладки возів, закаблуки. Привертає увагу чисельність знахідок фрагментів чавунних котлів, кованої картечі, свинцевих куль, переважно стріляних, що засвічує як військову належність перших поселенців посаду, так і військові дії, що відбувалися тут.

Важливою складовою досліджень 2013 р. стали рятувальні роботи у зв'язку з порушенням цілісності валу південного бастиону несанкціонованою вибіркою ґрунту, внаслідок чого утворилося провалля, на час обстеження заповнене побутовим сміттям. В завдання дослідження входило: розчистка ями, що утворилась; зняття «козирка», який становив загрозу обрушення; зачистка профілю (розрізу) валу у місці його руйнації; дослідження провалля на глибину, котра можлива без проведення розкопок та крепіжних робіт; реставраційно-консервативні роботи по відновленню первинного вигляду бастиону. У процесі стратиграфічних досліджень було отримано свідчення стосовно кількості будівельних періодів і так званих «річних» досипок у спорудженні валу, про які є згадки у писемних джерелах. Встановлено, що провалля виникло внаслідок руйнації стіни валу казематного типу. Обстеженням внутрішньої частини на прилеглій до провалля ділянці встановлено ширину проходу — 1,0 м, простежено його довжину — 3 м в обидві сторони (далі спостерігалось обрушення склепіння); встановлено відстань від підлоги до стелі на сучасному етапі розчистки — 1,2 м. Під північно-західною стіною зафіксовано наявність бічної камери, так званої «міни» розмірами 1 × 0,8 м, з якої походять свинцеві кулі. Такі ж, як цілі, так і стріляні, зустрічалися у заповненні проходу. Крім них, знайдено чавунне

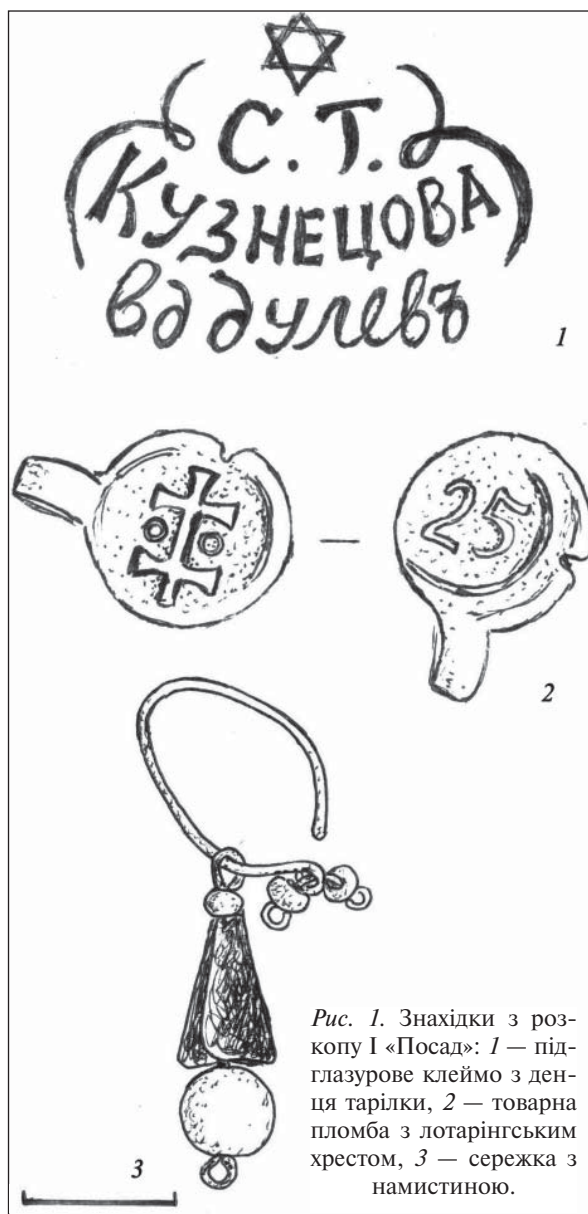

Рис. 1. Знахідки з розкопу I «Посад»: 1 — підглазурове клеймо з денця тарілки, 2 — товарна пломба з лотарінгським хрестом, 3 — сережка з намистиною.

ядро і латунний таганок, а також не діагностичні фрагменти гончарного посуду і гутного скла та кістки тварин.

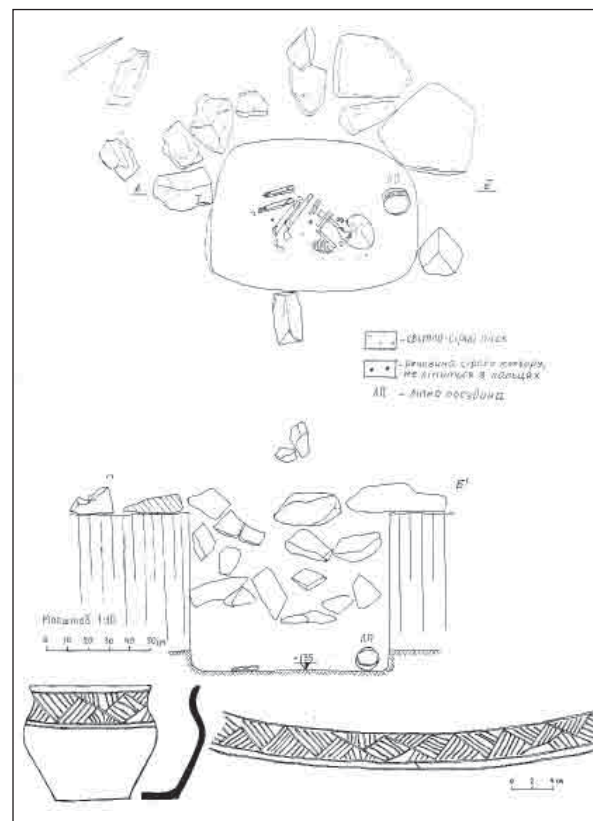
ДОСЛІДЖЕННЯ НЕДАЙВОДСЬКОЇ ОХОРОННОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2013 р. Недайводська ОАЕ ІА НАН України продовжила розкопки 2008—2012 рр. на святилищі та ґрунтовому цвинтарі доби пізньої бронзи (XV—XIII ст. до н. е.), Комплекс розташований на плато першого вододілу, в 0,3 км на схід від лівого берега р. Інгулець. З півночі пам'ятка обмежена Поповою балкою, що впадає в указану річку та в 3,4 км на ПдЗ від південної окраїни с. Недайвода Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. Закладено два розкопи (VI та VII), три шурфи розмірами 1 × 17; 1 × 10; 2 × 3 м з метою визначення північної та східної меж пам'ятки та пошукова траншея 2 × 14 м. Давня поверхня у профілях не простежується. Її рівень опосередковано, за заляганням кам'яних конструкцій, можна визначити на —0,17—0,2 м від сучасної поверхні. Ґрунт — сухий, твердий, до 0,4 м — чорнозем, насичений піском. Всі роботи велися вручну. Загалом досліджено 383 м².

У розкопі VI, площею 262 м², закладеному у ПнЗ частині могильника, виявлено дві кам'яні конструкції та поховання 11. *Конструкція 1* являє собою дві субпаралельні викладки з гранітів та габродіабазів, укладені в 1—3 шари, орієнтовані на ПнС (А = 15°), розташовані на відстані 4,3 м одна від одної. Довжина ПнЗ викладки 11,3 м, ПнС — 12,0 м, середня висота їх 0,18 м. Кожна викладка має основний ряд з каменів більших розмірів (до 0,5 × 0,5 × 0,06 м) та площадки зі зовнішніх боків, утворені невеликими, нещільно укладеними каменями. Кожна викладка має в північній частині поворот: північно-східна (3,1 м) — на захід, інша (2,7 м) — на схід. У внутрішньому просторі конструкції, площею 42 м², виявлено три поодинокі камені. Загалом при будівництві використано близько 1040 шматків граніту та габродіабазу. Між каменями виявлено маловиразні фрагменти ліпних посудин і два відколи кременю. Загалом, конструкцію 1 (умовна назва — «змії») можна вважати ритуальною. *Конструкція 2* у вигляді кола-спіралі розмірами 5,9 × 5,3 м розташована в 8,0 м на ПдС від попередньої. Має два проміжки-входи з ПнС та ПдЗ сторін та 4 гранітні брили, що відгалужуються від західної внутрішньої частини кола і завертають до центру. В центрі кільця знаходиться брила габро, під якою на глибині 0,4—0,5 м

було виявлено ще 3 невеликі камені. Можливо, вони утримували стовп. Загальна кількість каменів у конструкції — 304. Конструкція має, ймовірно, сакральний характер. *Поховання 11* (доби пізньої бронзи) виявлене по кам'яному закладу (найбільша брила граніту — 0,52 × 0,45 × 0,12 м), розташованому в 7,2 м на ПдС від кільцевої викладки. Розміри закладки 1,8 × 1,6 м. Яма овальної форми (1,0 × 0,7 м, глибина — 0,7 м) закладена кусками граніту і габродіабазу. Скелет дитини лежав на правому боці, головою на ПнС. Руки зігнуті в ліктях під тупим кутом, кисті не збереглися. Ноги були зігнуті в тазу під гострим кутом у крижових кістках та колінах, стопи не збереглися. У Пн куту могили стояв ліпний плоскодонний горщик з відігнутих вінцем та округленим ребром. Простір між ними заповнює прокреслений паркетний орнамент з виділеним заштрихованим ромбом. Висота 11,5 см, Д вінця 12 см, дна — 7,6 см (рис. 1).

Розкоп VII закладений в 18 м на схід від ПдС кута розкопу V (2012 р.), в 20 м на ПдС

від ПнС кута розкопу V, в 14 м на ПнС від східного кута розкопу IV (2011 р.), в 9 м на схід від центру кург. 2 (2008 р.). Досліджено 59 м². Виявлено ряд з 40 вкопаних або поставлених на ґрунт брил граніту розмірами від 0,33 × 0,23 × 0,07с м до 0,6 × 0,25 × 0,13 см. Довжина конструкції 10,4 м, орієнтація схід-захід. В 1,8 м на Пн від ряду знаходиться викладка овальної форми (0,83 × 0,65 м), з кусків граніту і габро. В межах розкопу виявлено також близько 20 невеликих поодиноких каменів і фрагменти стінок ліпних посудин, два з яких орнаментовані

штампом. Шурф 7 загальною площею 33 м² закладений в 6м на ПнЗ від розкопу VI. Стратиграфія аналогічна розкопу. Виявлено комплекс з чотирьох невеликих каменів та фрагменту кістки тварини (?) і окремо — кістку з ноги великої тварини. У західному профілі знаходиться уламок габродіабазу.

Отримані дані дають можливість припустити, що святилище та могильник можуть мати продовження у східному та північно-західному напрямках. Головною проблемою для подальшого дослідження об'єкта є відсутність коштів.

Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ обл.

У жовтні—листопаді 2013 р. було проведено обстеження ділянки, що відводиться для будівництва траси від смт. Іларіонове до південно-східної частини м. Дніпропетровськ (с. Чаплі Самарського р-ну).

На лівому березі балки Кислячкової (р. Маячка), у її верхів'ях, знайдено кремій для рушниці XVII—XVIII ст. без іншого супроводжувачого матеріалу того ж часу.

На схилі до лівого берега р. Маячки у двох місцях було знайдено поодинокі фрагменти керамічних гончарних посудин, вірогідно, зо-

лотоординського часу. Проте культурні шари під час шурфування не знайдено. Пам'ятки вочевидь мали короткочасний характер під час перекочувань.

На вододілі обстежено дві групи, кожна з яких складається з трьох курганів. Насипи сильно розорано. Особливо це стосується курганів поблизу господарського комплексу на вододільному плато між басейнами балок Західна (нині покритої лісом) і Татарка. За даними карти-триверстовки вони входили до складу групи Могили Великої (Большой).

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ с. ВОВНИГИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ обл.

У 2013 р. загоном археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара проведені розвідки по правому берегу р. Дніпро поблизу с. Вовниги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

Мета роботи полягала у з'ясуванні стану збереженості пам'яток археології без візуаль-

них ознак, виявлених тут у 1930—1960 рр.: мус-
тєрського місцезнаходження та могильника
бронзового віку під кам'яними закладками у
б. Башмачці; поселення пізнього бронзового
віку та могильника під кам'яними закладками
раннього бронзового віку у гирлі б. Легкої; сто-
янки верхнього палеоліту у б. Сухенькій. У ре-

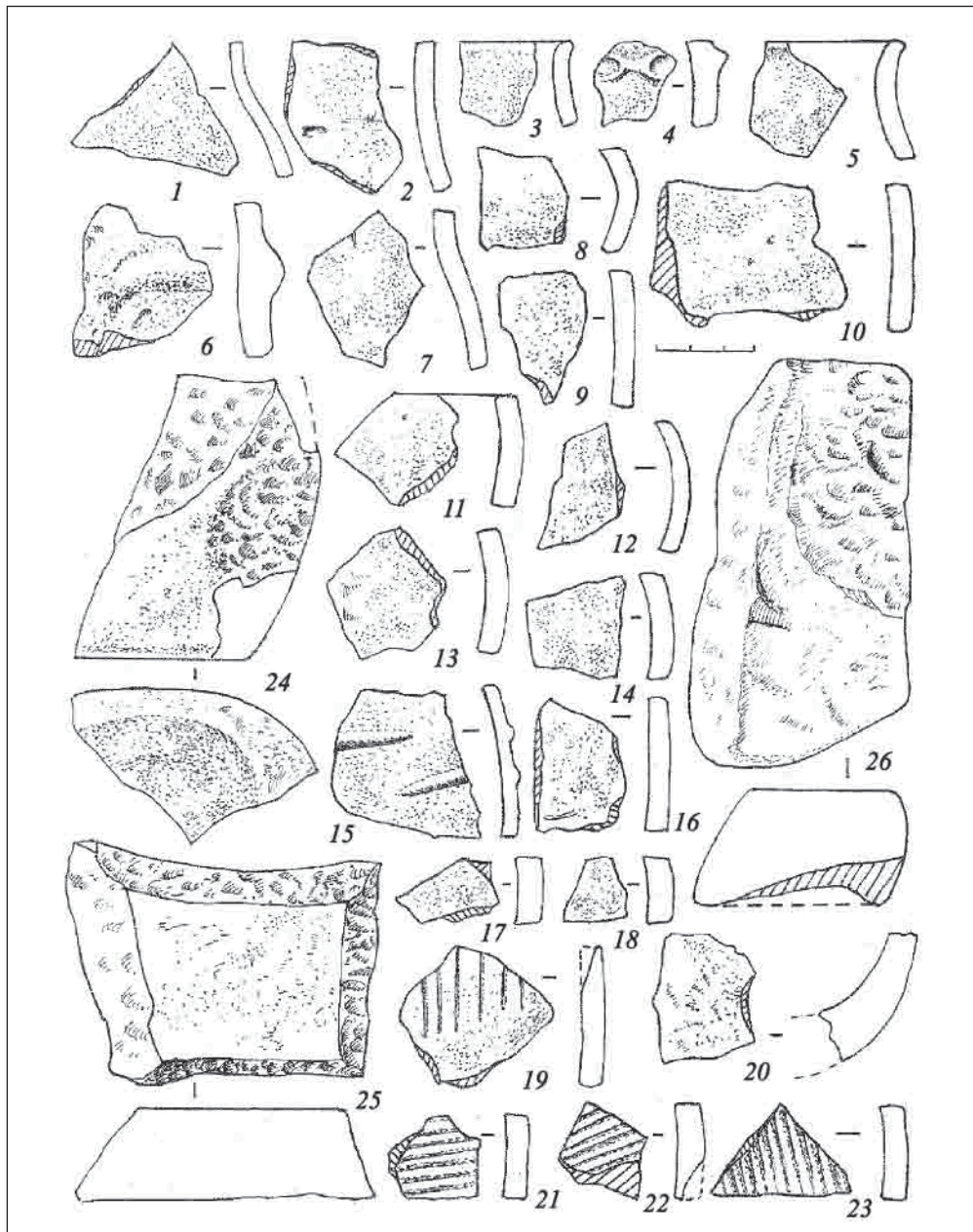

Рис. 1. Матеріали зборів та зачисток берега Дніпра між балками Легка та Гасеївська поблизу с. Вовниги.

зультаті обстеження перелічених урочищ встановлено, що усі пам'ятки зруйновані унаслідок природничих та антропогенних впливів.

Розвідками також відкрито раніше невідоме багатошарове поселення, яке займає великий мис, утворений балками Легкою та Гасеївською. При огляді обривів, схилів та осипів берега Дніпра на деяких ділянках знайдені уламки кераміки доби енеоліту—ранньої бронзи та пізнього бронзового віку, кістки тварин, шматочки печини, уламок гранітної зернотерки. Уздовж берега здійснено 12 зачисток, три з яких показали наявність культурного шару. Зафіксовано наступну стратиграфію пам'ятки: дерновий шар потужністю 0,2 м; шар наносного чернозему сірого кольору, що залягав на глибині 0,2—

0,35 м; шар терасового чернозему темно-сірого кольору товщиною 0,7—0,9 м, у якому на глибині 0,55—0,8 м присутні уламки кераміки раннього та пізнього бронзового віку, а також його заключного етапу, уламки гранітних розтиральників та зернотерок (рис. 1, 24—26).

Кераміка раннього бронзового віку репрезентована дрібними уламками круглодонного посуду, зовнішня поверхня якого декорована безсистемними розчосами (рис. 1, 19—23).

Серед здобутих матеріалів найбільш виразною групою репрезентована кераміка заключного етапу пізнього бронзового віку (рис. 1, 1—18), орнаментована гладкими та розчленованими валиками, кінці яких розімкнені або опущені донизу, утворюючи «вуса».

В.А Ромашко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У СОЛОНЯНСЬКОМУ р-ні ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ обл.

У 2013 р. експедицією Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара проведені розвідки по правому берегу р. Дніпро у межах Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Мета роботи полягала у з'ясуванні стану збереженості пам'яток археології без візуальних ознак, узятих на державний облік у 1930—1960 рр. або відомих за публікаціями та науковими звітами.

З 32 пам'яток, відомих на території Солонянського р-ну за архівними та публікаційними матеріалами, частково збереглося лише поселення черняхівської культури поблизу с. Микільське-на-Дніпрі у гирлі балки Жучиної. Пам'ятка виявлена і частково розкопана у 1940 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І.М. Фещенка, надалі досліджувалася експедиціями ІА АН УРСР у 1941, 1950, 1953 рр.

У 2013 р. гирло балки та прилеглі до нього береги Дніпра були ретельно оглянуті. З'ясовано, що більша частина пам'ятки інтенсивно руйнувалася протягом останніх 70-ти років і майже знищена водами Дніпра. На лівому березі балки збереглася вузька (20—25 м) смуга поселення на відстані 225 м. Ширина ділянки із

збереженим культурним шаром на правому мисі балки — 15—18 м, довжина — 325 м.

Шурфуванням та зборами на берегових осипах встановлена наявність двох культурних шарів. Більша частина матеріалів належить черняхівській культурі (рис. 1, 1—16). Але серед них присутні й достатньо виразні взірці кераміки фіналу бронзового віку, які можна віднести до білозерської та богуславсько-білозерської культур (рис. 1, 18—20).

На площі поселення виявлені два житла черняхівської культури. У обриві берега також знайдені залишки поховання, від якого зберігся череп та кілька гранітних каменів. Його культурна належність та рівень впуску залишилися невстановленими.

Таким чином, культурний шар поселення зберігся на досить значній площі. Утім, він продовжує руйнуватися водами Дніпра, що змушує поставити питання про необхідність повного дослідження цієї непересічної пам'ятки у найближчий час.

Окремим загоном експедиції під проводом О.В. Ромашко при візуальному обстеженні і зачистках берега Дніпра між балками Легка та Гасеївська було виявлено поселення, яке не знахо-

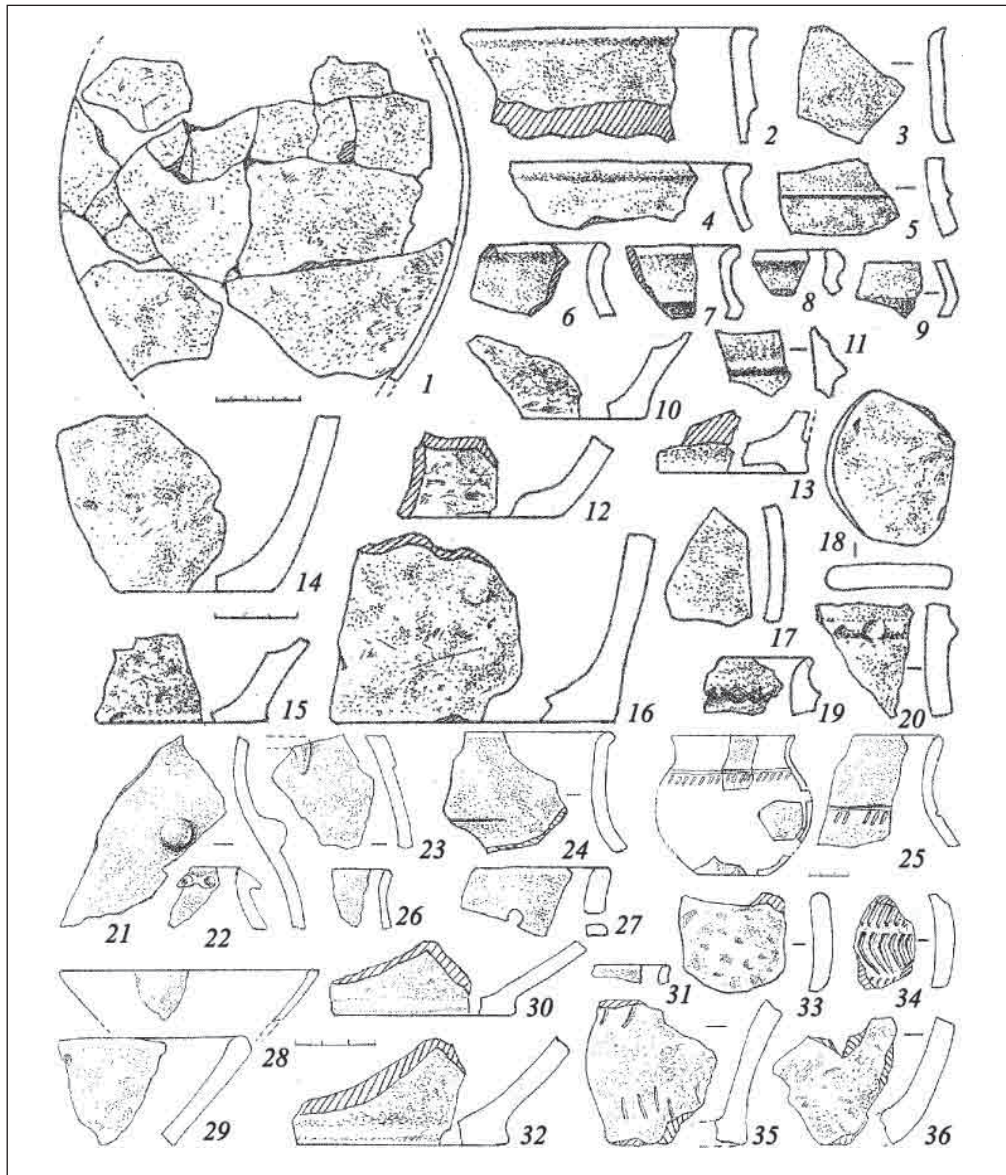

Рис. 1. Матеріали розвідок у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл.: 1–20 — с. Микільське-на-Дніпрі, поселення у б. Жучиній; 21–36 — с. Вовніги, поселення між балками Легкою та Гасеївською.

дилося на державному обліку. Для встановлення характеристик культурного шару, площі поселення та його культурної належності були закладені 11 шурфів. У результаті проведених робіт встановлено, що на лівому мисі балки Гасеївської розташоване багатoshарове поселення, яке займає площу не менш ніж 15000 м². Його довжина уздовж берега Дніпра становить 710–750 м, ширина у східній частині — 10–15 м, у західній — 40–50 м. Слабо насичений знахідками культурний шар найкраще зберігся у західній частині поселення. Його товщина не перебільшує 0,25–0,3 м. На всій площі пам'ятки з шурфів походять матеріали двох культурно-

хронологічних горизонтів. У ранньому горизонті присутні уламки кераміки раннього бронзового віку (рис. 1, 33–36), у пізньому — заключного етапу пізнього бронзового віку (рис. 1, 21–32). Матеріали обох горизонтів стратиграфічно не поділені. Знахідка в одному з шурфів черняхівської кераміки у шарі, який стратиграфічно перекривав відкладення раннього бронзового віку, дозволяє припустити наявність в урочищі, розташованому на правому мисі б. Легка також і ранньосередньовічного поселення.

Стан збереженості пам'ятки дозволяє рекомендувати постановку її на державний облік та охорону.

РОЗВІДКИ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ р-ні

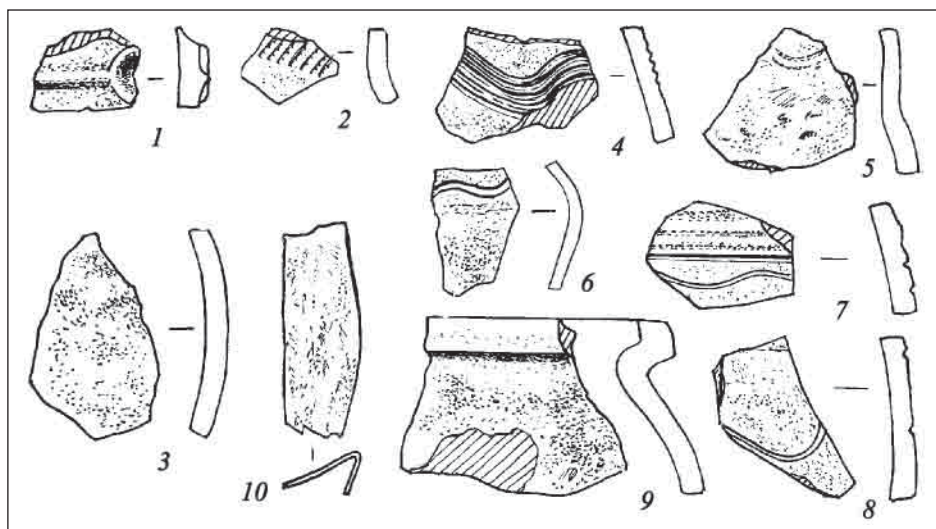

Рис. 1. с. Волоське: 1—3 — кераміка з поселення пізнього бронзового віку; 4—9 — кераміка та уламок бронзового виробу з поселення періоду Київської Русі XII—XIII ст.

У 2013 р. експедицією Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара проведені археологічні розвідки уздовж правого берега Дніпра у межах Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. Невеликі за обсягом роботи були проведені також на лівому березі Дніпра поблизу с. Чаплі. Мета роботи полягала у з'ясуванні стану збереженості пам'яток археології, відкритих та узятих на державний облік за радянських часів. Обстеженням 21 з 24 подібних пам'яток на правому березі Дніпра було достеменно встановлено, що 19 з них знищені внаслідок руйнації берега водами озера імені Леніна та антропогенної діяльності.

Залишки культурних шарів виявлені лише на двох пам'ятках. Перша — відкрите у 1928 р. А.В. Добровольським поселення доби пізньої бронзи в урочищі Сурська Забора. Оглядом 2013 р. встановлено, що хоча руйнація берега на місці поселення уповільнена відсипкою граніту по береговому урізу, більша частина пам'ятки знищена. Для обстеження придатна тільки вузька смуга на схилі тераси між ґрунтовою дорогою та городами місцевих мешканців. На оранці зібрані дрібні уламки кераміки пізнього бронзового віку (рис. 1, 1—3) та кісток тварин. На терасі закладені шурфи, якими також підтверджена

наявність залишків культурного шару, що фіксується окремими ділянками по краю сучасної надзаплавної тераси. Ширина смуги культурного шару становить близько 10—15 м.

Друга пам'ятка — поселення періоду Київської Русі (XII—XIII ст. н. е.), виявлене у 1952 р. О.В. Бодянським на правому березі р. Сура при її впадінні у Дніпро. Дослідженнями 2013 р. встановлено, що відсипка берегового урізу гранітним камінням уповільнила, але не припинила руйнації тераси, на якій було розташоване поселення. Висота тераси 2,5—3 м, її ширина у районі пам'ятки не перебільшує 10 м. Шурфуванням та зачистками зафіксована наявність залишків невеликих ділянок культурного шару потужністю 1,15—1,3 м, з якого походять уламки гончарного посуду та бронзового виробу XII—XIII ст. н.е. (рис. 1, 4—9). Його довжина уздовж берегової смуги становить 180 м, ширина відповідає ширині тераси. Поселення збереглося на площі 1800 м².

Таким чином, обидві пам'ятки збереглися частково та підлягають подальшому утриманню на державному обліку.

При проведенні розвідок поблизу с. Чаплі, на лівому березі Дніпра, встановлена повна руйнація поселення ранньослав'янського часу.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Е.Є. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ ДОНЕЦЬКОЇ обл.

У польовий сезон 2013 р. проводилися розвідки пам'яток археології в північній частині Донеччини, в процесі яких було виявлено ряд нових курганів. На території Слов'янського та Олександрівського р-нів було проведено обстеження стану та уточнено розташування раніше відомих археологічних об'єктів, що робилося з метою їх паспортизації. Тут також було виявлено низку раніше невідомих курганних насипів.

Особливий інтерес являє знахідка археологічного комплексу на городище біля с. Маяки у Слов'янському р-ні. Під час огляду пам'ятки співробітниками Слов'янського краєзнавчого музею в промоїні було знайдено мідну посудину, що мала вигляд присадкуватого бідона з заокругленим денцем та невисоким широким горлом (рис. 1, 2). Усередині посудини знаходився ряд предметів. На дні лежали залізні вудила (рис. 1, 3), штир з пірамідкою (рис. 1, 6), частина ще одного такого ж штиря, два порожніх усередині конічних стрижня (рис. 1, 5), фрагменти скоби, кругла опукла бляха ($D = 9,5$ см) (рис. 1, 7). Вище знаходилися 2 фрагмента стінок та фрагмент вінця мідних посудин, керамічне прясло, а також група амулетів (рис. 1, 9), серед яких: дві півнячі ніжки, 21 ціла і 16 фрагментованих заячих п'ясткових кісток з отворами у верхній частині. Скоріш за все, у посудині було, крім півнячих ніжок, не менше, ніж 30 амулетів. Ще вище лежали 35 астрагалів, 4 з яких мали прокреслені зображення на поверхні (рис. 1, 8). Таким чином, крім астрагалів і ряду залізних предметів неясного призначення у посудині лежала вуздечка і нагруд-

на частина упряжі коня. Остання мала в центрі круглу залізну бляху, по боках якої були нашиті амулети.

Зачистка ділянки навколо місця знахідки (16 м^2) показала, що посудина стояла в ямі круглої форми ($D = 1,1$ м). Нижня частина ями, (з рівня 25 см від сучасної поверхні), була заповнена суглинком з включенням вугілля, золи та шматків печини (рис. 1, 1). Дно ями знаходилося на рівні 40—45 см. Фактично всі предмети лежали у горілому шарі. Посудина стояла у західній частині ями. Під нею лежало стремено (рис. 1, 4). Друге стремено знаходилося на північний схід від першого. На південь і північ від посудини на рівні 35 см від СП лежали дві великі залізні арочні пряжки та залізний ніж. Вцілому, предмети, що були виявлені в ямі (за винятком залізного ножа), являли собою деталі комплексу кінської зброї.

Комплекси такого типу, виявлені на суміжних ділянках, раніше характеризувалися В.К. Міхеєвим і М.Л. Швецовим як трупоспалення. Ця точка зору була піддана справедливій критиці В.С. Аксьоновим. Відсутність кальцинованих кісток в розглянутому нами комплексі, а також слідів вогню на предметах, також свідчить, що він не є кремацією. Показово, що ніяких інших комплексів в межах розчищеної площі виявлено не було. Цей факт, поряд з багаторічними спостереженнями, за ділянкою, свідчить, що територія, на якій була розчищена яма, в давнину являла собою пустир, що розташовувався між могильниками та житловою частиною поселення. Без сумніву, виявлений комплекс мав ритуальний харак-

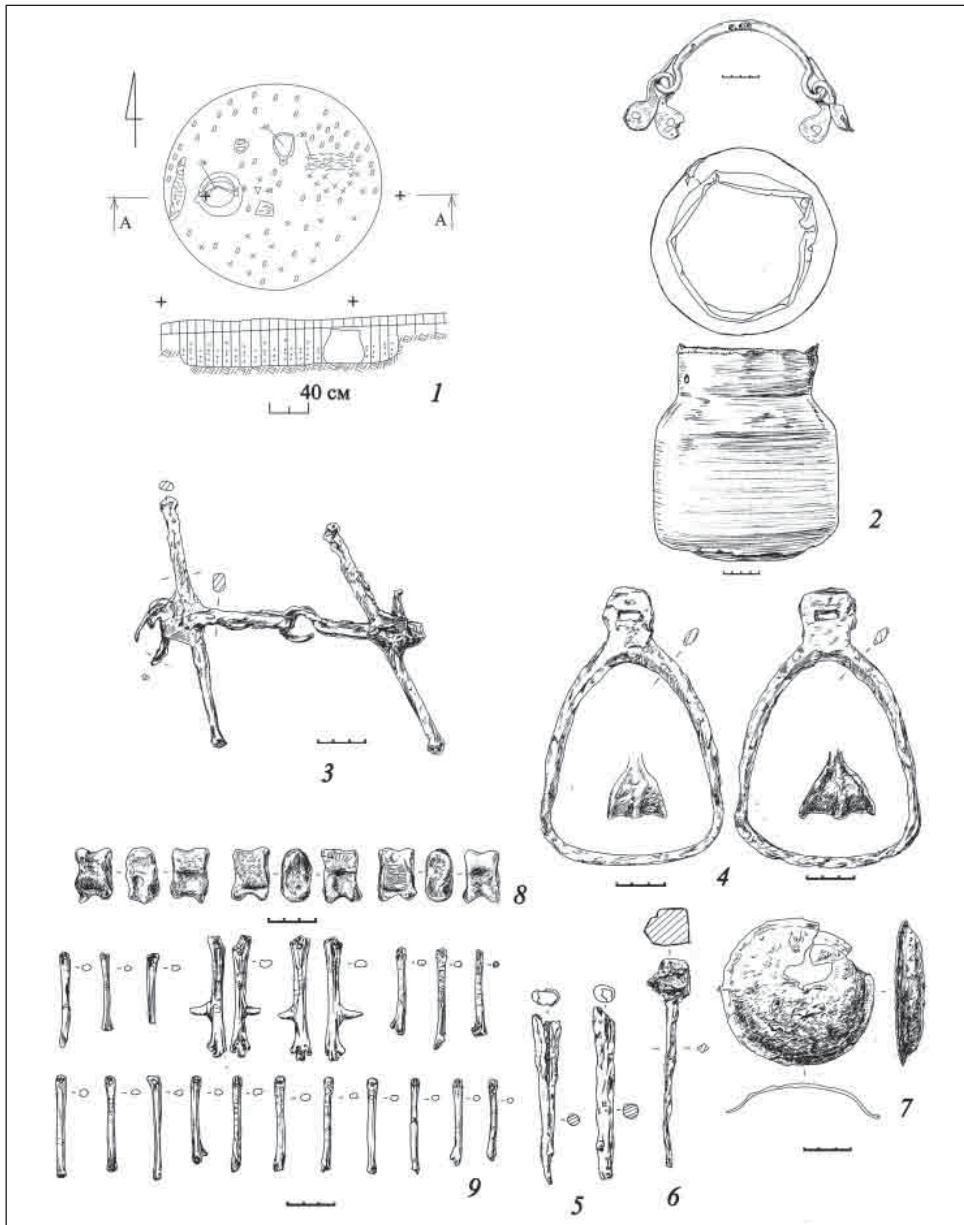

Рис. 1. Комплекс з городища Маяки: 1 — план; 2 — мідь; 3—7 — залізо; 8—9 — кістка

тер. У ньому знаходиться характерний набір речей, посудина, в якій вони були складені навмисне пробита, та несе на собі сліди численних ремонтів, що свідчить про те, що до моменту потрапляння її у землю, вона являла собою зламаний предмет, який не міг використовуватися за призначенням. Нижня частина ями з речами була засипана залишками

вогнища, спаленого на стороні. Вище перераховані спостереження, у поєднанні з даними про територію, на якій був виявлений комплекс, свідчать про те, що він, найбільш імовірно, являв собою поминальник, або якийсь був пов'язаний з розташованими нижче по схилу безінвентарними некрополями салтово-маяцької культури.

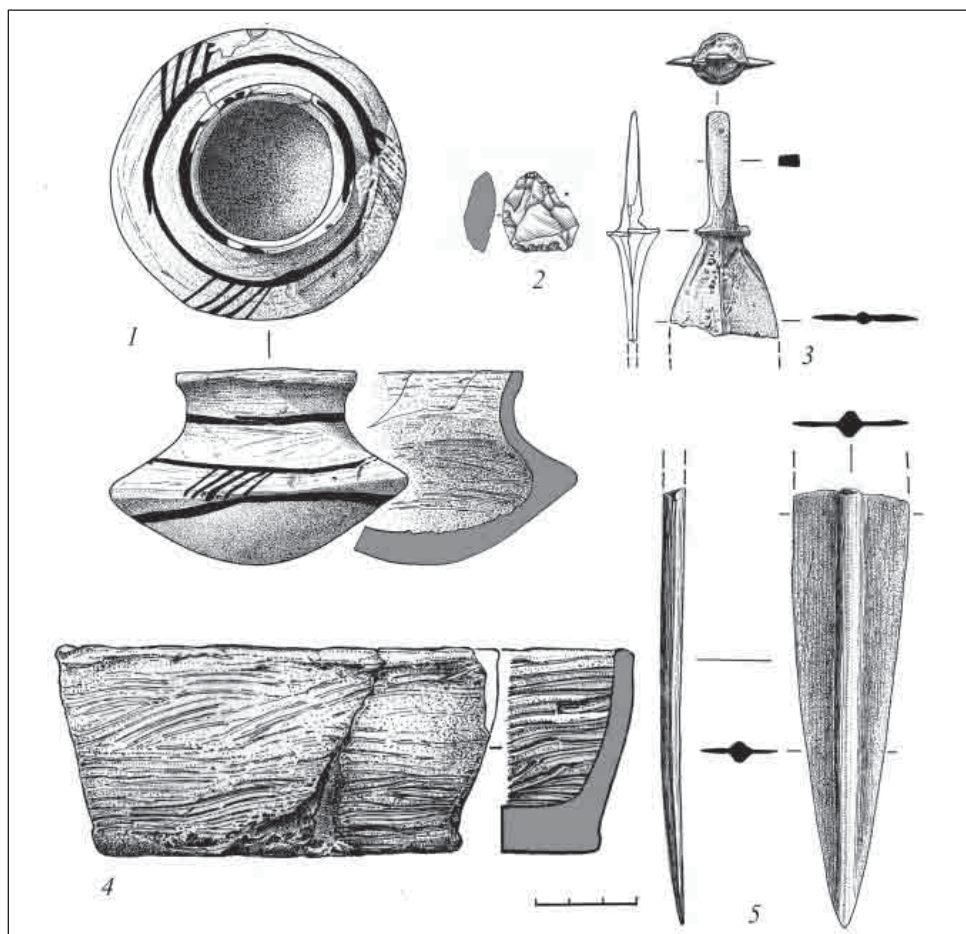
РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ обл. У 2013 р.

Головний обсяг робіт був пов'язаний з перевіркою земельних відводів на наявність археологічних об'єктів та інвентаризаційні обстеження раніше виявлених пам'яток, або ж таких, що були відомі за картографічними даними. Дослідження проводилися переважно на території Амвросіївського, Володарського, Костянтинівського, Новоазовського, Тельманівського р-нів області. В кількох випадках на розораних курганах було знайдено археологічні предмети. Так, у Костянтинівському районі біля с. Степанівка знайдено майже цілу посудинку баночного типу ранньозрубного часу, вся поверхня якої вкрита розчосами (рис. 1, 4), а на кургані біля с. Миколаївка піднято фрагмент стінки чавунного казана XIV ст.

Навесні 2013 р. до Донецького обласного краєзнавчого музею від краєзнавця С.О. Горощко надійшла інформація про знахідку невеликої посудинки в місцині Зор—Тау на пів-

день від смт. Старобешеве на правому березі р. Кальміус. На місці знахідки було закладено розкоп площею 7,35 м² глибиною до 0,72 м. Було розчищено скельний вихід у вигляді масивної брили пісковика. Верхня части плити розкололася. Одну з невеликих плит, що відкололася (1,41 × 0,68—0,70 м, товщина 0,11—0,29 м), вірогідно, було спеціально поставлено на торець за напрямком, що майже точно відповідає лінії Пн—Пд. На глибині близько 0,30 м майже впритул до плити і було знайдено посудинку. Під час же розкопок зустрінуто тільки крем'яне комбіноване знаряддя доби пізнього палеоліту — раннього мезоліту (рис. 1, 2), що знаходилося поряд з торцем плити скельного виходу на глибині 0,70 м.

Посудинка (рис. 1, 1) являє собою біконічний кубок з гострим ребром на тулубі і практично округлене дно; його ретельно виліплено з тонко відмученої (каолінової?) глини і до обпалювання прикрашено монохромним роз-

писом: тонкими лініями мінеральною темно-коричневою фарбою. Розміри кубку: діаметр вінця — 5,3—5,4 см; діаметр по ребру — 8,7—8,9 см; висота—5,8 см. Кубок знаходить аналогії між подібної кераміки томашевської групи пізньотрипільського часу (етап СІ). Спрощений орнамент кубку дозволяє звизити дату і віднести знахідку до кінця розвитку пам'яток томашевської групи.

До Слов'янського краєзнавчого музею надійшли знахідки з двох поселень доби пізньої бронзи. Це фрагменти кераміки та уламки двох бронзових виробів.

На поселенні Кіровськ І (Краснолиманський р-н), розташованого на терасі правого берега р. Жеребець (басейн Сіверського Дінця), було знайдено фрагмент ножа з кільцевим упором (скоріш за все, тип Н—36, за Є.М. Чернихом). Збереглася черешкова частина знаряддя довжиною 6,7 см (рис. 1, 3). Упор є сплющеним зверху. По клинку з обох сторін проходять нервюри, обрамлені слабо вираженими дола-

ми. Виріб було відлито у двосторонній матриці, оброблено куванням та загострено. Ножі, близькі до знайденого, вироблювалися на теренах Наддніпрянщини. Датуються вони, головним чином, XIV—XII ст. до н.е.

Другий фрагмент — лезо кинджала довжиною 12,8 см (рис. 1, 5)— походить з селища 3 біля городища Маяки (Слов'янський р-н), розташованого на першій надзаплавній терасі правого берега р. Сіверський Дінець. З обох сторін по довгій вісі проходять масивні нервюри. Вздовж лез знаходяться слабо виражені нервюри. Виріб, як і попереднє знаряддя, було відлито у закритій матриці, відковано та загострено. Нервюри, подібні до центральної, зустрічаються на кинджалах доби пізньої бронзи. На вістрях списів вони дещо інші — розширюються у напрямку втулки. Відтак найвірогіднішим є те, що даний артефакт є фрагментом саме кинджалу. Його можна датувати XIII—XI ст. до н.е. й пов'язати із виробничими центрами Наддніпрянщини.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

С.Д. Лисенко, С.С. Лисенко, О.С. Абалмасов

ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЙЦЕХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У 2013 р. Фастівською археологічною експедицією були продовжені дослідження Войцехівського могильника (Колодяжне-2), які проводилися у 1924 р. (С.С. Гамченко), 1948—1949 рр. (О.Ф. Лагодівська) та 2011—2012 рр. (С.Д. Лисенко). Пам'ятка розташована на лівому березі р. Случ між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського району Житомирської області та с. Колосівка (колг. Войцехівка) Полонського району Хмельницької області. У роботах приймали участь студенти-практиканти НПУ ім. Драгоманова та волонтери. Роботи проводилися на трьох розкопах.

Розкоп 1 (курганна група 4). Закладений на місці курганоподібного підвищення, на відстані 1 км на південь від смт Миропіль, на північний захід від курганної групи 3. Загальна площа — 144 м². Діаметр кургану 12 м, висота 0,3 м (рис. 1, 1—2). Під однорідним насипом з темносірого суглинку виявлено 4 об'єкти. У південно-західному секторі знаходилась яма (*об'єкт 4*), підпрямокутна в плані, розмірами 3 × 2 м, орієнтована захід-південний захід — схід-північний схід. Глибина від вершини кургану — від 1,6 м (у західній частині) до 2,05 м (у східній); рівень фіксації — 0,9 м. Дно нерівне, являє собою білу каолинову глину із щільною домішкою природної жорстви. Заповнення мішане, вуглисте. У заповненні зустрінуті залишки обгорілих дерев'яних плах. Не виключено, що яма є кенотафом (?) чи ямою-глинянкою (?). На південь від ями, на площі близько 1 × 1,5 м розташовувалося скупчення перепаленого каміння (*об'єкт 3*), поряд із яким, на площі 0,4 м у діаметрі, виявлений пропечений ґрунт та вугілля. Серед каміння знайдені вінця слабoproфільованої посудини тшинецького типу (рис. 1, 3).

Під східною частиною насипу знаходився *об'єкт 2* — ритуальне (?) вогнище. В плані об'єкт має вигляд шестигранника із заокругленими кутами, розмірами 4,5 × 4,4 м. В перетині — місяцеподібний. Глибина в центрі — 1,7 м від вершини кургану; рівень фіксації — 0,9 м. Дно було обмазане тонким шаром рідкої глини та випалене. Чашу об'єкта заповнюють шари перепаленого вугілля та попелу, потужність яких у центрі сягає 0,25 м. Південно-східний кут шестигранника перекривав розвал великої асиметричної посудини із воронковидними вінцями (*об'єкт 1*) (рис. 1, 4). Весь комплекс попередньо може бути віднесений до пізньокласичної фази тшинецького культурного кола (ТКК) та синхронізований із горизонтом МП-IV Малополовецького могильника.

Розкоп 2 (курганна група 5). Закладений на місці підвищення природного походження, на відстані 1,5 км на південь від смт Миропіль, на південний захід від курганної групи 3. Загальна площа — 220 м². Виявлено 6 об'єктів: велика зернотерка (*об'єкт 1*), залишки вогнища (*об'єкт 3*) та 4 ями (*об'єкти 2, 4, 5, 6*). Діаметр ям — 0,9—1,2 м, глибина — 0,85—1,0 м, рівень фіксації ями 2 — 0,4 м, решти — 0,45 м від сучасної поверхні. Яма об'єкта 1 містила розвал посудини раннього залізного віку; інші три ями за фрагментами кераміки попередньо можуть бути віднесені до пізнього або фінального горизонтів ТКК. З об'єкта 4 походять дрібні фрагменти перепалених кісток тварини (?); на дні об'єкта 5 лежали 3 великі камені із слідами дії вогню.

Розкоп 3 (курганна група 6). Закладений у північній частині мису навпроти літописного городища Колодяжин (Колодяжне-1). Загаль-

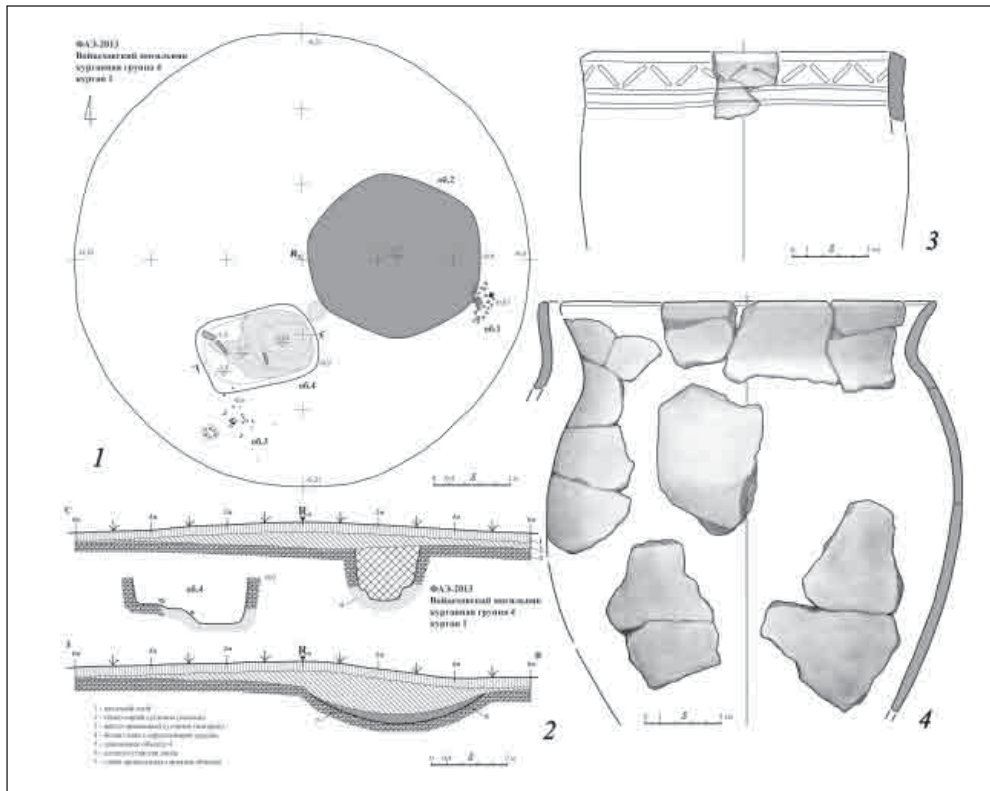

Рис. 1. Войцехівський могильник, курганна група 4, курган 1: 1–2 — план та профілі кургана; 3, 4 — кераміка

на площа — 128 м². На площі 4 × 4 м виявлено скупчення розрізаних кальцінованих кісток — розсіяна кремація. Частину кісток попередньо визначено як людські (визначення Т.І. Слободян). З площі розкопу походить половина шийної гривни-торквес, яка попередньо може бути датована пізнім гальштатом — раннім латеном. Ймовірно, цим же часом датуються і залишки поховання.

Під час роботи експедиції, краєзнавцем з смт Миропіль А.С. Абалмасовим були переда-

ні ФАЕ металеві вироби, знайдені на мису навпроти городища Колодяжин. Ця ділянка пам'ятки була досліджена за допомогою металодетекторів. Всі знайдені речі (55 екз.) були прив'язані за допомогою GPS. Переважна частина знахідок (фрагменти бронзових списів, кинджалів, кельтів, серпів, ножів, шпильок, браслетів, бронзовий псалій) попередньо датовані періодом BrD-НаА. Знайдені також вироби скіфського часу, черняхівської та вельбарської культур, часів Давньої Русі.

О.В. Манігда, С.Д. Лисенко

МАЛОВІДОМЕ ГОРОДИЩЕ В СИСТЕМІ ЛІТОПИСНОГО КОЛДЯЖИНА НА р. СЛУЧ

Дослідження городища давньоруського Колодяжина здійснювалися з 50-х р. ХХ ст. Найбільш докладно ці результати відображені в роботах В.К. Гончарова та Р.О. Юри. Поряд з докладним вивченням структури городища, що

загибло у 1241 р. дослідники відзначали наявність розвиненої інфраструктури в окрузі самого Колодяжина. Так, з часів В.Б. Антоновича нараховували, принаймні, 6 городищ у радіусі 15 км від літописного Колодяжина.

Рис. 1. План городища Колодяжне-3. Система висот — Балтійська

Однак, городище, про яке піде мова, відмічено лише на карті І.Ф. Левицького 1924 р., що зберігається в архіві С.С. Гамченка. Його виявлення пов'язуємо з розвідкою, яку проводив І.Ф. Левицький у середині 20-х рр. по лівому березі р. Случ у зв'язку з масштабною вирубкою лісу. В результаті цієї розвідки було виявлено значну кількість курганних груп епохи бронзи, складено докладну карту, на якій, у тому числі, накреслено підковоподібне укріплення на лівому березі р. Случ, напроти городища давньоруського Колодяжина. Для встановлення точного місцезнаходження пам'ятки та виявлення її суті у 2013 р. була здійснена розвідка у рамках роботи Фастівської археологічної експедиції, яка проводила дослідження курганів Войцехівського могильника (Колодяжне-2) між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського району Житомирської області та с. Колосівка (колг. Войцехівка) Полонського району Хмельницької області. Результатом розвідки стало виявлення городища, що отримало назву Колодяжне-3 (рис. 1). Городище знаходиться в дуже залісненій ділянці високої тераси лівого берега р. Случ, на відстані 1,7 км на північний

захід від городища літописного Колодяжина (за нашою номенклатурою — Колодяжне-1). Колодяжне-3, городище, яке повністю пристосоване до рельєфу. Воно займає весь невеликий підтрикутний мис, що врізається в долину ріки і виходить стрілкою практично до її річища. Висота кінця мису над дзеркалом води близько 25 м.

В'їзд на городище, очевидно, знаходився з боку поля, оскільки лінії валів тут розімкнені. З бокових сторін городище обмежене ярами, що спускаються в долину ріки таким чином, що схили городища виявляються досить стрімкими. Найбільш імовірно, що в давнину городище було оточено двома лініями земляних валів по всьому периметру. Однак, на сьогоднішній день укріплення збереглися не повністю і на висоту не більш як 1–1,5 м. Частина укріплень, скоріш за все, знищена стрімкими схилами, можливо, ескарпованими в давнину. Найбільш повно дві лінії валів простежуються з північно-західного боку. Також, два невеликих відрізка валу довжиною не більше 3 та 4 м збереглися на кінці мису, та маленький відрізок валу з північного боку. З боку стрілки мису в долину ріки спуск досить стрімкий. Загальна площа городища із збереженими лініями укріплень складає не більше 1159 м². Розміри з укріпленнями: найбільша довжина — 46 м, найбільша ширина — 27 м.

Належність городища Колодяжне-3 до давньоруського часу не викликає сумнівів, не дивлячись на відсутність підйомного матеріалу на його поверхні. У 2011 р. неподалік від городища на полях виявлено невелике поселення, площею не більше 170 × 70 м (за підйомним матеріалом). Поселення перекрило східний край курганної групи Войцехівського могильника. На його поверхні у 2011–2013 рр. було знайдено кераміку XII–XIII ст. аналогічну до дослідженої на городищі літописного Колодяжина.

Вважаємо, що Колодяжне-3 можна віднести до часу існування XII–XIII ст. не лише за виявленим поблизу городища матеріалом, але й завдяки специфічній традиції створення багаторядної системи укріплень, характерних для городищ Болохівської землі XII–XIII ст. У цьому питанні приєднуємося до думки М.П. Кучери, який вважав, що городище літописного Колодяжина входило до системи укріплених пунктів Болохівської землі як територіально так і за традицією зведення багаторядних укріплень. Городище Колодяжне-3 без сумніву належить до округи літописного Колодяжина та синхронне часу його існування.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ ЖИТОМИРЩИНИ

В 2013 р. Східно-Волинською експедицією ІА НАН України продовжувались археологічні розвідки за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області». Польові експедиційні дослідження проводилися на виконання договору з Обласною редакцією по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури» в два етапи: протягом березня — травня та вересня — грудня 2013 р. на території 5 північних адміністративних районів Житомирської обл. (Ємільчинський, Коростенський, Народицький, Овруцький та Олевський). Проведені розвідки спрямовувалися на пошук нових, а також на перевірку даних про вже відомі археологічні пам'ятки Житомирщини.

В басейні середньої течії р. Уж та її допливів в межах Народицького та Коростенського районів цільовими й маршрутними розвідками обстежено кілька мікрорегіонів: 1) правобережжя р. Уж (за маршрутом Барди — Межирічка — Дідковичі — Тартак); 2) узбережжя р. Олешня в околицях с. Сарновичі та узбережжя рр. Жабеч та Лозниця в околицях с. Берестовець; 3) лівобережжя р. Уж (сmt Народичі — Ст. Шарно — Христинівка — Залісся — Мотейки — до межі з Київською областю); 4) узбережжя р. Жерев (в околицях сіл В'язівка та Закусили) та його лівих допливів р. Підгорки (сс. Ліплянщина — Слобода В'язівська) та р. Стручок (від с. Болотниця до сmt Народичі); 5) узбережжя р. Норинь (правий берег в околицях сіл Ласки, Норинці, Латаші, Ст. Дорогин, Ноздрище, лівий берег в околицях сіл Клочки, Н. Дорогин, Славенщина, Христинівка).

Попередні розвідкові дослідження проведені в південній частині Народицького району, яка охоплює масив відселених сіл й радіаційно забруднених територій, нещодавно включених до складу Древянського природного заповідника. Тут обстежено правобережжя р. Лозниця (сс. Любарка та Лозниця), витоки р. Звіздаль (Базар — Межиліска) та його допливу р. Бучі (сс. Голубієвичі, Буда Голубієвицька).

Окрему й спеціальну увагу було приділено дослідженням центральної історичної частини сmt Народичі. За архівними матеріалами І.Ф. Левицького, ще в 20-х рр. ХХ ст. в центральній частині Народиців існували видимі укріплення трьох городищ-замчищ підовальної форми й курганний могильник. За під-

тримки місцевої влади було проведено суцільне кількаразове (посадибне) обстеження підвищення берегової тераси (Уж—Жерев) та її схилів в історичному центрі сучасного селища. Серед потужного масиву пізньосередньовічних матеріалів, на кількох садибах були вперше виявлені й документовано зафіксовані матеріали давньоруського часу (ХІІ—ХІІІ ст.) й післямонгольської доби (ІІ пол. ХІІІ — поч. ХІV ст.).

Встановлено, що історична частина Народиців зазнала значних перетворень в ХХ ст. Залишків укріплень (ровів, валів, в тому числі й кам'яних кладок) не збереглося. Суміщення різночасових карт й окомірного плану центральної «замкової» частини Народиців, складеного І.Ф. Левицьким, дозволило з'ясувати історичну топографію селища. Східне укріплення, зайняте нині будівлями лікувального закладу, найбільше переплановане, хоча й зберігає по краю залишків спланованої тераси, як нам здається, сліди пізньосередньовічних рудутів, позначених на плані. Серединне (центральне) укріплення, обмежене зі сходу сучасною вулицею, а з заходу — ярмом, нині зайняте будівлями комунгоспу, теж зазнало сильних перепланувань. На його південних схилах, зайнятих городами, були знайдені матеріали ХІІІ—ХІV ст. На місці західного укріплення, на території краєзнавчого музею та на городах суміжних приватних садиб, нами знайдені виразні давньоруські матеріали ХІІ—ХІІІ ст. Практично на всій обстеженій ділянці центральної частини Народиців (на місці укріплень, а також на площі суміжної селищної забудови) фіксується потужне середньовічне заселення (ХVІ—ХVІІІ ст.). Знахідки крем'яних артефактів та типової ліпної кераміки свідчать, що територія історичних Народиців була освоєна і в добу неоліту — бронзи.

Основним досягненням перших розвідкових робіт, проведених в сmt Народичі вважаємо отримання досить переконливих свідчень існування на цій території в давньоруський час населеного пункту, не виключено — фортифікованого. Питання деталізації історичної топографії, пошук залишків фортифікації, встановлення потужності й конкретних меж поширення культурних шарів давньоруського міста й середньовічного замку (центру округи), точна локалізація синхронних передмість й не-

крополів можуть бути вирішені в ході подальших поглиблених, спеціально організованих стаціонарних досліджень.

Стратегія польових досліджень цього сезону передбачала обстеження басейну верхньої та середньої течії р. Уборть та її допливів в межах Ємільчинського та Олевського районів. Розвідки проводились: 1) на узбережжі р. Уборть в мікрорегіоні Ємільчино — Підлуби, в околицях м. Олевська та сіл Рудня Іванівська, Зубковичі, Кам'янка, Лопатичі, Рудня Бистра — Корошино, Тепениця, Хмелівка, Сушани, Юрово, Рудня Хочинська; 2) в басейні р. Теліна (правий доплив Уборті) в околицях сіл Кам'яногірка, Горбове, Королівка, Чміль; 3) по узбережжю р. Бровник (лівий доплив Уборті) в околицях сіл Лука, Велика Глумча, Мала Глумча; 4) в басейні р. Слепитинка (правий доплив Уборті) в околицях сіл Зубковичі, Кишин, Стівпинка; 5) в басейні р. Перга (правий доплив Уборті) в околицях сіл Жубровичі, Миколаївка, Білорівничі, Замисловичі та Озеряни. Також проведено обстеження території смт Ємільчин та оглянуте городище з прилеглим посадом поблизу м. Олевськ. Розпочато розвідки в межах річчя рр. Уборть й Случ в мікрорегіоні сіл Сєрби — Тайки — Велика Цвіля.

В цьому році продовжувались багатолітні розвідки на Словечансько-Овруцькому кряжі й на прилеглих територіях в межах Овруцького р-ну. Обслідувані мікрорегіони навколо сіл Хлупляни — Нагоряни — Сирковщина, Листвин — Черевки, Клинець — Поліське — Павловичі — Гаєвичі, В. Хайча — Кобилин, Овруч — Заськи та В. Фосня — Потаповичі. Продовжувались спеціальні дослідження давньоруських виробничих пірофілітових кар'єрів-копалень. Зокрема, здійснено топографічну зйомку системи кар'єрів в 81 кварталі Нагорянського лісництва; з метою пошуку відповідних виробничих поселень проведено шурфування території навколо системи кар'єрів в 78 й 82 кварталі Нагорянського лісництва; здійснені розвідки місць розробок пірофілітового сланцю в лісових масивах на північ від с. Стувовщина, відомих за архівними геологічними документами.

Таким чином, всього, протягом польового сезону 2013 р. Східно-Волинською археологічною експедицією ІА НАН України за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» на території п'яти адміністративних районів області виявлено й обстежено 86 археологічних пам'яток (укріплені й неукріплені поселення, стоянки, курганні могильники). З них нововиявлені

них — 65, повторно обстежених з метою уточнення інформації про розміри, прив'язки, склад комплексів та моніторингу стану збереженості — 21. Переважна більшість знайдених пам'яток є багатошаровими поселеннями з матеріалами кам'яної доби (фінальний палеоліт, мезоліт-неоліт, енеоліт), доби бронзи — раннього залізного віку, I тис. н.е., давньоруського часу та пізнього середньовіччя.

За результатами здійснених польових досліджень вже зараз можна сформулювати декілька цікавих й важливих наукових висновків. Цьогорічні дослідження дозволили значно поширити до верхів'їв Уборті та її правих приток ареал пам'яток пізньоримської доби (II чверті I тис. н.е.). Нововиявлені пам'ятки з гончарною (черняхівською) та своєрідною ліпною керамікою, знайдені в 50 км північно-східніше гнізда вельбарсько-черняхівських поселень у верхів'ях р. Ірші, виявлених нами в 2012 р. і майже на 100 км північніше від історіографічно усталеної межі поширення пам'яток такого типу в житомирському лісостепу.

На декількох пам'ятках, знайдених в басейні Уборті на Олевщині та в басейні Ужа—Жерева на Народиччині, було виявлено матеріали слов'янської доби II пол. I тис. н.е. Їх детальне культурно-хронологічне визначення можливе за умов проведення спеціальних поглиблених досліджень.

В басейні Уборті зафіксовано більше 15 курганних могильників. Найбільш збережені групи чисельністю від двох до восьми десятків насипів знаходяться в межах лісових ділянок. Планіграфія курганних груп, розміри та форма насипів, наявність кільцевих ровиків та інші ознаки дозволяють з високою вірогідністю датувати їх давньоруським часом. Для деяких з цих курганних некрополів нами знайдені відповідні давньоруські поселення.

Виявлені 2013 р. в басейні Уборті в межах Олевського району давньоруські пам'ятки відносяться виключно до древлянської доби (IX—X ст.), що є, на сьогодні, специфічною ознакою давньоруського заселення цієї території в межах літописної Овруцької волості.

В цьому році нами вдосконалювалась методика спеціального дослідження історичних населених пунктів регіону визначених за допомогою аналізу писемних, картографічних та спеціально опрацьованих краєзнавчих джерел. Проведений польовий сезон позначився відкриттям низки пам'яток другої половини XIII — XIV ст. із специфічними ознаками топографії та матеріальної культури. Поселення

з матеріалами ординсько-литовської доби знайдені в басейнах Уборті, Ужа й Жерева. Матеріали більш пізнього часу XV—XVIII ст. знайдено на більшості з обстежених в 2013 р. поселенських пам'яток.

В східній частині Словечансько-Овруцького кряжу зафіксовано 11 нових пам'яток доби пізнього палеоліту. Таким чином, сукупна кількість виявлених на кряжі пізньопалеолітичних пам'яток сягає 46, лише 3 з яких були відомі до початку робіт Східно-Волинської (Овруцької) експедиції. В цьому ж ареалі зафіксовано більше 30 місцезнаходжень з аналогічним матеріалом. Дві пам'ятки (Желонь-Кладбище та Клинець-Фоса 5), з досліджених в 2013 р.,

виділяються з масиву всіх відомих безпрецедентно великою суцільною площею поширення крем'яних артефактів (15 та 6 га відповідно). На стоянці Желонь-Кладбище знайдено великий комплекс крем'яних артефактів, серед яких присутня виразна група різнотипових різців, скребків, вістрь, найближчі аналогії яким знаходимо в колі ранніх гравецьких культур.

Успішне проведення польових робіт було б неможливим без дієвої організаційної підтримки керівництва та представників Народицької, Олевської та Ємільчинської райдержадміністрацій, відповідних відділів культури, сільських голів та місцевих краєзнавців.

А.В. Петраускас, В.І. Польгуй, М.В. Хададова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. КОРОСТЕНІ

Дослідження в м. Коростені розпочались ще в другій половині XIX ст. з розкопок в 1887 р. В.Б. Антоновичем курганних могильників. Подальші розкопки та візуальні обстеження також були пов'язані з курганными некрополями. Так Ф.Р. Штейнгелем у 1900 р. та В.В. Хвойкою у 1911 р. досліджувались курганні насипи в межах міста. Лише з 1925 р. починаються розкопки залишків стародавніх городищ, які розташовані на території сучасного міста Коростень.

В.Б. Антоновичем на території міста відзначено 4 городища. Після розвідкових робіт М.П. Кучери та археологічних обстежень Б.А. Звіздецьким городище 3 з урахуванням його розмірів та конструктивних особливостей було віднесено до старожитностей ранньозалізного періоду.

В польовому сезоні 2013 р. на замовлення міської ради м. Коростень Інститутом археології НАНУ за участі студентів історичного факультету Житомирського державного ун-ту ім. Франка проводились візуальні обстеження городища 2 та археологічні розкопки на городищі 1.

В результаті огляду території городища 2 зафіксовано відсутність зовнішніх ознак, які можуть пов'язати дану пам'ятку з укріпленням поселенням. Нагадаємо, що вона займає ми-

соподібне підвищення на скельному останці правого берега р. Уж, де дослідженнями першої половини XX ст. було виявлено знахідки давньоруського часу. Під час огляду його території в 2013 р. ознак залишків валів, ескарпів, ровів чи хоча б відносно горизонтального вираженого майданчика городища не зафіксовано. Натомість відзначено виразні сліди розробки даної території для видобутку корисних копалин. Не можна також остаточно виключати можливість наявності на даній території залишків старого городища, які були значно пошкоджені внаслідок проведення вскришних робіт в ході підготовки кар'єру для видобутку каміння.

На городищі 1 в польовому сезоні 2013 р. дослідження проводились на майданчику дитинця городища, бермі 1-го ескарпу, оборонному рові городища та на південній частині посаду городища.

На майданчику дитинця городища під час його візуального огляду було зафіксовано свіжу грабіжницьку яму близько 3 м². за площею. На її місці закладено пошуковий шурф 2 × 2 м. Заповнення — сірий однорідний гумусований супісок. Материк — гранітна скеля. Знахідки — ф-ти гончарної кераміки середини IX ст. та залізний наконечник стріли.

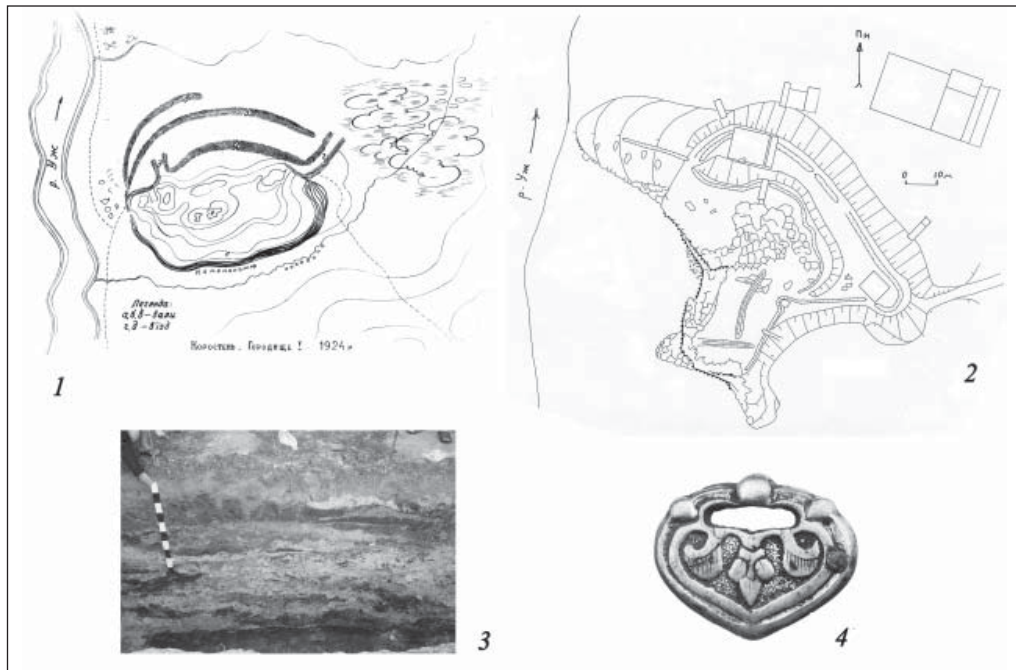

Рис. 1. 1 — План Козубовського 1924 р.; 2 — План Б.А. Звіздецького 2001 р.; 3 — Стратиграфія на ділянці посаду із перевідкладеними нашаруваннями з дитинця городища 1; 4 — Поясна бляшка з оборонного рову

На бермі першого ескарпу проводились роботи по промиванню та просіюванню відвалу старої грабіжницької ями. В результаті було просіяно близько 20 відер ґрунту в результаті чого та виявлено декілька десятків намистин дрібного розміру, бронзові прикраси і велику кількість дрібних перепалених людських кісток (фаланги пальців, носові перегородки, дрібні ф-ти черепної коробки, фрагментовані трубчасті кістки). Останні засвідчують виразні ознаки загибелі городища 1 під час військового штурму 946 р.

Досліджено 32 м² оборонного рову городища 1. В результаті зафіксовано, що він мав глибину близько 2 м, в західній частині на його дні відзначено замивні шари позбавлені знахідок, які підтверджують висловлену раніше Б.А. Звіздецьким думку, що на момент штурму рів не був вичищений. Враховуючи вказані спостереження, можна припустити, що мешканці городища не очікували нападу і не встигли підготувати рів для оборони від нападників. В заповненні рову виявлені знахідки ф-тів гончарної кераміки, знарядь праці, побутових предметів, зброї, військового обладунку та прикрас. Найбільший інтерес становить набір

розташованих поруч срібних із позолотою бляшок від дружинного пояса.

На південній ділянці посаду закладено розкоп площею 40 м². В результаті зафіксовано що на даній ділянці на глибину 2,2 м залягають перевідкладені нашарування, які за своєю стратиграфією подібні до стратиграфії засипки курганного насипу. Знахідки з площі розкопу хронологічно та номенклатурно подібні виявленим під час досліджень оборонного рову та першої берми ескарпу і посаду. По всій товщі нашарувань (за виключення шару 0—0,25 м який переорювався до останнього часу) відсутні знахідки сучасного будівельного та побутового сміття та присутні одиничні знахідки які можуть бути віднесені до першої половини ХХ ст. — патронні гільзи.

Нижче залягав культурний шар 0,25 м товщиною та материковий світло-сірий супісок в якому досліджено два об'єкти давньоруського часу. Враховуючи вищенаведені дані можна вважати, що нашарування на даній ділянці становлять залишки культурного шару та осадових порід на дитинці городища 1, які були зняті з майданчика та переміщені на територію прилеглого посаду під час підготовки площі для розробки кар'єра по видобутку граніту.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАМКОВІЙ ПЛОЩІ В м. ЖИТОМИРІ У 2011 р.

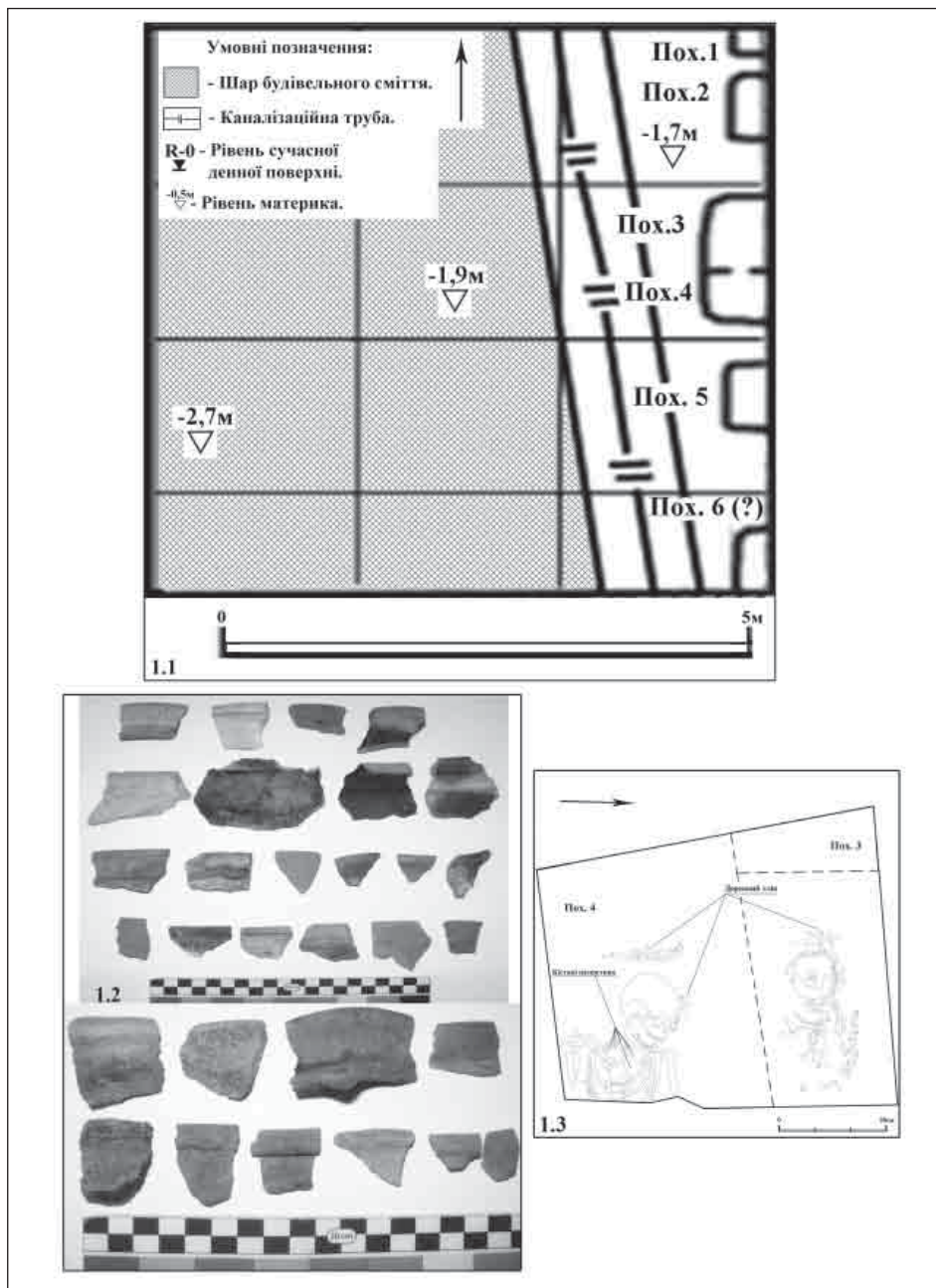

Рис. 1. 1 — Загальний план розкопу 2011 р.; 2 — кераміка із заповнення культурного шару; 3 — поховання 3 і 4

В листопаді 2011 р. та у вересні—жовтні 2012 р. археологічною експедицією ДП «НДЦ ОАСУ» Інституту археології НАН України спільно з науковими співробітниками Житомирського обласного краєзнавчого музею були проведені науково — рятівні археологічні розкопки на Замковій площі (бувний пров. Шолом Алейхема, 7) у м. Житомирі. Розкопки проводились на ді-

лянці, відведеній під будівництво будівлі Житомирського природничого музею.

Археологічні дослідження у 2011—2012 рр. проводилися в два етапи і поділялися на безпосередні науково — рятівні археологічні розкопки та археологічний нагляд за земляними роботами (виборкою будівельного котловану) на ділянках, щільно засипаних будівельним

сміттям (битою цеглою, побутовим камінням, фрагментами дерев'яних перекриттів, побутовим сміттям тощо) — залишками від цегляної садиби, побудованої на цьому місці у XIX ст. і зруйнованої у 80-х роках XX ст.

На першому етапі археологічних розкопок у 2011 р., загалом, було досліджено 36 м² від загальної площі, відведеної під забудову. (рис. 1, 1)

Під час досліджень було виявлено потужний різночасовий культурний шар середини VIII — початку XI ст., XIV — початку XVII ст. та другої половини XVIII — XIX ст. В його заповненні знайдено значну кількість різноманітної та різночасової кераміки даних періодів загальною кількістю близько 800 фрагментів; фрагменти металевих виробів, серед яких кілька уламків залізних ножів, декілька мідних та бронзових фрагментів; безформенні шматки свинцю; невеликі шматки пірофіліту, природного необробленого сланцю тощо. (рис. 1, 2) Скляні вироби, знайдені у заповненні культурного шару представлені фрагментами стінок скляних посудин різних розмірів та дном скляного келишка XVII—XVIII ст. Під час археологічного дослідження культурного шару також було виявлено близько 17 фрагментів печини різної форми та розмірів. На деяких фрагментах чітко прослідковуються відбитки трави, листя, дерев'яних дошок тощо. Мілкі вкраплення печини чітко простежуються в стратиграфічних розрізах східної та північної стінок розкопу — у серед-

ніх і нижніх шарах ґрунту, ближче до материка. Також, було знайдено невелику кількість тваринних кісток. Це, переважно, кістки від невеликих свійських тварин, фрагмент кінської щелепи, риб'ячі кістки та кілька фрагментів кісток великої рогатої худоби. Серед поодиноких знахідок траплялися каменюки — бруківка XIX ст., каміння, пізні сміття кінця XIX — середини XX ст., 2 необроблених фрагменти сланцевої породи та один мілкий фрагмент необробленого кременя жовтого кольору.

Також, під час дослідження виявлено, розчищено та зафіксовано п'ять неповних поховань досить доброї збереженості. (рис. 1, 3) Знайдені поховання відносяться до католицького кладовища — частини костельного погосту, яке розташовувалося на цій території у середні віки.

Отже, в результаті проведених розкопок було з'ясовано, що більша частина ділянки була засипана побутовим та будівельним сміттям від зруйнованої будівлі, що ускладнювало дослідження. Виявлено потужний різночасовий культурний шар, що датується серединою VIII — початком XI ст., XIV — початком XVII ст., другою половиною XVIII—XIX ст., а також середньовічні поховання. Результати даних археологічних досліджень виявилися надзвичайно цікавими та корисними для подальшого наукового вивчення території Замкової гори в м. Житомирі.

А.В. Петраускас, О.О. Тарабукін, В.О. Крижановський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАМКОВІЙ ПЛОЩІ В м. ЖИТОМИРІ У 2012 р.

Дане археологічне дослідження є продовженням розкопок (другий етап) за адресою: Замкова площа (бувший пров. Шолом Алейхе-ма, 7) у м. Житомирі. Будівельна ділянка розташована на південний захід від будівлі католицького костелу і на захід від Замкової площі — майдану, який знаходиться перед даним костелом, навпроти будівлі Житомирського краєзнавчого музею. Вона знаходиться на території Замкової гори — в місці, де у давньоруський час розташовувався Житомирський

дитинець: адміністративний, політичний, виробничий і культурний центр стародавнього Житомира.

У цьому році нами було досліджено 564 м² від загальної площі, відведеної під забудову. З них: на 150 м² було проведено археологічні розкопки, інші ж 414 м² відведені під археологічний нагляд. Загальна ж площа всієї дослідженої ділянки, відведеної під будівництво будівлі Житомирського природничого музею склала 600 м² (рис. 1, 1.1).

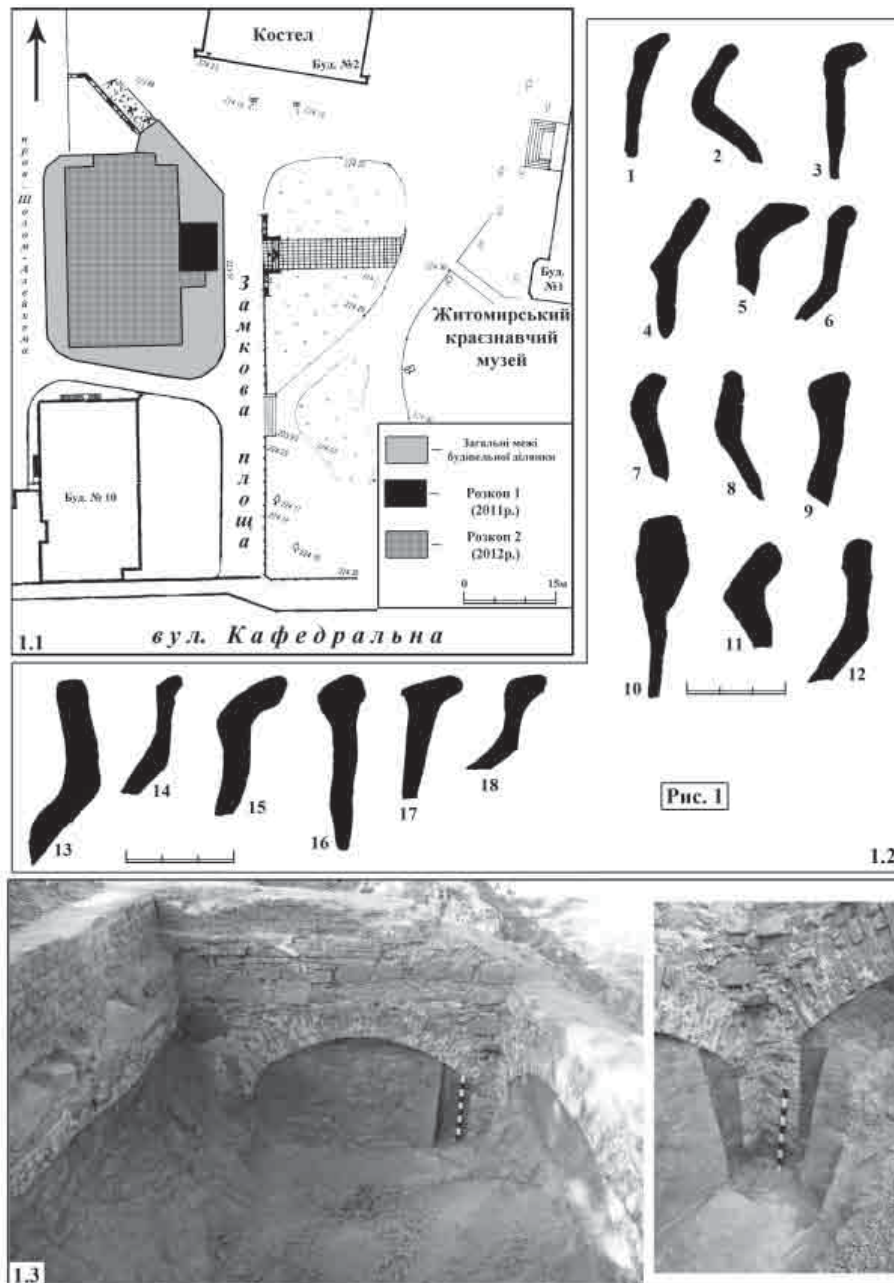

Рис. 1. 1.1. — Загальний план розкопу 2011—2012 рр.; 1.2. — кераміка із заповнення об'єктів 1 і 2; 1.3. — фрагменти підвальних приміщень (об'єкти 1 та 2)

Під час досліджень, аналогічно результатам розкопок 2011 р., було виявлено потужний різночасовий культурний шар, що датується серединою VIII — початком XI ст., XIV — початком XVII ст., другою половиною XVIII—XIX ст. В його заповненні знайдено значну кількість різноманітної та різночасової кераміки даних періодів загальною кількістю близько 300 фрагментів; фрагменти шиферних прясел; кілька частин від керамічних козацьких люльок; фрагменти виробів з чорного та кольорових металів — мілкі фрагменти мідних

та бронзових виробів; невеликі шматки свинцю; шматки печини, пірофіліту, природного необробленого сланцю тощо.

Було знайдено фрагменти від двох об'єктів та частини потужних інженерних конструкцій від середньовічної цегляної будівлі невідомого призначення — залишки від підвального приміщення. Обидва об'єкти розташовувалися у південній частині ділянки розкопу (будівельної котловану), примикаючи один до одного, як окремі приміщення; орієнтовані по одній лінії з півночі на південь.

Об'єкт 1 знаходився в південній частині ділянки розкопу і мав розміри: 8×6 м, глибину — 2,2 м від верхнього рівня цегляної кладки підвалу. Даний об'єкт — окрема частина підвальної камери, на дні якої було виявлено декілька стовпчикових ямок різного діаметру та глибини, а також сліди від невеличкого вогнища (розвал горілої печини й горілі сліди на материковому ґрунті) (рис. 1, 1.3). У заповненні об'єкту 1 було знайдено велику кількість фрагментів різноманітних керамічних виробів: вінець, донець та стінок від глиняних глечиків, горщиків, мисок і тарілок. Деякі фрагменти виробів були вкриті нанесеною поливою темно — зеленого, зеленого і жовтого кольорів, різнокольоровими візерунками тощо (рис. 1; 1.2, 1—12). Також, виявлено кілька надбитих козацьких люльок, шиферне пряслице й декілька невеликих фрагментів пірофіліту. Металеві вироби представлені фрагментами залізних ножів пряжок і взуттєвих підков, кількома мідними і бронзовими гудзиками різного діаметру, бронзовою пластиною тощо.

Об'єкт 2 знаходився в південній частині ділянки розкопу, на північ від об'єкту 1 і мав розміри: 12×8 м, глибину — від 3,5 до 3,8 м від верхнього рівня цегляної кладки підвалу. Даний об'єкт, аналогічно до об'єкту 1 також виступав, як окрема частина підвальної камери, у верхньому шарі якої було виявлено декілька стовпчикових ямок різного діаметру та глибини. Окрім масивної цегляної кладки, ширина якої у різних

місцях складала від 1,3 до 1,5 м, вздовж стін виявлено 2 арки (склепіння), шириною 2,9 м і висотою 1,5 м кожна. (рис. 1, 1.3)

У заповненні об'єкту 2 було знайдено велику кількість фрагментів різноманітних керамічних виробів: вінець, донець та стінок від глиняних глечиків, горщиків, мисок і тарілок. Деякі фрагменти виробів були вкриті нанесеною поливою темно-зеленого, зеленого і жовтого кольорів, різнокольоровими візерунками тощо. (рис. 1; 1.2, 13—18). Також, виявлено кілька надбитих козацьких люльок і декілька невеликих фрагментів пірофіліту. Металеві вироби представлені фрагментами залізних ножів пряжок і взуттєвих підков.

Загальна кількість знайденої кераміки з об'єктів 1 і 2 складає близько 1200 фрагментів від різноманітних глиняних виробів XVI—XVIII ст., XIX ст. Також, під час археологічного нагляду було виявлено фрагменти (розвали) від двох глинобитних печей. У заповненні та поряд з ними виявлено залишки кераміки X—XI ст.

Таким чином, під час проведення другого етапу розкопок на Замковій площі у м. Житомирі у перевідкладеному стані було виявлено залишки потужних культурних шарів що датуються серединою VIII — початком XI ст., XIV — початком XVII ст., другою половиною XVIII—XIX ст. Досліджено два об'єкти — фрагменти підвальних приміщень, що залишилися від масивної цегляної будівлі доби середньовіччя.

А.В. Петраускас, М.В. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ОЛЕВСЬКУ

Початок досліджень на території сучасного м. Олевськ Житомирської обл. пов'язаний із роботами Я.В. Яроцького, який досліджував курганні насипи давньоруського часу. Наступні археологічні роботи проведені М.П. Кучерою та іншими дослідниками носили розвідковий характер. Починаючи з 2009 р. на території міста проводяться регулярні розкопки та розвідкові дослідження. В результаті встановлено наявність археологічних нашарувань перед давньоруського, давньоруського та пізньосередньовічного періодів в центральній частині міста та на городищі в уроч. Бабина гора, від-

крито дві нові ділянки посаду городища і прилеглі неукріплені селища.

В польовому сезоні 2013 р. на замовлення міської ради м. Олевськ Житомирської обл., за участі студентів історичного факультету Житомирського державного університету ім. Франка проводились археологічні розкопки на території дитинця багат шарового городища в уроч. Бабина гора на північно-східній околиці міста.

Розкоп площею 100 м². було закладено в західній частині майданчика городища впритул до оборонного валу на місці западини під

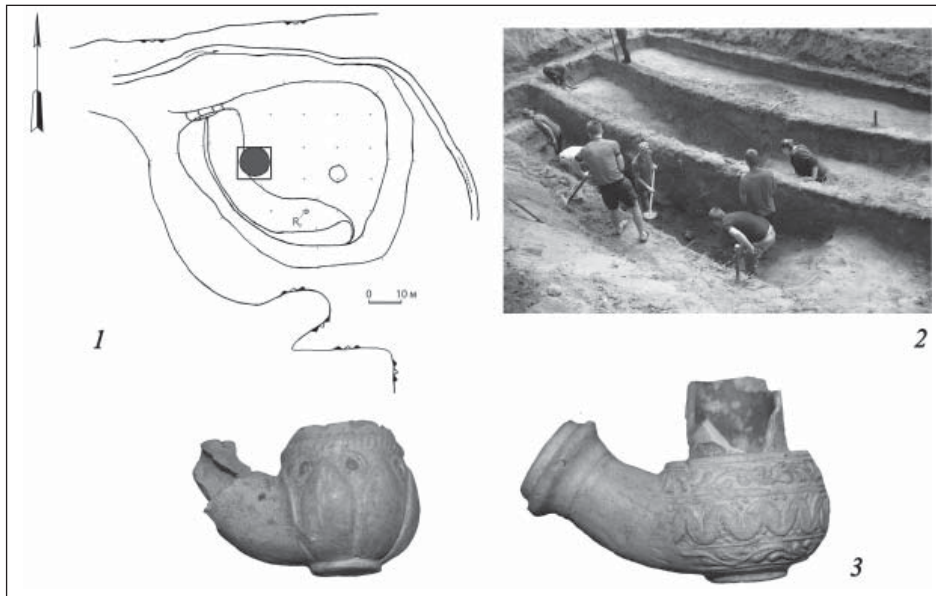

Рис. 1.: 1 — План городища в уроч.Бабина гора та місце западини від колодязя; 2 — Робочий момент дослідження верхньої частини заповнення колодязя; 3 — Керамічні люльки із заповнення колодязя

округлої форми. Під час її огляду М.П. Кучерою було висловлено припущення, що вона може бути пов'язана із залишками колодязя давньоруського часу. Протягом липня 2013 р. на площі розкопу було досліджено 80 м². В результаті виявлено північний, південний та східний край об'єкта округлої форми діаметром біля 10 м. В перетині він має лінзовидну форму із стінками які плавно спускаються до центру. В центральній частині об'єкту на глибині біля 1,5 м відзначено різкий перепад у висоті та стрімке (майже вертикальне) падіння стінок до низу. Зондажна проба ґрунту в центрі об'єкту зафіксувала, що навіть на гл. 3,5 м ще продовжується заповнення.

Стратиграфія заповнення об'єкту приблизно до гл. 1,5 м засвідчує лінзовидну форму та відносно однорідне забарвлення шарів. Нижче,

особливо в нижній частині заповнення більш шарувате з виразним замишним характером.

Із верхніх шарів заповнення об'єкту походить велика кількість керамічних знахідок, кісток тварин та більше 40 одиниць індивідуальних знахідок. Предмети датуються часом від давньоруського періоду і до першої половини ХХ ст.

Особливий інтерес становить велика серія керамічних люльок для паління ХVІІ—ХVІІІ ст.

Враховуючи розміри, форму в плані та розрізі, особливості стратиграфії і глибину — досліджуваний об'єкт можна співвіднести із залишками колодязя. Остаточну відповідь на функціональне призначення, дату його створення, функціонування та припинення існування можна буде отримати лише після подальших досліджень.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Котигорошко

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2013 р.

Городище належить до ключових пам'яток дакійської культури Верхнього Потисся. Розміщене на вершині гори окраїни Рокосівсько-Хустського вулканічного хребта (правобережжя р. Тиси). В адміністративному відношенні це с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл. України. На 2013 р. тут розкопано 3,1 га, здобутий значний речовий матеріал, який відображає життєдіяльність населеників, а також час існування городища.

В останні роки вивчення пам'ятки за масовістю речового інвентарю і, в першу чергу, за скупченням хроноіндикаторів на площі 620 м² виділилися розкоп XXXVIII. У минулому польовому сезоні до його південно-східної частини була зроблена прирізка розміром 168 м². Виявлені безсистемно розміщені стовпові ями та черинь одноярусної глинобитної печі діаметром 1 м.

У ході досліджень зібрана кераміка, прикраси та елементи убору, шпора, наконечник стріли, прасочка, монети і низка недиагностичних виробів з заліза та бронзи.

Кераміка представлена ліпним і гончарним посудом класичного гето-дакійського періоду (I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Це горщики, корчаги, миски, конічні чашки з ручками, вази для фруктів і піфоси.

До категорії прикрас і елементів убору входять чотири сильнопрофільовані фібули, уламок фібули псевдолатенської схеми, а також ланки, підвіски та кільця від бронзового поя-

ного ланцюга (рис. 1). З монет виділяємо чотири дакійські тетрадрахми типу Медіешул Аурит і дві легіонні монети Марка Антонія.

Зібраний матеріал дозволяє датувати культурний шар вскритої ділянки в межах другої половини I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е.

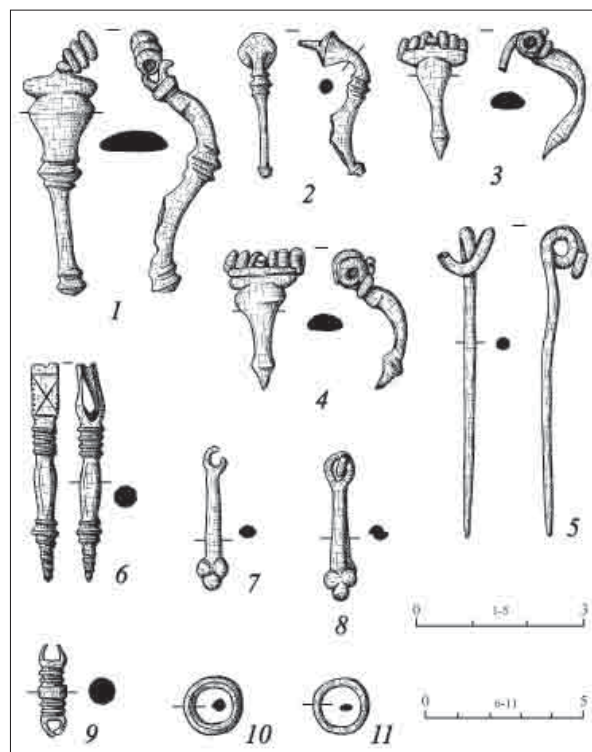

Рис. 1. Мала Капаня (уроч. Городище). Індивідуальні знахідки розкопу XXXVIII

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ УЖГОРОД—ГОРЯНИ В 2013 р.

Пам'ятка розміщена на північно-східній околиці м. Ужгород (мікрорайон Горяни, уроч. Ротонда). Конфігурація її трикутна, площа трохи більше гектару. Найвищу частину урочища (північно-східну) займає церква-ротонда XIII ст. (перша кам'яна сакральна будівля Закарпаття).

У науковій літературі поселення визначається як одне з можливих місць локалізації слов'янського городища (граду Унг), захопленого уграми на зламі IX—X ст. н. е. Однак, матеріали досліджень експедиції Ужгородського національного університету 2007—2009 та 2012 рр. дозволили говорити про існування в урочищі Ротонда багатошарового поселення кількох хронологічних горизонтів, але не було отримано даних, які свідчили б про заселення Ужгорода—Горян у VIII—XI ст. н. е.

У 2013 р. експедицією Ужгородського національного університету були продовжені розкопки пам'ятки з метою отримання додаткових матеріалів для уточнення її хронології та стратиграфії. У верхній частині урочища, на південний захід від ротонди, було закладено траншею 5 (2 × 16 м). Потужність культурних відкладень, що утворювали два шари, становила 0,6—1,0 м. Виявлені під час дослідження кераміка та індивідуальний інвентар за своєю хронологією виділені в чотири групи, три з яких фіксуються в нижньому горизонті (0,4—1,0 м від сучасної поверхні).

Перша представлена обсидіановими відщепами доби неоліту, друга — незначною кількістю фрагментів стінок гальштатських посудин, а третя — фрагментами ліпних горщиків пізньоримського часу.

Більш потужним був верхній шар (від сучасної поверхні до 0,4—0,6 м). У його заповненні знаходилися чисельні уламки кружальних горщиків зі складним профілюванням вінець. Посуд виготовлено якісно, з ретельно підготовленої глини з домішками піску. Колір сірий, жовтуватий, світло-коричневий, випал достатній. За чисельними аналогіями з середньовічних пам'яток регіону більшість фрагментів датуються XVI—XVII ст. н. е.

Окремо виділяємо верхню частину імпортного кубку, виготовленого з добре відмученого глиняного тіста зі значним вмістом заліза. По-

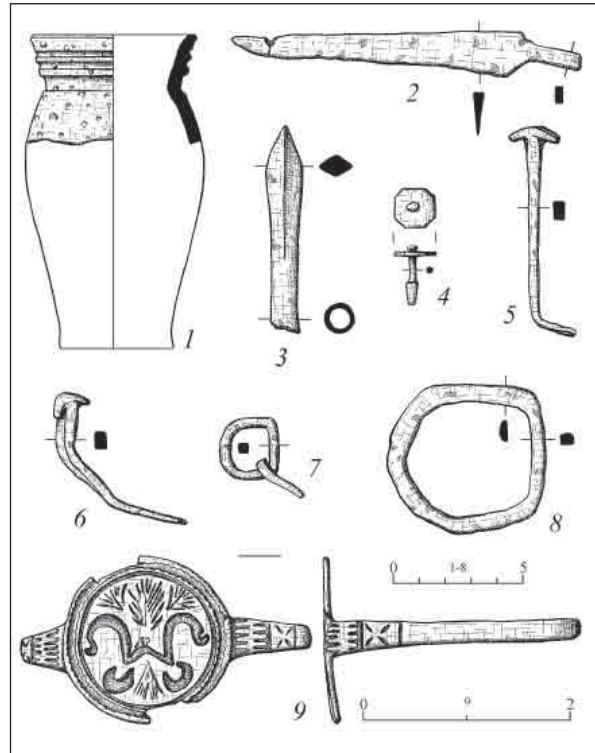

Рис. 1. Ужгород-Горяни (уроч. Ротонда). Індивідуальні знахідки верхнього шару траншеї 5. 1 — кераміка; 2, 3, 5—8 — залізо; 4, 9 — бронза

судина випалена до дзвінкого стану, поверхня коричнево-бордового кольору рівномірно вкрита «бородавками» (рис. 1, 1). Подібна кераміка виготовлялася у Моравії, ймовірно в Лоштицях (округ Оломоуц) в XV—XVI ст. н. е. На сьогоднішній день на території Закарпаття крім Ужгорода—Горян даний лоштицький імпорт представлений тільки на Королівському замку.

Окрему групу матеріалу верхнього шару складали індивідуальні знахідки: залізні пряжки (рис. 1, 7—8), ніж (рис. 1, 2), наконечник арбалетної стріли (рис. 1, 3), цвяхи (рис. 1, 5—6), бронзова заклепка (рис. 1, 4) та перстень—печатка (рис. 1, 9). Діаметр обідка каблучки — 22 мм, а пластини, на якій зображено рослинний мотив — 13 мм. Подібні прикраси широко використовувалися як особисті прикладні печатки в XVI—XVII ст.

На завершення відзначимо, що результати розкопок в уроч. Ротонда в 2013 р. підтвердили попередні висновки про існування тут багато-

шарового поселення декількох хронологічних періодів, серед яких відсутні матеріали VIII—XI ст. н. е. Це свідчить про недостовірність

даних про локалізацію в Ужгороді—Горнях слов'янського городища (граду Унг), захопленого уграми на зламі IX—X ст. н. е.

І.А. Прохненко, М.А. Жиленко

РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Замок Нялаб розташований на північній окраїні селища Королево (Виноградівський р-н Закарпатської обл.). Висота замкової гори 52 м, з її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, яка протікає в 300 м від підніжжя. Центральна частина фортеці, розмірами 52 × 47 м, у плані трапецієподібної форми, розміщена на північному заході вершини гори. У 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. На північно-східному боці урочища зведений бастион клиноподібної форми, розміром 10,15 × 9,65 м. Письмові джерела свідчать про функціонування замку у складі північно-східної лінії захисту Угорського королівства з першої половини XIV до третьої чверті XVII ст.

Археологічне вивчення пам'ятки здійснювалося експедицією Ужгородського національного університету в 2007, 2011 та 2012 рр. У ході робіт зібрана значна колекція матеріалу, аналіз якого дозволяє стверджувати про існування укріпленого пункту щонайменше з початку XIV до середини XVII ст., що узгоджується з інформацією письмових джерел.

З метою вивчення внутрішнього планування замку Нялаб, його дослідження було продовжене у польовому сезоні 2013 р. Біля південної стіни основної замкової споруди закладений розкоп II (6 × 6 м). Східним бортом він примикав до розкопу I, де у 2012 р. виявлені камера топки і димар кахляної печі, поряд з якими мало знаходиться житлове приміщення. Інформація підтвердилася у 2013 р. після розбирання завалів кам'яних брил, які утворилися в результаті планомірного руйнування стін замку австрійськими солдатами в другій половині XVII ст. Залишки стін обмежували підпрямокутну в плані кімнату площею 26,56 м². Вхід до неї знаходився з боку внутрішнього замкового дворику, а вікно — на проти-

лежній від нього зовнішній стіні центральної частини замку.

Потужність культурного шару на дослідженій ділянці — 5,7 м. Стратиграфічні спостереження дозволили виділити три горизонти.

Горизонт I (від сучасної поверхні до 4,5 м) складався, в основному, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що суцільним шаром за-

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Кахля із зображенням герба Габсбургів (реконструкція)

повнили виявлене житлове приміщення і кімнату без вікон з ааточно зруйнованою стелею, яка знаходилася під ним. Колекція посуду горизонту незначна. Вона представлена дрібними фрагментами кружальних горщиків, кубків і корчаг XVI і XVII ст. Більш репрезентативна колекція кахлів, виділена в дві групи. Перша виявлена біля печі, вмурованої в стіну в південно-західному куті верхнього приміщення. Представлена ця група масивними плитками з антропо- та зооморфними зображеннями і геометричним декором, характерними для кінця XV — початку XVI ст. Уламки кахлів другої групи знайдені на різних глибинах по всій площі розкопу. Характеризувалися вони серійністю штампів, що дозволяє віднести їх до конструкції печі, яка знаходилася у верхньому житловому приміщенні на час руйнування стін. Це плитки з зображенням св. Юрія, гербу Габсбургів (рис. 1, I), а також політі коричневою та зеленою глазур'ю кахлі з рослинним декором. Індивідуальні знахідки горизонту — металева пластинка з обкладинки книги з написом готичним шрифтом, рукоятка столово-

го ножа, оковка каблука, поясні пряжки, ядра, кулі, наконечник арбалетної стріли, два зубила і сім угорських монет XV—XVI ст. Окремо відзначаємо знахідку на долівці нижньої кімнати польської монети 1621 року (пів гроша Сигізмунда III), який є наймолодшим хроноіндикатором горизонту I.

Горизонт II (4,5—4,7 м) складає шар глини під завалами будівельного сміття. Кераміка аналогічна посуду верхнього горизонту.

Горизонт III (4,7—5,7 м) представлений заповненням вкопаної в материк овальної в плані ями. Прошарки гумусованої землі, які чергувалися з засипками материковою глиною, були наповнені дрібними фрагментами кераміки XV ст. Окремо виділяємо уламки політої коричневою глазур'ю керамічної посудини, оздобленої зооморфними та геометричними зображеннями.

На завершення відзначимо, що аналіз виявлених в 2013 р. матеріалів дозволяє говорити про використання досліджених на розкопі II житлових приміщень в XVI — першій половині XVII ст.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МАМАЙ-ГОРЕ

В отчетном году продолжались исследования западного участка могильника Мамай-Гора. Выявлено 13 ногойских погребений. Признаки погребальных ям фиксировались на глубине 0,3—0,4 м. Погребальные конструкции достаточно однообразные — ямы прямоугольной или овальной формы, иногда с заплечиками вдоль длинных сторон или небольшими подбоями. Изредка в ямах имелся деревянный тлен.

Костяки мужчин, женщин и детей лежали вытянуто на спине с разнообразным положением рук, все ориентированы на запад.

В погребении 1 объекта 263 найдены скобы из железа, которые располагались у черепа и ног.

Обнаружено 5 ям, в которых находились кости животных, в одной из них выявлены

обломки лепной керамики и амфор (стенки, ножка).

Общее количество захоронений этого времени на западном участке Мамай-Горы (на 2013 год) составляет 85 комплексов, которые датируются XV в.

Начаты раскопки всхолмления к западу от исследованного кургана I. Здесь обнаружены в центре рва два скифских захоронения. Одно совершенно в яме округлой формы, второе в катакомбе. Погребения полностью ограблены.

У основания берега Каховского водохранилища после спуска воды и на распаханном поле южнее могильника Мамай-Сурка найдены 2 скифских наконечника стрелы, бусинки, две татарские монеты, височные кольца, наперсток. Планируется продолжение работ в 2014 г.

А.Л. Антонов

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ ЗАГОНУ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У 2013 році загоном археологічної експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею проводилися охоронні розкопки на пам'ятках археології:

1. Багатошаровому поселенню урочища Портмашево, ґрунтового могильнику Балки Пушиної білозерського часу, охоронний № 3987 розташованому в 2,3 км від с. Біленьке Запорізького району.

2. Курганному могильнику охоронний № 1979 розташованому за 0,6 км на північний схід від с. Багате, Інженерненська с/р., Пологівського р-ну, Запорізької обл.

Поселення та могильник знаходяться вздовж правого берега Каховського водосховища протягом 2,2 км, від урочища Нова до урочища Портмашево включно. Берег обривистий, висотою від 2,5 до 12,0 м, звернений на південь.

На ґрунтовому могильнику Балки Пушиної, роботи велися над зруйнованим, береговим обривом, похованням 18 білозерської культури.

Похований лежав скорочено на лівому боці головою спрямований в західний сектор. Скелет похованого сильно зруйнований, частина його впала в обрив. Серед повалених кісток знайдено деформоване спіралевидне скроневе кільце. Над черепом знайдена гагатова намистина. Вище поховання, ймовірно були встановлені біля могили, знайдено фрагменти дна ліпної банковидної (?) посудини і мініатюрний черпачок.

На території поселення урочища Портмашеве, продовжено роботи вздовж лінії берега, що руйнується, на північ від розкопу 16 2012 р., над кам'яною конструкцією, що відходила в цей бік. В результаті робіт виявлено залишки господарчої ями і кам'яна вимостка черняхівського часу (?).

Досліджена пам'ятка археології курганний могильник охоронний № 1979 розташовувався за 0,6 км на північний схід від с. Багате, Інженерненська с/р., Пологівського району, Запорізької області.

Курган 1, висотою $\approx 1,3$ м, діаметром ≈ 34 м, було споруджено у II тис. до н.е. Він складався з п'ятьох насипів: перший відноситься до періоду ранньої бронзи — ямна культура, другий — четвертий до катакомбної культури, останній до періоду середньовіччя. Загалом у кургані виявлено 11 поховань: 9 доби бронзи, 1 епохи середньовіччя та одне невизначене.

Поховання ямної культури 1, 11 — безінвентарні, в похованнях 8, 10 знайдені кам'яні вироби, фрагменти ліпних посудин.

Поховання катакомбної культури відносяться до різних етапів існування культури. Поховання 2 — ранній етап. Поховання на дві камери в якому небіжчика супроводжували двоє служників (?). Поховальний інвентар складають — ліпна посудина, уламок крем'яного наконечника, амулет з черепашок.

Поховання 4 — 7 відносяться до пізнього етапу катакомбної культури, в трьох похованнях відзначено обряд розчленування, два — парні. Знахідки — ліпна посудина, фрагменти талькової посудини та лопатка ВРХ.

Поховання 9 — доби середньовіччя представляє собою поховання вершника з частиною коня (черепом і кістками ніг). Поховальний інвентар складає собою залишки сагайдака із залізним рамковим каркасом, з кріпильними пряжками, обтягнутого берестою, всередині знаходилися наконечники стріл, також знайдено ніж з дерев'яною ручкою, в дерев'яних піхвах, залізні вудила та стремено, кресало. Поховання частково зруйновано триангуляційним знаком.

Невизначене поховання 3 знайдено на полі першого насипу і можливо відноситься до доби бронзи. Також до доби бронзи відносяться знайдені в насипу фрагменти ліпних посудин, ймовірно, це залишки зруйнованих, сільськогосподарською діяльністю, поховань.

Курган 2, висотою $\approx 0,1$ м, діаметром ≈ 15 м, являє собою природне всхолмлення використовуване як кульгове місце, про це свідчать знайдені в центральній частині насипу, під орним шаром, фрагменти ліпних посудин, крем'яні знаряддя, кістки тварин.

В.С. Джос, Я.Б. Михайлов

РОЗВІДКИ В ДОЛИНІ р. МОЛОЧНА В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИАЗОВ'Ї

У жовтні 2013 р. експедицією НІАЗ «Кам'яна Могила» здійснено археологічні розвідки в долині р. Молочна, між с. Троїцьке та с. Тамбовка; Мелітопольський р-н, Запорізької обл. (рис. 1). Основними завданнями експедиції було виявлення нових пам'яток а також встановлення збереженості та умов залягання культурних нашарувань на пам'ятках доби ка-

меню та енеоліту виявлених під час розвідок в 2012 р.

Під час досліджень особлива увага приділялась вивченню пам'яток що знаходяться на схід та північний схід від с. Новопавлівка (нині північна частина с. Терпіння) та пам'яткам на північний захід від відомої пам'ятки археології Кам'яна Могила.

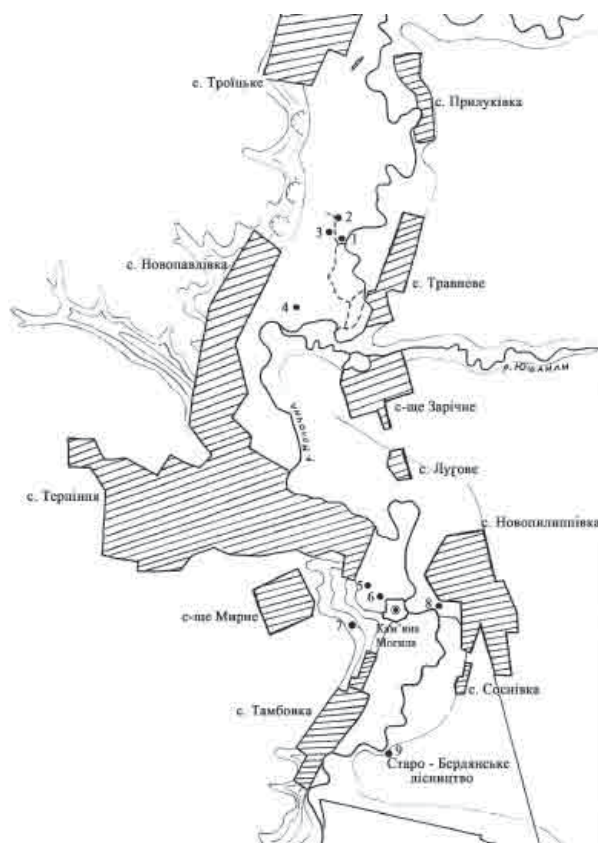

Рис. 1. Археологічні пам'ятки в долині р. Молочна між с. Троїцьке та с. Тамбовка: 1 — Новопавлівка IV; 2 — Новопавлівка VI; 3 — Новопавлівка VII; 4 — Новопавлівка VIII; 5 — Секіз III; 6 — Кам'яна Могила V; 7 — кам'яна закладка; 8 — курган на західній околиці с. Новопилипівка; 9 — Старо — Бердянське лісництво, 16 — й квартал

Новопавлівка IV. Стоянка часів неоліту. Знаходиться в 1,1 км на схід від північної околиці с. Новопавлівка, на лівому похилому схилі берега старика р. Молочної. На пам'ятці в місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу закладено 3 шурфи, в результаті яких виявлено залишки зруйнованого культурного шару.

Новопавлівка VI. Нововиявлена. Знаходиться в 1,1 км на північний схід від північної околиці с. Новопавлівка, на вигині лівого берега старика р. Молочної. На розораній поверхні на площі 50 × 30 м зібрано велику кількість знахідок часів неоліту. На пам'ятці закладено один шурф, в результаті якого ознак культурного шару не виявлено.

Новопавлівка VII. Нововиявлена. Пам'ятка знаходиться в 0,9 км на схід та північний схід від північної околиці с. Новопавлівка, на правому березі старика р. Молочної. На задерно-

ваній поверхні заплави вздовж правого берега старика, на протязі 1,2 км зібрано велику кількість підйомного матеріалу який тягнеться майже суцільною смугою завширшки до 40 м. В місцях скупчення підйомного матеріалу закладено 2 шурфи, в яких чітких ознак культурного шару не виявлено.

Попередньо можливо висловити думку про те що пам'ятка представляє собою залишки сезонних стійбищ мисливців та рибалок часів мезоліту—енеоліту.

Новопавлівка VIII. Нововиявлена. Знаходиться в 1 км на схід від с. Новопавлівка, на правому березі сухого старика безіменної притоки р. Молочної. На задернованій поверхні заплави в закруті старика виявлено невелику кількість знахідок скіфо-сарматського часу та середньовіччя. В 0,15 км на схід від закруту на самому березі русла старика виявлено декілька крем'яних виробів неолітичної доби.

Секіз III. Стоянка часів енеоліту. Знаходиться в 0,25 км на південний схід від південно-східної околиці с. Терпіння, в закруті лівого берега стариці р. Секіз. На пам'ятці закладено 3 шурфи, в результаті чого був виявлений культурний шар часів енеоліту.

Кам'яна Могила-V. Нововиявлена. Знаходиться в 0,25 км на північний захід від пагорба Кам'яна Могила, в закруті лівого берега старика р. Секіз. На задернованій поверхні на площі 250 × 100 м виявлено велику кількість знахідок часів енеоліту—ранньої бронзи, крім того в південній частині закруту, вздовж похилого берега старика виявлена значна кількість фрагментів кераміки сарматського періоду та середньовіччя.

На пам'ятці закладено 3 шурфи, але лише в шурфі 1 виявленні ознаки залишків культурного шару.

Старо-Бердянське лісництво, 16-й квартал. Стоянка часів неоліту. Знаходиться на високому лівому березі сучасного русла р. Молочної. На пам'ятці виконано зачистку, а також закладено один шурф. В результаті зачистки та шурфування був виявлений культурний шар доби неоліту.

Крім того, під час розвідок виявлений раніше не відомий курган на західній околиці с. Новопилипівка, оглянуто зруйновану кам'яну закладку на південний схід від смт. Мирне, а також уточнено межі поселення «Кам'яна Могила I».

ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ У БЕРДЯНСЬКОМУ р-ні ЗАПОРІЗЬКОЇ обл.

У вересні—жовтні 2013 р. навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету проведена археологічна розвідка поблизу сіл Дмитрівка, Луначарське та Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. Основне завдання розвідки — пошук нових пам'яток доби неоліту—раннього заліза.

Артефакти доби пізньої бронзи знайдені на городі місцевого жителя¹ с. Дмитрівки (вул. Правди, буд. 128). Серед знахідок фрагменти ліпної чорно-глиняної плоскодонної кераміки (вінчики, стінки), крем'яні відщепи та фрагменти кісток ВРХ. Вінчики посудів з защипами, а на стінках орнамент у вигляді перехрещених ліній, які характерні для посуду племен зрубної культури (рис. 1, 1). Вірогідно, що на цьому місці було поселення зрубної культури доби пізньої бронзи.

При обстеженні кургану 2730, який знаходиться за 1,2 км на захід від с. Луначарське, на північній стороні насипу кургану виявлений невеликий надмогильний камінь (антропоморфна стела?) розмірами 1,1 × 0,55 × 0,25 м (рис. 1, 2).

В 1,2 км на північний захід від с. Нововасилівка знаходиться курганний могильник 2628. При обстеженні найбільшого кургану знайдено надмогильний камінь (менгір) (рис. 1, 3). Його розміри: 1,8 × 0,37 × 0,25 м. На північ від цього кургану на полі знайдені астрагал, невеликий

Рис. 1. Ліпна чорно глиняна плоскодонна кераміка (1); надмогильний камінь (2); менгір (3)

ликий фрагмент стінки амфори та кістки ВРХ підняті на поверхню під час сільхозробіт.

¹ За свідченням господаря садиби починаючи з 1964 р., коли вони почали жити на цьому місці то кожного року під час сільхозробіт знаходили фрагменти посудів та крем'яні вироби і навіть вістря.

НАУКОВО-РЯТУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ У БЕРДЯНСЬКОМУ р-ні ЗАПОРІЗЬКОЇ обл.

У вересні 2013 р. археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету провела науково-рятувальні розкопки двох курганів курганного могильника 2701, розташованого у 2,6 км на південь від с. Дмитрівка Бердянського р-ну, до складу якого входило п'ять курганів різної висоти від 0,1 до 4,5 м. Досліджено кургани з мінімальною висотою насипу.

Курган 1 висотою 0,37 м знаходився на схід від найбільшого кургану могильника. Його верхівка не розорювалася, але поли насипу інтенсивно піддавалися руйнації внаслідок багаторічних сільхозробіт. Курган 2 повністю розораний, знаходився в 80 м на північний схід від кургану 1.

У кургані 1 досліджено шість поховань, з них три доби пізньої бронзи.

Поховання 1 — зрубної культури виявлено на глибині 0,95 м від Ro. Впускне, знаходилося у західному секторі кургану, частково зруйноване. Яма в плані овальної форми, розмірами $1 \times 0,6 \times 0,2$ м, орієнтована по лінії захід—схід. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід з відхиленням. Ліва рука зігнута у лікті та піднесена до лицевої частини черепу. Кісті ніг відсутні. Чорноглиняний горщик банкоподібної форми знаходився зліва та під головою померлого.

Поховання 2 — зрубної культури виявлено на глибині 1,1 м від Ro. Знаходилося у східному секторі кургану, зруйноване. Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, розмірами $1,4 \times 0,76 \times 0,3$ м. Від похованого збереглася незначна частина кістяка. Він лежав на лівому боці, головою на південний схід. Зліва від черепа стояв ліпний горщик банкоподібної форми зі злегка відігнутим вінцем.

Поховання 3 — скіфське (?) виявлено на глибині 1,7 м від Ro. Знаходилося у східному секторі кургану, повністю зруйноване. Вхідна яма прямокутної форми, розмірами $1,2 \times 0,9 \times 1$ м, орієнтована по лінії захід—схід. Поховальна камера, в плані овальної форми, розмірами $1,4 \times 1,5 \times 0,6$ м, знаходилася зі східного боку. Її дно мало уклін з заходу на схід (перепад дорівнював 0,1 м). Західну частину вхідної ями перерізав грабіжницький шурф та лисячий лаз, у якому знайдено людський череп.

Поховання 4 — основне, зрубної культури виявлено на глибині 0,75 м від Ro., знаходилося майже в центрі кургану, у західній частині зруйноване лисячим лазом. Яма в плані прямокутної форма з закругленими кутами, розмірами $1,2 \times 0,8—1 \times 1,1$ м. Перекрита дерев'яним настилом. На дні виявлена підсипка з крейди. Кістяк лежав на спині, головою на північний схід, з витягнутими вздовж руками. Кістки ніг відсутні. Поблизу лівого ліктя померлого стояв чорноглиняний гострореберний горщик з орнаментом на фризі (рис. 1).

Впускні поховання 5 та 6 повністю зруйновані грабіжниками та норами лис. У кротовині, яка перерізала, поховання 5, знайдено прикрасу з бронзи у вигляді листка.

У кургані 2 також досліджено шість поховань, з них поховання 5 повністю зруйноване.

Поховання 1 — зрубної культури виявлено на глибині 0,5 м від Ro. у південно—західному секторі кургану. Поховальна споруда у вигляді кам'яного ящика ($1,8 \times 1,3 \times 0,55$ м). Кістяк лежав на лівому боці, головою на південний схід. Руки зігнуті у ліктях і лежать на грудях. Ноги зігнуті під прямим кутом. Зліва від черепа сто-

Рис. 1. Чорноглиняний гостро реберний горщик з орнаментом з поховання зрубної культури

яв ліпний горщик з валиком під вінцем. За головою лежали три ребра ВРХ.

Поховання 2 — зрубної культури виявлено на глибині 1 м від Ro у східному секторі. Впускне, частково зруйноване кротовиною. Яма в плані прямокутної форма з закругленими кутами, розмірами 1,3 × 0,8 × 0,3 м. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід. Руки зігнута у лікті та піднесені до лицевої частини черепа. Ноги зігнуті під прямим кутом. Зліва від черепа стояв ліпний горщик з чорної глини банкоподібної форми.

Поховання 3 — кочівник, виявлено на глибині 1 м від Ro. у східному секторі кургану, перерізало північно-західний кут поховання 2. Яма в плані прямокутної форма з закругленими кутами, розмірами 2 × 0,8 × 0,35 м. Кістяк лежав на спині, головою на південний схід, з витягнутою лівою рукою вздовж кістяка. Правниця втрачена ще за життя. Зафіксовані залишки покриття з трави та кори дерева. Інвентар — три залізних трьохгранних, втульчастих вістря стріл та залізна поясна пряжка.

Поховання 4 — основне, зрубної культури виявлено на глибині 1 м від Ro. Частково зруйноване кротовиною. Яма в плані прямокутної форма з закругленими кутами, розмірами 1,25 × 0,8 × 0,5 м. Кістяк лежав на лівому боці, головою схід. Ноги зігнуті під прямим кутом. У кістяка відсутні кістки рук, ребер та стоп ніг. Череп знайдено у кротовині.

Поховання 6 — скіфське, виявлено на глибині 1 м від Ro у східному секторі кургану, частково зруйноване кротовиною. Яма в плані прямокутної форма з закругленими кутами, розмірами 1,6 × 0,8 × 0,6 м, орієнтована по лінії південь—північ. Кістяк лежав на спині, головою на південь, з витягнутою вздовж кістяка правою рукою. Відсутні кістки лівої руки та ніг, ребра. З правої сторони стегна лежав залізний акінак VI—V ст. до н.е. Уламок ліпного чорно глиняного горщика знайдено у кротовині.

Таким чином, кургани насипали племена зрубної КІС у добу пізньої бронзи, а пізніше їх використали скіфи та кочівники.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.Д. Лисенко, П.К. Макарович, Є.І. Шкляревський, І.Т. Кочкін

ДОСЛІДЖЕННЯ БУКІВНЯНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У 2013 р. спільною україно-польською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ, Університету ім. А. Міцкевича у Познані та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (координатор проекту В.І. Клочко) були продовжені дослідження курганів біля с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл., які проводилися у 1931 р. (Я. Брик), 1936 р. (М. Смішко, І. Сівкувна) та були поновлені у 2010—2012 рр. Розкопаний курган 1 у курганній групі 2.

Курганна група 2 розташована на відстані близько 1 км на південний захід від клубу в центрі села, приблизно в 0,6 км на південь-південний захід від групи 1, на якій проводилися розкопки у 2010—2012 рр. У плані група має видовжену по лінії північ-південь форму, довжина якої близько 375 м. Група налічує 13 курганів та складається з трьох підгруп: південної, яка має у своєму складі лише три кургани, центральної з 6 курганів, два з яких здвоєні (в цю підгрупу входять два найбільших кургани) та північної з чотирьох курганів.

Курган 1 є північним у центральній підгрупі. Діаметр насипу — до 16 м. Висота — 2,21—2,67 м від сучасної поверхні навколо кургану. Насип зведений над незначним природним підвищенням; висота від рівня похованого ґрунту у центрі кургану — 2,35 м. Навкруг кургану на сучасній поверхні слабо спостерігається уривчаста прикурганна виїмка, шириною до 10—15 м.

Курган зведений в 2 етапи. Ядро насипу складено з вальків із нарізаного дерну. Діаметр — 10 × 10,4 м, висота — до 1,2 м. Навкруг центру спостерігається коло більшої кладки, колір якої утворився за рахунок концентрації

солей між вальками. Місцями на поверхні насипу у профілях добре простежуються сходинки, утворені великими шматками дерну. Зверху первинний насип було перекрито насипом із світлого суглинку. Верхня частина кургану у центрі пошкоджена окопом часів Великої Вітчизняної війни.

У південно-східному секторі під насипом був виявлений об'єкт 1 — поховання за обрядом демембрації (рис. 1, 1). Яма в плані має вигляд неправильного овалу. Орієнтована за лінією південь-південний захід—північ-північний схід. Розміри на рівні фіксації — 2,05 × 1,35 м; до низу дещо звужується. Глибина — 3,11 м від вершини кургану; рівень фіксації в плані — 2,8 м, у профілі — 2,5 м. На дні ями, у південно-західній частині, на лівій скроні лежав череп дорослого, орієнтований тім'ям на захід, обличчям — на північ. Під череп заходила верхня частина плечової (?) кістки. Верхня частина ще одної плечової (?) кістки знайдена на відстані 0,15 м на схід від черепа. Жодних інших кісток, за винятком двох фрагментів ребер у похованні не знайдено. В 0,4 м на північний схід від черепа на боці лежав циліндричний кубок із ручкою-наліпом (посудина №) (рис. 1, 2).

Майже під центром кургану, на глибині 1,85 м від його вершини, у верхній частині первинного насипу, на дні стояла ще одна посудина (2) — кубок-черпак із сформованою із края вінець невеликою ручкою (рис. 1, 3). На відстані 2,8 м на схід від центра кургану, на глибині 2,25 м від вершини, виявлене кострище (об'єкт 2). Діаметр пропеченого ґрунту — 0,35 м. Окремі шматки деревного вугілля рознесені на відстань до 1 м.

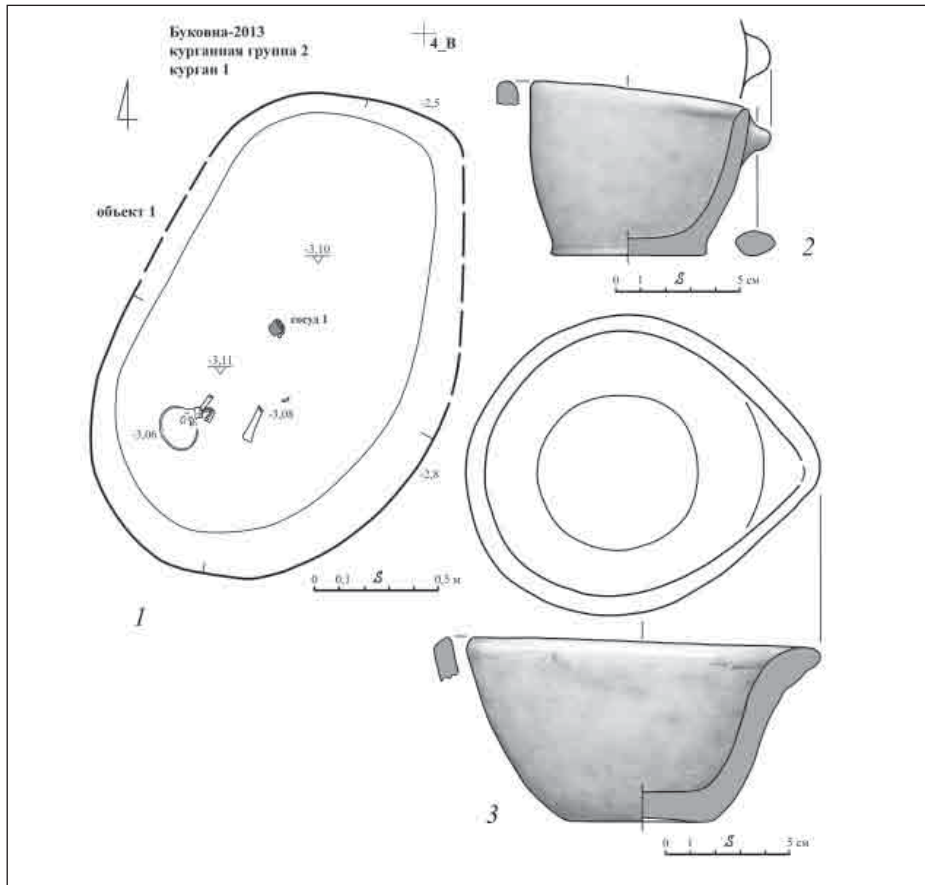

Рис. 1. Буківна. Курганна група 2, курган 1: 1 — об'єкт 1; 2 — посудина 1; 3 — посудина 2

Із насипу походять більше 1200 крем'яних виробів доби верхнього палеоліту, фінального палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи. Матеріали цих періодів виявлені також у шурфах неподалік від кургану, та на поверхні. Тому можна припустити, що в насип вони потрапили під час його спорудження разом із ґрунтом. Лише незначна частина крем'яних виробів може бути віднесена до рубежу середньої та пізньої бронзи та співставлена із часом спорудження кургану. Серед таких знахідок — заготовка

біфаса (вкладення серпа?), що була використана у якості ретушера (?) (визначення С.М. Разумова). Із південно-східної частини насипу походить невеликий фрагмент стінки посудини тшинецького типу із характерною домішкою перепаленого кременю та сланця у тісті.

Загалом, за керамікою курган може бути попередньо віднесений до завершального етапу епішнурового горизонту та початку формування комарівської культури ТКК та датований першою чвертю 2 тис. до н.е.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

М.Ю. Відейко, О.В. Маняка

РОЗВІДКИ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

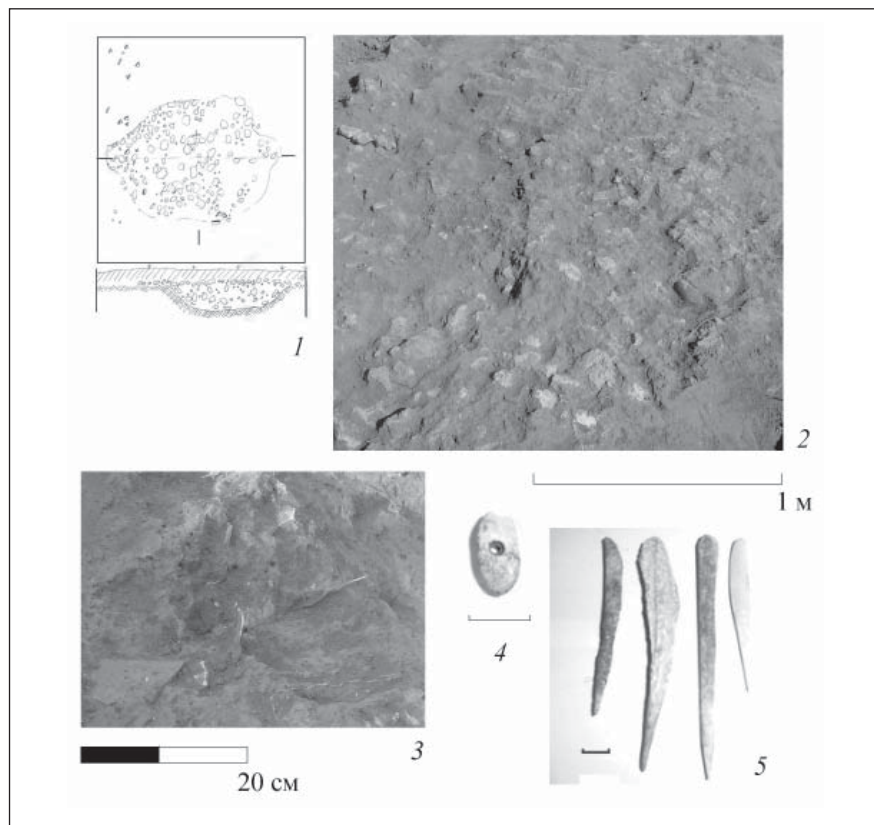

Рис. 1. Розвідки обласного археологічного музею 2013 р.: Медвин, центр. 1 — план та розріз ями 2; 2 — фрагмент верхньої частини заповнення ями 2; заповнення ями 1; 4—5 — знахідки з ями 1 — підвіска та кістяні проколки

Розвідки було проведено на території с. Медвин Богуславського р-ну Київської обл., звідки 2012 р. надійшли відомості про наявність у центральній частині села слідів поселення трипільської культури у вигляді скупчення обпаленої обмазки та численних фрагментів мальованого посуду кісток тварин. 2013 р. на місці знахідок

було закладено три шурфи, які виявили об'єкти трипільської культури у вигляді ям.

Те, що розвідкою минулого року визначено, як рештки житла, виявилось ямою, заповненою обмазкою, серед якої траплялися фрагменти кераміки, кістки тварин. Частина обмазки залягала над рівнем давньої поверхні

утворюючи скупчення понад 2 м у поперечнику. Під час досліджень встановлено, що обмазка є рештками спаленої будівлі, які залягають у хаотичному стані і переміщені сюди з іншого місця.

У місці, вказаному власниками садиби як скупчення кераміки, досліджено яму у вигляді «вісімки», частково заповнену обпаленою обмазкою, а частково — культурним шаром. У заповненні виявлено кілька сотень фрагментів кераміки, кісток тварин, а також антропоморфної пластики, знаряддя праці (в тому числі з кістки — чотири проколки, два уламки знарядь з кременю), глиняні жетони, мініатюрні керамічні посудини. На деяких фрагментах кераміки помітні сліди червоної вохри. Таку ж фарбу виявлено на одному із знайдених тут каменів із пласкою поверхнею.

Кераміка представлена кухонною та столовою (розписною) остання переважає кількісно. Мальований посуд виготовлено з різної глини. Частина — з білої, каолінітової, частину — з такої, що при випалі дає рожевий у зламі ко-

лір. Розпис типовий для канівської локально-хронологічної групи, окремі фрагменти з каолінітової глини за формою і розписом типові для томасівської групи, що в цілому дає підстави віднести пам'ятку в с. Медвин до етапу СІ трипільської культури. Виявлено також фрагменти мисок без декору, колір сірий та чорний, характерні для пам'яток коломишинського та лукашівського типів (група неорнаментовано-го посуду).

Антропоморфна пластика представлена фрагментами двох жіночих та чоловічої статуетки, два — невизначеної статі. Мініатюрний посуд — покришка, миска на ніжках, конічна миска. Унікальною є подвійна посудинка, від якої збереглася половинка із слідами вохри на внутрішній поверхні.

Склад знахідок в ямах та характер їх заповнення дає змогу припустити їх зв'язок з певними ритуалами, пов'язаними із «похованням» спалених жител. На разі лишається відкритим питання про розташування власне жител на медвинському поселенні.

І.А. Готун, О.М. Казимір, В.Ю. Непомящих

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НАВКОЛО ХОДОСІВКИ

Крім розкопок пам'яток, що вивчаються не перший рік, Північною експедицією ІА НАНУ продовжено обстеження площі Ходосівського археологічного комплексу і прилеглих територій; значна частина робіт викликана господарським освоєнням ділянок. У звітному сезоні дослідження зосереджено у північно-східній частині Ходосівської сільради за межами населеного пункту в урочищах Чумаків куток та Снігурове на межі з НПП «Голосіївський», вони фінансувались ОК СТ «Лугове».

У першому випадку додатково обстежено багатшарове селище Ходосівка-Чумаків куток. Пам'ятка відкрита у 2007 р. у ході розвідувальних робіт по створенню охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс». На її поверхні та у місці вибирання піску, у зрізі слабогумусованого шару потужністю до 0,40 м виявлено матеріали доби бронзи — раннього заліза та уламки кружального посуду козацьких часів. Роботи з більш поглибленого вивчення пункту продовжено у 2008 р. Тоді було зафіксовано досить

репрезентативний матеріал доби палеометалів, який крім масових знахідок включав індивідуальні, а також відзначено наявність кераміки доби Київської Русі.

Станом на період обстеження 2013 р. констатовано, що культурний шар на селищі сильно пошкоджений викорчовуванням дерев, землерийними та планувальними роботами, гідронамивом, уцілів місцями, знаходиться переважно під потужною піщаною засипкою, на частині площі перевідкладений; у той же час, не включена наявність уцілілої частини пам'ятки у підземних обсягових формах. У закладених шурфах і на поверхні зібрано уламки різночасової ліпної та гончарної кераміки, шматок кременю. У результаті робіт виділено територію пам'ятки та надано висновок щодо необхідності охоронних досліджень перед будь-якими роботами, пов'язаними із проникненням у товщу нашарувань (будівництво, прокладання мереж і комунікацій, висаджування дерев тощо).

Ще одна обстежена ділянка розташована в урочищах Чумаків куток — Снігурове. На пло-

щі останнього у 2007 р. на межі луку і лісових насаджень НПП «Голосіївський» після оранки було виявлено уламки керамічного посуду доби первісності, I тис., козацьких часів. До колекції взято досить численний матеріал: фрагменти посуду означених періодів, уламки виробів із гутного скла, округлобоке, посудиноподібне та асиметрично-біконічне керамічні пряслиця, фрагменти пісковикових точильних брусків, уламок пісковикових жорен. У 2008 р. на пам'ятці повторно зібрано досить представницьку колекцію уламків ліпного та кружального посуду, фрагменти кахель.

Оскільки на площі обстеженої у поточному сезоні ділянки культурних нашарувань не виявлено, при шурфуванні її у відслоненнях простежено наявність однорідного опідзоленого сірого та темно-сірого супіску потужністю до

0,40 м без включень, а сама ділянка займає територію між відомими пам'ятками, не потрапляючи до їх охоронних зон, суб'єкту господарювання надано висновок щодо можливості проведення земляних робіт із зобов'язанням зупинити їх подальше ведення у випадку виявлення знахідки археологічного або історичного характеру і повідомити протягом однієї доби відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території якого проводяться земляні роботи.

Паралельно з означеними дослідженнями зафіксовано руйнування земляними роботами селища Ходосівка-Березове і відзначено факт роздержавлення земель в зоні розташування поселень Ходосівка-Високе та Ходосівка-Снігурове, про що повідомлено органи охорони культурної спадщини.

*І.А. Готун, О.М. Казимір, Є.В. Синиця, В.Ю. Непомящих,
Ю.Г. Колосов, Д.О. Шахрай, Т.В. Лозниця, М.В. Квітницький*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КОЗАКІВ ЯР У ХОДОСІВЦІ

Північною експедицією ІА НАНУ проведено пам'яткоохоронні роботи на селищі в урочищі Козаків яр на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну і Підгірцівської — Обухівського у складі Ходосівського археологічного комплексу. В сезоні вони були зосереджені на території Ходосівської сільради, фінансувались О.В. Довгою і полягали у визначенні меж пам'ятки у зв'язку із запланованим використанням її площі для сільського господарства.

Означене селище відкрите у 1969 р. Р.С. Орловим, досліджувалось у 1972 р. О.В. Сухобоковим, у 1985, 1987—1989 рр. — В.О. Петрашенко (роботи проведені на значній площі у зв'язку з будівництвом дачного кооперативу і дороги), у 1996 р. — Р.М. Осадчим і О.В. Філюком, у 2000 р. обстежене Ю.І. Толкачовим. Згодом, у 2007, 2011 і 2012 рр. ділянки у його охоронній зоні у зв'язку з господарським освоєнням оглядалися Північною експедицією. За результатами вказаних досліджень пам'ятка постає як неординарне явище вітчизняної історії. Крім відчутного розширення ареалу волинцевських пунктів, що суттєво для вивчення старожитностей слов'ян на Дніпрі, тут здійснено спос-

тереження щодо аграрно-ремісничого характеру занять його мешканців, особливостей планіграфії і хронології селищ племен переддержавного періоду, специфіки економічної діяльності жителів. Знайдено на селищі і посуд пізньотрипільського та ранньозалізного часу, окремі уламки кераміки давньоруської доби. Репрезентативність отриманих у ході розкопок матеріалів послужила покладенню селища в основу низки фундаментальних досліджень, включенню до підручників для вишів.

У результаті робіт (загалом відкрито більше 120 м² на площі 8 га) встановлено, що культурний шар, складений сірим та коричневим суглинком різних відтінків потужністю від 0,4—0,5 м на плато до 2,0 м у місці переходу в схили розповсюджується по всій ділянці плато і втрачає свою інтенсивність у верхній частині схилів та зникає безпосередньо на останніх. У східній частині селища на зламі рельєфу потужність шару вища. Ймовірно, це викликано переміщенням ґрунту в ході багаторічної оранки. Констатовано наявність на пам'ятці слідів грабіжницьких пошуків артефактів із застосуванням металоскануючої апаратури. Ступінь їх задержаності вказує на тривалість означених дій.

Під час робіт зібрано значну кількість керамічного матеріалу та низку знахідок, які відносяться до категорії індивідуальних. Уламки кераміки, отримані як поверхневими зборами, так і шурфуванням, достатньо гомогенні: їх переважна більшість належить ліпним та ранньогончарним посудинам останньої чверті I тис.; одиничними екземплярами представлені посуд доби бронзи та давньоруський. Металеві вироби також відносяться здебільшого до останньої чверті I тис. Найбільш виразна знахідка — фрагментована бронзова лита сережка. Решта бронзових предметів (уламки верхнього щитка невеликої литої пальчастої фібули з циркульним орнаментом; браслета, кованого з дроту, бляшка, виплески) менш показові. Вироби із заліза представлені вузьколезовим наральником, клинками ножів тощо. Унікальною знахідкою є срібний дирхем.

Незважаючи на репрезентативність отриманих у ході робіт артефактів, основним результатом варто вважати не фіксацію неординарного матеріалу на селищі, а визначення меж останнього, що можна і необхідно враховувати при неминучому господарському освоєнні території: схили використовувати практично без обмежень, лише з проведенням обстеження у кожному конкретному випадку, на плато — здійснювати сільгоспроботи (що і робилось протягом тривалого часу) виключно з

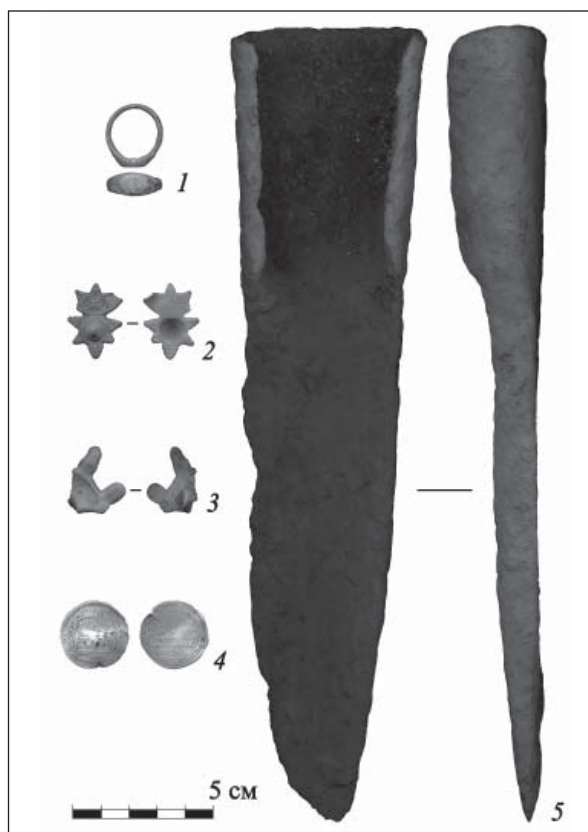

Рис. 1. Зразки індивідуальних знахідок з поселення

укладенням відповідного охоронного договору без права приватизації ділянок та зміни їх цільового призначення.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, М.О. Колибенко, М.О. Гунь

ВИВЧЕННЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Серед об'єктів досліджень Північної експедиції ІА НАНУ не перший рік основним виступає селище Ходосівка-Рославське давньоруського та монгольсько-литовського часу, доби неоліту і палеометалів. Роботи звітного року охопили 434 м², вони були зосереджені на північно-східному, дещо зниженому краї зайнятої пам'яткою дюни. За сезон вивчено 16 об'єктів періоду палеометалів та давньоруського і монгольсько-литовського часу; 12 із них репрезентовано невеликими, переважно округлими ямами діаметром 0,50—1,0 м з сіро-коричневим та темно-сірим супіщаним заповненням. Більшість із них належить до доби палеометалів та, найімовірніше, мала побутово-господарське призначення.

Середньовічною добою датується *об'єкт 74*, що читався в шарі як скупчення печини і темно-сірого супіску. Його розміри — близько 4,0 × 2,0 м, заповнення фіксувалось на глибині 0,20 м від рівня сучасної денної поверхні і мало потужність 0,20—0,40 м. У ньому траплялись уламки амфор і давньоруської гончарної кераміки. В північно-східній частині об'єкта на глибині 0,35—0,45 м від сучасної денної поверхні зафіксовані рештки горілої деревини, скоріш за все — дошок. Найімовірніше, у даному випадку простежено сліди наземної споруди з опалювальним пристроєм.

Найцікавішою в сезоні виявилась фіксація житла — *об'єкта 86*. За концентрацією матеріалу в місці його розташування можна констату-

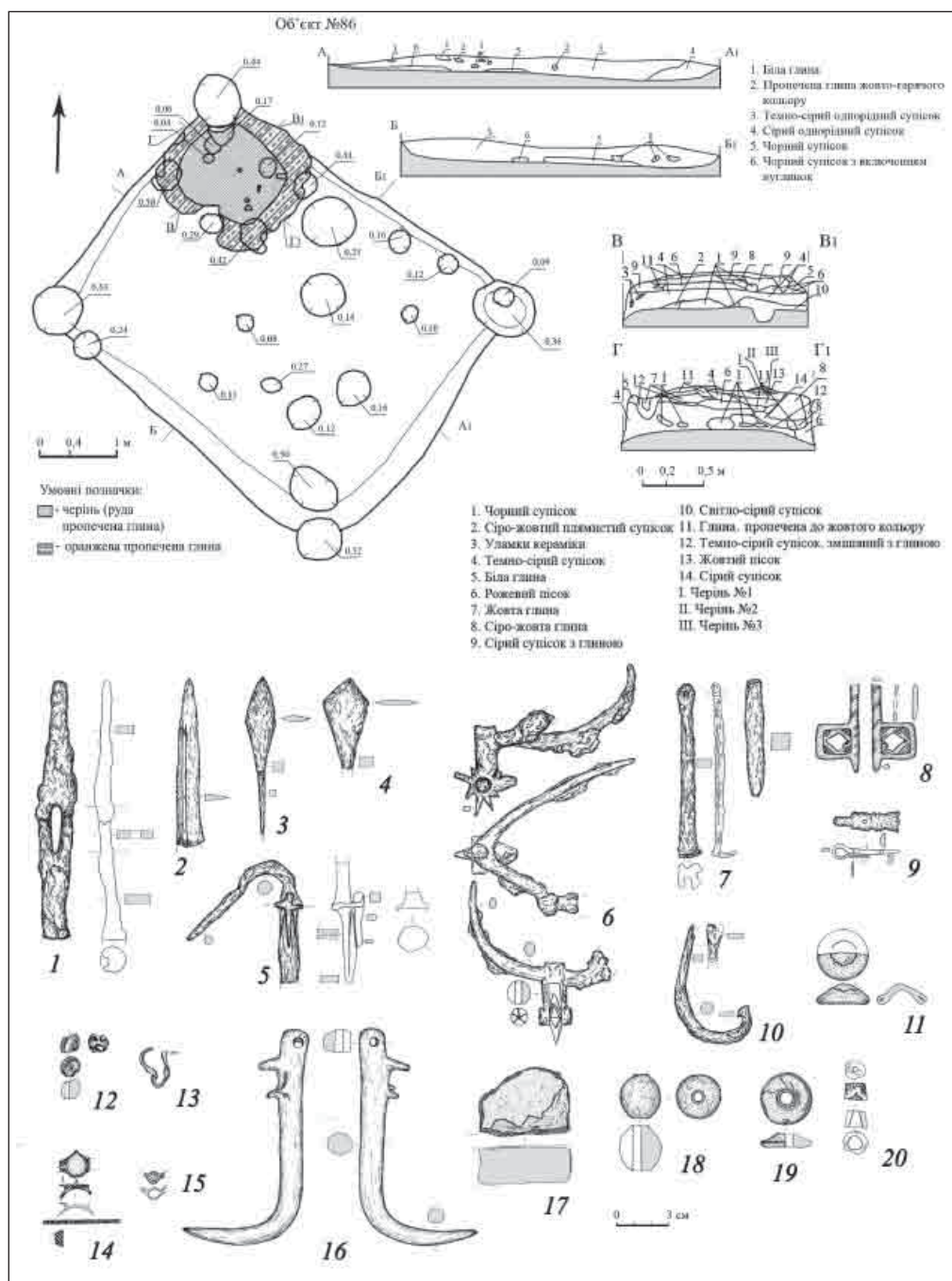

Рис. 1. План та розрізи об'єкта 86 та зразки індивідуальних знахідок з пам'ятки

вати, що заповнення розпочиналось одразу під шаром дерну, але його верхня частина злилася з культурним шаром, через що чітко межі споруди вдалося зафіксувати лише на рівні материка, на глибині 0,45—0,50 м від сучасної поверхні. Будівля розмірами 3,70 × 4,40 м підпрямокутна, зі спрямованими приблизно за сторонами світу заокругленими кутами була майже наземною, лише на 0,20—0,30 м заглиблюючись у материк. В її північному кутку, з боку схилу, розташована піч, спрямована челюстями на південь. Склепіння останньої знищене в давни-

ну, збереглися лише черинь та частина стінок. В південному та східному секторах будівлі розчищено численні ямки від нерухомих меблів. Вхід до споруди міг розташовуватись навпроти печі у південно-західній стіні, саме тут відсутні ямки у долівці, натомість простежене незначне заглиблення, заповнене шаром. Об'єкт заповнений темно-сірим супіском, аналогічним шару сектора. Над рівнем зачистки його плями фіксувались різного розміру шматки стін та склепіння печі. У центрі будівлі та біля печі на долівці залягав прошарок чорного супіску з включенням

вуглинок, сажі та попелу. В кутках споруди простежені стовпові ями, заповнені темно-сірим та сіро-коричневим супіском. Із заповнення споруди походить гончарна кераміка XII—XIII ст., у т. ч. неповний розвал невеликого горщика, розчищений у південній чверті. Серед індивідуальних знахідок привертають увагу уламок металевого дзеркала, половина бронзової привіски у вигляді ключа значних розмірів, щиток перся із втраченою вставкою. Попри нестабільній суспільно-політичній ситуації в часи існування об'єкта, він був не знищений, а залишений мешканцями в обстановці спокою.

З північного заходу, південного сходу та сходу біля споруди розчищено заповнені темно-сірим супіском три синхронні ями, дві з яких округлі, діаметром близько метра, одна овальна, розмірами 0,70 × 1,70 м, витягнута з північ-

ного заходу на південний схід. Очевидно, вони використовувались мешканцями даного об'єкта у господарстві чи побуті.

Найімовірніше, з житлом пов'язаний і об'єкт 80, розташований за три метри на схід від останнього. Це підпрямокутна в плані споруда розмірами 2,10 × 2,30 м, спрямована кутами по сторонах світу з незначним відхиленням. Її заповнення одношарове — темно-сірий однорідний супісок, що переходить в материк без чітко вираженої межі.

До колекції крім кераміки, серед якої значна частина вкрита поливою чи має її краплі та смуги, взято численний побутовий інвентар, прикраси, предмети озброєння.

Крім розкопок у звітному сезоні проведено роботи по встановленню меж селища на півдні та заході.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, П.О. Нетьосов

ГОРОДИЩЕ У ВІТІ-ПОШТОВІЙ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ 2013 р.

Північною експедицією ІА НАНУ проведено розвідкові роботи на давньоруському городищі у с. Віта-Поштова у зв'язку із втілюваним Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель» проектом музеєфікації довготривалої вогневої споруди періоду II Світової війни, врізаної в пагорб під дитинцем городища.

Пам'ятка займає важливе стратегічне положення, розташовуючись на панівному узвишші лівого, східного берега р. Віта при впадінні до неї струмка в уроч. «Мочи хвіст» і контролюючи шлях на Васильків та далі на південний захід. Насип на «городку» в уроч. «Звіринець» описано у 1912 р. Л.П. Добровольським. Відзначено утворені валами і ровами додаткові підковоподібні укріплення з двох боків від пункту та Вітянсько-Бобрицький зміювий вал вздовж Віти. Констатовано наявність у лісі біля городища курганного могильника площею 5—7 десятин. Пам'ятку віднесено до часів Київської Русі й ототожнено з літописним Звенигородом Київським (рис. 1, 1). У 1950 р. після незначних за обсягом робіт на городищі П.О. Раппопортом було опубліковано його план і відзначено наявність двох ліній валів — місцями виправлених і підсиплених складок рельєфу, прилеглих до дитинця з північного сходу (рис. 1, 2). Дослідник констатував природне походження і підвищень

по периметру «городка» з насипанням валу у його північно-східній частині. На пам'ятці відзначено наявність двох шарів загальною потужністю 1,2—1,5 м: нижнього, сірувато-рудого, з матеріалом X — поч. XI ст. і верхнього, майже чорного, з керамікою XII—XIII ст.

У зайнятий давньоруськими укріпленнями пагорб у 1930 р. було врізано ДВС №179 Київського укріпрайону — систему підземних галерей з одним бойовим оголовком на три станкових кулемети, який забезпечував захист при влученні 155 мм снаряда або 100 кг авіабомби. Фортифікаційна термінологія такий тип укріплень класифікує як «мінну групу» або «міну» (від фр. «mine» — шахта). На міні №179 КиУР — одній з перших експериментальних споруд цього типу в СРСР випробувано технологію будівництва, конструкцію і внутрішнє обладнання системи життєзабезпечення гарнізону. Довжина її підземних галерей — 227 м, глибина залягання — 8 м (рис. 1, 3, 4). Споруда розрахована на 11 чол. гарнізону та 35 чол. особового складу спостережного пункту (не був збудований). У 1941 р. топографічно вище ДВС розмішувалась радянська артилерійська батарея, по валу городища було прокладено траншеї.

Музеєфікація ДВС передбачала не лише надання спеціального охоронного статусу, а

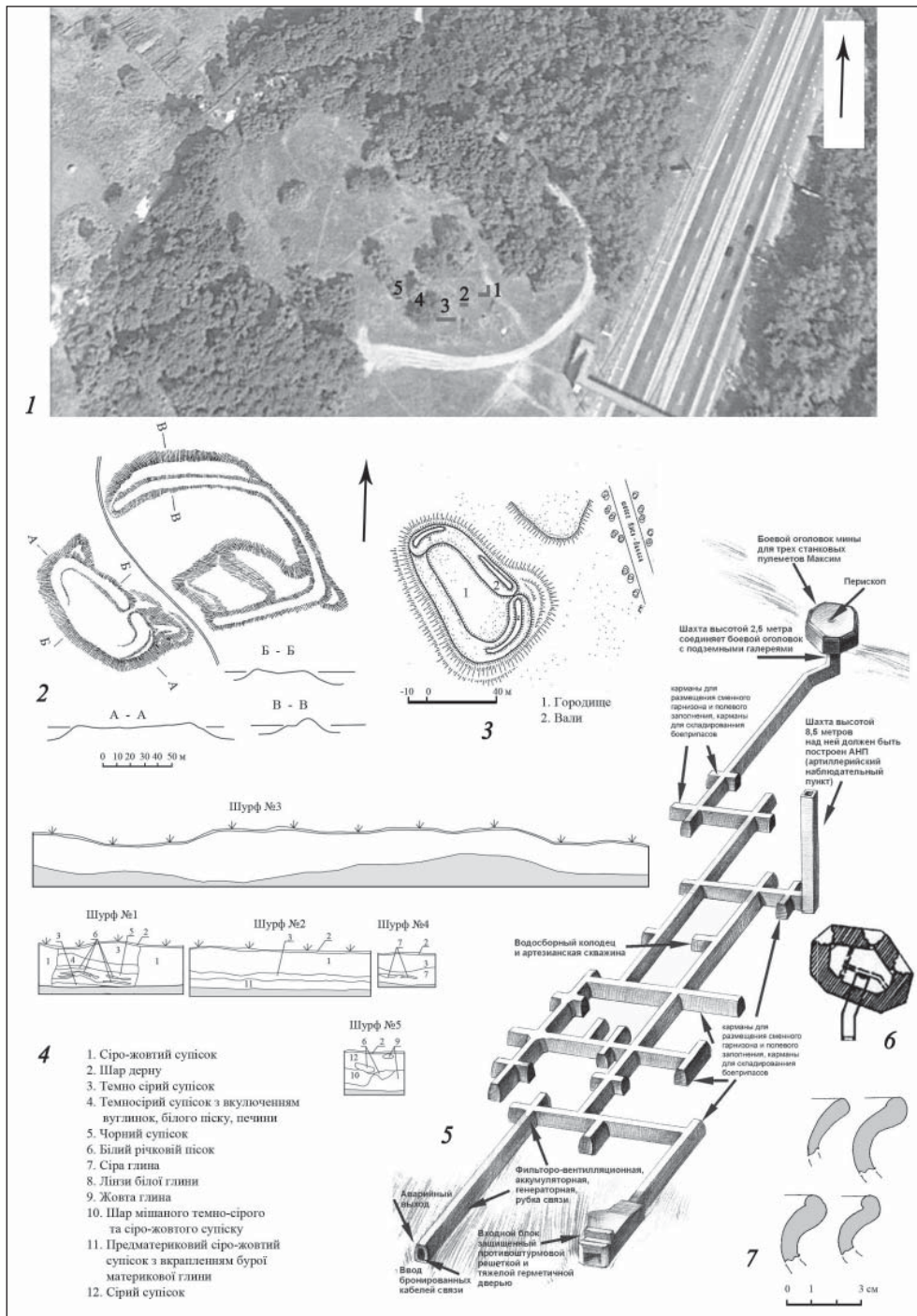

Рис. 1. Космоснімок території городища у Віті Поштовій з позначенням «шурфів» — розчищених окопів Другої світової війни (1), план його укріплень за П.О. Раппопортом (2), схема ДВС №179 за А.В. Куликом (3) та схема його бойового каземату за А.Г. Кузком (4) із сайту МАДФ «Цитадель», стратиграфія стінок шурфів (5) та типи вінець давньоруських горщиків з пам'ятки (6)

й реставрацію самого об'єкту та приведення прилеглої території в стан, близький до ситуації 1941 р., у т. ч. відновлення окопів, ходів сполучення. Відповідно, означені роботи здійснено під наглядом археологів. Останній полягав у фіксації виявлених знахідок та стратиграфії стінок земляних споруд польового заповнення (рис. 1, 5). Уламки гончарного посуду із

перевідкладених нашарувань (рис. 1, 6), зібрані при розчистці замитих стрілецьких ячійок і ходу сполучення на майданчику городища та основного і запасного входів до ДВС за своєю хронологією загалом відповідають виявленим раніше матеріалам. Стосовно стратиграфії — у південно-західній та південній частині городища, на його майданчику та схилах про-

стежено шар темно-сірого та сіро-жовтого суглинку — результат замивання земляних споруд польового заповнення, а також поєднання вказаних шарів з чергуванням суглинистих і супіщаних прошарків чорного, темно-сірого, жовтого та білого кольорів — залишків валу давньоруського часу. Планіграфічні спостереження дозволяють висловити припущення, що вал був споруджений і по південній кром-

ці майданчика, але згодом його знівельовано, найімовірніше — у період Другої світової війни для кращого огляду і влаштування сектору обстрілу.

Тисячолітня історія захисту столиці, виражена різночасовими фортифікаційними спорудами в даному пункті спонукає до постановки питання щодо створення на базі цих пам'яток історико-культурного заповідника.

*О.М. Казимір, І.А. Готун, В.Ю. Непомящих, Р.М. Осадчий, Ю.Г. Колосов,
Д.О. Шахрай, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця, Ю.О. Грицик, М.С. Осипенко*

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ РОЗКОПКИ У СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

Борщягівський загін Північної експедиції ІА НАНУ за підтримки І.В. Ткаченко, Д.О. Мяслик, О.П. Чижевського у зв'язку з господарським освоєнням території продовжив охоронні розкопки селищ на правому березі ставка №10 на р. Нивка по вул. Васнецова в с. С. Борщягівка. Вивчено 0,15 га та 0,10 га на розкопі І, розпочато роботи на розкопі ІІІ. Отримано представницьку колекцію уламків посуду, побутового інвентарю, предметів озброєння, прикрас, досліджено низку об'єктів. Основний горизонт пам'ятки відноситься до часів Київської Русі, виявлено залишки споруд і знахідки софіївського типу, доби палеометалів, зібрано неолітичний крем'яний інвентар та поодинокі артефакти І тис. і козацького періоду (рис. 1).

На розкопі І відкрито 2.311 м², ще 194 м² припадає на яр, нещодавно засипаний будівельним сміттям. Тут вивчено 56 об'єктів (56—110).

Привертає увагу житло — *об'єкт 71*. На відміну від об'єктів 18 та 50, які загинули в пожежі, дана споруда, схоже, була залишена давнім населенням. Її заглиблена частина розмірами 4,80 × 3,68 м підпрямокутна, витягнута з північного заходу на південний схід, зорієнтована кутами приблизно за сторонами світу, сягала глибини 0,60 м від сучасної поверхні (на 0,36—0,45 м заходила в материк). Заповнена темно-сірим супіском з включенням давньоруських керамічних та речових знахідок. До північно-західної стіни прилягало похиле заглиблення, ймовірно утворене при зведенні будівлі, з південного сходу простежено пандус входу витягнутої підпрямокутної форми розмірами 1,60 ×

0,70 м. У північно-східному куті знаходились залишки збереженої у висоту на 0,42 м спрямованої челюстями до входу глинобитної печі неправильної підквадратної форми розмірами 1,20 × 1,40 м, складеної на дерев'яному каркасі (наявні ямки від кілків) на підсипці з материкової породи. Черинь налічував 6 шарів, стінки вціліли у тильній та східній частині і лише на рівні верхнього шару череня. У центрі споруди на дні зафіксовано скупчення вугликів та печини. У південно-західному куті на рівні материка розчищено неправильно-круглу в плані яму глибиною 0,84 м від рівня фіксації зі світло-коричневим супіщаним заповненням, що утримувало ручку ліпної посудини та кілька уламків гончарних стінок.

Об'єкт 100 виявлений у вигляді темно-сірого 10—20-сантиметрового пласту на поверхні материка. Пляма його заповнення неправильно-прямокутна, 3,60 × 4,80 м, витягнута з північного сходу на південний захід, зорієнтована кутами приблизно за осями сторін світу. Нашарування із заходу оточені ямами від стовпів — основою наземної конструкції споруди. У північно-західній частині об'єкта простежено залишки складеного на дерев'яному каркасі (розчищено ямки від кілочків) опалювального чи теплотехнічного пристрою у вигляді шару глини на піщаній підсипці. Він відчутно пропечений, вимощений уламками гончарних посудин давньоруського часу. У внутрішньому контурі об'єкта вивчено кілька синхронних споруді ям, зібрано масовий матеріал та шиферні прясельця,

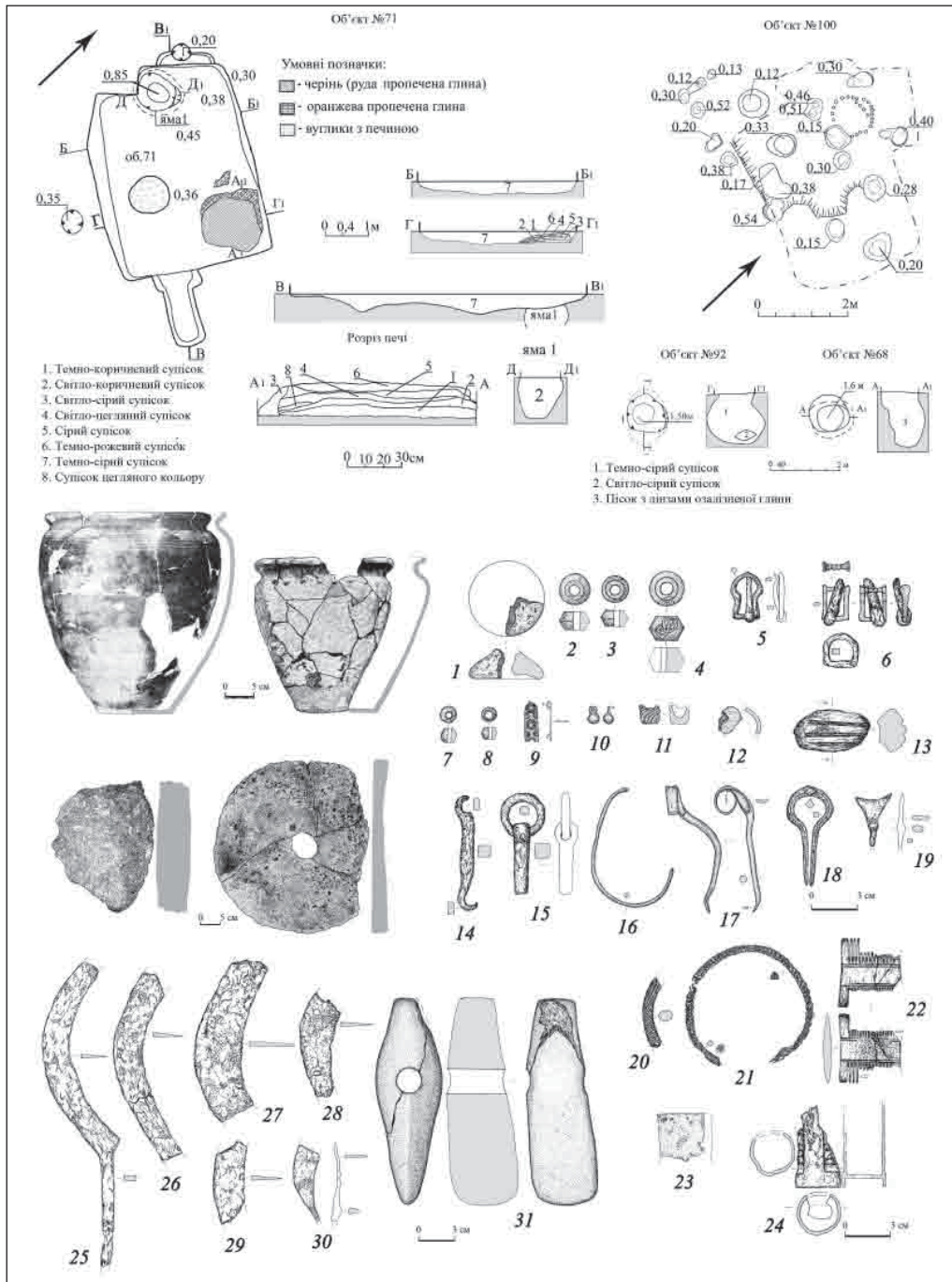

Рис. 1. Плани та розрізи об'єктів 71, 100, 92, 68, зразки кухонних горщиків та уламків жорен і приклади індивідуальних знахідок з поселення в Софіївській Борщагівці

одне з яких — з графіті, залізний ніж, кістяне ложило, точильний камінь. За відсутності у об'єкті та навколо слідів певного ремесла можна припустити використання цієї споруди у господарстві чи побуті.

Два об'єкти призначались для зберігання припасів. **Об'єкт 92** з побіленими вапном (?) стінками заповнений темно-сірим супіском з гончарною керамікою, кістками тварин, уламками скляних браслетів, шиферним прясельцем. Споруда грушоподібна, її глибина —

1,60 м від рівня материка. **Об'єкт 68** — неправильно-циліндричний, з підб'єм, діаметром 1,00—1,25 м, глибиною 1,60 м. Мав піщане заповнення, що також утримувало керамічні та речові знахідки.

На розкопі III розпочато роботи на площі близько 150 м², зібрано речові знахідки і кераміку переважно доби Київської Русі, досліджено 4 об'єкти (ще 4 зафіксовано на рівні плям заповнення), але через організаційні негаразди подальші роботи перенесено на наступні сезони.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФАСТІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2013 р. Фастівською археологічною експедицією (ФАЕ) були продовжені дослідження пам'яток тшинецького культурного кола (ТКК) у Фастівському та Макарівському р-нах Київській обл.

У Фастівському р-ні були обстежені пам'ятки доби бронзи біля сіл Кошіївка, Малополовецьке та Яхни. Разом із співробітниками Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини (Ю.І. Толкачов, О.В. Бряк) зафіксовано факт руйнування культурного шару пос. Малополовецьке-2 на площі близько 50 м² внаслідок проведення землерийних робіт по укріпленню дамби.

У Макарівському р-ні була обстежена ділянка, на якій у 2012 р. пошуковцями Українського благодійного фонду «Пам'ять» (О.В. Остапенко, В.П. Остролуцький, С.І. Тіщенко) було знайдено та передано до Боярського державного краєзнавчого музею скарб бронзових виробів.

Пам'ятка розташована в 0,5 км на південний схід від с. Черногородка, на краю борової

тераси лівого берега р. Унава. Отримала назву Черногородка-2.

До складу скарба входили 9 речей: 2 браслети, 2 окуляроподібні спіральні підвіски, 2 спіральні підвіски типу Лубна, 3 пластинчасті бритви. Речі лежали у тюльпаноподібній посудині. Поряд знайдений чашеподібний кубок, який, ймовірно, був використаний у якості кришки. Скарб може бути віднесений до комарівської культури ТКК та, попередньо, датований XIII ст. до н.е.

Посудина 1 — горщик тюльпаноподібної форми (рис. 1, 10). Вінця не збереглися. Денце плоске, зсередини — випукле; має зовні слабо виражені закраїни. Тісто з домішкою крупної жорстви. Колір зовнішньої поверхні бурий, зсередини — темносірий, на зламі — чорний. Поверхні шерехато-загладжені, бугристі. Горщик зберігся на висоту 140 мм. Діаметр у місці зламу — 89 × 94 мм, діаметр денця — 90 мм, придонної частини — 87 мм, корпусу — 136 мм. Товщина стінок — 5,5–8 мм.

Посудина 2 — кубок у вигляді невеликої відкритої чаші (рис. 1, 11). Вінця плавно відігнуті, заокруглені. Корпус ребристий. Денце плоске, зсередини увігнуте. Тісто із домішкою дрібної жорстви, піску. Колір зовні — бурий, зсередини — чорний. Поверхня ангобована, загладжена. Діаметр вінець — 110–112 мм, шийки — 102 мм, корпусу — 104 мм, денця — 41 × 40 мм. Висота посудини — 70 мм, нижньої частини — 50 мм. Товщина вінець — 5–5,5 мм, шийки — 5,5–5,5 мм, нижньої частини — 7–8 мм, придонної частини — до 12 мм, денця — 11 мм.

Браслет 1, круглий цільнолитий, овальний у перетині (рис. 1, 9). Діаметр 80 × 78 мм. Діаметр перетину — 7,3 × 5,3 — 7,2 × 5,7 мм.

Браслет 2, круглий, у 1,1 оберти, сегментовидний у перетині (рис. 1, 5). Діаметр 71 × 67 мм. Діаметр перетину — 5,3 × 4,5, на кінцях — 4 × 2,5 та 3 × 2,2 мм.

Спіральні підвіски лубенського типу (рис. 1, 1–2). Розміри — 40 × 34 та 43 × 37 мм відповідно. Товщина проволочки — до 2 мм.

Двоспіральні підвіски з петельчатим гачком (рис. 1, 3–4). Розміри — 59 × 34 та 57 × 36 мм відповідно. Діаметри шітків — 28 мм. Товщина проволочки — до 2 мм. Зовні на крюку другої підвіски — насічки.

Бронзові пластини-бритви (рис. 1, 6–8). Розміри — 120 × 19, 98 × 15, 83 × 15,5 мм. Тов-

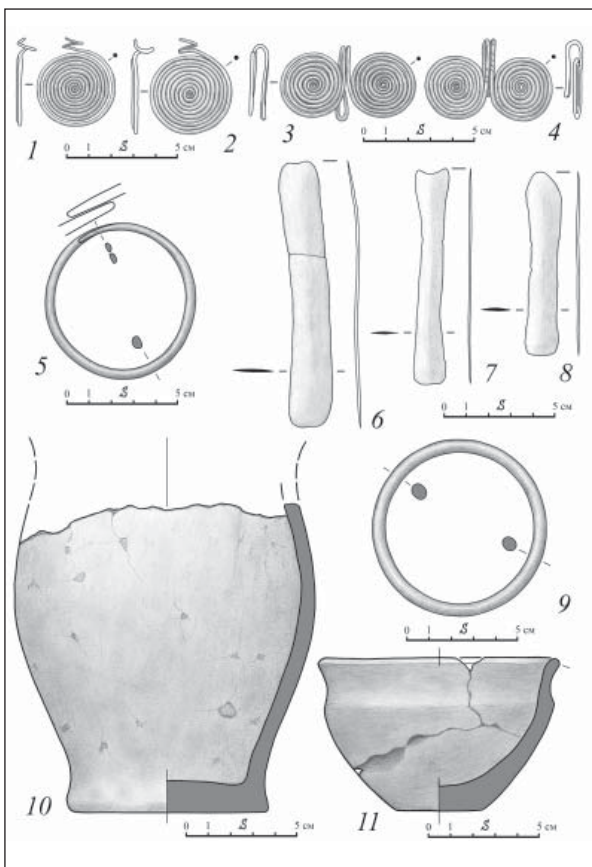

Рис. 1. Черногородка-2. Скарб 2012 р.

щина найбільшої — до 1,5 мм, інших двох — до 1,2 мм. Найбільша бритва зламана в давнину.

Місце знахідки скарбу було оглянуте та прошурфоване. Із шару походять фрагменти посуду пізньососницького (лебедівського) та милоградського типів, залізні шлаки. Посуд лебедівського типу прикрашений «перлинами» під вінцями, наліпними валиками та борозчатим орнаментом. Знайдені також фрагмент масивного пряслиця із жорствою у тісті,

прикрашеного концентричною бороздкою, та кінцевий скребок на пластинчастому відщепі з канівського кременя (визначення С.М. Разумова). Жодної кальцинованої кістки ні у посудині, ні в шарі не зафіксовано. Будь-які вказівки на зруйноване тілопокладення також відсутні. Шар пам'ятки повністю поселенський, що дозволяє інтерпретувати знахідки у посудині саме як скарб, а не як зруйноване поховання.

В.Ю. Непомящих

НАУКОВО-РЯТІВНІ РОБОТИ В с. БІЛОГОРОДКА

В червні 2013 р. в адміністративних межах с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. було проведено науково-дослідні роботи. Метою робіт були пам'яткоохоронні наукові дослідження (розвідки) для підтвердження наявності культурного шару та уточнення меж вже відомих археологічних пам'яток для нанесення їх на карту схему села з подальшим затвердженням генерального плану.

Силами Білогородської експедиції було обстежено територію окольного міста літописного Білгорода. Це малодосліджена частини давньоруського міста зараз сильно забудована. Зібрано підйомний матеріал. Виявлені знахідки репрезентовані фрагментами вінець, стінок та донець гончарного посуду давньоруського часу (XI — першої половини XIII ст.) та пізньосередньовічним часом (XVI—XVIII ст.). Матеріал розповсюджується не по всій території окольного міста, здебільшого зосереджений в його центральній частині та на західних ділянках, що являють собою мисові виступи, розділені глибокими ярами та балками.

Обстежено багатшарову пам'ятку в уроч. Руга, яку відкрито у 1981 р. Р.В. Терпиловським та В.Д. Бараном. Її місце розташування в долині обводненої балки, що розтинає правий корінний берег р. Ірпінь, на південно-східній околиці села, на мису. Зараз ця ділянка являє собою трикутну в плані форму із розмірами сторін 100 × 120 × 150 м. Поверхня сильно задернована. Обстежено поселення XI—XII ст., що розташовується в південно-східній околиці села, в уроч. Руга. Наявний археологічний матеріал давньоруського часу, а також виявлені

поодинокі знахідки ліпної кераміки (доби бронзи). Знахідки фіксуються за 300 м від ґрунтової дороги у напрямку із заходу на схід, на підвищенні між двох балок урочища, де простягається далі на схід на 500—700 м.

Поселення давньоруського часу XII—XIII ст. Відкрите вперше у 1981 р., знаходиться на лівому березі р. Бочанки. Зафіксовано сліди руйнування тераси ерозією лівого берега річки. Наявний археологічний матеріал свідчить про існування багатшарового поселення, який репрезентований знахідками Київської культури, давньоруського часу, а також зустрічаються фрагменти стінок ліпних горщиків доби бронзи (?) та скіфського часу. Приблизні межі пам'ятки сягають 500 × 100 м.

Багатшарове поселення в уроч. Дот на північно-західній околиці села. Відкрили пам'ятку співробітники Інститут археології у 1979 р. С.О. Біляєва, Н.В. Блажевич. Площа пам'ятки 180 × 80 м. Займає південний край видовженого пагорба, обмеженого із західного боку заплавою р. Ірпінь, з південного та південно-східного — ставками, а з північно-східного та північного боків — долинами струмків. Більша частина території пам'ятки вкрита лісом. Південна частина пам'ятки була перепланована перед війною для будівництва доту. Культурний шар перевідкладений, археологічний матеріал репрезентований фрагментами стінок гончарного посуду давньоруського часу.

Приблизно за 300 м від вищезгаданого пункту в південному напрямку розташовується ще одна пам'ятка археології. Основна площа, яку вона займає використовується під городину.

Виявлено фрагменти ліпного посуду (доби бронзи?), кістки тварин, вуглики та печину.

Багатошарове поселення на відстані 0,5 км від центра села в південно-західному напрямку, на городах вул. Зелена та Набережна (уроч. Зайцівське). Поселення багатошарове, матеріал репрезентований фрагментами стінок ліпних посудин доби бронзи, фрагментами гончарних посудин давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Територія пам'ятки займає 100 × 200 м. Далі в північно-східному напрямку розташовуються городи, вони знаходяться на лівому березі р. Бочанки. Тут обстежено археологічну пам'ятку площею 100 × 350 м. Матеріал репрезентований уламками ліпного посуду доби бронзи та великої кількості знахідок давньоруського часу XII—XIII ст., фрагментами жорен, печини, пірофілітового сланцю із слідами обробки та кісток тварин. Більша частина площі пам'ятки не розорюється, тому сильно задернована.

Було обстежено зони, що підлягають археологічному контролю, зокрема, на території навколо струмка між с. Білогородка та с. Шевченкове. Поселення вперше досліджене В.К. Козюбою у 2001 р. У 2013 р. вдалося простежити межі розповсюдження археологічного матеріалу. Поблизу високовольтної ЛЕП №57 в південному напрямку 150—170 м, виявлено під-

йомний матеріал: фрагменти стінок ліпної кераміки доби бронзи. Через кожні 30—50 м у східному напрямку було простежено розповсюдження матеріалу доби бронзи, що знаходиться на відрізку довжиною 600—700 м. Друге поселення розташовується навпроти вище описаного через річку з південно-східного боку на лівому березі. Матеріал репрезентований фрагментами стінок ліпної кераміки доби бронзи. Пам'ятка займає площу 150—200 × 50—75 м.

Під час уточнення меж поселення доби бронзи, що простягається вздовж ЛЕП, в місці де ґрунтова дорога простягається від мережі електропередачі в північному напрямку навколо поля, на ділянці що має сильне пониження зафіксовано підйомний матеріал, який репрезентований фрагментами стінок, вінець гончарних горщиків давньоруського часу. Крім того знайдено бронзове поясне кільце. Зустрічаються поодинокі уламки ліпної кераміки доби бронзи. Площа на якій виявлено матеріал становить 100 × 200 м, з півночі поле оминає ґрунтова дорога, розташовується житлова забудова. Із східного боку в 50 м від поля, обводнена балка та смуга засаджень листвяних дерев, за якими розташовується житлова забудова, з півдня ґрунтова дорога та ЛЕП, а з заходу поле та підвищення ділянки. Таким чином, виявлено поселення давньоруського часу (XII ст.).

А.В. Петраускас, І.А. Готун, Л.В. Сергійчук

ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО РЖИЩЕВА

Археологічні роботи у м. Ржищеві та на його околицях проводились неодноразово і пов'язані, передусім, з іменами В.В. Хвойки і В.Є. Козловської, які вивчали пам'ятки доби первісності та рубежу нової ери. Середньовічні старожитності міста — літописного Івана і давньоруського пункту в уроч. Монастирок досліджували у 1960—1969 рр. В.К. Гончаров, а у 1982—1983 рр. — П.П. Толочко і Н.В. Блажевич. Іван у 1240 р. був знищений, але джерела свідчать про існування у Ржищеві ще одного укріпленого осередку: в акті 1588 р. частина міста фігурує під назвою «Городище», сам пункт в цей період названий містечком, Еріх

Лясота згадував його як «укріплене містечко і замок», а Г.Л. де Боплан міську фортецю розмістив на карті України. Свого часу висловлено припущення щодо локалізації цього пункту в уроч. «Старе Містечко» на пагорбі над Дніпром висотою 30 м і площею 500 × 250 м у північній частині міста, але висновок щодо існування фортеці XVII ст. було зроблено на підставі наявності у пагорба крутих схилів та фіксації уламків посуду XVIII—XIX ст. на пляжі під горою. Тому питання із замком на карті Г.Л. де Боплана залишалось відкритим, і у звітному сезоні з ініціативи одного зі співавторів, директора Ржищівського археолого-

Рис. 1. Ржищівський замок на фрагменті карти Г.Л. де Боплана 1650 р. (1), частині аерофотознімка 1943 р. (2), сучасній топографічній карті міста (3) та залишки валів на вул. Запорізька (4)

краєзнавчого музею, на кошти Управління культури, національностей і релігій Київської облдержадміністрації Ржищівським загоном Північної експедиції ІА НАНУ проведені розвідкові роботи в центральній та північній частині міста на правому березі р. Леглич.

Складений Г.Л. де Бопланом у 1650 р. план замку (рис. 1, 1) досить схематичний і не може бути співвіднесений із сучасними картами та місцевістю. Порівняння його з реаліями з урахуванням розташування відносно русел Дніпра й Леглича попередньо дозволило локалізувати розташування укріплень на підвищенні корінного правого берега Дніпра, обмеженому з північного сходу Канівським водосховищем, з південного заходу — струмком Маківка, з півдня й південного сходу — Легличем. Вказана територія повністю зайнята комунальними підприємствами та приватними садибами. Придатні для візуального обстеження вільні ділянки практично відсутні. Шурфування дуже ускладнене через щільність забудови, воно проведене на північно-східній околиці міста поблизу берегового схилу, на північно-східному краї вказаної вище ділянки та між садибами 59 і 61 по вул. Запорізькій. Всього закладено 50 шурфів. На ділянці, яка прилягає до замку за Г.Л. де Бопланом виявлено чис-

ленні знахідки фрагментів гончарного посуду XVII—XVIII ст., що відповідає часу функціонування оборонної споруди.

Для пошуку ймовірних залишків замку проаналізовано доступний картографічний матеріал локалізованої території. На аерофотознімку 1943 р. (за консультацію та допомогу у пошуку цього джерела автори щиро вдячні В.К. Козюбі) та на детальному плані міста масштабу 1 : 2000 на південно-західній частині обстежуваної ділянки наявне валоподібне підвищення зі слідами ровоподібних западин з північно-східного та північно-західного боку (рис. 1, 2, 3). У плані залишки валів перетинаються під прямим кутом і з півночі у місці перетину мають валоподібний виступ з помітними залишками рову з північного боку. За сприяння викладача ржищівського індустріально-педагогічного технікуму О.Л. Предаченко (маючи нагоду, автори висловлюють йому вдячність за допомогу) залишки оборонних споруд з народною назвою «Козацький вал» локалізовано на місці (рис. 1, 4). Загальна довжина уцілілих на сьогодні фортифікацій становить 140 м, довжина виступу — 15 м, максимальна висота — 6,5 м, глибина рову у доступній для обстеження частині — 1 м. Зараз вал слугує межею між 14 садибами по вулиці Запорізька.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА

У 2003 р. на південно-східній околиці м. Переяслава-Хмельницького виявлено новий ґрунтовий могильник періоду України-Руси, який знаходиться на південній околиці мікрорайону Підварки (вул. Музейна). Розміщується він на краю плато лесової тераси лівого берега р. Трубіж, за 1,5 км на схід від дитинця Переяслава Руського. Протягом 2004—2005, 2007, 2011 рр. розкопками Переяславської постійнодіючої археологічної експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та Інституту археології НАН України на території ґрунтового могильника проводилися рятівні археологічні розкопки. У ході цих досліджень на площі 8338 м² було відкрито 76 поховань та ритуальний комплекс із двох вогнищ (рис. 1, 1). Могильник датується кінця XI — початку XIII ст.

У 2013 р. археологічна експедиція Інституту археології продовжила дослідження давньоруського ґрунтового могильника. Необхідність проведення розкопок обумовлювалась розширенням кар'єру по виборці глини для потреб місцевого цегельного заводу.

Розкоп, розміром 50 × 23 м, було закладено у південно-східній частині могильника, за 15 м на південь від розкопу 2004 р. (рис. 1, 1). Стратиграфія ґрунтових нашарувань така ж як і на попередніх ділянках. Під чорноземним шаром (0,4 м) до глибини 1,0 м залягав темносірий гумусований суглинок, що перекривав суглинок світлого сіро-жовтого кольору, нижче якого з глибини 2,0 м починався материковий лес.

Розкопками 2013 р. відкрито 17 поховань (76—92), що залягали в нижній частині чорноземного суглинку на глибині 0,6—0,9 м від сучасної поверхні могильника. Поховальні ями мали підпрямокутну форму, здебільшого із заокругленими кутами та рівним дном. У деяких похованнях за залишками трухлої деревини зафіксовано рештки поховальних конструкцій.

Орієнтація поховань західна з відхиленнями на північ чи південь, відповідно до сезону

захоронення. На захід орієнтовано 10 кістяків, південний захід — 4, північний захід — 3.

Всі дослідженні кістяки лежали випростано на спині. Положення рук різноманітне. У шести похованнях обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на грудях, трьох випадках — на животі. У чотирьох випадках простежено положення однієї руки на грудях іншої — на тазових кістках. В одному випадку кисті рук лежать біля ключиць, ще в одному — руки витягнуті вздовж тулуба.

Спостерігається не дуже чітка система розташування поховань рядами по лінії південь—північ, тобто паралельно до берегової лінії р. Трубіж. Відстань між рядами складає від 4 до 8 м, між похованнями в рядах — від 1,0—1,5 до 6,0—7,0 м. Жодне з поховань не перекривалося іншим, що може свідчити про наявність зовнішніх ознак над захороненнями на час його функціонування.

При розчистці поховання 76 між п'ятим та шостим хребцем, виявлено вістря залізної стріли, довжиною близько 6 см, кінцем направленої вглиб кістяка (рис. 1, 2). Це свідчить про загибель особи під час військової сутички. Ще в одному похованні (87) біля правої стегнової кістки виявлено залізного ножа (рис. 1, 3).

У кількох похованнях збереглися залишки одягу у вигляді фрагментів тканин, бронзові гудзики, скляні намистини, за якими можливо простежити окремі деталі костюма. У заповненні двох поховальних ям знайдено уламки давньоруського посуду, що підтверджують попереднє датування могильника кінцем XI — початком XIII ст.

У подальшому перед проведенням будь-яких земляних робіт в межах ґрунтового могильника давньоруської доби необхідно обов'язково провести археологічні дослідження на даній території. У ході подальшого вивчення могильника буде можливим уточнити його межі та отримати нові дані про поховальний обряд переяславської громади кінця XI — початку XIII ст.

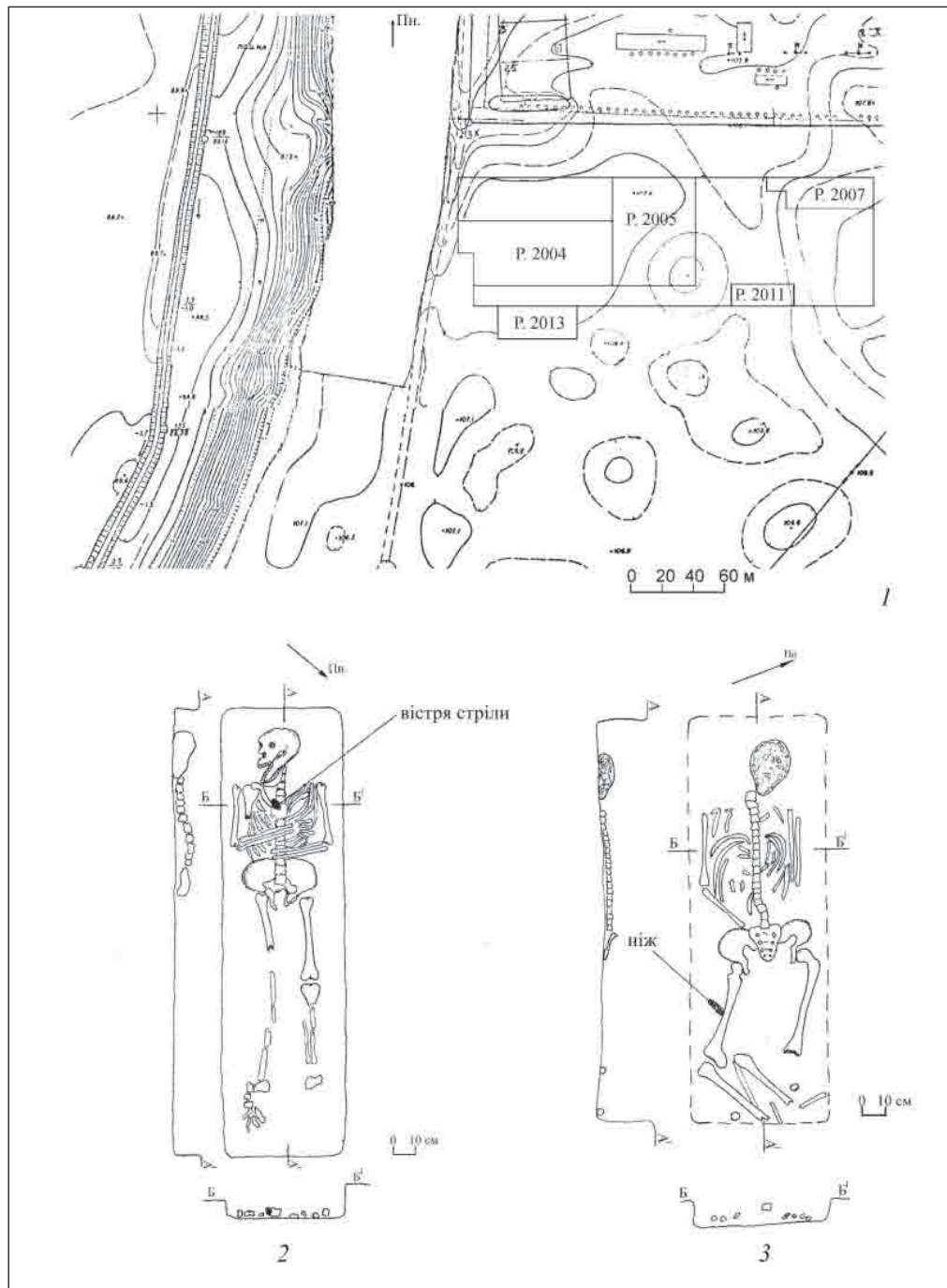

Рис. 1.: 1 — карта-схема території ґрунтового могильника з позначенням розкопів; 2 — план та перетини поховання 76; 3 — план та перетини поховання 87

РОЗВІДКИ В смт ІВАНКІВ І ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

У 2013 р. були проведені розвідки в околицях смт Іванкова (районний центр Київської обл.) і в його центральній частині. Маршрут розвідки пролягав від перетину вул. Запрудської і Об'їзної дороги на захід від міста. На полі, яке прилягає з південно-східного боку перехрестя, знахідок не виявлено. Так само не дав результатів огляд ділянки за вершиною яру на південний-захід від перехрестя. Між Об'їзною дорогою і корінним берегом р. Тетерів було обстежено ділянку, де за згадками місцевих жителів ще недавно були помітні кургани. На нерозораній частині ділянки виявлено щонайменше 4 курганоподібні насипи висотою до 1,2 м і від 5 до 7 м в діаметрі. В урвищі берега (кар'єр цегельні) знайдено дрібний фрагмент ліпної кераміки (імовірно часу пізньої бронзи-ранього заліза). На ділянці з південного-заходу від міста і на північ від Об'їзної дороги по обидві сторони невеликого яру виявлено поселення і зібрано керамічний підйомний матеріал доби пізньої бронзи-ранього заліза (імовірно лебединського чи милоградського типів, визначення С. Лисенка) і давньоруського часу. Площа ділянки поширення підйомного матеріалу 8320 м².

В центрі міста на території міського парку розташовано залишки давньоруського городища. Воно займало високий берег Тетерева. Вперше його обстежив Третьяков в 1940 р. Він бачив землянки в обриві над річкою і зібрав давньоруську кераміку XI—XIII ст. на площі городища. На місці городища у литовсько-польську добу був замок. Можливо, побудований з використанням давньоруських валів. Маємо опис цього замку, опублікований в 1848 р. І. Фундуклеєм. В 1970 р. тут проводив розвідки М. Кучера, який виконав схематичний план городища. Його площу він визначив у 0,75 га (довжина приблизно 120 м, ширина 60—70 м). В обриві над річкою М. Кучера зібрав кілька уламків вінець посудин XI—XIII ст. і грубих стінок горщиків з широким заглибленим лінійним орнаментом, які відносяться до часу не пізніше рубежу X—XI ст.

За планом М. Кучери можна на місцевості визначити залишки ровів: один — це глибокий яр, що розрізає високий берег р. Тетерів, з півночі від городища, інший — майже засипаний яр перед краєзнавчим музеєм у південній частині міського парку. Поперечна частина рову, яка з'єднувала ці два яри, позначена на

плані як пониження поверхні, яка тепер вже на місцевості не помітна. Зараз поблизу цього місця є сходинок-ескарп, яка проходить майже рівною лінією з півночі на південь. Висота цього ескарпу становить близько 1,5—2 м. На захід від нього поверхня похила в напрямі до річки, в той час як на схід, навпаки, майже рівна горизонтальна. Заглибини на місці залишків ярів заходять північніше ескарпу. Тож логічно припустити, що межа городища-замчища не співпадала з ним і знаходилася приблизно на 40 м північніше. Можливо ескарп знаходиться на місці внутрішнього краю залишків валу. На нашу думку зовнішній розмір городища-замчища склав 121 × 118 м., площа, яка збереглась — до 11083,4 м². Характерно, що продовження цього ескарпу є і за межами ярів з північного і південного боку від них. Можливо, що це сліди планування території навколо панського будинку. Тобто, поверхню було вирівняно і знівельовано двома широкими терасами. Це пояснює відсутність археологічних знахідок на північних і центральних частинах терасованих ділянок. Шар ґрунту тут було переміщено. Так, значні роботи були проведені ще управителем князя Любомирського в 1834 р., коли було знесено вали і, очевидно, цією землею засипано рови. Роботи по благоустрою парку проводились і за радянських часів, зокрема, в 1950-х рр. В результаті всіх цих перепланувань первісний вигляд городища дуже змінився. Так, у нього вже немає валів, а із ровів залишилися лише частини ярів біля річки і невеликі заглибини, які продовжують їх у глиб плато. Культурний шар давньоруського городища теж дуже поруйнований, але місцями він все ж таки зберігся.

Ця територія обстежувалася також у 1993 р. П. Покасом та О. Серовим, але їхні дані щодо городища в основному повторюють інформацію М. Кучери.

Обстеження 2013 р. показали, що на території, обмеженій ярами (можливими залишками ровів), знахідки підйомного матеріалу майже не трапляються. Але за межами цієї території культурний шар зберігся краще. Найбільше кераміки давньоруського часу зібрано на території біля місцевого музею, на південь від городища. Це фрагменти давньоруського гончарного посуду X—XII ст. Тут також знайдено ліпну кераміку поки що невизначеного часу (хоча деякі товстостінні фрагменти з доміш-

кою крупної жорстви можуть датуватись другою половиною I тис. н. е.). Кераміка пізньосередньовічного та ранньомодернового часу тут поодинокі. Так, є один вінчик з досить великим округлим валиком, що нагадує вінчики горщиків XV ст., але він дуже дрібний, і таке датування є, звичайно, дуже гіпотетичним. Ще один вінчик може датуватись першою полови-

ною — серединою XVII ст. На північ від будівлі музею зроблено зачистку. В стратиграфії простежується чорний гумусований шар, потужністю 0,40—0,50 м, який нижче переходить в білий материковий супісок.

З північного боку городища, в парку біля школи мистецтв, кераміка X—XII ст. представлена поодинокими знахідками. Зате тут масово зустрічаються фрагменти посуду кінця XVII—XVIII ст., деякі вінчики горщиків можна віднести до рубежу XVI—XVII ст.

Нечисленні фрагменти давньоруської кераміки також трапляються в осипах крутого схилу біля річки, але слідів землянок, які бачив П. Третяков, вже не помітно — край мису з того часу дуже сильно змінився через постійні зсуви ґрунту. Лише в північній частині, одразу за братською могилою, де стався зсув ґрунту навесні 2013 р., ми змогли зробити зачистку невеликого відрізка обриву. Стратиграфія цього місця схожа до попередньої. Потужність чорного шару становить до 0,50 м, під ним залягає жовтий материковий супісок. В самому шарі є лінзи горілої глиняної обмазки і вугликів, багато кісток тварин та давньоруської кераміки. Можливо, це заповнення житла. Пізніх матеріалів на цьому місці поки що не виявлено.

Поодинокі фрагменти кераміки давньоруського часу та XVII—XVIII ст. трапляються також в садибах по вул. Шевченка та на самій вулиці, що пролягає біля міського парку (приблизно до будинку 42). В 1970-х рр. на одній з цих садиб, на відстані не менше, ніж 200 м від замчища, місцевими мешканцями було знайдено лівонський солід Карла Густава 1655 р.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

*М. Відейко, Дж. Чапмен, Н. Бурдо,
Б. Гейдарська, С. Ігнатова, С. Іванова, В. Рудь*

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ЕТАПУ В ІІ БІЛЯ с. НЕБЕЛІВКА

Спільна британсько-українська археологічна експедиція, у якій брали участь співробітники Даремського університету (Велика Британія) та Інституту археології НАН України та інших установ у липні—серпні 2012 року в рамках проекту «Early urbanism in prehistoric Europe?: the case of the Tripillia mega-sites» продовжила комплексні дослідження (магнітну зйомку та археологічні розкопки) на поселенні середнього етапу (ВІІ) на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., розпочаті у 2009 та 2012 рр.

Вдалося завершити план поселення по даним магнітної зйомки, яка охопила практично усі доступні ділянки за винятком лісосмуг та садиб. Отримані данні по плануванню та типам об'єктів дали змогу перевірити ряд раніше не досліджуваних розкопками видів аномалій.

Вперше вдалося широкою площею розкопати рештки житла, оточуючий його культурний шар і належні до домогосподарств ями. У розкопі 3, розташованому у 20 м на південь від розкопу 2012 р. («мегаструктура») досліджено рештки будівлі В17 (повністю), В18 (частково), ями при них та прилеглі ділянки культурного шару. Особливий інтерес становить знахідка у будівлі В17 штукатурки з слідами настінних розписів. Встановлено, що при зведенні будівель було використано не лише матеріали, видобуті з ям (глина, суглинок), але і знято на 0,2—0,4 м суглинок навколо місця будівництва. Заглиблення за час існування поселення були заповнені культурним шаром. Досліджені ями були не лише місцем видобутку

глини, в них впродовж життя поселення відкладалися у великій кількості фрагменти посуду, кістки тварин, попіл та вугілля. Наявність в заповненні численних знахідок антропоморфної пластики, вохри, що це був не лише процес нагромадження побутового сміття, але й депонування слідів певних ритуалів. Дослідження ями, розпочаті у розкопі 4 дали аналогічні результати за кількістю та характером знахідок, їх має бути продовжено 2014 р. У ямі знайдено також фрагменти керамічної моделі будівлі. З усіх розкопів решток будівель, ям та культурного шару походить 48 фрагментів різного типу статуеток.

На території поселення зберігся насип кургану, частково пошкоджений грабіжницьким шурфом. Для дослідження характеру ґрунтів на поселенні зроблено його зачистку. Вірогідно, між залишенням поселення (початок IV тис. до н.е) та зведенням насипу пройшов тривалий час, адже на трипільському горизонті (ґрунт з дрібними фрагментами обмазки) утворився шар чорнозему, на якому лежить викид з могили. На території поселення, яка інтенсивно розорюються, дані ґрунтові нарі не представлені в такому вигляді.

Для отримання картини мікрохронології поселення за допомогою C_{14} датування закладено 41 шурф у різних секторах з використанням плану. Шурфи закладено групами (по 3—6 в кожній) у окремих планувальних структурах—рядах жител та вулицях. Охоплено майже половину площі оселення, отримано (з врахуванням розкопів) понад 250 зразків для датування (вугілля, обмазка, кістки тварин).

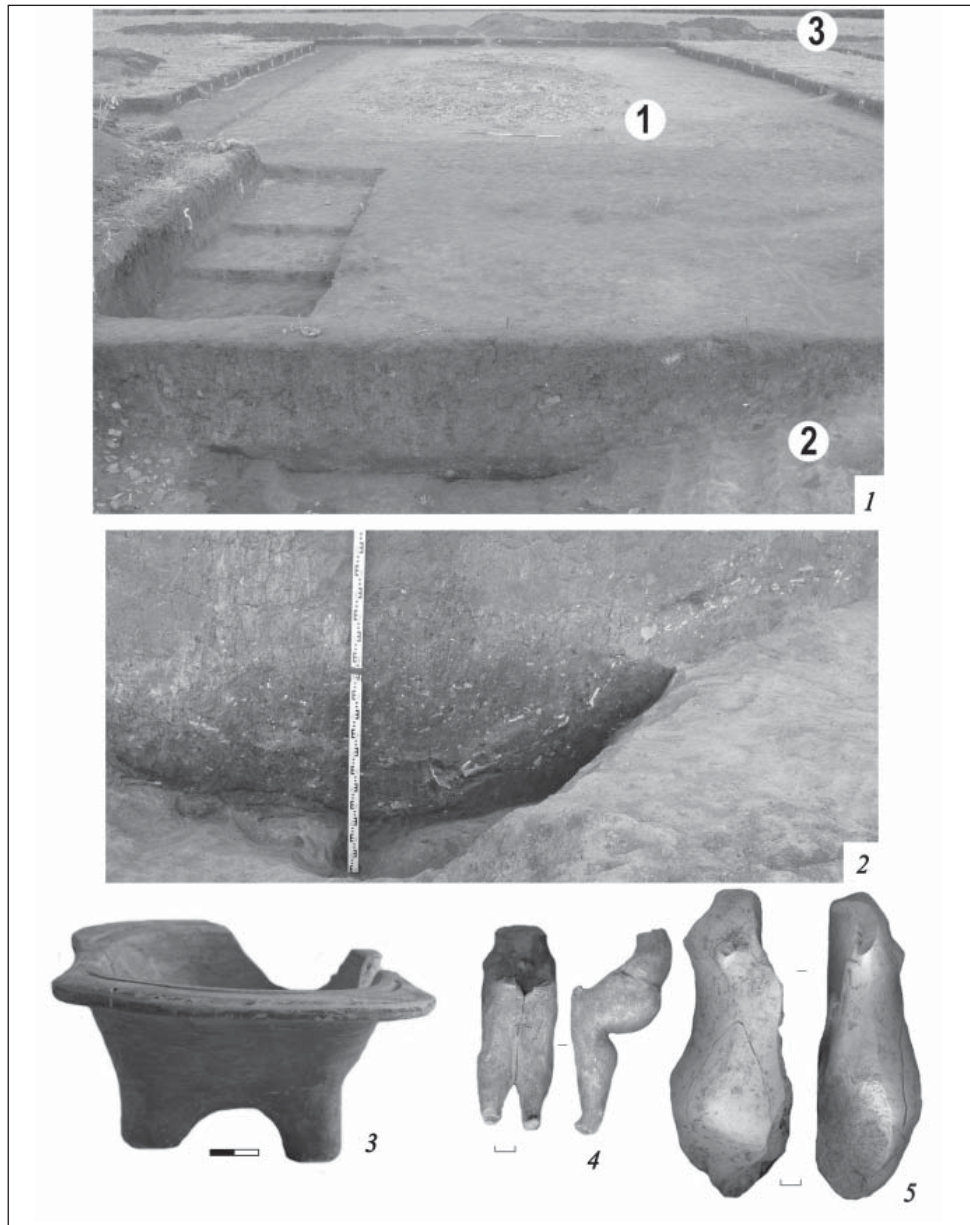

Рис. 1. Небелівка, розкопки на поселенні трипільської культури 2013 р. : 1 — вид на розкоп 3 з заходу. Цифрами позначено: 1 — рештки будівлі В17, 2 — яма 1 при будівлі В17, 3 — рештки будівлі В18; 2 — фрагмент розрізу ями при будівлі В17, вид зі сходу; 3 — миска на ніжках, шурф 1; 4 — фрагмент антропоморфної статуетки з ями (розкоп 4); 5 — фрагмент антропоморфної статуетки (розкоп 3, яма при будівлі В17)

РАЗВЕДКИ ВОКРУГ ПОСЕЛЕНИЯ НЕБЕЛЕВКА

В 2013 году были продолжены интенсивные разведки в радиусе 5 км вокруг трипольского поселения в Небелевке Новоархангельского района Кировоградской области. Всего было изучено 32 поля. Интервал между участниками разведки при обследовании полей был установлен в 20 м с отметкой на GPS всех находок. Это позволило завершить изучение всей территории в указанном радиусе, а также определить скопления материала на отдельных полях, возможно связанное с определенными объектами.

Результаты работ подтвердили отсутствие памятников трипольской культуры в виде поселений на изученном в 2009 и 2012—2013 гг. пространстве.

Как и в предыдущие годы были выявлены следы поселений позднего бронзового века, раннего железного века (с находкой фрагментов античных амфор) на полях 25 и 42.

Больше всего выявлено мест с керамикой черняховской культуры (4), которая собрана в большом количестве, включая фрагменты импортных — амфор на полях 25, 39, 51, 55). Таким образом, в районе Небелевки известно уже 6 поселений черняховской культуры.

Материалы в период между черняховской культурой и поздним средневековьем обнаружены не были. В нескольких пунктах была отмечена керамика XVII—XVIII и XIX—XX вв.

Также разведки показали наличие на полях вокруг трипольского поселения значительного числа курганных насыпей, преимущественно невысоких и сильно распаханых. Учитывая размеры, их следует относить скорее к эпохе бронзы, чем к раннему железному веку. Один курган находится на территории поселения — в центральной его части. Он входит в цепочку из не менее 4 видимых, но сильно распаханых насыпей, расположенных на водоразделе между глубокими долинами.

Рис. 1. Небелевка, разведки 2013 г. в окрестностях поселения трипольской культуры: 1—2 курганы на полях к северо-востоку от места расположения поселения

Таким образом в 2013 г. был завершен первый этап разведок вокруг поселения. По результатам трех сезонов исследований установлено, что в радиусе 5 км с трипольской культурой можно связать четыре небольших местонахождения мелких фрагментов керамики (2009 г.) и один большой фрагмент расписной керамики (2012). Это означает, что поселения — ровесники небелевского — так и не были найдены в ближайшем окружении. Интересно также отсутствие поселений более раннего или более позднего времени. Это означает, что подобные памятники могут быть выявлены за пределами 5 км зоны, а также необходимо искать объяснения данному явлению.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО р-нів КІРОВОГРАДСЬКОЇ обл.

В 2013 р. робочою групою було продовжено роботу попередніх років з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській обл. Археологічні розвідки та інвентаризація пам'яток проводились на території Олександрівського та Олександрійського р-нів на Кіровоградщині.

У межах Олександрійського р-ну роботи проводились в басейні р. Інгулець. Основну увагу було зосереджено на уточненні (за допомогою пристроїв GPS) координат курганів, виявлених в попередні роки, візуальної оцінки їх зовнішнього вигляду, стану збереженості, уточнення розмірів, прив'язок, тощо. Оглянуто 99 курганів, в том числі 18 нововиявлених на території 6 сільських та селищних рад.

На території Олександрівського р-ну оглянуто територію 2 поселень скіфської культури VI ст. до н.е. виявлені в 1987 та 2012 рр., уточнено координати 2 курганів, виявлені в попередні роки, та одного нововиявленого.

Поселення «Тарасівка». Верхів'я Інгулу та Інгульця. Виявили Безсонова С.С., Орлик О.П. в 1987 році. В 2013 році зафіксовано координати 13 жител розташованих дугою 700 × 150 м. Відібрано 73 артефакти: 2 прясла, (рис. 1, 1–2) лошило, точильний брусок, кераміка. Орнаментація представлена наліпними валиками під вінчиком з проколами по валику, (рис. 1, 3–4, 7–9), фрагментом тонкостінної лискованого посуду світлокоричневого кольору з врізними, частково заповненими пастою лініями, фрагментом з врізним, заштрихованим та заповненим білою пастою трикутником та горизонтальною лінією з наколів, виконаних торцем палички та заповнених білою пастою (рис. 1, 10–11) Всього оглянуто більше 200 фрагментів кераміки — всі ліпні, місцевого походження.

Поселення «Іванівка». Верхів'я Тясмину. Виявив в 2012 р. Орлик О.П. під час проведення археологічної експертизи. Площа 100 × 150 м. Товщина культурного шару — 0,95 м. Ліпна кераміка орнаментована наколами, проколами, наліпними валиками з пальцевими защипами. В шурфі знайдено фрагмент горщика з горлом в вигляді «раструба», орнаментований пальцевими, прошліфованими після обпалу вдавненнями по валику та наколами ззовні біля основи горла, фрагменти амфор. На терито-

рії поселення, по свідченню краєзнавців, було знайдено бронзовий дельфінчик та дволопасний, з шипом наконечник стріли (зберігаються в приватній колекції).

Абсолютна більшість оглянутих пам'яток та об'єктів археології розпайована та передана у приватну власність. 70–80 % розорюється. Їх висота за останні 15–20 років зменшилась на 0,3–0,7 м. Вони перебувають на грані зникнення. Проведення інвентаризації та наукових експертиз дозволяє запобігти остаточній руйнації археологічних пам'яток та зберегти їх як об'єкти державної власності та національного історико-культурного надбання.

Основним завданням на найближчі 2–3 р. є завершення обстеження центральних регіонів області з метою уточнення кількості наявних об'єктів археології, їх типології, особливостей розташування та концентрації відносно басейнів рік.

Рис. 1. Підйомний матеріал — кераміка з поселення «Тарасівка»: 1, 2 — прясла, 3, 4, 7–9 — вінчики, орнаментовані валиком, 5, 6 — керамічні кружки, 10, 11 — кераміка з врізним орнаментом, 12–15 — профілі посуду, 16–18 — профілі мисок, 19–20 — профілі денечь, 22 — фрагмент ручки

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

В.С. Ветров

РОБОТИ ЛУГАНСЬКОГО ЗАГОНУ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Згідно з графіком робіт за затвердженою темою «Пам'ятки з кварцитовими виробами в палеоліті Середнього Подінців'я» і планом робіт Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАНУ, протягом польового сезону Луганським загонном здійснювалася детальна рекогносцировка місцевості та археологічні розвідки без шурфування на території Станично-Луганського та Краснодонського р-нів Луганської обл. Метою робіт було виявлення палеолітичних місцезнаходжень, в основі сировинної бази яких лежать кварцитові матеріали, уточнення місць відбору сировини, виявлення виробничих майданчиків на вже відомих виходах кварцитів. У роботі загону також брали участь В.М. Степанчук, С.М. Рижов, П.О. Левчук, польові роботи проводилися за участі вихованців ЦПО м. Луганська.

Було детально обстежено нижньопалеолітичне місцезнаходження Макарове 1 поблизу с. Макарове Станично-Луганського р-ну Луганської обл. Для уточнення техніки первинного розщеплення кварциту і технології виготовлення знарядь був проведений суцільний відбір матеріалу (рис. 1). Збирання підйомного матеріалу здійснювалося на всьому місцезнаходженні Макарове-1, розміром 150 × 50 м. Значна площа поширення знахідок пояснюється розтягуванням їх по всій довжині ділянки в процесі протипожежної оранки, яка проводиться кілька разів на рік. Крім того, проведено уточнення стратиграфії і геоморфології цього місцезнаходження та інших, що були досліджені у цьому польовому сезоні, к.г.н. С.П. Кармазіненко. Також були відібрані до-

даткові зразки кварцитової сировини для визначення його джерела. Петрографія і хімічний склад кварцитів на цьому та інших досліджуваних нами місцезнаходженнях визначаються к.г. м. н. В.Й. Манічевим.

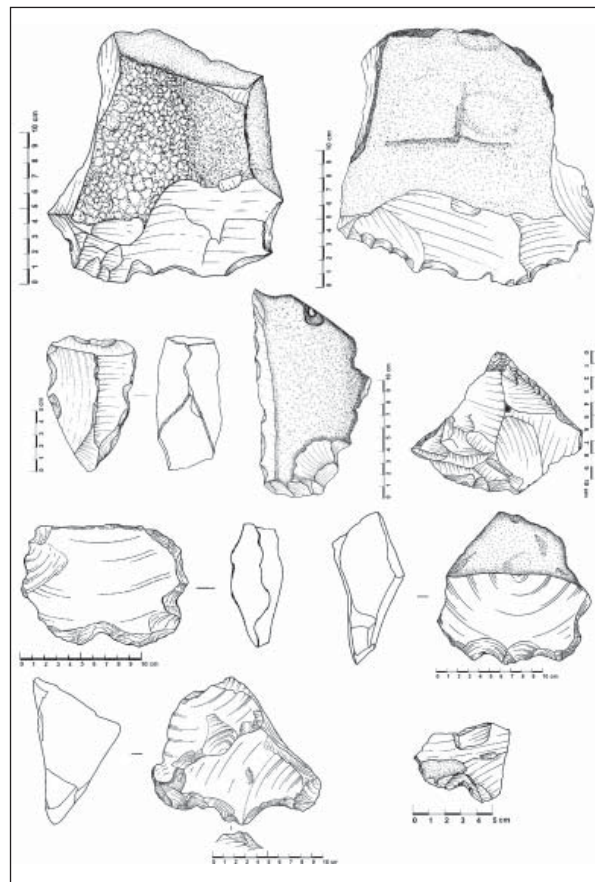

Рис. 1. Макарове 1. Знаряддя

Також проведена рекогносцировка східного борту балки Суходіл, розташованої на кордоні Станично-Луганського та Краснодонського р-нів Луганської обл. Огляд дозволив виявити древній водойм (чашу збору талих і дощових вод на вододілі) поблизу якої зафіксовані місцезнаходження Піонерське 1, 1 А, 2, 3.

Піонерське 1 — майстерня нижнього і середнього палеоліту повністю знищена взимку цього року піщаним кар'єром. У відвалах кар'єра проведено збір підйомного матеріалу для з'ясування техніки розщеплення кварцитів на цій ділянці.

Місцезнаходження Піонерське 2, що розташоване безпосередньо на береговій лінії стародавнього водоймища, представлено нижньопалеолітичними артефактами, виготовленими

на невеликих палеогенових крем'яних гальках. Також тут зібрана серія кварцитових відщепів з сильно кародірованою поверхнею.

Місцезнаходження Піонерське 3 являє собою майстерню протяжністю більше 150 м, ймовірно переважно середньопалеолітичного віку, розташовану на площі денудаційної ділянки східного борту балки Суходіл. З одного з точків обробки кварцитів, зібрано матеріал, який ймовірно знаходиться в не переміщеному та не потривоженому стані. Скупчення становило 3 м² і було взято цілком після ретельної фотофіксації і поквдратної розмітки.

Проведено заходи з детального картографування, нівелювання та GPS зйомці ділянок виходів кварцитів і палеолітичних місцезнаходжень.

Я.П. Гершкович, Д.П. Куштан, М.В. Квітницький

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ БУДІВНИЦТВА ВІТРОВИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ

В 2013 р. експедиція «Ірей» Інституту археології НАНУ продовжувала археологічні дослідження на південно-східних відрогів Донецького кряжа, в зонах проектного будівництва другої та третьої черги Краснодонської ВЕС у Краснодонському й Свердловському р-нах, Лутугинської ВЕС у Лутугинському та Перевальському р-нах та Антрацитовської ВЕС у Антрацитовському р-ну Луганської обл. Всі досліджені ділянки розчленовані ярами та невеликими річками, мають типовий гористорівнинний степовий ландшафт з виходами на поверхню масивів темно-сірого вапняку. Лише невелика частина територій розорується.

Як і у попередні роки, для пошуку та картографування археологічних пам'яток використовувався GPS-навігатор, сучасні топоплани, а також трьохверстні карти Ф.Ф. Шуберта Катеринославської губернії та Земель Війська Донського середини XIX ст. На жаль, на останніх була позначена дуже мала кількість курганів. Перед початком польових досліджень були також вивчені сучасні (зйомка проведена весною 2013 р.) ортофотоплани, що дало змогу визначити координати деяких пам'яток та зазделегідь виключити з зон будівництва ті з них, які були виявлені раніше (поселення доби піз-

ньої бронзи біля с. Степанівки, ранньосередньовічне поселення Батир, кургани на «Мергелевій гряді»).

Територія дослідження у зоні будівництва другої черги Краснодонської ВЕС розташована південніше м. Краснодон, обабіч автотраси Краснодон-Свердловськ, включає у себе правий беріг р. Довжик, лівий та правий береги р. Деревечка, доплати до р. Велика Кам'янка. Загалом тут виявлено 82 кургана (34 — поодинокі, інші — у 18 групах) висотою від 0,2 до 3 м. Найбільша за кількістю група (6 насипів) знаходиться за 1 км на північ від с. Куряче, на мису біля впадання балки Левіна до річки Довжик. Зона будівництва третьої черги — у межиріччі р. Деревечки та Верхнього Провалля. Загалом тут виявлено 60 курганів (34 — поодинокі, інші — у 8 групах) висотою від 0,3 до 2,5 та 3 м. На поверхні всіх насипів зустрічається каміння. Звертає на себе увагу масштаби сучасного пограбування, ознаки якого зафіксовано у зоні другої черги у 12,2 % випадках, а у третій 5%. Об'єктом пограбування є найбільш високі насипи, а також ті, які розташовані поруч.

Територія дослідження у зоні будівництва другої черги Лутугинської ВЕС розташована біля річок Біла та Ольхова, доплат до р. Сівер-

ський Дінець. Тут виявлено 123 кургани (70 — поодинокі, інші — у групах) висотою від 0,2 до 4, 5 та 5 м. Найчисельніша група з 8 насипів розташована в 3,6 км на Пдн—Пдн-Сх від пмт. Бугаївка, на лівому березі р. Переїзна. Найвищий з курганів має висоту 3 м, позначений на карті середини 19 ст. як «Могила Лисяча». Ознаки сучасного пограбування мають 5 курганів (4,07%), в тому числі й такі, які мають висоту 0,3 м. Останнє, певно, є наслідком використання грабіжниками металодетекторів чи геосканерів, за допомогою яких насипи з ознаками наявності металу грабувалися не зважаючи на їх висоту. В одному з курганів у межиріччі рр. Жолобок та Калинова (висота 0,7 м) на дні великої грабіжницької ями знайдені залишки кам'яної скрині та розбитий горщик доби пізньої бронзи (зрубна культура) (Рис. 1).

Територія дослідження у зоні будівництва Антрацитівської ВЕС розташована обабіч р. Нагольна, лівої доплати р. Міус. Тут виявлено 49 курганів (23 — поодинокі, інші — у 10 групах). Поодинокі кургани мають висоту від 0,3 до 1,5 м, в групах — від 0,3 до 2 та 2,5 м. Обстеження південно-східної частини зони будівництва не завершені через тимчасове припинення фінансування.

На правому і лівому берегах великої безіменної балки на окраїні пос Дубовський знаходиться група кам'яних викладок, яка була виявлена минулого року та позначена як ритуально-монументальний комплекс з умовною назвою «Менгирне поле». З метою з'ясування призначення викладок була розібрана одну з них (8). Встановлено, що каміння складені на поверхні у один ряд, можливо, деякі з них спочатку були поставлені на ребро, а центральний великий камінь знаходився у вертикальному положенні.

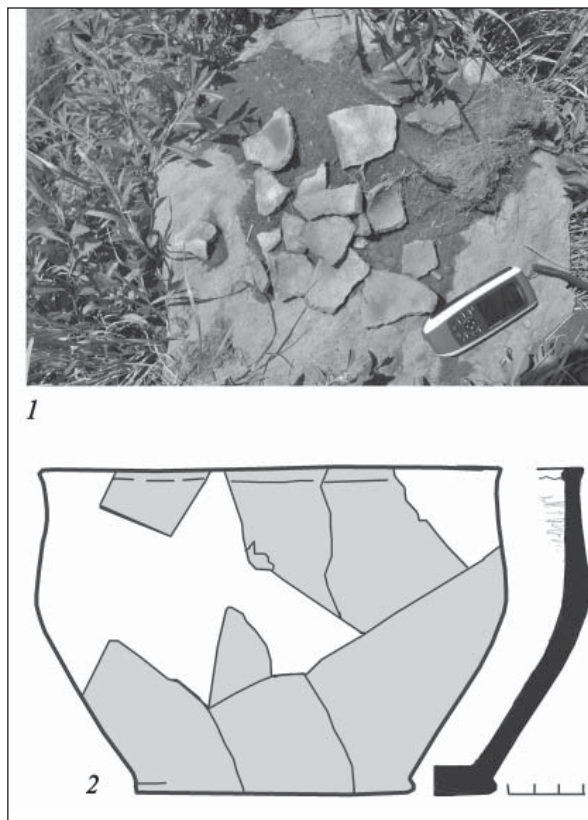

Рис. 1. Горщик, розбитий сучасними грабіжниками на кургані у межиріччі рр. Жолобок та Калинова (1) та його реконструкція (2)

Під ними ніяких знахідок чи ознак поховання не було, окрім дуже дрібних шматочків вугілля та, можливо, обпаленої глини. Час спорудження та існування комплексу «Менгирне поле» в цілому, залишається відкритим, але звертає на себе увагу подібність викладок до поминальних огорож VIII—IX ст. тюрк Алтаю, Туви, Монголії, Північно-Західного Сінцзяну, Киргизії, Східного та Центрального Казахстану.

О.С. Пробийгорова, К.І. Красильников

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВИДО-МИКІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ У 2013 р.

Дослідження 2013 р. на поселенні біля с. Давидо-Микільське Краснодонського р-ну Луганської обл. зосередилось по двох напрямках: продовження робіт на розкопі 4 ділянки 1 та пошук ґрунтового могильника на ділянці 5. Ділянка 1 розташована на першій високій над заплавної терасі правого берега Сіверського Дінця в 1 км на

схід від села. Розкоп 4 площею 112 м² закладено в центральній частині пам'ятки з заходу від розкопів 2007—2012 років. Простежено наступні горизонти: 0,2—0,4 м — горизонт салтово-маяцької культури; 0,4—0,8 м — горизонт бережнівсько-маївської зрубної культури; 0,8—1,0 м — суглинок предматерика; 1,0 — материк.

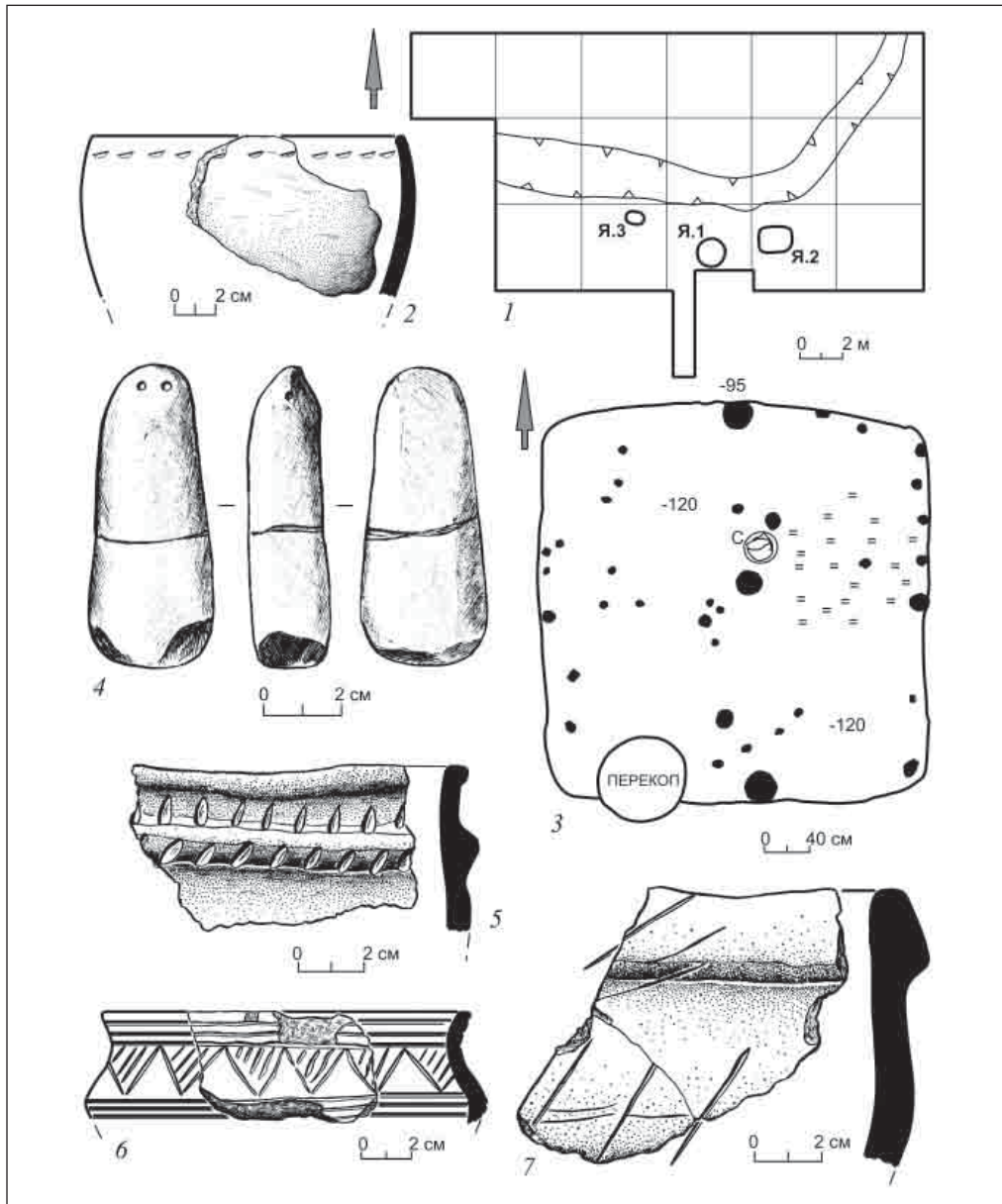

Рис. 1. Давидо-Микільське: 1—2 — план розкопу 1 ділянки 5 та знахідка із ями 1; 3 — план споруди 15 (СМК) ділянки 1 розкопу 4; 4 — кам'яний «ідол»; 5, 7 — кераміка фіналу доби бронзи; 6 — кераміка горизонту ЗКІС

Горизонт раннього середньовіччя. Кількість знахідок хазарського часу неоднакова в площі розкопу, в квадратах 76, 79 — від 42 до 51 одиниць, в квадратах 80, 82 — до 250 одиниць. В керамічному комплексі переважають фрагменти від ліпних (до 35 %) та кругових (до 30 %) горщиків. Помітний відсоток (до 20 %) уламків товстостінних корчаг, ще менше (до 10 %) глечиків, менш за все амфор (до 5 %). В квадраті 78 на горизонті 0,45 м зафіксовано скупчення фрагментів та розвалів корчаг, залишки вогнищ. До найбільш значущих знахідок віднесено уламки жаровні з товщиною бортів до 5 см при висоті 10 см, дно не збереглося. В гли-

ні домішок полови, соломи, трави. В квадраті 80 на глибині 0,95 м простежена пляма квадратної форми, заповнена гумусом з золою, в якому знайдено більше 600 фрагментів кераміки. На глибині 1,2 м знаходиться щільно утоптана підлога, яка виявилася основою будівлі. Будівля 15 напівземляночного типу, в плані підквадратна з розмірами 3,4 × 3,5 м, стовпова, стіни вертикальні, простежені на висоті 0,3—0,4 м від рівня підлоги. Дах вірогідно двосхилий, опорні стовпи розташовані по лінії північ—південь (рис. 1, 3). В східній частині будівлі простежені ознаки обпалення підлоги, зола, однак переконливих свідчень пічної конструкції не зафіксовано.

В центрі споруди знаходився розвал корчаги, частини амфор, скупчення фрагментів кухонних горщиків. Загальна кількість кісток тварин дорівнює понад 200 одиниць. Видовий состав представлений травоядними тваринами (вівці, кози), дикою фауною (кабан), рідше конями. Із знарядь назвемо абразиви, кружала, лошила. Найбільшу зацікавленість викликає округло-конусовидний ідол із мергелю (рис. 1, 4).

Горизонт доби бронзи. В центральній частині поселення шар фіналу доби бронзи повністю зникає, лише окремі фрагменти кераміки білозерського часу зустрічаються у горизонті 0,4–0,8 м. Серед них виділяється уламок від горщикоподібної посудини з наліпним валиком, прикрашеним «ялинкою» з краплеподібних відбитків (рис. 1, 5). Заслугує уваги уламок банкоподібної посудини з масивним «комірцем» на вінці та косими лініями на тубі (рис. 1, 6). Знахідки зі зрубного горизонту представлені уламками від банок та горщикоподібних посудин, орнаментованих наліпними валиками, відбитками пальця, насічками. Зустрічаються фрагменти гострореберних посудин (рис. 1, 4). З горизонтом доби бронзи

пов'язана будівля 14, східний край якої був відкритий у 2012 р. Контури будівлі фіксувались на рівні підлоги — щільно утрамбованої площадки Г-подібної в плані форми, орієнтованою довгою віссю по лінії схід—захід. Розміри споруди становлять приблизно 8×4 м. За ознаками керамічної колекції культурний шар та будівля 14 віднесені до першого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури.

Ділянка 5 займає високий мисовидний пагорб другої над заплавної мілової тераси лівого берега балки Сухої на відстані 0,5 км від ділянки 1 або в 0,5 км на схід від села. Необхідність дослідження викликана появою грабіжницької траншеї, в відвалах якої знайдені рештки людських кісток та кераміка доби бронзи. Дослідження велись квадратами 4×4 м загальною площею 256 м^2 (рис. 1, 3). Розкрити три ями овальної або круглої форми, розташовані ланцюжком по лінії північний захід — південний схід у найвишому місці пагорба ближче до його краю. Кістки відсутні, лише в заповнені ями 1 знайдено уламок банкуваті посудини зрубної КІС, орнаментованої пальцевими відбитками під вінцям (рис. 1, 3).

О.С. Пробийголова, К.І. Красильніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ДОБИ БРОНЗИ В УРОЧ. МЕЧЕТНОМУ НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ

В 2013 р. експедиція Луганського відділення Східноукраїнської філії ІА НАНУ проводила дослідження комплексу поселень доби бронзи в урочищі Мечетному поблизу с. Кам'янка Лутугінського р-ну Луганської обл. Пам'ятки розташовані по берегах балки, по дну якої протікає струмок (приток р. Велика Кам'янка). Об'єктами досліджень стали поселення **Мечетне-1** та **Мечетне-2** (рис. 1, 1).

Поселення **Мечетне-1** розташоване на відстані 2 км від села Кам'янка на лівому березі струмка в його верхів'ях та примикає до південного краю кам'яної гряди. Територія пам'ятки розділена на дві частини ярмом, який проходить з південного заходу на північний схід. З двох сторін яру було закладено два розкопи загальною площею 81 м^2 . В розкопі 1, розташованому в північній частині поселення, виявлено західний край заглибленої на 0,3 м в материк

будівлі із залишками кам'яних стін. Вздовж бортів заглиблення простежено 11 стовпових ям прямокутної форми. Керамічний комплекс представлений уламками від горщиків, горщикоподібних посудин та банок, декорованих наліпними валиками з косими насічками або хрестами. Зустрічаються уламки горщиків з «комірцями» або загостреним у профілі вінцем та наскрізними проколами на шийці (рис. 1, 4).

Розкоп 2 закладений на місці яру, в південному схилі якого досліджені залишки чотирьох споруд, імовірно пов'язаних з ливарним виробництвом. Споруди, які розташовані одна поруч з іншою, мали вигляд заглиблених на 0,2–0,3 м ям діаметром 0,6–0,8 м з обпаленими до керамічного стану стінками. В двох випадках збереглися залишки куполоподібних конструкцій з обпаленої глини.

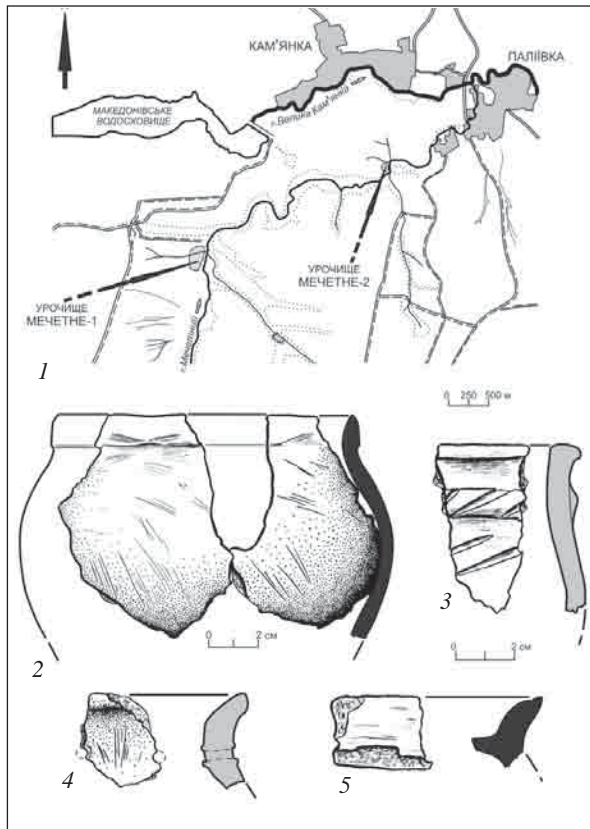

Рис. 1.: 1 — план розташування поселень доби бронзи в урочищі Мечетному; 2—5 — знахідки з поселення Мечетне-1

Знахідки з розкопу 2 представлені уламками рівномірно випаленого до червоного кольору керамічного посуду, обвугленими кістками тварин, іноді шлаками. Частина кісток має зелений колір у вигляді мідних окислів. Переважають неорнаментовані горщики з загостреним у профілі «комірцем» (рис. 1, 2), іноді зустрічаються наліпні валики з косими насічками у поєднанні з прокресленим орнаментом на тулубі (рис. 1, 3). Серед кам'яних знарядь виділяється заготовка точила білозерського типу. За ознаками керамічної колекції посе-

лення Мечетне-1 датується білозерським часом фіналу доби бронзи.

Поселення **Мечетне-2** розташоване на лівому березі балки Мечетної в 3 км нижче за течією від поселення Мечетне-1, в 1 км на південь від села Кам'янка. З заходу пам'ятка примикає до високої кам'яної гряди, з півдня та сходу його площа обмежена руслом струмка. Через територію пам'ятки з метою вилучення металевих труб колишнього водопроводу прокладено траншею шириною 3,5 м. В бортах траншеї на відрізку понад 150 м зафіксований шар доби бронзи, знайдено уламки керамічного посуду, кістки тварин та двосторонню керамічну ливарну форму. Форма — прямокутна розміром $15,5 \times 6,2 \times 3,1$ см, на одній із сторін знаходиться негатив для відливки спису дремайлівського типу з вузьким лавролистим пером та короткою втулкою. З другого боку нанесений негатив для відливки леза ножа. Подальшим дослідженням було встановлено, що форма була на підлозі одній із будівель.

Вздовж західного краю траншеї закладено 2 розкопи загальною площею $52,5 \text{ м}^2$, частково досліджено 3 будівлі доби бронзи. Стіни споруд, побудовані з плоских плит пісковіку в техніці орфостатного ряду у поєднанні з постелістою кладкою, збереглися на висоту до 0,85 від рівня підлоги. Східні стіни будівель зруйновані траншеєю. Знахідки на підлозі та в заповненні жител такі: уламки горщиків та банок, орнаментованих відбитками пальця, косими насічками, прокресленими трикутниками. Серед знахідок заслуговує уваги розвал горщика з виділеним плічком, високою шийкою та відігнутих краєм вінця, який було знайдено на підлозі будівлі 2. На тулубі посудини в придонній частині прокреслено колесо у вигляді круга зі спицями, перехрещеними в центрі. Досліджені об'єкти належать до бережнівсько-маївської зрубною культури, найімовірніше, до першого її етапу.

О. Стаднік, С. Санжаров, А. Стаднік

РОЗВІДКИ БІЛЯ с. ШИПИЛІВКА ПОПАСНЯНСЬКОГО р-ну ЛУГАНСЬКОЇ обл.

В липні—серпні 2013 р. сумісною експедицією Луганського обласного краєзнавчого музею, Археологічного науково-дослідного центру «Спадщина» та Археологічного музею Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля були проведені розвідки із шурфуванням біля с. Шипилівка на землях Білогорівської сільської ради Попаснянського р-ну Луганської обл. У ході розвідок було досліджено місцезнаходження «Шипилівка» періоду Золотої Орди XIV століття та виявлено поселення салтово-маяцької культури «Шипилівка II».

Місцезнаходження періоду Золотої Орди «Шипилівка» розташовано на відстані 100 м на південний захід від с. Шипилівка, у верхній частині вододільного плато правого берега р. Сіверський Донець, обмеженого з півдня і півночі давніми балками. Плато полого спускається до джерел питної води і до переправи на лівобережну заплаву. На верхній частині плато розташована лісопосадка, поряд з якою сільськогосподарчі поля, які інтенсивно розорюються. Територія місцезнаходження частково зруйнована будівництвом трубопроводу і водонакопичувального басейну, воронками часів II Світової війни.

Культурні залишки виявлені на площі 550 × 100 м по лінії південний схід—північний захід, вони представлені уламками червоно- та жовтоглиняного кружального золотоординського посуду, трьома срібними та 81 мідними монетами Золотої Орди XIV століття, фрагментами залізних виробів, фрагментами бронзових литих дзеркал, бронзовими прикрасами, фрагментами чавунних котлів, шматочками шлаку. Знахідки виявлені по всій площі пам'ятки. Також були зібрані нечисленні уламки червоноглиняних амфор салтово-маяцької культури. Серед знахідок золотоординського часу виділяються бронзові прикраси — сьюльгама та каблучка.

З метою визначення наявності культурного шару, меж його розповсюдження та культурно-хронологічної приналежності, в різних місцях було закладено 10 шурфів розмірами 2 × 2 м та один розмірами 1 × 1 м. Шурф 1 × 1 м, який був закладений на схилі пагорбу, не мав культурних залишків. У 10 шурфах, розташованих на вер-

хівці вододільного плато, були виявлені матеріали лише золотоординського часу. Встановлена наступна стратиграфія: материк — глина жовтого кольору, на глибині від 0,34 до 0,67 м від сучасної поверхні, вище залягає шар гумусованого суглинку темно-коричневого кольору потужністю від 0,1 до 0,3 м, над яким шар гумусу потужністю від 0,18 до 0,42 м (орний горизонт). Знахідки були приурочені до шарів — гумусному орному та гумусованому суглинку темно-коричневого кольору. У шурфах залишків археологічних об'єктів (споруд та господарчих ям) не виявлено.

Матеріал із шурфів представляє собою уламки кружального червоно — та жовтоглиняного посуду, мідні пули чеканки ханів Абдуллаха та Мухаммеда Булака, залізні вироби та їх фрагменти, прикраси з бронзи, фрагменти литих бронзових дзеркал, бронзові пластинки, уламки чавунних котлів, невеликі шматки шлаку. Керамічний комплекс пам'ятки представлений дрібними фрагментами, що ускладнює видове визначення виробів. У формувальній масі домішка дрібнозернистого піску. Стійкий режим випалу, з утворенням у зламі трьох шарів (коричневий—чорно-сірий—коричневий) з чіткими межами між шарами. Такий тришаровий у зламі черепок характерний для виробництва у золотоординському місті Азак. На частині фрагментів зональний орнамент у вигляді прокреслених прямих або хвилястих ліній, виконаний дрібнозубчастим штампом. Поодинокі дрібні фрагменти зі слідами зеленої поливи. Нумізматична колекція та окремі знахідки золотоординського часу, дозволяють датувати цю пам'ятку другою половиною XIV століття.

Під час будівлі археологічного табору, при ритті господарчої ями, випадково натрапили на уламки посудини салтово-маяцької культури. На місці знахідки було закладено шурф розмірами 2 × 2 м. Шурф розташовано на корінній високій терасі правого берега р. Сіверський Донець, у 60 м на північний схід від Білогорівської насосної станції. У шурфі встановлена наступна стратиграфія: материк — пісок світло-сірого кольору, фіксується на глибині 0,88—0,96 м від сучасної поверхні, вище залягає шар супіску темно-коричневого кольору потужністю 0,12—0,26 м, над ним гумусо-

ваний супісок з сірим відтінком потужністю 0,46—0,63 м, вище— дерновий шар потужністю 0,11—0,24 м. Переважна кількість знахідок була приурочена до двох верхніх шарів. Насиченість культурного шару фрагментами глиняної обмазки та кераміки доволі щільна. Основну масу знахідок складає кружальна кераміка салтово—маяцької культури, яка представлена фрагментами кухонних горщиків та піфосів. Фрагменти останніх з заліскованою поверхнею та орнаментом з проліскованих смуг

та наліпних валиків. Крім того було виявлено уламки кам'яного жорна, фрагмент виробу з заліза та кістки тварин. На поверхні поселення були зібрані фрагменти кераміки салтово—маяцької культури. Площа розповсюдження знахідок витягнута з півночі на південь на 150 м, зі сходу на захід на 60 м. Нововиявлене поселення «Шипилівка II» попередньо датується VIII—X ст.

Місцезнаходження «Шипилівка» потребує подальших археологічних досліджень.

В.М. Степанчук, В.С. Ветров, С.П. Кармазиненко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ПІОНЕРСЬКОЕ 1А В СЕРЕДНЬОМУ ПОДІНЦІВ'І.

У 2013 році було розпочато стаціонарне дослідження палеолітичної стоянки з кварцитовими виробами, що була відкрита В.С. Ветровим на відстані 3 км на ПС від с. Піонерське Станично-Луганського р-ну Луганської обл. Пам'ятка розташована на високій вододільній ділянці (в 2 км від річки Сіверський Донець), з альтитудою 120 м і приурочена до правого схилу невеликої сучасної балки, що перерізає східний борт балки Суходіл. При первинному огляді було встановлено, що підйомний матеріал палеолітичного вигляду пов'язується з верхньою частиною схилу і має особливу концентрацію на невеличкому мису, де і був закладений розкоп площею 2 м².

В колонці відкладів прослідковано сучасний чорнозем, що «переробив» більш давній, вірогідно кайдацький, ґрунт, сформований на палеогенових пісках. На поверхні цього давнього ґрунту і в низах голоценового ґрунту зафіксовано прошарок кварцитового матеріалу потужністю близько 10 см. Зверху вниз можна виділити такі стратиграфічні горизонти і шари.

— сучасний ґрунт (інтервал 0,0—0,50 м) із такими генетичними горизонтами: Н — 0,0—0,30 м — темно-сірий, опіщаний, важкий суглинок, без карбонатів (не реагує з 10 % розчином НСІ), зустрічаються дрібні камінчики; Нрк — 0,30—0,40 м — більш світліший, опіщаний матеріал, з кварцитами розміром до 4 см, із глибини 0,30 м слабо кипить із соляною кислотою; Phk — 0,40—0,50 м — проша-

рок кварцитового матеріалу та опіщаних відкладів.

— давній ґрунт — 0,50—1,15 м (кайдацького (?) часу) сформувався на палеогенових пісках із такими прошарками: 0,50—0,75 м — ґрунтовий горизонт, слабо кипить з НСІ; 0,75—1,15 м — коричневатобурий, опіщаний ґрунтовий горизонт із кротовиною (50 × 10 см) у нижній частині.

Р (палеоген) — 1,15—1,70 м — буровато-коричневі, дрібнозернисті піски (не реагують з 10 % розчином НСІ).

Колонка містить кілька горизонтів залягання кварцитових артефактів. Потужність кожного з горизонтів складає до 10 см, вони відокремлені один від одного стерильними прошарками, які не містили на дослідженій ділянці археологічних матеріалів. Сировиною для виготовлення артефактів слугував місцевий матеріал, природне відслонення якого, у вигляді навскісно розташованої смуги простежується на відстані кількох десятків метрів. Безпосередньо на дослідженій ділянці зафіксовано шлейф уламкового щербенистого кварцитового матеріалу. Артефакти достатньо чітко розрізняються за ступенем збереженості поверхонь. Основний горизонт (вірогідно кайдацький) містить окремі скребла, здебільшого прості, окремі конвергентні форми, поодинокі атипові вістерні форми. Більша частина знахідок складена відщепами, частина з яких має грубо підправлені відбійні майданчики та атипово доцентрове огранення. Більш моло-

дий (виявлений в нижній частині голоцену) та більш давній (із покрівлі палеогенових відкладів) комплекси представлені, здебільшого, маловиразними в типологічному відношенні формами, переважно сколами. Окремі предмети із найстаршого комплексу знахідок в кавернах еродованих поверхонь містять рештки глинистого червонозабарвленого матеріалу — можливі рештки давнього вмісного седименту. Артефакти супроводжуються численними природними уламками кварциту, або ж фрагментами, які не мають безперечних ознак штучної обробки.

Регіон характеризується великою кількістю археологічних пам'яток пов'язаних із виходами кварцитів. Так званий «кварцитовий палеоліт» є безумовно неординарним, проте лише окресленим і фактично зовсім недослідженим явищем в палеоліті України. Потенційно важливі і багаті джерела сходу України, зокрема Луганщини, дають надію сподіватися на винайдення даних, які проллють світло на генезу, динаміку та долю цього явища. Дослідження Піонерського 1А — початок робіт в цьому напрямку.

С.А. Теліженко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛУГАНЩИНІ

Дослідження на території Луганської обл. у 2013 році проводилися Луганською археологічною експедицією (КФ ІА НАНУ спільно з Луганським обласним краєзнавчим музеєм) в межах с. Борівське (Сіверодонецька міськрада), на надзаплавній піщаній терасі оз. Туба, стариці лівого берега р. Сіверський Донець. Об'єктом дослідження була фінально-мезолітична стоянка Туба V_b, яка розташована в 40 м на північ від стоянки Туба V.

Розкоп, площею 8 м² був закладений вздовж західного борту ділянки, що досліджувалася у 2012 р. Орієнтація розкопу північний захід—південний схід. Під час досліджень знахідки застосовувалися 100 % просів та промивка седименту. В по бортах пам'ятки зафіксовано 6 літологічних шарів. Артефакти епохи фінального мезоліту були виявлені в тій чи іншій мірі по всій товщі відкладень, але, звичайно, їх найбільша концентрація пов'язується з шаром 5 (темно-сірий пісок), в якому містяться скупчення черепашок *Unio*. Скупчення являють собою кухонні залишки прісноводних молюсків, незначна частина з яких перебуває в обгорілому стані. Вище та нижче скупчень та всередині них, виявлено артефакти, загальною кількістю 2357 одиниць, з яких 1052 (44,6 %) відносяться до фауністичного комплексу, що складається решток риб, пластронів черепак, трубчастих кісток птахів, мікрофауни тощо. Окремі кістки мають обгорілу поверхню. З кісток та рогу тварин виготовлялися знаряддя, наприклад остро-

ги та гарпуни (рис. 1, 1). Серед уламків вказаних знарядь, декілька з обгорілою поверхнею. На поодиноких фрагментах пластронів черепак, з внутрішньої сторони, зафіксовані лінійні сліди від роботи кременевими знаряддями

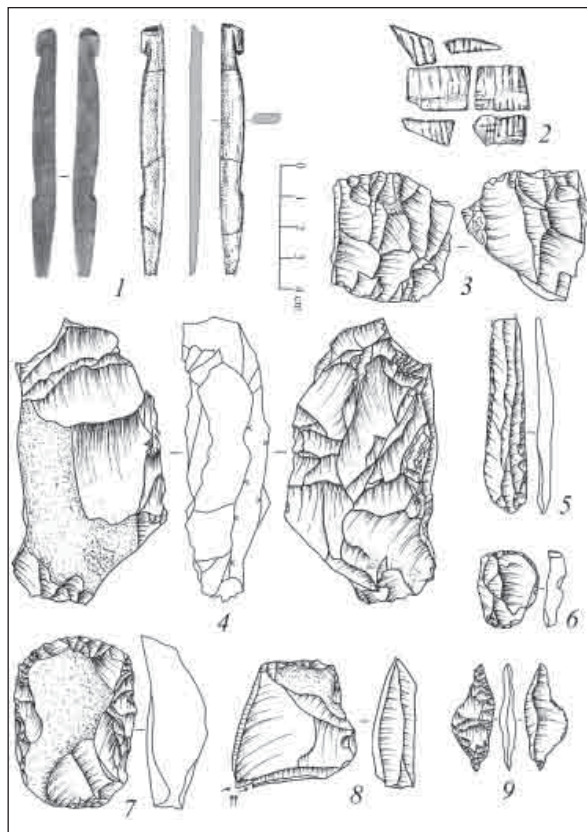

Рис. 1. Матеріали стоянки Туба V_b

(рис. 1, 2). В одному екземплярі представлений уламок молюску *Unio* зі слідами спрацьованості по краях.

В кременевому комплексі домінують вироби, що характеризують процес розщеплення кременевої сировини — пренуклеуси та нуклеуси, уламки, відщепи і сколи підживлення (рис. 1, 3, 4). Вироби з вторинною обробкою представлені комплексом скребачок, серед яких більшість становлять кінцеві та кінцево-бічні на дистальних частинах пластинчастих заготовок (рис. 1, 6, 7), кутовими, серединно-кутовими поперечним та серединними різцями (рис. 1, 8), пластинчастими заготовками та їх частинами з маргіальною дорсальною та протилежною ретушшю по латералях (рис. 1, 5) тощо. Слід окремо звернути увагу на подвійну проколку, виготовлену на пластинчастій заготовці з пласкою ретушшю на дорсальній поверхні (рис. 1, 9).

Окрім кременю мешканцями стоянки активно використовувалися й кварцитоподібний піщаник, мергель та белемніт.

За характером матеріальної культури стоянка має певні ознаки, притаманні пам'яткам

Матвіїв Курган I, II та Раздорська II. Найближчою аналогією є стоянка Туба V, а також, ймовірно за все, Павлоград, дослідження на якій в 2013 році не проводилися.

В результаті прориву водоводу, який об'єднує артезіанські свердловини, розташовані вздовж озера Туба, вимило частину багат шарового поселення, яке отримало назву Туба X. Зачистка борту котловану вимілила дозволила зафіксувати наявність потужних (до 1 м) літологічних відкладень темно-сірого забарвлення, що містили матеріали з хронологічним діапазоном від кінця VI тис. до н.е. до кінця II тис. до н.е. В культурному плані представлені знахідки пізнього неоліту-раннього енеоліту (кераміка з комірцевими вінцями), дереївського етапу середньостогівської культури епохи енеоліту, репінської культури пізнього енеоліту, катакомбної культури середньої бронзи та фінальної бронзи. З огляду на можливість повторення подібних випадків з водоводом та враховуючи геологічні умови розташування поселення (піщана надзаплавна тераса), необхідним представляється проведення термінових аварійних досліджень.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Н.І. Войтович, М.М. Войтович

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА вул. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У м. ЛЬВОВІ

У липні—жовтні 2013 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводила рятівні дослідження на вул. Б. Хмельницького. Це одна із найстаріших вулиць Львова, відома із XIII ст. як Волинський шлях, що з'єднував Львів з Литвою та Білорусією і був важливою торговою магістраллю міста.

Під час ремонту дорожнього полотна вулиці здійснювався нагляд за земляними роботами, у ході якого також закладено декілька шурфів та дві траншеї для більш детального вивчення стратиграфічних нашарувань.

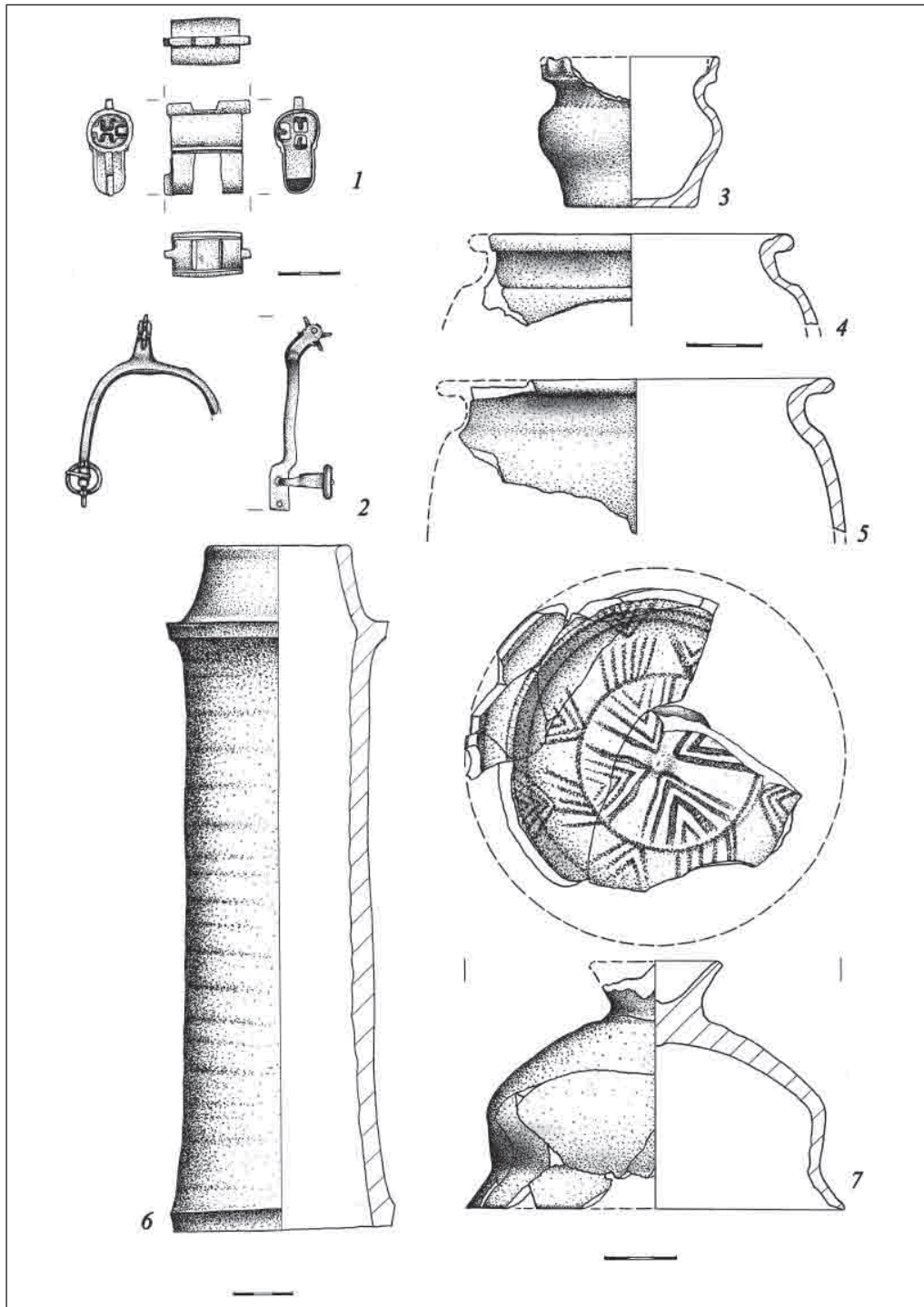
Шурф 1 розміщений навпроти будинку 2, розмірами 1,8 × 2,6 м. Глибина залягання культурних нашарувань сягала 3,8 м. Усі вони знищені під час прокладання каналізаційних мереж у XIX та 1 пол. XX ст. Шурф 2 закладений навпроти будинку 3, розмірами 2,0 × 2,5 м. Виявлені шари датуються XVIII ст. По центру шурфа на глибині 1,5 м виявлено колектор австрійського часу. Шурф 3 розміщений біля входу на подвір'я церкви св. Миколая (буд. 28). Його розміри 2 × 3 м. Максимальна глибина залягання культурних нашарувань 3,5 м. Виявлений речовий матеріал, що представлений фрагментами керамічного посуду, датується XIV—XVI ст.

Шурф 4, площею 25 м², знаходився навпроти будинку 10. В західній стінці шурфа виявлено дерев'яну дорогу XVI ст. Під верхнім ярусом дороги, який залягав на глибині 2,7 м зафіксовано ще два її рівні, з яких найкраще зберігся нижній. Він був викладений із дубових колод, діаметром 20—30 см. Колоди щільно примикали одна до одної. Їх поверхня обвуглена. По-

верх доріг виявлено значну кількість знахідок, представлених виробами із шкіри, кераміки та металу, серед яких підкови, циркуль, шпора, арбалетна стріла. Виявлений матеріал датується XVI ст. У місці, де дорога була найбільше поруйнована, закладено зонд, розмірами 1,6 × 1,6 м, завглибшки 6,3 м від умовного «0». У ньому виявлено керамічний водогін першої пол. XV ст., який складався із глиняних труб, щільно з'єднаних між собою вапняним розчином (рис. 1, б). Також тут знайдено мідну монету (денарій коронний), карбований у 1492—1501 рр., що дає підстави датувати нижній рівень дороги другою половиною XV ст.

Під керамічним водогоном залягали культурні нашарування XII—XIV ст. Матеріал звідси представлений в основному фрагментами посуду (рис. 1, 3—5, 7). Під потужним шаром княжого часу, товщиною в 0,4 м, знайдено фрагменти кераміки ранньозалізної доби.

Траншея 1 розміщена на перехресті вул. Б. Хмельницького та Сянської, розмірами 2 × 4,5 м. У її південній частині виявлений поперечний мур будинку XVII—XVIII ст., підшошва якого лежала на шарі XVI ст. По середині траншеї на глибині 3,85 м зафіксовано дерев'яний водогін XIX ст. Загалом, у межах траншеї досліджені нашарування від XIX по XIV ст. Виявлений матеріал датується XIV—XVI ст. і представлений фрагментами посуду, шкіряного взуття, декількома ножами, замками (рис. 1, л), а також мідним денарієм руським 1353—1360 рр. На рівні материка, який лежав на глибині 5,5 м, досліджено господарську яму невизначеного часу, яка була заповнена органічними рештками.

Траншея 2 знаходилась на перехресті вул. Б. Хмельницького та пл. Старий Ринок. Її розміри $3,4 \times 2,4$ м, глибина залягання материка — 4,85 м. Тут виявлені ідентичні до траншеї 1 культурні нашарування, датовані XIX—XIV ст. У темно-сірому супіску зафіксовано залишки дерев'яного плоту XV—XVI ст., орієнтованого по лінії захід—схід. Нижче зафіксовано керамічний водогін 1-ої пол. XV ст., який був покладений вздовж вул. Б. Хмельницького.

У результаті нагляду за земляними роботами вдалося виявити дерев'яну дорогу ще в декількох місцях: навпроти буд. 12; 13; 27—29, та на перехресті вул. Б. Хмельницького та Мулярської. Глибина її залягання коливалася від 2,2 до 3,2 м. Найбільш цінними знахідками, що уточнюють її датування, є дві срібні монети, виявлені на поверхні мостової навпроти буд. 27—29. Більш рання монета представлена на тернаром Сигізмунда 1529 р. карбування.

Друга монета — гріш Альбрехта Гогенцойлера 1541 р.

На одній із ділянок (вул. Б. Хмельницького, 27—29), де дерев'яна дорога не становила цілісності, зроблено зонд для фіксації нашарувань, що залягають нижче неї. Зондом розмірами 1,3 × 1,1 м виявлено на глибині 4,2 м материк, представлений мергелем. Зафіксований матеріал датується XVI—XIV ст. (рис. 1, 2).

Під час будівництва нового колодязя під центральний водопровід на перехресті вул. Б. Хмельницького та пл. Старий Ринок вияв-

лено скарб монет. Він містився у перевідкладеному шарі будівельного сміття на глибині 2,0 м відносно денної поверхні, за 2 м на схід від дерев'яної дороги навпроти буд. 13. Складався із п'ятнадцяти мідних шелягів («боратинок») 1661—1666 рр. карбування.

Таким чином, проведені рятівні археологічні дослідження на вул. Б. Хмельницького вагомо доповнили джерельну базу знань про одну із найстаріших вулиць Львова. Окрім цього, підтверджено інтенсивне освоєння вулиці ще з княжих часів, що засвідчує речовий матеріал.

А.М. Гавінський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ ВИННИКИ—ЛИСІВКА У 2013 р.

У сезоні 2013 р. продовжувалось вивчення пам'ятки культури лійчастого посуду (КЛП) Винники на горі «Лисівка» (м. Львів, Личаківський р-н).

Мета робіт полягала у з'ясуванні стану заселення малодослідженої північної частини гори.

За 150 м від східного краю плато, при північному схилі, у вільній ділянці від дерев, було закладено розкоп 1 розмірами 4 × 10 м, орієнтований по лінії захід—схід. Встановлено таку стратиграфію ґрунтів: до гл. 30—40 см залягає супіщаний ґрунт сірого кольору, під ним, товщиною 5—10 см, знаходиться материкова глина темно-коричневого кольору, нижче якої виступають плитки каменю пісковика. В окремих місцях, плити каміння залягають нерівномірно, а деякі з них фіксуються відразу під супіщаним ґрунтом, на глибині 30 см. Артефакти виявлялися вже на гл. 10 см, але більша їх кількість залягала на гл. 20—30 см. В розкопі 1 об'єктів не зафіксовано. За 3 м на південь від нього закладено розкоп 2 розмірами 4 × 5 м, орієнтований по лінії південь—північ. Супіщаний ґрунт тут становив 50 см, до гл. 70 см — материкова глина коричневого кольору, а під нею — щільні плити пісковика товщиною 20 см, нижче якого залягає пісок світло-жовтого кольору. В розкопі 2, на гл. 50 см від денної поверхні, зафіксо-

вано два об'єкти. Це були ями округлої в плані форми діаметрами 1 м та 1,7 м, відповідно глибиною 0,3 та 0,8 м від рівня виявлення. Якщо в заповненні першої ями виявлено незначну кількість знахідок то у другій в рази більше. Заповнення об'єкта 2 складалось із гумусованого ґрунту чорного кольору перемішаного з фрагментами кераміки, кістками, крем'яними виробами, окремими кам'яними предметами та грубими шматками обмазки зі слідами від пруття. Загальна чисельність знахідок, здобутих під час розкопок, становить близько 800 одиниць, переважно це кераміка. Відзначаються лійчасті горщики (рис. 1, 1), фляги (рис. 1, 2) денця на ніжках (рис. 1, 4), частина посудини із орнаментом у вигляді пластичної літери «М» (рис. 1, 5), черпаки з крильцеподібними ручками (рис. 1, 9), мініатюрна посудинка (рис. 1: 3), орнаментовані ручки горщиків (рис. 1, 6), тягарець (рис. 1, 10), пряслиця (рис. 1, 7), фрагмент глиняної сокирки (рис. 1, 8). Кам'яні вироби представлені зернотерками, шліфувальними плитками (рис. 1, 15) та розтирачами (рис. 1, 14). До крем'яних знахідок належать, в основному, предмети з вторинною обробкою: ретушовані пластини (рис. 1, 11), скребки (рис. 1, 12), сокири та ін. Також було зафіксовано кілька фрагментів кераміки трипільської культури, що може свідчити про

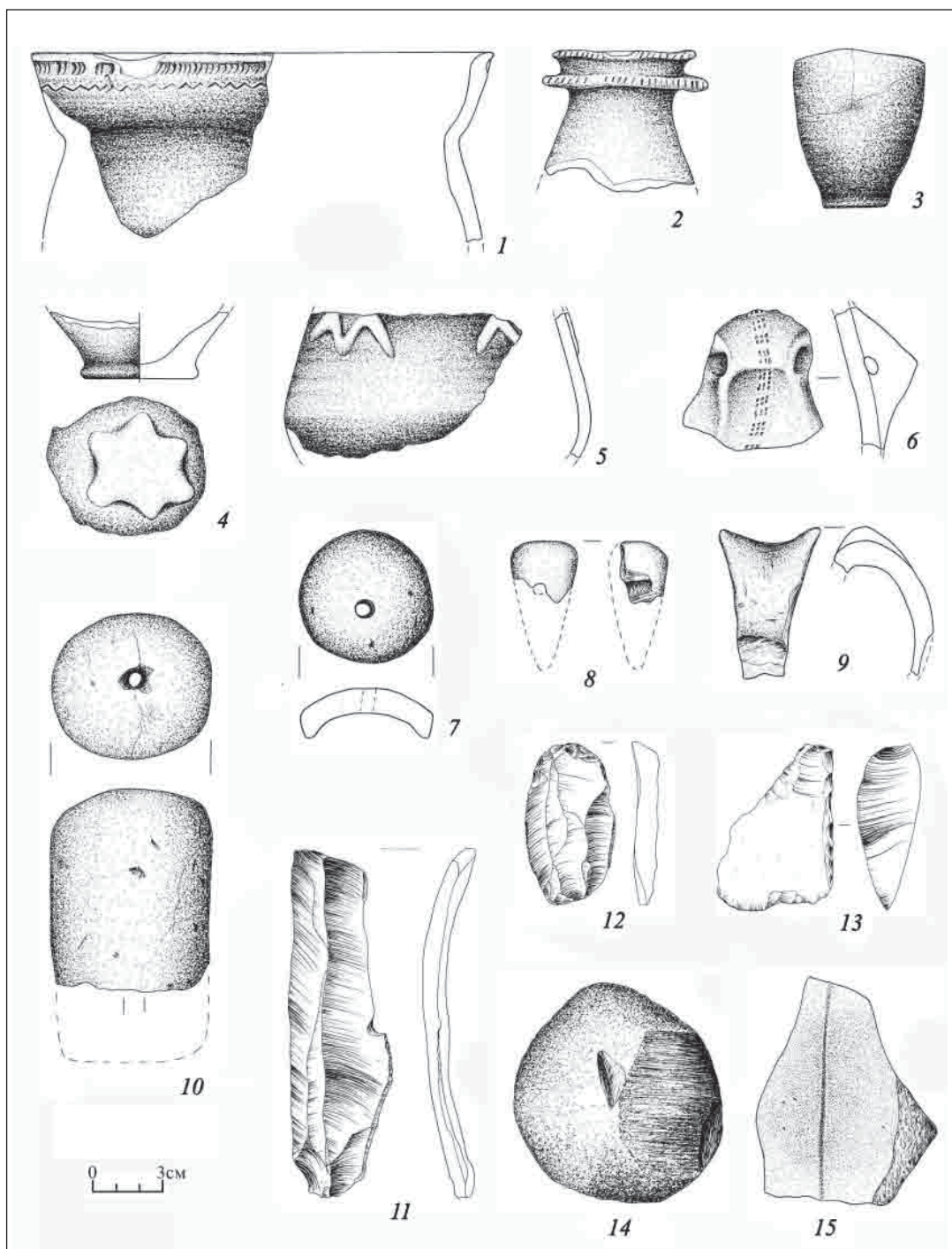

Рис. 1. Винники—Лисівка — 2013. 1—10 — кераміка, 11—13 — кремень, 14, 15 — камінь

контакти поселенців «Лисівки» зі своїми східними сусідами. Разом з тим, вони підтримували контакти й зі своїми родичами із заходу. Свідченням цьому є частина сокири із шведського кременя (рис. 1, 13).

Попередньо можна сказати, що поселення Винники—Лисівка є одношаровим, кераміка

зберігає консервативність у формах та технології виготовлення, хронологія визначається в межах класичного періоду. Пам'ятка вимагає подальшого вивчення, яка може дати багато цінної інформації для вивчення культури лійчастого посуду у її південно-східній периферії.

ПОШУКИ ПОСЕЛЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У ВЕРХІВ'ЯХ ДНІСТРА

У сезоні 2013 р. Енеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України здійснювала дослідження пам'яток культури лійчастого посуду у верхів'ях Дністра. Увагу зосереджено на маловивчених поселеннях Тростянець та Отиневичі.

Поселення Тростянець на «Кам'яній горі» (Львівська обл., Миколаївський р-н) знаходиться на високому горбистому пасмі, що здіймається над лівосторонньою заплавою р. Зубри. В науковій літературі воно згадується неодноразово. В основному тут проводились незначні обстеження, які засвідчили наявність чималой кількості артефактів та окремих об'єктів. Для встановлення характеру культурного шару та меж поселення, в різних місцях пам'ятки було закладено п'ять траншей розмірами 2 × 5 м. В результаті встановлено, що поселення знаходилось у західній частині «Кам'яної гори» на найвищій її ділянці, а культурний шар зруйнований внаслідок діяльності кар'єру по видобуванню каменю та оранки. Орний шар тут становить лише 30 см, нижче знаходяться виходи каменю пісковика, тому сліди культурного шару фіксуються у виняткових випадках — природно понижених місцях. В одній із таких ділянок виявлено незначну кількість артефактів, об'єктів не відзначено. Серед знахідок кераміки відзначаються вінця класичних лійчастих горщиків орнаментованих округлими відбитками штампу (рис. 1, 1) та псевдошнуром (рис. 1, 3), стінки деяких з посудин декоровані пластичними пружками у вигляді літери «М» (рис. 1, 5). В колекції також зустрічаються вушка (рис. 1, 2), пряслиця (рис. 1, 4) та верхня частина перепаленої крем'яної сокири (рис. 1, 6).

Пам'ятка в Отиневичах (Львівська обл., Миколаївський р-н) знаходиться за 0,5 км на південь від села в урочищі «Кузьгора». Це високий горб округлої в плані форми діаметром близько 150 м, який здіймається над широкою лівосторонньою заплавою р. Луга. В різних місцях пагорба закладено три шурфи та три траншеї загальною площею 42 м². Встановлено, що культурний шар значно зруйнований внаслідок інтенсивної оранки. У найвищій ділянці урочища шар чорнозему становить 30 см, нижче якого виступає материкова порода у вигляді глини світло-коричневого кольору. У цен-

тральній ділянці плато шар чорнозему становить 1 м товщини. Незначна кількість знахідок зустрічалась на глибині до 30 см, об'єктів не зафіксовано. Виявлені артефакти належать до різних археологічних культур. Найменш чисельно представлена кераміка енеолітичної культури лійчастого посуду. Відзначається вінце горщика орнаментоване відбитком шнура (рис. 1, 7). Характерною є кераміка межновіцької культури доби бронзи із домішкою в тісті жорстви. На увагу заслуговує ручка орнаментована двома рядами шнура (рис. 1, 8). Переважна більшість знахідок належить княжому періоду, сюди відносяться профільовані горщики з типовими карнизоподібними вінцями (рис. 1, 9—13).

В підсумку можна відзначити, що поселення в Тростянці та Отиневичах зруйновані. Вони інформують про стан заселення племен культури лійчастого посуду у верхів'ях Дністра та скеровують до думки, що більш вцілілі поселення знаходяться в природно захищених місцях, яких не торкалась інтенсивна людська діяльність.

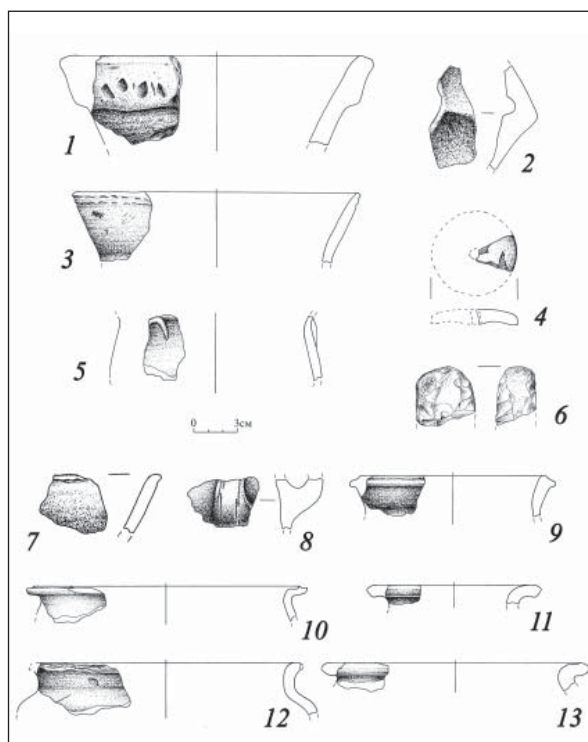

Рис. 1. Вироби з кераміки та кременю. 1—6 — Тростянець, 7—13 — Отиневичі

Д.Н. Козак, Т.І. Слободян, Я.В. Володарець-Урбанович

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК РАНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ В ОКОЛИЦЯХ ЗВЕНИГОРОДА

У вересні—жовтні 2013 р. було проведено роботи на поховальних пам'ятках ранньоримського часу в околицях с. Звенигород.

Дослідження передбачали продовження робіт на могильнику поблизу садиби М. Великача, розпочатих в 1975 р. Д.Н. Козаком, з метою встановлення рівня зруйнованості пам'ятки та можливості проведення подальших наукових досліджень. Незачепленими залишилися окремі ділянки подвір'я та присадибної ділянки. В межах подвір'я було закладено траншею 1 площею 8 м². Верхній, гумусовий горизонт був антропогенно змінений сучасною сільськогосподарською спорудою, фундамент якої виявлено на рівні 0,4—0,55 м. В заповненні горизонту зустрічалися фрагменти кераміки зі зруйнованих поховань (накривки, фрагменти горщиків). На глибині 0,6 м виявлено урну тілопального поховання 26, верхня частина якої була частково зруйнована сучасним фундаментом. В заповненні урни виявлено велику кількість перепалених кісток. Значна їх частина виявлена і поза межами урни, в основному під нею і на рівні нижньої (придонної) частини посудини. Не виключено, що кістки належать двом індивідам: рештки одного з них було покладено до урни, іншого — в межах поховальної ями. Висновки є попере-

дніми, в подальшому буде проводитись антропологічна експертиза. Поховальна яма округлої форми була зафіксована на глибині 0,88 м (діаметр на рівні виявлення —0,52 м). Її стінки звужувались до низу, загальна глибина —1,01 м. Варто зазначити, що перепалені кістки зустрічались лише до рівня 0,83 м.

Траншею 2 розмірами 1 × 4 м було закладено в 27 м на північний захід від траншеї 1. На глибині 0,89—0,93 м було виявлено котловани одночасових об'єктів, здійснено прирізки до квадратів у північно-східному та західному напрямках (загальна площа траншеї 9,5 м²). При розчистці об'єктів було виявлено матеріал, що відноситься до сучасності (XVIII—XX ст.).

Паралельно проводились розвідкові роботи в урочищах «Гоева Гора», «Загуменки» з метою топографічної прив'язки об'єктів, закладених і досліджених І.К. Свешніковим та можливості дослідження даних пам'яток. Ділянки із найбільшою концентрацією культурного шару ранньоримського часу було нанесено на топографічну карту (рис. 1)

Отримані результати засвідчують необхідність проведення подальших досліджень в регіоні та моніторингу стану збереженості даних пам'яток.

Рис. 1. Локалізація поховальних пам'яток ранньоримського часу в околицях с. Звенигород: 1 — садиба М.Великача (дослідження 1975, 2013 рр.), 2 — уроч. «Гоева Гора» (розвідкові роботи 2013 р.), 3 — присадибні ділянки Панчиняків-Савицьких (дослідження 1950—1960 років), 4 — уроч. «Загуменки» (розвідкові роботи 2013 р.) (основа: Генеральний штаб. М-35-73. М 1 : 100000. Сост. місності на 1984 г. — Львов, 1985 г.)

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. І. ФРАНКА

У 2013 р. Бродівський загін експедиції Львівського національного університету імені Івана Франка продовжив розкопки багатоярусного поселення Малинище-І у верхів'ях р. Серет. Пам'ятка розташована на південно-східній околиці с. Малинище Бродівського р-ну Львівської обл. і займає мис, оточений зі сходу та півдня старицею безіменного струмка, а з заходу — потоком Серет Малий, який є лівостороннім допливом р. Серет. Дослідженнями, що проводяться тут з 2008 р., виявлено культурні шари культур шнурової кераміки, висоцької, вельбарської та Київської Русі (XII—XIII ст.).

Роботи проводилися в межах археологічної навчальної практики студентів I курсу історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Завдання, яке ставилося у польовому сезоні 2013 р., полягало в повному розкритті заглибленої споруди висоцької культури, відкритої у 2012 р., та пошук об'єктів вельбарської культури пізньоримського часу. Загалом на пам'ятці було закладено прирізку до розкопу 2012 р. розміром 2 × 6 м і розкоп площею 36 м². Таким чином за три польові сезони (2008, 2012—2013) загальна розкрита площа пам'ятки Малинище-І склала 218 м².

В прирізці до розкопу минулого року на глибині 0,8 м від сучасної поверхні було простежено другу частину заглибленого об'єкта. Він мав округлу форму, вертикальні стінки і виділявся чорним, сильно гумусованим заповненням на фоні світло-жовтого суглинкового матеріка. На глибині 2,05 м від сучасної поверхні простежено сходинку висотою 0,25 см (м?). Долівка зафіксована на відмітці 2,3 м. Супровідний матеріал складався із фрагментів ліпного посуду передскіфського часу, прикрашеного наскрізними проколами під краєм вінчика та наліпними валиками на бочках, розчленованими пальцевими защепами. Таким чином проведені дослідження підтвердили висловлене у 2012 р. припущення про господарський характер споруди. Виходячи з ряду аналогій, а також знайденої кераміки, її можна вважали ямою для збереження м'ясних припасів висоцької культури.

В розкопі 1 виявлено два об'єкти. На глибині 0,35 м від сучасної поверхні простежено скупчення перепаленої глиняної обмазки. Пони-

ження рівня розкопу на 20 см дало можливість зафіксувати залишки двох заглиблених споруд. Перша наполовину заходила у північну стінку розкопу. Вона представляла собою яму округлої форми з вертикальними стінками, матеріковим виступом-останцем на глибині 1,7 м і плоскою долівкою на відмітці 2,1 м від сучасної поверхні. Її приблизний діаметр становить 2,3 м, діаметр дна — 1,5 м. Заповнення мало темно-сірий забарвлення і було позбавлене сторонніх вкраплень: глиняної обмазки, вугілля тощо. В прошарку ґрунту, який перекривав долівку, виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки з домішками в тісті перепаленого кременю та шнуровим орнаментом на стінках. Оскільки половині об'єкта виходила за межі розкопу, його характер визначити важко. Найімовірніше це могла бути господарська яма городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки.

Другу споруду вдалося розкрити повністю. Як і всі попередні вона мала заглиблений характер. Заповнення складалося із сильно гумусованого ґрунту із вмістом великої кількості різної величини уламків перепаленої обмазки, дерев'яного вугілля, кількох залізних виробів, в тому числі ножа, фауністичних залишків, а також фрагментів переважно ліпної кераміки. Остання складається з уламків горщиків і мисок, біконічного пряслиця, частини тягарця до ткацького верстату тощо. Кількість гончарної кераміки провінційно-римського типу складає приблизно 10 %.

Об'єкт округлий в плані розмірами 3,3 × 3,1 м, долівка знаходилася на глибині 2,1 м від сучасної поверхні. На його дні, біля південної стінки, простежено скупчення дрібних фрагментів перепаленої глини, золи та вугілля розмірами 1,5 × 1,15 м. Під ним виявлено залишки поруйнованого череня вогнища приблизними розмірами 0,7 × 0,5 м. Отже, виходячи з результатів досліджень споруда 2 могла бути земляною вельбарської культури і відноситися до III ст. н. е. — часу першої хвилі міграції германських племен на територію Західної Волині.

Таким чином дослідження 2013 р. дали нові матеріали до вивчення матеріальної культури населення, що проживало на Волино-Подільському пограниччі в епоху ранньої бронзи, передскіфському та пізньоримському періодах.

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ ПАМ'ЯТОК НА ЛЬВІВЩИНІ

При проведенні наукової експертизи земельних ділянок на території Львівської обл. (переважно об'єктів будівництва газової промисловості) співробітниками науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ у 2013 р. було виявлено і частково досліджено п'ять нових об'єктів археологічної спадщини — давніх поселень і місцезнаходжень археологічних матеріалів.

Вороблевичі-1. с. Вороблевичі Дрогобицького р-ну. Двошарове поселення площею 0,8 га виявлене на віддалі 1,5 км на північний схід від села та за 0,2 км на захід від автодороги Вороблевичі—Літиня, вздовж південно-східного виступу надзаплавної тераси лівого берегу р. Тисмениці. Під час часткового дослідження пам'ятки на площі близько 28 м², яка знаходилась під загрозою руйнування, було простежено культурний шар потужністю до 0,48 м з матеріалами черняхівської культури (вони склали основний горизонт пам'ятки) та княжої доби (поодинокі знахідки кераміки XII—XIII ст.) (рис. 1, б).

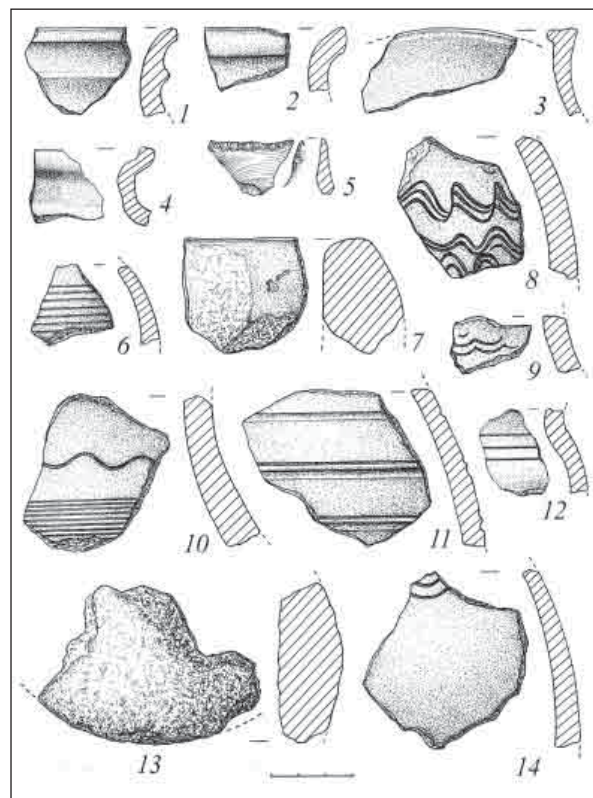
Загірне-1. с. Загірне Стрийського р-ну. Двошарове поселення площею 1,45 га локалізоване за 170 м на захід від крайніх садіб північно-західної околиці с. Загірне і за 300 м на схід від с. Комарів. Воно займає площадку високого правого берегу р. Жижави, котру з заходу оточує глибокий яр з витокami джерела. Горизонти пам'ятки датуються середнім періодом доби бронзи (тщинецька культура) та ранньозалізним віком (культура ранньоскіфського часу). Центральна частина пам'ятки знаходиться під загрозою руйнування при будівництві азотопроводу.

Опарі-1. с. Опарі Дрогобицького р-ну. Багатошарове поселення розмірами 80 × 160 м (1,8 га) виявлене на західній околиці с. Опарі, за 50 м на північний захід від крайніх садіб і за 200 м на північ від шосе Львів—Трускавець. Воно розташоване у середній та нижній частинах північного схилу надзаплавної тераси правого берега річки Тисмениці. За 3 км на захід від пам'ятки, на тій же терасі розташоване городище X—XI ст. в с. Солонске. Дослідження на площі 22 м², в місці проходження газопроводу, дозволили виявити рештки похованого культурного шару потужністю до 1,2 м, густо насичені знахідками матеріалів ранньозалізного віку (культури ранньоскіфського часу), пізньо-

римського часу (черняхівська культура), ранніх слов'ян (культура Лука-Райковецька) та княжої доби (X—XIII ст.). Серед зазначених горизонтів знахідки кераміки ранньослов'янського часу і княжої доби склали основну складову культурного шару (рис. 1, 1—3, 8—10, 14). На частині розкритої площі також фіксується значне скупчення залізних шлаків, серед яких особливу увагу заслуговують шматки з відбитками рівної поверхні придонної частини горщика, що вказує на виплавку заліза тигельним способом в межах пам'ятки (рис. 1, 13).

Опарі-2. с. Опарі Дрогобицького р-ну. Місцезнаходження археологічних матеріалів Опарі-2 знаходиться на віддалі 150 м південніше пам'ятки Опарі-1, за 200 м на захід села і безпосередньо на північ від шосе Львів—Трускавець. Воно розташоване у верхній частині надзаплавної тераси правого берега річки Тисмениці. На площі 0,6 га виявлено археологічні матеріали княжої доби XIII—XIV ст. (рис. 1, 4) Слабкі рештки культурного шару того ж датування простежено на дослідженій площі 10 м² в місці будівництва газопроводу.

Опарі-3. с. Опарі Дрогобицького р-ну. Місцезнаходження археологічних матеріалів Опа-

рі-3 зафіксоване на південно-західній околиці с. Опарі, на захід від газокompresорної станції та за 350 м на південь від шосе Львів—Трускавець. Під час поверхневого обстежен-

ня, а також у закладеному шурфі площею 6 м² в місці проходження газопроводу було виявлено кременеві артефакти, які відносяться до ранньозалізного віку (рис. 1, 5).

А. М. Филипчук

ПІДСУМКИ ОБСТЕЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНІ р. ВЕРЕЩИЦІ У 2013 р.

Протягом вересня 2013 р. експедиція кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора проводила обстеження археологічних пам'яток в басейні р. Верещиці — лівій притоці Дністра (Городоцький р-н Львівської обл.). В роботі експедиції взяли участь директор Інституту археології цього ж ВНЗ М.А. Филипчук, науковий співробітник ІА ЛНУ Б.І. Завітій, науковий співробітник Львівського історичного музею Г.В. Соловій. Основна мета наукових пошуків полягала у виявленні, картографуванні, вивченні топографії та найближчого природного оточення пам'яток, зокрема поселень празької культури.

Експедицією обстежено окремі ділянки пражих допливів р. Верещиці у районі сіл Хишевичі, Коропуж, Зашковичі, Завидовичі, Березець та Тулиголови. Тут вдалося виявити і обстежити 21 різночасове поселення (Хишевичі I-II; Зашковичі I-III; Запанська I; Завидовичі I-II; Березець I-VIII; Тулиголови I-VI), серед яких лише пам'ятки Березець I, II та IV раніше були відкриті нашими попередниками. За попередніми підрахунками на 21 пам'ятці виявлено матеріали епохи бронзи (1 місцезнаходження), ранньозалізного віку (7), черняхівської (6), празької (5), райковецької (3), давньоруської (7) культур, а також 15 місцезнаходжень старожитностей пізнього середньовіччя / нового часу.

Цікавою особливістю системи заселення регіону у ранньослов'янський час є той факт, що усі пражькі селища вдалося виявити в районі с. Березець, вздовж південних схилів місцевого правого допливу Верещиці (ближче до її впадіння у води верхньої течії Дністра). Пам'яток третьої чверті I тис. н.е. в районі сіл Хишевичі, Коропуж, Завидовичі та Зашковичі (знахо-

дяться північніше від пражьких селищ у Березці) не було виявлено. Скоріш за все це спричинено доволі височинною топографією в районі вищеназваних сіл, яка не притаманна для носіїв празької культури. З іншої сторони, поширені тут ґрунти (переважно дернового походження) мають надзвичайно доволі потужні гумусово-акумулятивні горизонти, а у найближчому природному оточенні відсутні лісові масиви (тут присутні пасовища і орні угіддя — у минулому також без лісових масивів). Інша ситуація спостерігається в районі с. Березець. Як виявилось, у давнину тут знаходилися значні лісові масиви, а гумусово-акумулятивні горизонти тутешніх ґрунтів були менш потужними. Ймовірно, що саме це значною мірою визначало поширення старожитностей V—VII ст. в досліджуваному регіоні. Правда, не слід забувати і про іншу сторону питання, яка полягає у стані дослідження місцевих старожитностей. Правильним буде наголосити на тому, що вихід культурного шару на поверхню в районі сіл Хишевичі, Завидовичі та Зашковичі, як правило, є незначним, навіть у тих випадках, коли площа самих пам'яток розорюється. Це пов'язано із відносно глибоким заляганням культурних решток та ймовірно доволі добрим збереженням старожитностей.

Окремо слід наголосити на матеріалах селища Березець IV (входить у склад великого поселення, яке у 1981 р. досліджував В.М. Циглик). З метою встановлення характеру і потужності культурних нашарувань пам'ятки було закладено три шурфи, в яких вдалося зафіксувати культурні рештки ранньозалізного віку, черняхівської празької, райковецької та давньоруської культур, а також старожитностей пізнього середньовіччя/нового часу. Наявність матеріалів другої половини I тис. н.е. є надзвичайно важливою. Нагадаємо, що поселен-

ня у Березці вважають перехідною пам'яткою від черняхівської до празької культур, адже на площі черняхівської пам'ятки під час розкопок 1981 р. вдалося виявити житло заглибленого типу із типовими рисами матеріальної культури V—VII ст.

Подальші стаціонарні дослідження цієї та інших пам'яток, а також планомерне проведення розвідкових робіт, на нашу думку, дозволить підтвердити достовірність виявлених обстеженнями матеріалів, а також значною мірою збільшити джерелознавчу базу з археології.

М.А. Филипчук, Б.І. Завітій, А.М. Филипчук, Б.М. Гринюка, Г.В. Соловій

ПІДСУМКИ РОБІТ ПЛІСНЕСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Згідно з програмою вивчення та збереження Пліснеського археологічного комплексу впродовж липня—серпня 2013 р. на його території проведено польові пошукові роботи. Основна увага цього сезону була прикута до подальшого планомерного вивчення культового центру в уроч. Оленин Парк, лінії захисту нижче вказаного урочища, а також монастирських будівель пізнього середньовіччя/нового часу у північно-західній частині городища.

Розкоп I було закладено на території сучасного Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого, що знаходиться в межах археологічного комплексу. Досліджувана ділянка локалізувалася у своєрідному трикутнику між сучасними будівлями реколекцій, трапезною та монашими келіями. Вдалося відкрити площу 128 м², де було виявлено рештки трьох асинхронних кам'яних монастирських будівель XVII, пер. пол. XVIII, сер. XIX ст., численний рухомий матеріал цього часу (в т.ч. кераміку, кахлі, монети Австрійської та медальйон (?) Російської імперії).

Дослідження культового центру проводилося у східній та західній частині уроч. Оленин Парк. У східній частині поганського святилища було закладено розкоп II (площа 44 м²). Як з'ясувалося у процесі досліджень, на відкритій площі протягом давньоруського часу тут функціонували два наземні житла XII—XIII ст., а також кам'яна вимостка. Слов'янський час репрезентовано лише кам'яною кладкою. Численними виявилися знахідки кераміки; траплялися рештки скляних давньоруських браслетів і медальйон цього часу, що мав вигляд лілії.

Траншею I, площею 32 м² розбито у західній частині культового центру, ближче до розкопу II 2012 р. Зафіксовано низку конструкцій культового та оборонного призначення. Мова, зокрема, йде про дві різночасові захисні споруди X, кін. XIII ст., а також про три культові будівлі VIII — кінця X ст.

Для з'ясування призначення й часу функціонування лінії захисту, що знаходиться нижче (на південь по крутому схилу) уроч. Оленин Парк, закладено траншею II. Відкривши невеличку площу (8 м²) пощастило локалізувати синхронний культовий комплекс X ст., що складався з земляного насипу, рову з внутрішньої, у бік урочища, сторони, який був вимощений камінням середніх розмірів. Цікавим видається той факт, що більшість таких каменів виявилися обробленими: можливо, вони раніше входили до складу конструкцій різного призначення, що функціонували вище на площадці уроч. Оленин Парк.

Розкоп III, площею 48 м² було закладено на ділянці між п'ятою та шостою лініями захисту верхнього плато городища, поруч з розкопом I 2011 р. Вдалося відкрити численні рештки об'єктів слов'яно-руського часу різного призначення. Найбільш вагомим результатом, мабуть була локалізація чергового християнського могильника XII—XIII ст., що на досліджуваній площі представлений рештками шести інгумаційних поховань цього часу. Окрім них, зафіксовано конструкції двох наземних будівель XII — середина XIII ст., а також двох заглиблених споруд X і XI ст. відповідно.

Після закінчення польових досліджень на місці всіх розкопів проведено рекультивацийні роботи.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.О. Біляєва, І.В. Карашевич

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У серпні 2013 р. Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ (нач. д. і. н. С. О. Біляєва, заст. нач. м. н. с. І. В. Карашевич) продовжила дослідження історичного центру м. Очаків та комплексу археологічних пам'яток на Кінбурнському півострові.

В м. Очаків продовжено натурні обстеження історичного центру міста з використанням GPS Trimble R3, а також здійснено роботу по підготовці матеріалів до створення опорного історико-архітектурного плану міста. Особливу увагу приділено пам'яткам розташованим на узбережжі Чорного моря, які знаходяться у зоні природної руйнації.

На Кінбурнському півострові продовжено вивчення комплексу пам'яток середньовічного та Нового часу, які належать османському та російському періодам розбудови фортифікації. В етнокультурному відношенні вони відображують ознаки золотоординської, османської та української культури. Матеріали розкопок свідчать про перебування російських військ наприкінці XVIII—XIX ст., а також англо-французьких військ в період Кримської війни. Насамперед, це простежується в зоні російського ретраншементу та прилеглих ділянок коси.

Також здійснені розвідки на території між російським ретраншементом та земляним валом турецької фортеці. Під час огляду цієї ділянки коси було виявлено фрагменти металевих виробів (гудзики, кулі, ядра, монети) кінця XVIII — поч. XIX ст.

Стационарні розкопки були зосереджені на продовженні досліджень турецької фортеці Кінбурн. Загальна площа ділянки 2013 р. складає 50 м². Під час розкопок виявлена части-

на житлової споруди (можливо казарми), яка є продовженням будівельних залишків, які були відкриті у 2012 р. (рис. 1). Крім того, залишки ще одній будівлі, складеної з пісковика та вапняку із використанням дерев'яних конструкцій, в тому числі 6 паль. Серед порушених верхніх шарів споруди разом з камінням та розчином зустрічаються фрагменти червоної цегли подовженої форми. Встановлено також, що під розвалом каменів знаходиться основа регулярної кладки. Зафіксований опорний стовп, а також залишки підлоги, викладеної з квадратних сланцевих плит розміром 0,30 × 0,35 м. У зв'язку із постійним прибуттям ґрунтових вод на глибині 0,40 м від денної поверхні і підтопленням ділянки, подальше поглиблення розкопу було неможливим. Тому була проведена консервація будівельних залишків з наміром розкриття їх у наступному році.

Речові залишки представлені колекцією артефактів широкого культурно-хронологічного діапазону. Найбільш ранні пов'язані із періодом Золотої Орди та культурною спадщиною Кримського ханства ще до встановлення османської влади. Це кераміка сграфіто XIV — XV ст. та бронзова татарська монета. Матеріали османського періоду XVII — XVIII ст. представлені різноманітними знахідками виробництва Туреччини, серед яких найбільшу частину складає посуд, зокрема уламки фаянсових виробів відомого центру художньої кераміки Османської імперії — Кютахья XVIII ст., різноманітні люльки з переважанням зразків другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Крім того, знайдені уламки скляного посуду, вироби з металу, кістки та каменю. Серед металевих предметів найбільш чисельний

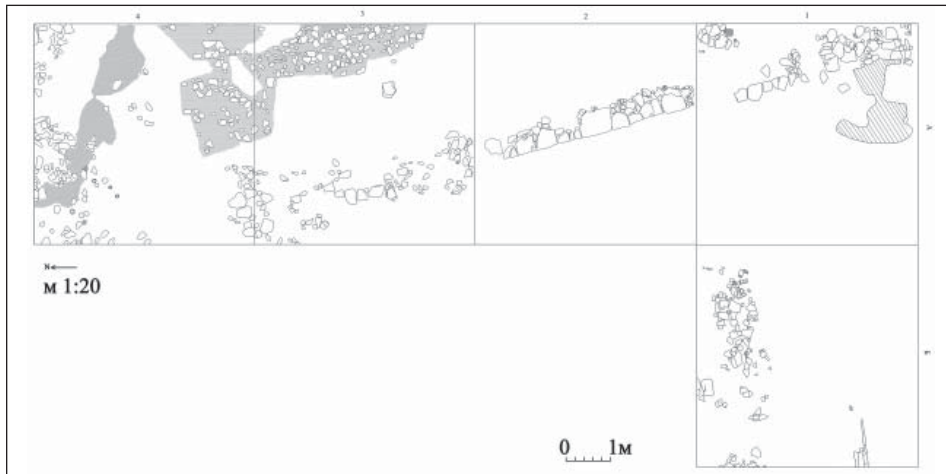

Рис. 1. Загальний план розкопу 2012—2013 рр.

кріпильний інвентар: залізні цвяхи та костилі; гудзики з бронзи (здебільше від мундирів); гарматні ядра різного калібру, свинцеві мушкетні кулі, а також кулі піхотних нарізних рушниць зразка 1842—1854 рр. Суттєвий інтерес представляє досить рідкісна знахідка срібного реалу (Іспанська Америка) XVII ст., чекан Мехіко (визначення зав. відділом ДІМ, РФ Т. Ю. Сту-

калової, за що ми висловлюємо їй щире подяку). Крім того, знайдена також російська монета (полушка) середини XVIII ст.

Роботи в Очакові та на Кінбурнському півострові засвідчили надзвичайну перспективність вивчення пам'яток регіону, як важливих джерел вивчення культурно-історичного процесу на Півдні України.

Д.В. Бондаренко, О.В. Васільчук, О.І. Смирнов

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРІВКА-І НА ПРАВому БЕРЕЗІ БЕРЕЗАНСЬКОГО ЛИМАНУ

В 2013 р. Вікторівським загonom Миколаївської археологічної експедиції проводилися археологічні розкопки античного поселення Вікторівка-І.

Поселення розташовано на правому високому прірвистому корінному березі Березанського лиману в 1,5 км на північ від його гирла та в 300 м на південь від с. Вікторівка Лиманівської сільської ради Березанського р-ну Миколаївської обл. На сьогодні поселення майже повністю зруйноване обвалами та зсувами лесу. Зберігалася лише його західна частина витягнута вздовж берегової смуги по лінії північ—південь на 400 м та заглиблена вглиб материка на 10—20 м.

Поселення було відкрито В.І. Гошкевичем. Перші археологічні розкопки на пам'ятнику були проведені в 1949 р. співробітником Одеського археологічного музею М.Ф. Болтенко разом зі

співробітником Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР С.І. Капошиною.

В 2012 р. дослідження пам'ятника було відновлено Жовтнево-Березанським загonom Миколаївської експедиції. При зачистці грабіжницьких шурфів в центральній частині поселення у берегової прірви була відкрита напівземлянка 4/4 VI — 1/4 V ст. до н. е.

В 2013 р. для дослідження грабіжницьких шурфів та з метою відкриття археологічних об'єктів, яким загрожує руйнація внаслідок берегової абразії, в північній частині поселення у берегової прірви був закладений розкоп «Г» площею 50 м².

Внаслідок досліджень була розкрита південна частина поховального комплексу (об'єкт 1), що являє собою великий котлован з приступками та підбоям. В 2013 р. була зафіксована лише

південна частина споруди. Розміри розкритої частини котловану 4,40 м (Пв—Пд) на 10 м (Сх—Зх), глибина з рівня материка — до 2,42 м. Споруда в плані має аморфну близьку до округлої форму. Конструктивно споруда складається з приступка та основного котловану.

Приступок досліджений в західній частині розкопу. Ширина приступку до 3,71 м, північна і південна частини скриті бортами розкопу. До приступку з рівня материка ведуть три сходинки. Глибина приступка від рівня материка 0,87 м.

Щодо основного котловану, то вдалося зафіксувати тільки його західний та південний борти. Східний борт зруйнований береговою абразією, північний — скритий відповідним бортом розкопу. Розміри розкритої частини котловану 4,34 м (Пв—Пд) на 8,17 м (Сх—Зх). Глибина — до 2,42 м від рівня материка.

До основного котловану з західного та південного боку ведуть по три сходинки. Окрім того, по південному борту зафіксовано приступки аморфної форми та підбой.

На площі розкритої частини котловану зафіксовано 4 поховання, 2 з яких парні.

Поховання 1 розкрито біля західного борту основного котловану на нижній сходинці спуску. Небіжчик розташований у витягнутому на спині положенні головою на північний захід. Ліва нога, обидві ступні, ліва рука нижче ліктя і права рука відсутні. Череп зміщений від кістяка в північно-західному напрямку. Кості передньої частини черепа та нижня щелепа розбиті, хаотично розкидані в верхній частині кістяка.

Поховання 2 (парне) розташовано в південно-східній частині котловану на приступку біля південного борту. Небіжчики укладені головами на захід, обличчями дивляться один на одного. Північний кістяк розташований в скорченому на боці положенні, ноги підігнуті, руки витягнуті вздовж живота, права рука пряма, ліва — зігнута в лікті. Південний кістяк розташований на спині, ноги завалені в північному напрямку, зігнуті в колінах. Верхні кінцівки відсутні.

Поховання 3 розташовано на північний схід від поховання 2 в південно-східній частині котловану на приступку біля південного борту. Похований розташований у витягнутому на спині напівлежачому положенні головою на південь з невеликим відхиленням до південного сходу. Верхня частина скелету припіднята та оберта о борт котловану, трохи розвернута на правий бік. Ноги підігнуті колінами на схід, нижче колін відсутні. Руки витягнуті вздовж тулуба, ліва рука нижче ліктя відсутня.

Рис. 1. Вікторівка-I. Котлован поховального комплексу. Вид з заходу

Поховання 4 (парне) розташовано на приступці в східній частині основного котловану. Являє собою обережно укладені в дві купи кістки двох осіб. Довгими гранями кістки, як правило, укладені по осі схід—захід. Черепи розташовані зі східного боку від останніх кісток. Череп південного кістяка укладений на основу, обличчям дивиться на схід. Череп північного скелету укладений на правий бік, обличчям дивиться на північ.

Нижня частина основного котловану залита майже стерильною материковою глиною з незначними домішками гумусу. В цій глиняній заливці зустрічається велика кількість окремих хаотично розкиданих людських кісток. Вище котлован засипаний щільним шаром золи завтовшки до 1,28 м, в якому зустрічаються перегорілі кістки тварин та фрагменти посуду.

Відкрита споруда, вірогідно, являє собою поховальний комплекс, розташований в межах поселення. Зведення споруди можна віднести до кінця VI — першої чверті V ст. до н. е.

Масштабність поховального комплексу та його не характерність для синхронних пам'ятників хори, розташування його в межах поселення (або в безпосередній близькості від його кордонів), дозволяють зробити висновок про велику значимість здійснення даного ритуалу для будівельників комплексу.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛИ В ОЛЬВІЇ

Дослідження проводилися в південно-східній частині Верхнього міста на двох ділянках, загальною площею 450 м². На нижній терасі на площі 340 м² продовжувалося відкриття кам'яного завалу, завдовжки 22 м, шириною 3—5 м, висотою 1—1,3 м, який утворився внаслідок руйнування та пізнішого демонтажу підпірних стін терас (рис. 1). Було розібрано два рівні завалу, утворені дрібним камінням, та відкрито третій рівень, що складався з великих блоків вапняку. Ціллю являється повне відкриття підпірної стіни I — початку II ст. н. е., яку було вже виявлено південніше в попередні роки. Траса стіни, яка оперізувала верхню терасу, підпорядковувалася особливостям рельєфу цієї частини городища. Два роки тому на краю материкового схилу вже було відкрито фундамент стіни. Поточного року, на 1,4 м нижче виявлено фундамент ще однієї підпірної стіни, завдовжки 1,5 м. Час її існування, за попередніми даними, не виходить за II ст. н. е. Культурний шар, який перекривав кам'яний завал, насичений різноманітними керамічними знахідками від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е., виробами з металу — заліза, бронзи, свинцю, бронзовими ольвійськими монетами.

В центральній частині розкопу дослідження продовжувалися на площі, близько 150 м². Тут відкрито три однокамерні будинки із сирцевокам'яними стінами, з орієнтуванням за сторонами світу, на відстані 0,6—1,0 м один від одного, в напрямку П—С — П—З. Вони збудовані на нерівному плато, що визначило різний ступінь заглиблення котлованів відносно тогочасної денної поверхні. Найраніший, південний будинок з'явився на рубежі VI—V ст. до н. е. (рис. 2). Спершу було викопано квадратний в плані котлован із сторонами в 4,0 м. Західна стінка виявилася заглибленою на 1,95 м від рівня стародавнього гумусу, північна — не менше ніж 1,55 м, а східна та південна — на 0,7—0,9 м. Це означає, що південна та східна стінки більше, ніж на половину своєї висоти, були наземними. Вздовж периметра приміщення на ширину в 0,35—0,4 м від стін котловану були влаштовані лежа для кам'яних цоколів кладок. Таким чином було вираховано внутрішній простір споруди 3,3 × 3,5 м. Цоколи покладено у рядовій однофасадній та одношаровій системі з невеликих, грубо

обколотих прямокутних блоків вапняку. Кладки із сирцевої цегли приставлялися до материкових стінок котловану. В середині V ст. до н. е. будинок зазнав перебудови внаслідок деформації північної стіни. Сирцеві стіни було демонтовано, на зрізану сирцеву частину трьох кладок було покладено новий одношаровий кам'яний цоколь з оброблених по фасадах прямокутних плит, у 2—3 ряди. Нові сирцеві стіни, збудовані над новими цоколями, були залиті монолітом в опалубку. Північна сирцева стіна збереглася в висоту до 65 см. Західна стіна, збудована впритул до двохметрового материкового борту, лишилася неушкодженою, тут зафіксовано 8 рядів цегляної кладки. В такому вигляді будинок проіснував ще чверть століття і був засипаний наприкінці 430-х рр. до н. е.

Другий будинок відкрито північніше, на підвищенні материкової тераси. Ця обставина зумовила і конструктивні особливості будинку — він був наземним, із кам'яним цоколем та монолітними сирцевими стінами. Відкриті південна стінка, з невеликими ушкодженнями — західна, північна повністю вибрана, від східної зберігся нижній ряд кам'яного цоколя. При спорудженні будинку в материк було викопано квадратний в плані котлован із стороною 3,5 м, в який впущені кам'яні цоколи кладок. Внутрішні розміри будинку складають 2,8 × 3,0 м. Цоколи — це рядові одношарові та однофасадні кладки, покладені на постелі та виконані з ретельно оброблених плиток вапняку. За невеликою кількістю знахідок його існування віднесене до третьої чверті V ст. до н. е.

Третій будинок виявлено на 1,0 м північніше другого. Для його будівництва було викопано материковий котлован, розмірами 4,1 × 4,2 м, лише трохи (на 10—20 см) заглиблений. Материкове дно третього будинку залягає на 0,3 м нижче, ніж дно другого. Це означає, що і третя будівля була наземною. Оскільки західна та південна стінки виявилися зруйнованими пізнішими об'єктами, конструкцію споруди вдалося дослідити по північній та східній стінкам. Як і в першій будівлі, вздовж стінок були влаштовані материкові лежа, завширшки 0,5 м, для укладки кам'яних цоколів. Тому внутрішні розміри приміщення складають 3,3 × 3,3 м. Майже повністю зберігся цоколь східної стін-

Рис. 1. Кам'яний завал вздовж траси підпірної стіни

Рис. 2. Сирцево-кам'яний будинок рубежу VI—V — третьої чверті V ст. до н. е.

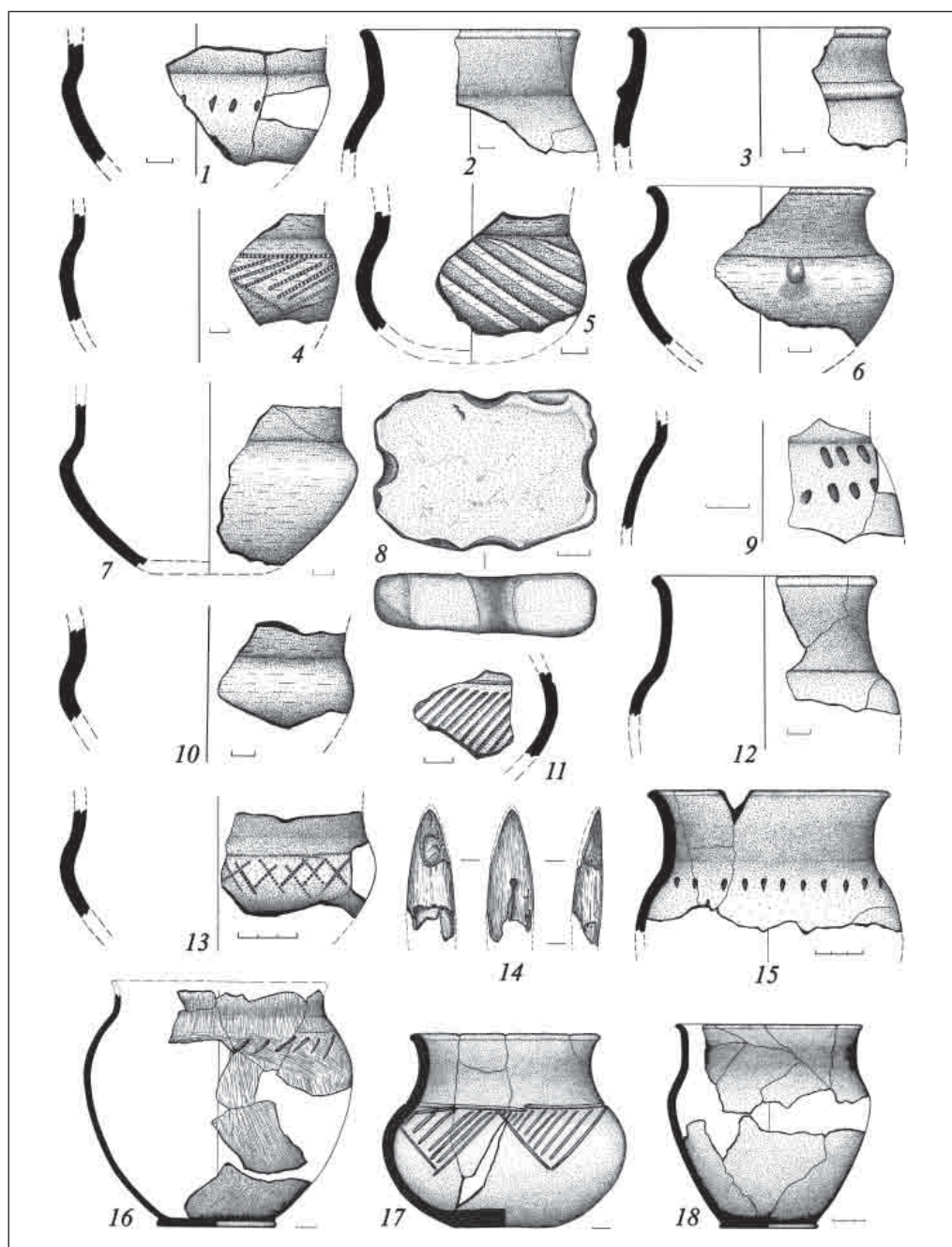
ки та частково — північної. Це рядові одношарові кладки, викладені з ретельно оброблених вапнякових плит. Воно існувало в третій чверті V ст. до н. е.

Після засипу цих будинків було споруджено храм в антах, зорієнтований на схід, розмірами 7,5 × 3 м. Він проіснував від кінця V до,

щонайменше, середини IV ст. до н. е. Біля храму досліджено два зольники, насичені різноманітними речовими знахідками. Відповідно до цих та попередніх знахідок, храм було, найімовірніше, присвячено жіночому божеству. Крім того, відкрито серію сміттєвих та господарських ям II—III ст. н. е.

К.В. Горбенко, Р.О. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО РОВУ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

В липні—серпні 2013 р. комплексною археологічною експедицією лабораторії археології та етнології МНУ ім. В.О. Сухомлинського та ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України були продовжені розкопки городища фінальної бронзи Дикий Сад, розташованого на лівому березі р. Інгул, в м. Миколаєві. В 2013 р. роботи проводилися на ділянці «А» («цитадель»),

в розкопі 16, де тривало дослідження внутрішнього рову. Територія, де провадилися розкопки, охопила центральну частину рову довжиною 6 м. Культурний шар в цій частині був частково пошкоджений будівельними рештками нового часу.

На глибині 1,90—2 м від рівня сучасної денної поверхні в рові проявився завал каменів

середнього розміру (залишки фундаменту захисної стіни, що опоясувала рів із внутрішньої сторони). Під ним та поруч було зафіксовано велику кількість мілкого буту (більше 500 шт.), окутаного шаром глини та рибних кісток. Ці залишки можна пов'язати із рештками самої захисної стіни, що складалася із глиняних вальків або сирцю, в яку для міцності додавалося невеличке каміння та рибний бульйон (?). Рибні кістки у великому обсязі були знайдені і в залишках стін приміщень цитаделі та передмістя городища. Цілком можливо, при спорудженні захисних стін та приміщень рибний бульйон додавався для цупкості, і це був нестандартний та, вірогідно, ефективний прийом за відсутності більш якісного рецепту будівельної суміші.

Стратиграфічні спостереження в рові дозволили зробити дещо цікаві висновки. Так, із загальної глибини рову в 2,50 м, перші 0,50 м від рівня дна, безумовно, відносяться до часу існування самого поселення. Як приклад, зафіксовані на цій глибині обкладені камінням людські черепи, в протилежних один від одного кінцях рову, неподалік від обох мостів, знаходились на позначці 18,60 м від рівня Балтійського моря, при рівні дна 18,10 м (горизонт сучасної денної поверхні — 21,00 м). Фрагменти та розвали посуду в цьому стратиграфічно-

му відрізку культурного шару відносяться до періоду існування городища (XIII/XII — XI/X ст. до н. е.), решта потрапляла туди, вірогідно, внаслідок природного руйнування поруч розташованих споруд, вже після функціонування поселення.

На глибині 18,60 м в рові знаходились розвали керамічного посуду (рис. 1, 1—7, 9—13), серед якого потрібно виділити фрагмент кераміки із вперше зафіксованим на городищі орнаментом, характерним для лісостепової та східної зони культур пізньої бронзи (рис. 1, 13). Також були знайдені кам'яні знаряддя праці, зокрема фрагмент зернотерки (рис. 1, 8), окремо — розвал горщика (рис. 1, 16), в якому були зафіксовані рештки великої рибини та пошкоджений кістяний гарпун (рис. 1, 14).

В цілому, систематичні дослідження внутрішнього рову городища призвели до формування більш цілісного уявлення про нього не тільки як захисного та стратифікуючого елементу, але й сакрального місця, куди скидалися жертвні рештки, та в деяких випадках закладалися приношення на рівні його тогочасного заповнення (слід відзначити, знайдений в першій половині XX ст. на городищі бронзовий казан, який, судячи із ситуаційного опису та сучасних досліджень, міг походити із заповнення південно-східної частини рову).

А.В. Івченко

РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ТА ПЕРЕДМІСТІ ОЛЬВІЇ

Під час польових досліджень 2013 р., які проводилися згідно відкритого листа за формою 1 № 132/00927 від 10.04.2013 р. та дозволу Міністерства культури України № 22-118/13 від 27.06.2013 р. на території некрополя Ольвії було відкрито 16 нових поховань (15 на розкопі «Орієнт» та одно на розкопі «Північний мис 1»). Роботи велися на площі 462,5 м². Загалом об'єкти датуються часом з кінця VI ст. до н. е. до II ст. н. е. До періоду пізньої архаїки — ранньої класики відноситься три об'єкти (пох. 1, 4, 10), до класичного — три (пох. 6, 12 та 13), до елліністичного — два (пох. 7 та 11) та до римського часу — чотири (пох. 2, 9, 14, 16). Час чотирьох об'єктів (пох. 3, 5, 8, 15) не визначено. За конструктивними особливостями більшість

могил складала поховання у простих ґрунтових ямах — дванадцять (1, 3—6, 8—10, 12, 13, 15 та 16), з них поховання 9 та 16 — дитячі трупопокладення у амфорах. Ще дві могили (7 та 14) підбійні, з них поховання 14 — впускне у стінку дромосу ґрунтового склепу, а об'єкти 2 та 11 — великі ґрунтові склепи глибиною більше 4 м від сучасної денної поверхні. Одинадцять поховань супроводжувалися різноманітним та яскравим поховальним інвентарем (2, 4, 6, 7, 9—14, 16) і лише 5 (1, 3, 5, 8, 15) безінвентарні.

Поховання 2 являє собою ґрунтовий склеп глибиною 3,45 м від СП. Камера площею більш ніж 5 м². була повністю пограбована. До камери вів дромос, який було виконано у вигляді пандуса. Виходячи з характеру знахідок,

склеп датується кінцем I—II ст. н. е. В борту дромосу було зроблено впускне дитяче поховання 14 у труні. Крім предметів одягу та прикрас (буси, бісер, фібула, сережки) в домовину з померлим були покладені два скляних флакони. У його руці знаходилася бронзова монета.

1

2

Рис. 1. Поховання ольвійського некрополя з іонійськими смугастими асками 2013 р.: 1 — розкоп «Орієнт», поховання 10; 2 — розкоп «Орієнт», пох. 13

В ногах було покладено намисто, що складалося з бронзової скобочки, блакитної скляної подовжено-циліндричної буси с білими хвилястими смугами, шести блакитних скляних біконічних бус з жовтим покриттям, дольчатої буси блакитного єгипетського фаянсу, кістяної пласкої буси, фрагменту нижньої частини зуба викопної акули та бронзової монети 85—86 рр. карбування з надчеканом 98—161 рр. н. е. Ще дві скляні посудини були покладені за межами труни в головах. В ногах померлого (також за межами домовини) стояла червонолакова чаша. Ще одна червонолакова миска та червонолакова посудина у вигляді пузатого чоловіка зі стригилем у руці, який стояв на п'єдесталі, були знайдені на краю підбою. За матеріалом це поховання датується II ст. н. е.

Ще один великий ґрунтовий склеп було знайдено на розкопі «Північний мис 1». Він був частково пограбований. Складався з дромосу (розкопаний частково) у вигляді пандуса та декількох східців, кам'яного закладу та великої прямокутної камери. У камері знаходилися залишки трьох померлих. Двоє з них були покладені у дерев'яні поховальні конструкції. Кожен з похованих мав у руці по бронзової монеті (у одного їх було дві), що датувалися 180—170 рр. до н. е. У камері знаходився численний поховальний матеріал, у тому числі пароська амфора з клеймом, аттична мегарська чаша з клеймом, світильники, сіро глиняний канфар та два веретеноподібні флакони. За матеріалом склеп датується першою половиною II ст. до н. е. (хоча у ньому був знайдений і посуд першої половини III ст. до н. е. — сіроглиняний канфар с видовженим тулубом та лопатеподібними «шипками» на ручках).

Два простих ямних тупопокладення супроводжувалися іонійськими смугастими асками. У першому (поховання 10 — рис. 1, 1) разом з залишками кістяка малої дитини було поставлено аск, сіроглиняний гутус та чорнолаковий приземкуватий кілік (вінці з одного боку у нього було пошкоджене, тож неможливо визначити, була у нього одна ручка, чи дві). Яма була перекрита кам'яною плитою, поруч з якою стояв ліпний горщик з псевдо ручкою. На підставі кіліка та більш раднішого за нього аска це поховання можна віднести до першої половини V ст. до н. е. В іншому похованні (13 — рис. 1, 2) знаходився аналогічний аск разом з сіроглиняним глечиком, що були поставлені у кути могильної ями проти черепа померлого. Поблизу посудин було покладено невеличку бронзову істрійську монету. У обох

кулаках померлий стискав по декілька цілих астрагалів та їх уламків. Карбування знайденої монети припадає на 400—380 рр. до н. е. Отже, попри те, що у обох могилах було знайдено однотипний імпортований посуд, датування їх різниться майже на сто років.

На території передмістя (розкоп «Північний мис 1») було досліджено 7 ям (1, 3, 6, 7, 9, 10, 12), що у цілому датуються V ст. до н. е. Яма 1 є залишками невеличкої сильно пошкодженої напівземлянки, ями 3, 6, 7, 9, 10, 12 — звичайні господарські ями.

С.Д. Крижицький, Д.М. Хмелевський, А.В. Буйських

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО ОБОРОННОГО КОМПЛЕКСУ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

У 2013 р. були продовжені дослідження на західній частині ділянці «Північна фортечна лінія римської цитаделі». Роботи проводились на підставі відкритого листа № 133/00928 від 10.04.2013 р. та дозволу Міністерства культури України № 22-114/13 від 27.06.2013 р. — А.В. Буйських. Ділянка розташована в південній частині верхнього міста. Як і в минулі роки, основна мета робіт полягала у пошуку будівельних залишків оборонних споруд, розташованих *in situ*. Для цього продовжено роботи на західній частині ділянці, закладеній ще в 2009 р., розташованій на захід від Головної поздовжньої вулиці та пілона № 10 комплексу північних воріт римської цитаделі. Для виявлення продовження залишків куртини оборонної стіни відкритої в 2011 р. західний розкоп було розширено на захід, у бік ділянці «М», площа прирізки склала 180 м². Поверхня прирізки мала ухил на північ та схід з перепадом висот до 1,0 м. Загальна площа західного розкопу 410 м², середнє поглиблення до 2,5—3,5 м.

Стратиграфія розкритої частини прирізки як і в минулі роки відрізняється відсутністю чіткою пошарової структури. На різних рівнях по всій глибині прирізки виявленні завали каміння в основному з вапнякових плит та буту. Серед каменів трапляються архітектурні вироби з мармуру та вапняку — фрагменти карнизів, розтиральники.

У центральній частині розкопу проводились роботи по розкриттю трамбовки. Було виявлено до шістьох рівнів, товщиною 5 × 15 см. Супроводжуючий матеріал змішаний, датується VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. Знахідки VI — I ст. до н. е. представлені уламками амфорної тари,

східногрецької, чорнофігурної, червонофігурної, чернолакової та буrolакової кераміки.

У північно-східній частині трамбовки була виявлена яма 89. Кругла в плані, діаметром 1,70 м, стінки вертикальні, перехід стінок у дно різкий (під прямим кутом), глибина ями до 2,30 м. Заповнення ями складає сіро глинистий, рихлий ґрунт з включеннями золи та попелу. У заповненні ями, крім сіроглинистого, рихлого ґрунту, як вздовж стін та фрагментарно і на самих стінках був виявлен щільний, жовтоглинистий шар, який свідчить, що стіни ями були вкриті глиняною обмазкою. Присутність обмазки стінок ями свідчить на користь її використання як зерносховища, а після її руйнування як господарської.

Основна маса супроводжуючого матеріалу з заповнення ями датується I—IV ст. н. е. В великій кількості були виявленні розвали амфорної тари — це амфори із двоствольними ручками, червоноглиняні з високо піднятими ручками, мірмекійські, світлоглиняні вузькогорлі амфори типу А, В, С, D, фрагменти краснолакового посуду та посуду з пролощеним орнаментом, сіроглиняна та світлоглиняна кераміка, присутні уламки кухонного та ліпного посуду, знайдені фрагменти кісток та черепа собак, кістяні стригілі, астрагали, вироби із металу та каміння. Також у цьому шарі було знайдено три монети Римського періоду.

Основним завданням роботи, як і в минулому році, було розкриття будівельних залишків оборонної стіни та споруд північного оборонного комплексу Римської цитаделі.

У період 2011—2012 рр. був відкритий фрагмент північно-західної оборонної стіни. Куртина розташовується по осі захід—схід у створі з

Рис. 1. Загальний ви східної частини розкопу, вигляд з півночі

Рис. 2. Загальний вигляд напівкруглої конструкції та західної оборонної стіни, вигляд з півночі

пілоном 10 та фрагментом куртини 6. Довжина відкритої частини 10,50 м (загальна довжина — 14,50 м), висота 0,26 — 1,35 м. Ширина кладки 2,5—2,70 м. При продовженні в 2013 р. розкриття оборонної стіни в східному напрямку був виявлен фрагмент вимостки із вапнякових плит та їх уламків. Вона примикає до східного торця оборонної стіни. Розташована по осі захід—схід, у плані аморфної форми. З півночі до неї примикає фрагмент напівкруглої в плані конструкції з вапнякової плити та блоків — можливо фрагмент пілона (рис. 1, 2). Довжина відкритої частини кладки «пілона» 0,80 м, ширина

0,70 м, висота 0,50 м. Ця конструкція під прямим кутом виступає за північний фасад куртини. Підшва кладки лежить на одному рівні з підшвою кладки оборонної стіни.

Ще одна вимостка із вапнякових плит та їх уламків виявлена у північно-східному напрямку від пілона. Вона розташована по осі північ—південь, розміри в плані: 2,0 (п—п) × 1,0 (з—с) м.

Загалом, враховуючи глибину закладення, характер конструкції та вимостки, є підстави вважати, що вони безпосередньо відносилися до оборонного комплексу цитаделі, зокрема оборонної башти.

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ БОРИСФЕН (о. Березань) НА ДІЛЯНЦІ «ГШ»

Розкоп «ГШ» був закладений у 2006 р. на місці грабіжницького шурфа в центральній частині античного поселення на о. Березань (кв. Б—IV 351—354ю, 371—374, 391—394; В—IV 11—14 с (за топографічним планом Д.Б. Бєленького 1991 р.)). На даний час площа розкопа складає біля 244 м².

Археологічні дослідження поселення проводилися на підставі Відкритого листа № 130/00925 від 10.04.2013 р. та Дозволу Міністерства культури та туризму № 22-165/13 від 16.07.1013 р., виданих на ім'я начальника Березанської археологічної експедиції, м.н.с. відділу античної археології ІА НАНУ Крутілова В.В.

Слід зазначити, що під час осеннє-весняного періоду 2012—2013 рр. Березанське поселення було значно пограбоване, внаслідок чого були частково зруйновані борти розкопу.

З метою проведення планомірних розкопок архітектурних залишків та нашарувань архаїчного та класичного періодів, а також поховань доби середньовіччя, в кв. Б—IV 351—354ю була закладена прирізка, загальною площею 42 м². Окрім того, були детальніше досліджені об'єкти на території розкопу 2006—2012 рр. Внаслідок робіт були розкриті архітектурні залишки чотирьох основних будівельних періодів.

Найбільш ранній період представлений двома напівземлянками, піччю для обпалу кераміки та ямою середини VI ст. до н. е.

Продовжено дослідження напівземлянки 6, частково розкритої в 2008 р. Напівземлянка мала аморфну, близьку до прямокутної, форму витягнуту по лінії південний захід — північний схід. Північно-західна частина скрита під кладкою більш пізньої наземної будівлі. З південно-західного боку оформлені дві сходинки. Розміри розкритої частини котловану 3,87 × 2,03 м, глибина 0,92 м.

Котлован напівземлянки 58 має округлу в плані форму, зі східного боку оформлені сходинки для спуску. Розміри котловану 3,19 × 3,44 м, глибина — 1,23 м. На дні споруди розташовані невеликі ямки та канава неясного призначення. Напівземлянка, вірогідно, мала господарське призначення.

В південно-східній частині розкопу «ГШ 2006—2012» розкрита округла в плані піч 56 для обпалу кераміки. Споруда сильно зруйнована,

частково зберігся під топкової камери та центральний стовп для опори поду обпалювальної камери. Розміри споруди 0,50 × 0,30 м, глибина — до 0,13 м. Після припинення строку експлуатації печі, її конструктивні деталі були використані при спорудженні печі 12, яка частково перекидає піч 56.

Яма 46, була частково досліджена в 2012 р. Має овальну в плані форму, витягнута по лінії північний захід — південний схід. Розміри впуску в яму — 2,68 × 2,98 м, глибина — 0,58 м.

Після припинення строку експлуатації споруди були засипані, на їх площі були зведені наземні кам'яно-сирцеві будівлі кінця VI ст. — першої чверті V ст. до н. е. Серед об'єктів цього горизонту досліджені північна частина будівельного комплексу 1 та яма.

В 2013 р. було досліджено північну частину приміщення 1 та майже всю площу приміщення 3 будівельного комплексу 1. Будівельний комплекс 1 являє собою багатокамерну наземну кам'яно-сирцеву споруду. Приміщення 1 та 3 мають більш давнє походження, приміщення 1 — прибудовано з південно-західного боку пізніше. Будівля орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Приміщення 1 має прямокутну в плані форму, витягнуте по лінії південний захід — північний схід. Розміри приміщення 6,32 × 5,16 м, загальна площа — близько 32 м². Кам'яний цоколь південно-східної стіни був розібраний в давнину, північно-східна кладка частково зруйнована. На площі приміщення розташований заглиблений в підлогу очаг овальної форми. Приміщення 3 має прямокутну в плані форму витягнуту по лінії південний схід — північний захід, розмірами 5,56 × 2,12 м, загальною площею близько 12 м². Північно-східна кладка приміщення зберіглася частково. В північно-східній частині приміщення зафіксований невеликий скарб монет-стрілок (11 екз.).

Вірогідно, що будівельний комплекс 1 мав суспільне і, навіть, сакральне призначення (храм?).

На схід від північно-західної стіни приміщення 3 будівельного комплексу 1 розташована округла в плані та грушевидна в розрізі яма. В 2013 р. була досліджена південна частина ями, північна — скрита бортом розкопу. Розміри до-

слідженої частини ями по впуску 1,60 × 3,50 м, глибина 4,15 м.

До третього будівельного періоду відноситься зольник, що перекриває залишки будівель кінця VI ст. — першої чверті V ст. до н. е. і розташовується на запливах їх сирцевих стін. Товщина зольника досягає 1,40 м.

Над античними шарами розкриті поховання доби середньовіччя (XI—XII ст.). У 2013 р. досліджено 4 таких поховання, одне з яких парне (об'єкти 52—54). Одне з поховань належить дитині, небіжчик розташований у скорченому на лівому боці положенні головою на захід.

Три інших кістяка розташовані у витягнутому на спині положенні, укладені необережно, орієнтовані головами відповідно на південний захід, південь і північний захід. Поховання перекриті кам'яним завалом, у якому була знайдена створка бронзового хреста-енколпіона.

Таким чином, під час польового сезону 2013 р. на ділянці «ГШ» були досліджені дві напівземлянки, піч для обпалу кераміки, частина наземної багатокамерної кам'яно-сирцевої споруди суспільного призначення та ями архаїчного та класичного періодів існування Борисфена, а також 4 поховання доби середньовіччя.

В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ

В полевом сезоне 2013 года Березанская (Нижнебугская) археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург) проводила археологические исследования архаического поселения на о. Березань¹. Продолжены раскопки в северо-восточной части острова, на участке «О-Западный», исследуемом экспедицией Эрмитажа с 1998 г. На протяжении последних шести лет основные усилия были сосредоточены на изучении комплекса общественных построек позднеархаического времени конца VI — начала V в. до н. э., состоявшего, по меньшей мере, из двух зданий (комплексы 1 и 2) схожих размеров и планировки. В ходе работ прошедшего сезона раскрытый участок был расширен на 150 м² к югу. Кроме того, произведено исследование до материка всей территории обширного двора, располагавшегося к югу от позднеархаического многокамерного комплекса 2, а также территории к западу от него, лишенной строительных остатков конца VI — начала V в. до н. э. Общая исследованная до материка площадь на территории участков 2010—2012 гг. составила около 350 м².

¹ Работы велись в рамках международного научного сотрудничества на основании открытого листа, выданного на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова.

Одним из наиболее важных открытий прошедшего полевого сезона стал подвал классического времени (помещение 21), размерами 3,50 × 3,70 м, глубиной 1,35 м (рис. 1). Стены подвала были сложены из сырцового кирпича и имели каменную обкладку в нижней части. Керамический материал, найденный в заполнении этого комплекса, позволяет отнести период его функционирования к середине — третьей четверти V в. до н. э. Подвал, очевидно, являлся частью многокамерного сооружения, наземная часть которого практически не сохранилась. По всей видимости, его стены представляли собой сырцовые кладки, не имевшие в основании каменных цоколей. Данный комплекс существенно дополняет наши представления об облике Березанского поселения классического периода, поскольку до недавнего времени немногочисленные объекты последних трех четвертей V в. до н. э., раскрытые как на участке «О», так и в ходе раскопок на северо-западных участках поселения, были представлены исключительно земляночными структурами и хозяйственными ямами.

В результате расширения исследованного участка удалось выявить южную границу обширного двора, располагавшегося перед входом в многокамерный комплекс 2. Она представляет собой каменный цоколь ограды

(кладка 98), имевшей два строительных периода, и, вероятно, отделявшей двор от широтно ориентированной улицы. Вместе с тем, однозначно установить принадлежность раскрытого пространства городской улице в 2013 г. не удалось из-за плохой сохранности культурных напластований в юго-западной части прирезки (слои на этой территории нарушены воронками, образовавшимися в результате подрыва боеприпасов в марте 1919 г.) В юго-восточной части двора раскрыты остатки небольшой однокамерной постройки (помещение 23), в существовании которой также выделены два строительных периода.

В восточной части прирезки 2013 г. выявлено продолжение проезда (возможно, неширокой улицы или переулка), образованного оградой дворов комплексов 1 и 2. С юга проезд, проходивший с севера на юг с отклонением к юго-востоку, пересекается с предполагаемой широтно ориентированной улицей. Обнаружены остатки обкладки водостока, ранее выявленного на всем протяжении этого переулка. На небольшой площади в восточной части прирезки раскрыта часть предполагаемого двора комплекса 1. Из находок, сделанных в этой части раскопа, следует отметить фрагментированный трехсекционный мраморный светильник с отверстиями для подвешивания (рис. 1).

В ходе исследований ранних слоев на территории двора к югу от комплекса 2 была отмечена, прежде всего, малая мощность этих напластований (0,20—0,40 м) в сравнении с аналогичными слоями, ранее изученными к северу от того же здания. Здесь в очень слабой степени прослеживались напластования нивелировки пожарища (к северу от комплекса 2 достигавшие мощности 0,85 м). Также на указанной территории не были выявлены наземные строительные остатки второй половины VI в. до н. э. Объекты этого времени представлены двумя заглубленными в грунт прямоугольными котлованами — полуподвалами или погребами, один из которых (помещение 22) имел каменно-сырцовые кладки, возведенные по

Рис. 1. Подвал середины — третьей четверти V в. до н. э. (помещение 21). Вид с востока. На полу подвала — горло хиосской пухлогорлой амфоры с перехватом; фрагментированный трехсекционный мраморный светильник

периметру котлована с уровня его пола, а у второго (СК 62) зафиксированы следы глиноплетневых конструкций, предохранявших грунтовые стенки от осыпания.

С уровня погребенной почвы на исследованной территории двора обнаружен также ряд комплексов раннего периода существования Березанского поселения (рубежа VII—VI — первой половины VI в. до н. э.) — полуземлянок и хозяйственных ям. Полностью раскрыты три полуземлянки округлой формы (СК 61, 63, 64), и одна подпрямоугольная (СК 59). Хотя по мере удаления от берега к центральной части острова концентрация объектов раннего периода несколько снижается, взаимное расположение раскрытых комплексов показывает, что в исследованном районе полуземлянки также могут располагаться компактными группами, вероятно, принадлежавшими отдельным домохозяйствам.

ОГЛЯДИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ОЧАКІВСЬКОГО р-ну МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.

Весною 2013 р. в рамках планових розвідок НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України та наукового гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету були проведені огляди пам'яток археології Очаківського р-ну Миколаївської обл., зокрема Дніпровське-2.

Дніпровське-2 являє собою багатощарову пам'ятку. Пам'ятка була відкрита в 1848 р., а вперше оглянута в 1862 р. У 1913 р. В. Гошкевич надав повну характеристику пам'ятки та провів топографічну зйомку. У 1949 р. невеликі розкопки тут здійснила С.І. Капошина. У 1982 р. на території Дніпровського-2 працював Периферійний загін Ольвійської експедиції (С. Буйських, В. Бураков). Роботи 1982 р. дозволили скласти план пам'ятки, який відображав сучасний його стан. Вдалось уточнити площу городища.

Пам'ятка складається з двох нерівних частин — «дитинця» та «посаду». Обидві частини мають сліди природних руйнацій та технічних змін. Частина оборонних валів зруйнована природними зсувами ґрунту в бік Буго-Дніпровського лиману. Верхні шари пам'ятки порушені грабіжницькими роботами. Вздовж оборонного валу «дитинця» в напрямку північ-південь наявна траншея шириною близько 2 м та довжиною близько 40 м. На площі «посаду» наявні неглибокі ями від металодетекторів.

«Дитинець». Довжина валу в напрямку північ-південь 37 м. Довжина по лінії захід-схід (вздовж обриву над берегом лиману) — 115 м, з 62 м по 75 м наявна природна ерозія ґрунту ширина 8 м, по лінії захід—схід (вздовж природного обриву) — 43 м. Між «дитинцем» і «посадом» наявний рів. Довжина рва становить 56 м. При цьому частина його зруйнована природною ерозією ґрунту, наявна розщелина. Ширина рва з боку лиману: зверху — 38 м, внизу — 18 м. З протилежного боку (перпендикулярно обриву): зверху — 42 м, внизу — 15 м. «Посад» має форму п'ятикутника («пентагона»). Вал вздовж обрива на березі лиману зруйновано часом. Довжина по лінії північ-південь 112 м, по лінії схід—захід (вздовж берега лиману) — 93 м, з протилежного боку по лінії схід—захід довжина — 93 м. В південно-східній частині дитинця знаходиться грабіжницький шурф розмірами 2,5 × 3,7 м, глибиною 0,25 м. В ході дослі-

дування на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні зафіксований перевідкладений грабіжницькими роботами культурний шар. Шар не щільний, сіро-золистий. У заповненні шару виявлені фрагменти середньовічної кераміки, 2 фрагменти залізних виробів з сильними ознаками корозії, монета. З глибини 0,5 до 0,8 від сучасної денної поверхні досліджувався культурний шар. Шар за структурою ідентичний попередньому з дрібними і середніми вугіллям, великими вуглинами, обпаленими кістками тварин, середньовічною керамікою, в заповненні знайдені 2 середньовічні монети.

На глибині 0,8 м у південно-західній частині розкопу зафіксовано впуск в приміщення (котлован в материковій глині), що йде в північно-східний борт розкопу. У заповненні приміщення зафіксовані фрагменти середньовічної кераміки, кістяний острогал, фрагмент силікатного шлаку і монета. У північно-східній частині заглиблення знайдений фрагмент кам'яної кладки. Кладка арфостатна, двулицьова, однорядова розмірами 0,96 × 0,22 м, шви зі світлої глини товщиною 0,02 м. На глибині 1,5 м від сучасної денної поверхні по всій площі приміщення виявлена глиняна промазка підлоги темно-жовтого кольору, утрамбована і просушена, товщиною 0,05 м.

Восени цього ж року роботи були поновлені, була зроблена прирізка довжиною 3 м, ширина південно-західного борту 3,70 м, південно-східного — 3,20 м. На глибині 0,24 м від сучасної денної поверхні зафіксований впуск в напівземлянку. ґрунт заповнення золистий, з домішками дрібних вуглинок. У ході робіт частково розкриті північні та східні стіни об'єкта. По стінам об'єкту фіксуються запливи сирцевих стін споруди. Стіни вертикальні, рівні, кути приміщення прямі. У заповненні знаходиться каміння середнього та дрібного буту, вапняку, ймовірно вони склали кам'яні цоколи наземних стін споруди чи викид зі зруйнованої оборонної споруди фортеці. У заповненні також наявна обпалена глиняна обмазка з відбитками лози та очерету. На глибині від впуску знайдена середньовічна монета. На рівні впуску 0,38 м зафіксовані два камені: один розміром 0,52 × 0,30 × 0,18 м, має прямокутний руст 0,23 × 0,08 та невеликий замок, другий —

0,55 × 0,30 × 0,20 м із замком по центру 0,08 × 0,05 × 0,04. У заповненні висяче каміння, велика кількість буту середнього розміру. Глибина котловану приміщення 0,9 м.

Восени 2013 р. також була здійснена топографічна зйомка новітніми приладами.

Виходячи із вищезазначеного, подальші роботи на території пам'ятки Дніпровське-2 є перспективними та науково доцільними як при вивченні античних, так і середньовічних шарів. У перспективі планується подальше дослідження пам'ятки.

О.І. Смирнов, С.М. Разумов, Є.Г. Карнаух, Л.І. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ 2 БІЛЯ с. ТУЗЛИ БЕРЕЗАНСЬКОГО р-ну МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.

У червні 2013 р. Миколаївською експедицією проводилися рятувальні археологічні роботи на північно-західній околиці с. Тузли, Березанського р-ну, Миколаївської обл. Курган 2 входить до складу курганної групи, дослідження якої почалося в 2011 р. Курган розташовувався в 50 м на північ від кургану 1 (досліджений Миколаївською археологічною експедицією в 2011 р.). Курган 2 зберігся набагато краще, хоча насип кургану теж активно розорювався. За станом на червень 2013 р. висота кургану складала 1,2 м від сучасної поверхні. Насип сильно розтягнутий. Видимий діаметр курганного насипу складав 45—50 м.

Для дослідження кургану використовувалися бульдозер. Розбивка кургану на три бровки проводилася за напрямком північ—південь. Відстань між бровками складала 8 м.

У кургані досліджено 13 поховань. Всі поховання відносяться до епохи бронзи — 9 до південнобузького варіанту ямної культурно-історичної спільноти, 4 — до Дніпро-Прутської культури бабинської культурно-історичної спільноти. В процесі функціонування кургану відмічено два послідовні етапи. Перший насип був споруджений над дитячим похованням 12 (ямна КІС). Пізніше було зроблено другий насип, цей етап був пов'язаний з ямним похованням 3. До другого насипу було впущено ямні поховання 4—8, 10, 13. 7 з 9 поховань мали перекриття з вапнякових плит, до того ж серед плит перекриття поховань 3 та 5 знаходилися відповідно три та дві антропоморфні стели. Поховання 4 та 13 були кенотафами. На дні поховання 13 було знайдено срібну спіральну підвіску на три оберти (рис. 1, б) та ліпну вузькогорлу амфору з двома зооморфними

ручками-наліпами (рис. 1, л). Поховання 5 супроводжувалося ліпним горщиком (рис. 1, 2). Ямні поховання 7 та 8 мали повздовжні перекриття з жердин.

До південно-східної частини другого насипу кургану було також впущено бабинські поховання

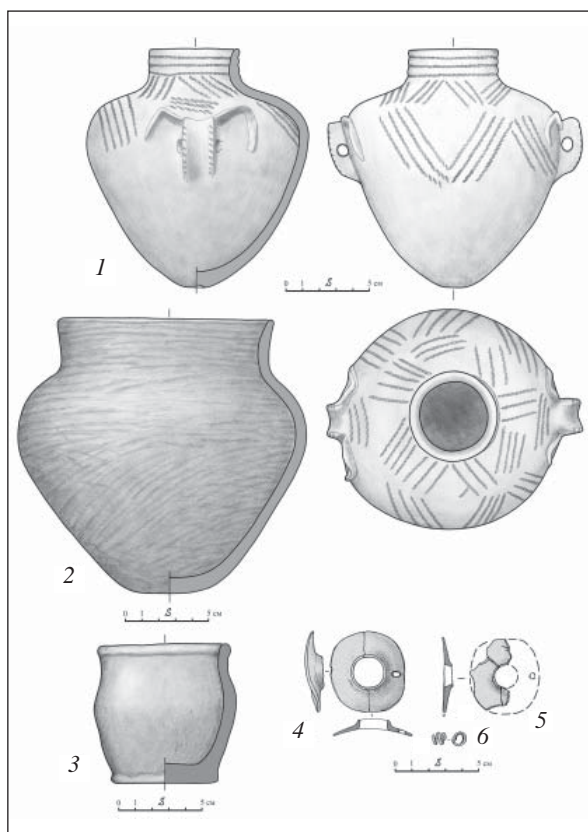

Рис. 1. Знахідки з поховань доби бронзи кургану 2 біля с. Тузли. 1 — ліпна амфора з п. 13; 2 — горщик з п. 5; 3 — банкувата посудина з п. 2; 4 — кістяна пряжка з п. 1; 5 — кістяна пряжка з п. 2; 6 — срібна підвіска з п. 13

вання 1, 2, 9 та 11 — всі зібгано на лівому боці, головами у східному напрямку. Перші два поховання містили по одній кістяній пряжці овальної форми з двома отворами (рис. 1, 4—5). В похованні 1 було також знайдено лопатку великої рогатої худоби, серед нижніх хребців небіжчика стирчав пошкоджений кременевий

наконечник стріли з виїмкою в основі — причина несмертельного поранення. В похованні 2, крім пряжки, знаходилася ліпна банкувата посудина (рис. 1, 3). Бабинське поховання 9, здійснене в підбої, перерізало ямне поховання 8. В похованні 11 *in situ* зберігся лише череп, скелет людини було зруйновано норами.

В.М. Фоменко, М.Т. Товкайло, О.О. Требух, М.А. Дяченко

ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У ЗОНІ ВОДОСХОВИЩ ЮЖНО-УКРАЇНСЬКОГО ЕНЕРГОКОМПЛЕКСУ

По договорах з НАЕК «Енергоатом» та ВП «Южно-Українська АЕС» у липні—серпні та листопаді—грудні 2013 р. проведено охоронні дослідження відповідно на поселенні сабатинівської культури Щуцьке 1 у зоні добудови Прибузького водосховища та на багатошарових поселеннях Гард і Лідина Балка у ложі Олександрівського водосховища на Південному Бузі (розташування пам'яток — Доманівський р-н Миколаївської обл.).

Поселення Щуцьке 1 зараз вже майже повністю затоплене. На його підвищеній північно-східній околиці у розкопі загальною площею 136 м². виявлено лише одне пошкоджене пізніми перекопами житло. Вивченням цього об'єкту фактично завершуються дослідження означеної пам'ятки. Споруда являє собою мало поширений на сабатинівських поселеннях Побужжя (Щуцьке 1, Виноградний Сад, Бузьке) тип наземного приміщення. Конструктивно воно складається з втрамбованої овальної земляної площадки розмірами 10,0 × 4,0—4,5 м, вздовж периметру якої простежені 9 невеликих ям діаметром 0,4—0,5 м і завглибшки 0,2—0,35 м, для стовпів, що підтримували легкі стіни. Крім того, з заходу й півдня по краю площадки зафіксовано невелику кількість дрібного каміння. Вхід до приміщення завширшки 1—1,2 м розташований між двома південними стовпами. Ще три таких же стовпи стояли по повздовжній вісі всередині споруди для підтримки покрівлі. Зібраний у розкопі матеріал нечисленний і представлений

Рис. 1. Гард. Загальний вигляд могильника доби пізнього мезоліту — раннього неоліту (1) та поховань 31 і 32 усатівського типу (2)

переважно характерною для даного поселення керамікою.

На Лідиній Балці продовжувались дослідження культурного шару, що містив матеріали, які хронологічно охоплюють період від пізнього неоліту (буго-дністровська культура) до 18—19 століття. Виділяється колекція неолітичних крем'яних знарядь, де переважають різні типи скребків.

Особливо слід відзначити роботи на Гарді. Досліджена 2013 р. площа тут становить 112 м². До найважливіших результатів дослідження слід віднести відкриття й вивчення першого у Побужжі траншейного могильника, що залягав на глибині 1,7—2,3 м від сучасної поверхні і стратиграфічно перекривався культурним горизонтом з матеріалами раннього періоду неолітичної буго-дністровської культури. Не виключена його належність до пізнього мезоліту, хоча відсутність при похованнях інвентарю утруднює датування. У траншеї під прямокут-

ної у плані форми, розмірами 5,5 × 1,9—2,6 м, виявлено залишки 15 кістяків, які лежали на різних рівнях (у два-три яруси) на спині випростано, головами на північ з невеликим відхиленням у бік сходу. В окремих випадках простежені досить глибокі індивідуальні могили, а на скелетах помітні сліди вохри (рис. 1, 1).

На сусідній ділянці продовжено розробку культурних нашарувань поселення, у товщі яких виявлені два нових поховання під кам'яними закладами, які пов'язуються з могильником усатівського типу. Одне з них (31), перекрите чотирма крупними плитами з кам'яною обкладкою, оточене кільцевим кромлехом з зовнішнім діаметром 3,0—3,1 м. Заклад іншого поховання (32) прибудований впритул до кромлеху з південного сходу. Могили в обох випадках овальні, кістяки дуже поганої збереженості лежали скорчено на правому боці, головами на відповідно на північний захід і північ (рис. 1, 2).

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Кіосак, М. Дембец, Т. Зайле, М. Поссельт

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ

2013-го року Подільсько-Причорноморська експедиція Одеського археологічного музею НАН України (ППЕ ОАМ НАНУ) продовжувала дослідження поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля в Савранському р-ні Одеської обл. Головними завданнями були вивчення структури та меж поселення, відкриття заглибленого об'єкту, виявленого шурфом 2012 р., а також відбір зразків для датування та палеопедологічних досліджень. Роботи проводилися за участю студентів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та Університету Регенсбургу (ФРН).

Поселення Кам'яне-Завалля розташовується на першій надзаплавній терасі правого (західного) берегу р. Південний Буг, безпосередньо навпроти смт. Завалля, у 4 км на північний схід від с. Кам'яне. Воно було виявлене 1974 р. розвідковим загonom Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова під керівництвом В.Н. Станко як черняхівська пам'ятка Завалля, а в 2011–2012 рр. досліджувалося ППЕ ОАМ НАНУ. Попередніми роботами зафіксовано три зони поширення матеріалів пізнього неоліту, відкрито частину заглиблення, заповненого кістками, шматками обмазки та фрагментами ліпного посуду.

Цього року, шурф 2–3 2012 р. було включено до сітки квадратів 2×2 м, орієнтованих за сторонами світу. Квадрати 1, 3 та 5 досліджено на всю глибину відкладів голоцену. За західної стінкою квадрату 5 простежується наступна послідовність відкладів: 1. — чорнозем А; 2а. — сірий гумусований горизонт з числен-

ними рослинними ходами та кротовинами; 2б. — світло-сірий гумусований шар; 3. — сіро-жовтий перехідний шар з білими карбонатними включеннями та кротовинами; 4. — жовтий

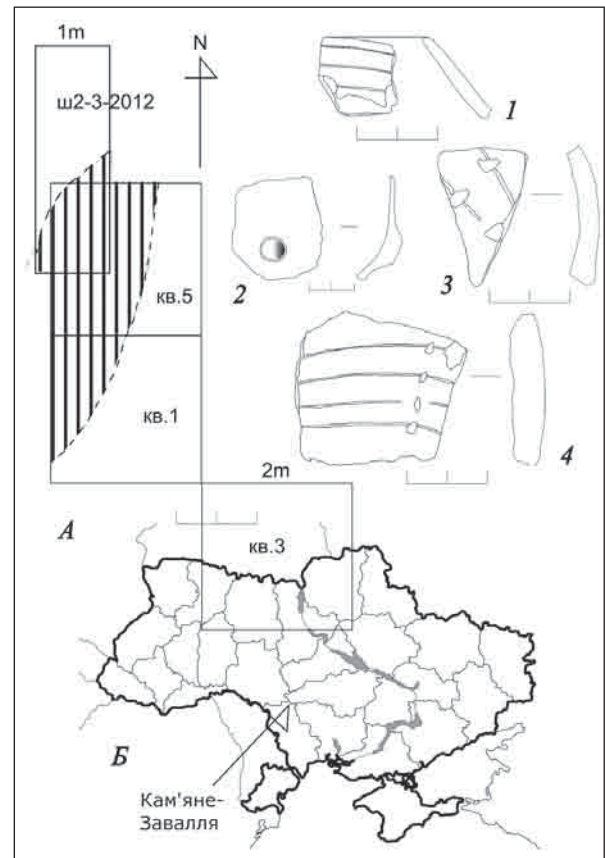

Рис. 1. А — план розкопаної площі на Кам'яному-Заваллі. Штрихування — заглиблений об'єкт; Б — Розташування Кам'яного-Завалля в Україні. 1–4 — зразки керамічного посуду

лесовидний суглинок. Культурний шар культури лінійно-стрічкової кераміки виявлено на глибині 60—110 см від сучасної поверхні.

Від глибини 85 см в західній стінці квадратів 1 та 5 простежено профіль заглиблення, виявленого шурфом 2—3 2012 р. Заповнення його марковане темнішим кольором ґрунту, численними дрібними шматочками червоної обмазки, уламками кісток та кераміки. Під крупними знахідками простежено прошарки білого тліну. Заглиблення має нерівну форму країв та дна, довжину щонайменше 3,5 м та ширину 1,8 м. Можливо, йдеться про «довгу яму». Об'єкти такого типу добре відомі на поселення культури лінійно-стрічкової кераміки з Центральної Європи та Західної України. М. Посельт здійснив спробу попередньої геомагнітної розвідки площі поселення. Простежені структури для їх точної інтерпретації потребують перевірки шурфуванням.

Кераміка представлена столовим та кухонним посудом. Столовий посуд орнаментовано прокресленими лініями та ямками-«нотами», кухонний — пальцево-нігтьовими вдавленнями та наліпами. Найпоширенішою формою по-

суду є зрізана сфера. Денця порівняно невеликі та слабо виділені. Окремі фрагменти кухонного посуду мають значну товщину та слабо вигнуті. Вони, можливо, походять від крупних за розмірами посудин для зберігання припасів. З кераміки виготовлено і грузило підтрикутної в плані форми з отвором в верхній частині. Серед кременевого інвентарю виділяються перетини пластин з характерним полиском (вкладені серпів?) та кулевидні відбійники з характерною зірчастою поверхнею. Також виявлено кілька розтиральних каменів (як верхніх, так і нижніх). З заглибленого об'єкту походять численні уламки кісток тварин, іноді частково в анатомічному порядку.

Матеріали робіт 2013 р. на Кам'яному-Заваллі дозволяють підтвердити її атрибуцію до «нотної» фази культури лінійно-стрічкової кераміки, можливо, власне до середнього етапу останньої (*Notenkopf II*). Виявлення згаданого заглибленого об'єкту дозволяє впевнено говорити, що йдеться саме про мешкання носіїв цієї культури в долині Південного Бугу та його допливів, а не про випадкову чи ситуативну присутність їх виробів на площі пам'ятки.

Е. Редина, В. Петренко, И. Манзура, Б. Говедарица

ИССЛЕДОВАНИЕ КОШАРСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

В 2013 г. экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины возобновила при участии коллег из Германии и Молдовы исследования Кошарского археологического комплекса, расположенного на правом берегу Тилигульского лимана, при впадении его в Черное море.

Кошарский комплекс включает античное городище конца V — первой половины III вв. до н.э., синхронный городищу обширный некрополь, культовый зольник, курганные группы энеолита—бронзы, а также залегающий под наслоениями городища грунтовый энеолитический могильник.

Работы на городище были направлены на продолжение исследований участка 2001 г., раскопа III. Площадь раскопа составила 145 м².

Кроме новых квадратов, были повторно открыты два восточных, законсервированных квадрата для исследования оставшихся ям античного периода и энеолитических захоронений.

Объекты античного времени представлены участком оборонительной стены, обнаруженной по каменному развалу ее цоколя, двумя примыкающими к ней наземными помещениями, прямоугольной землянкой и 15-ю хозяйственными ямами. Одно из помещений (50) сохранило высоту стен до 0,6—0,7 м. В нем зафиксирован вход с каменным порогом, хозяйственные ямы и каменная загородка. В этом же помещении находилось пристроенное к оборонительной стене прямоугольное каменное сооружение, напоминающее остатки «башни»

Рис. 1.

Рис. 2

(1,1 × 1,4 м, высотой 0,95 м). Сооружение размещалось поверх прямоугольной в плане землянки, засыпанной и перекрытой каменной отмосткой (рис. 1). Материал еще одной прямоугольной землянки свидетельствует о ее хозяйственном назначении, по крайней мере, на завершающей стадии эксплуатации этого сооружения.

Инвентарь античного времени обычен для Кошарского городища: обломки амфор, в том

числе с клеймами, лепная и столовая керамика, кости животных, предметы ремесла. Среди индивидуальных находок 4 бронзовые монеты, наконечники стрел, свинцовая гиря и фрагменты украшений.

Возобновляя в 2013 г. исследования городища Кошары, мы не случайно выбрали для раскопок именно северо-восточный, высотный сектор этого памятника, — на данном участке под античными наслоениями залега-

ет интереснейший энеолитический могильник. Впервые погребения там случайно обнаружил еще Э.А. Сымонович. Ошибочно он определял их как курганные, ямной культуры. Тем не менее, его находки со временем позволили спрогнозировать обнаружение грунтового могильника периода раннего энеолита, что подтвердилось в 2001 г., в ходе работ очередного сезона Кошарской экспедиции. Тогда был вскрыт участок с агглютинативной ярусно-рядовой планировкой захоронений. Раскопы 2013 г. вышли на продолжение могильника к западу и к югу. Здесь захоронения расположены уже сравнительно свободно, не перекрывая друг друга (рис. 2). Подтверждается прогнозная оценка масштабов могильника — как минимум 30—35 погребенных. Во всяком случае, в уже исследованных погребениях найдены останки 28 человек — преимущественно взрослых, захороненных поодиночке, а иногда парами и даже группой (например, общая могила мужчины и троих детей, выявленная в 2013 г.). Налицо определенное обрядовое их единство — овалы могильные ямы, охровые подсыпки, стабильные позы и ориентировки (как правило, северо-восток, на спине, с приподнятой головой, с подогнутыми нога-

ми, поставленными коленями вверх). В основном единообразен и небогат, но чрезвычайно интересен погребальный инвентарь. Серийно представлены кремневые изделия — наконечники дротиков и пластины-ножи, медные проколки, набедренные пояски в виде низок мелких уплощенно-цилиндрических бусин (из раковин и минерала). Несомненно, исследуемый комплекс — энеолитический могильник Кошары I — перспективен и важен. В настоящее время — это самый большой погребальный памятник раннего энеолита в Северном Причерноморье. Археологическим, своим качественным антропологическим материалом, петрографическими данными Кошары I призваны внести много нового в изучение культуры новоданиловского типа, и вообще в проблематику энеолита юга Восточной Европы. Желательны исчерпывающие раскопки и всестороннее изучение этого неординарного памятника.

Ввиду значимости Кошарского археологического комплекса для изучения, как античности, так и эпохи меди, он внесен постановлением кабинета министров Украины от 3.09.2009 г. №928 в государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко,

Г.С. Богуславський, А.В. Старкін, А.О. Леонова

РОЗКОПКИ БІЛГОРОД-ТІРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.)

Впродовж розкопного сезону 2013 р. роботи проводилися в двох напрямках: на ділянці «Північний Захід» Центрального розкопу Білгород-Тірського городища та у східній частині комплексу Вірменської церкви. Останні були пов'язані із запланованими реставраційними роботами на комплексі даної споруди, що є архітектурною пам'яткою національного значення. Було закладено два шурфи площею 2 × 2 м вздовж східної стіни церкви на стику вітварної частини з бічними притворами. Роботи у північному шурфі дозволили визначити, що церква від початку будувалася як напівпідземна, із заглибленням фундаменту бл. 1,5 м

нижче денної поверхні часу її зведення (потужність сучасного фундаменту, нижче теперішнього рівня денної поверхні — 1,95 м). Також була певно встановлена одночасність зведення вітварної частини та північного притвору; а окрім цього було виявлено дугоподібну фундаментну кладку, яка дозволяє припустити, що первісна апсида церкви була зовнішньою, а сучасна внутрішня апсида була зміщена під час перебудови споруди на відстань 1,15 м на південь. На ділянці, де дислокувався південний шурф, фундамент Вірменської церкви, вочевидь, на певному етапі її історії було сильно пошкоджено, тож до глибини 1,30 м нижче рівня

Рис. 1. Тіра. Мегарська чаша (II ст. до н. е.)

сучасної денної поверхні простежувалася лише реставраційна кладка радянського часу. Археологічного матеріалу, старшого за XVIII ст., в заповненні шурфів не було виявлено.

На території городища дослідження проводилися у межах приміщень 1067 та 1040 елліністичного часу, а також на прилеглий до них території (загальна площа 100 м²). В результаті робіт звітного сезону на ділянці були відкриті будівельні рештки елліністичного періоду, а також завершено дослідження раніше відкритих об'єктів того ж часу. Вони відносяться до комплексу будинку XIII елліністичного періоду, який досі лишається повністю не відкритим. Повне планування будинку та його границі не встановлено, оскільки західні частини його приміщень продовжуються в західний борт розкопу. На даний момент відкрито 8 житлових та господарських приміщень та 2 двори, було виявлено кілька перебудовань та два основних будівельних періоди. У польовому сезоні 2013 р. було розпочато дослідження шарів, що залягають нижче раніше відкритого приміщення 1040, що є складовою частиною будинку XIII.

У комплексі будинку XIII було досліджено підвальне приміщення 1067. Воно було повністю відкрито в плані, хоча його східна та південна стіни збереглися дуже погано. У приміщенні була виявлена долівка на рівні підшов кладок, яка являла собою тонкий шар глиняної підмазки. Нижче рівня підлоги в південно-західному

Рис. 2. Тіра. Гетська посудина (III—II ст. до н. е.)

куті був знайдений розвал кухонної посудини, а в центральній частині підвалу виявлена та повністю досліджена сміттєва яма. Проводилися також розкопки археологічних нашарувань в межах приміщення 1040 нижче рівня залягання його кладок. Саме приміщення датоване римським часом. В ході робіт звітного сезону було відкрито також будівельні рештки, синхронні будинку XIII, але на даному етапі досліджень це лише окремі кладки, які важко співвіднести з яким-небудь будівельним об'єктом.

Кладки відкритих у сезоні 2013 р. будівельних об'єктів повністю аналогічні кладкам інших будинків цього часу. Вони викладені в рядовій однорядній системі з грубо оброблених обколкою та обтескою блоків та плит вапняку. Характерним для цих будівель є часте застосування матеріалів вторинного використання, які було отримано у результаті розборки більш ранніх споруд. Характерним є й те, що фундаменти будівель залягають на невелику глибину (0,5 м), що призводило до деформації надземних частин стін. Необхідно зазначити, що розкопки 2013 р. на городищі дали чималу кількість індивідуальних знахідок: кількох невеликих фрагментів мармурових статуй, в тому числі й уламок постаменту під статую з частиною грецького напису; фрагменти фігурних посудин пізньоелліністичного часу, чорнолакова та красно лакова кераміка та інше.

ПЕРШІ НАУКОВІ РОЗКОПКИ АДЖИДЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Рис. 1. План Аджидерської фортеці 1796 р., накладений на аерофото-знімок 2007 р.

У 2013 р., згідно з угодою між ІА НАНУ та військово-історичним центром «Пам'ять і слава», Нижньодністровська експедиція провела перші дослідження Аджидерської (Овідіопольської) фортеці, розташованої на лівому березі Дністровського лиману, у західній частині смт. Овідіополь.

Земляну фортецю з двома кутовими бастіонами з напільного боку та береговими гарматними батареями на трьох штучних терасах збудували у 1792—1795(6) та відновили у 1808—1812 рр. У верхній частині фортеці знаходились арсенальний, казарменний та офіцерський (з флігелями) будівельні комплекси, а також два порохові погребі в бастіонах та гауптвахта (рис.). Унікальність об'єкту надавав водогін з керамічних труб, яким по нижній терасі питна вода надходила до нього з трьох джерел під назвою «Кринички» на відстань до 1,0 км. У 1813 р. укріплення роззброїли, а у 1849 р. продали приватному власнику.

В цілому фортеця займала понад 16 га. Сьогодні від неї залишилось ділянка площею близько 12—13 га. Найбільш зруйнованими є східний (частково зритий) бастіон, рів у північно-західній частині (кар'єром), офіцерський комплекс (узвозом до лиману) та батареї

(береговими зсувами). Загалом стан пам'ятки можна оцінити як задовільний, а збереженість — на 60—80 %. Більша частина її поверхні не розорується, однак місцями вкрита купами сміття. Особливість Аджидерського укріплення в тому, що воно збереглося найкраще з усіх південних фортець, зведених під керівництвом О.В. Суворова за проектами Ф.П. де Волана (Тираспольської, Одеської та Кінбурнської).

Підсумком досліджень з використанням металодетекторів та магнітометру «Аномалія» мають стати рекомендації щодо відновлення та реконструкції будівель і оборонних споруд. Загалом було закладено 10 шурфів та траншей площею 350 м², якими вдалося частково відкрити залишки казарменого і арсенального комплексів, а також східного порохового погреба (рис. 1). Другий та третій з них були ретельно розібрані на камінь, а у стінці погріба наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. збудували піч для обжигу кераміки.

Краще зберігся казарменний комплекс розмірами 80 × 54 м. Він, як і інші будівлі, був зведений з саману на жерств'яних та кам'яних фундаментах, і розташовувався у південно-східній частині фортеці (рис. 1). Саме з нього (з траншеї 9 та поверхні) походить найбільша частина

знахідок часів існування фортеці: ковані залізні цвяхи різних розмірів, кремені для мушкетів, мідні монети, гудзики, фрагменти гончарної та ліпної кераміки, турецьких люльок, скляного посуду та ін. З боку центрального плацу цей комплекс був обнесений ровом завширшки 1,15 м, глибиною 1,0 м і, можливо, частоколом.

У західній частині фортеці виявлено дві «плями» античного культурного шару. Перша була пошкоджена наприкінці XVIII ст. під час зведення комплексу арсеналу та прилеглої частини валу, мала площу не менше 150—200 м² і являла собою кілька вимосток з необроблених плоских каменів вапняку та амфорного бою. Тут знайдено розвали гераклейської амфори (шурф 5) і червоноглиняного кратера місцевого (істрійського — ?) виробництва останньої тре-

тини IV ст. до н. е., два клейма (Гераклеї та Фасоса) другої половини того ж ст. (визначення А.В. Буйських і Т.Л. Самойлової), кілька уламків світлоглиняного лутерія і мідну монету Філіппа II близько 345—336 рр. до н. е. (траншея 7). Ця ділянка дуже подібна до вимосток, знайдених А.Г. Загинайло у 1973 та 1981 рр. у 150—200 м на північний захід від неї за межами фортеці. Тоді вчений пов'язав їх функціональну (вірогідно, сакральну) специфіку з можливою близькістю до некрополя, кілька поховань якого (так звана «могила Овідія» та ін.) були знайдені у 1793 р. солдатами під час копання рову біля північного бастіону. Друга «пляма» зачеплена нами шурфами 1—3 ближче до берегового урвища, однак лише в останньому з них вдалося виявити невелику колоколовидну яму з уламками амфор та ліпної кераміки.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

В.М. Вадімов, О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко

ТЕРИТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ МІСТА ПОЛТАВИ

Враховуючи належність м. Полтави до історичних населених місць України, Українським НДПІ «УкрНДІпроектреставрація», разом з управлінням з питань містобудування та архітектури виконкому Полтавської міськради, ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Полтавським центром археології розроблений містобудівний регламент центральної частини міста, умови використання території пам'яток археології, що ввійшли до історико-архітектурного опорного плану і науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, що нещодавно затверджений Міністерством культури України.

Центральний історичний ареал міста охопив його центр станом на кінця ХІХ ст. Тут сконцентрована більшість пам'яток архітектури, планувальний каркас радіальних і регулярних центральних вулиць та давній характер розпланування другорядних, який сформувався протягом ХVІІ—ХVІІІ ст. Основою «ядра» ареалу виступають рештки оборонних споруд (ескарпування) на схилах, залишки закиданих на сьогодні ровів, основи валів і збережені поза межами забудованих у 2-й пол. ХХ ст. та досліджених археологічно (кін. ХХ — поч. ХХІ ст.) ділянок культурні нашарування скіфського часу, слов'яно-руської і післямонгольської епох, а також козацького доби, що належать до території пам'ятки археології національного значення — городища і поселення літописної Лтави з центром на Старополтавській (Івановій) горі, а також його посадів на Інститутській

горі. Зона залягання таких нашарувань обмежує для городища територію Соборного майдану і схили Старополтавської гори, для посаду (селищ) і Полтавської фортеці — всю територію південніше вул. Панянка і Паняньського бульвару, включає межі Сонячного та Петровського парків, правобіччя Мазурівського яру від рогу з перехрестям вул. Мішенка і Першотравневого просп., південніше парного боку останнього, до перехрестя з вул. Шевченка та Садовою, пролягає по парному боці нумерації вул. Садової до вул. Короленка, включаючи садибу Літературно-меморіального музею В.Г. Короленка. Вона включає парк «Перемога» і всю територію Інститутської гори, обмежену з південного заходу будівлями лікарні інфекційних захворювань, а з півдня і південного сходу — огорожею навчальних корпусів Полтавського технічного університету. Вздовж Мазурівського яру ця зона пролягає зі сходу по кромці схилів Інститутської гори до Миколаївської гірки, перетинає вул. Леніна на перехресті з Першотравневим пров., здіймаючись на схил нижче буд. 21 по вул. Леніна.

У ній, крім Соборного майдану, бульварів і парків, археологічні нашарування збереглися фрагментарно на значних ділянках переважно поза межами будинків середини ХХ — початку ХХІ ст. та трасами прокладання траншей комунікацій. Під забудовою ХІХ ст. такі шари зберігаються найкраще.

Меншою мірою збереженими є культурні нашарування вздовж вул. Художньої та пров. ХТЗ, підвищеного правобіччя спуску вул. Леніна, де

доцільним залишається проведення заходів археологічної експертизи у випадках землевідведення чи будівництва.

Другий історичний ареал включає комплекс споруд Хрестовоздвиженського монастиря на вул. Свердлова, 2-в. До меж ареалу включено територію схилів Монастирської гори із заходу, півдня і сходу, а на півночі він обмежений вул. 2-а Лінія. Культурні нашарування монастиря (XVII—XVIII ст.) і рештки історичних цвинтарів на його території пошкоджені будівництвом та влаштуванням новітніх могил. Проте, між собором і дзвіницею, а також в зоні близько 50 м на північ від дзвіниці вони збереглися задовільно (0,2—0,5 м).

Третій історичний ареал охоплює територію Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» та групову охоронну зону заповідника. На його території і прилеглих до нього ділянках розташовані пам'ятки археології місцевого значення та щойно виявлені об'єкти — селища скіфського часу Патлаївка I, II і III, групи курганів, курган безпосередньо під пам'ятником шведам від шведів.

Визначено, що проведенню будь-яких земляних робіт в зонах ареалів і місцях залягання археологічних культурних нашарувань повинні передувати науково-рятивні дослідження або заходи з археологічного нагляду за земляними роботами, здійснювані безпосередньо археологами.

Р.С. Луговий, О.В. Коваленко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНУХИНСЬКОГО р-ну ПОЛТАВСЬКОЇ обл.

У 2013 р. науково-дослідним відділом археології Полтавського краєзнавчого музею продовжено роботу з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область». Цього року проведені розвідки на території Чорнухинського р-ну Полтавської обл. Дослідження охопило лівий берег р. Удай та обидва береги його притоки річки Многа. Основна увага була зосереджена на точнішому картографуванні (за допомогою пристроїв GPS) курганних пам'яток, майданів і городищ, а також на візуальному огляді та оцінці стану збереження, фотофіксації, уточнення параметрів, прив'язок, тощо.

Під час обстеження зафіксовано 258 курганів, 7 майданів. Оглянуто городища скіфського часу біля с. Луговики та Сухоносівка, а також городище давньоруського часу біля с. Городище. Стан збереження городищ відзначаємо як задовільний. Стан збереження кількох курганів можна оцінити як аварійний. Зокрема насипу кургану епохи бронзи біля с. Бондарі, майже зруйнований забором ґрунту та польовою дорогою. На початку 2000-х рр. було знищено курган «Турова могила» (с. Піскі Удайські, висота 5 м) (відомий за розвідками І.С. Мельнікової, 1988 р.), від якого залишилося ледь по-

мітне підвищення, із залишками тригуляційного стовпа. На розораному полі траплялися шматки обробленого вапняку та граніту, можливо від стел. Зазначимо також, що 90 % обстежених курганів розорюється.

Окремо слід відмітити курганну групу біля с. Ковалі. Розташована на лівому березі р. Многи, на підвищеному плато обмеженому долинами р. Многи та її притоки, яка нині зарегульована ставками. Ця курганна група відома за розвідками І.С. Мельнікової, 1988 р. У ньому дослідниця нарахувала 15 насипів. Розораність поля дозволила зафіксувати, окрім візуально підвищених насипів, плями від курганів цього могильника, які вирізнялися жовтими плямами викиду. Всього зафіксовано 41 курган. Висотою від 0,1 до 2 м, діаметром від 10 до 40 м. Один курган розораний частково, його північна пола розорана. В північно-західному секторі зафіксоване зруйноване впускне поховання. Пляма поховання вирізнялася попелястим кольором ґрунту, вуглинами (обгорілими жердинами). Пляма овальної форми, розміром 2,5 × 1,5 м, орієнтована по лінії схід—захід. На поверхні плями траплялися численні уламки кісток людини та фрагменти глиняного ліпленого посуду, зокрема вінця типових горщиків, при-

крашених пальцево-нігтьовими вдавненнями по краю та проколами під ними, у формувальній масі яких помітні значні домішки крупнозернистої жорстви.

Припускаємо, що цей могильник є некрополем Сухоносівського городища. На доказ цього свідчать: територіальна близькість (розташування їх за 10—12 км на північ — північний-схід, через р. Многу), значне скуп-

чення курганів (біля Ковалів виявлено ще шість курганных груп, із загальною кількістю курганів — 68).

Таким чином результати проведених досліджень, уточнюють та деталізують археологічну карту згаданого регіону. Вони стануть у нагоді під час охоронних чи рятувальних робіт, а також увійдуть до тому «Зводу пам'яток історії та культури України».

В.В. Лямкін, О.Б. Супруненко

МОТРИНСЬКА СТЕЛА З ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України виявлена і музеєфікована виразна скульптура доби бронзового віку, знайдена між сс. Салівка Кременчуцького та Мотринне Кобеляцького р-нів Полтавської обл. Вона лежала в лісосмузі, за 1,7 км на південний схід від Салівки та 0,7 км на південь від Мотрино, в адміністративних межах Салівської сільської ради Кременчуцького р-ну.

Знахідка трапилася за 0,4 км на північ від пологого схилу вододілу рр. Дніпро і Сухий Кобелячок (фактично, високої тераси лівого берега Дніпра), в основі плато лівого корінного берега з абсолютною висотою 94 м у Балтійській системі вимірів. Тут знаходився невеликий насип діаметром 8 м і висотою 0,6 м, складений із чорнозему. Подібна споруда, з огляду на місцезна-

ходження, не могла бути курганом. Вірогідно, остання слугувала межовим знаком поч. ХХ ст. чи геодезичним репером під час топографічної зйомки поч. 1950-х рр. Стела вінчала його вершину і була викладена в меридіональному напрямку — головним виступом на північ.

Установлюючи ймовірне місце знахідки, звідки походила скульптура, за 0,7 км на південний захід на краю вододілу на стику лісосмуг, обстежені два розорані насипи курганів висотою 0,7 і 1,1 м, діаметром 26 та 32 м. На більшому з них наявні сліди окопів 1941 р. Цілком ймовірно, що саме там скульптура була виорана, а потім перетягнута трактором нижче по схилу в якості основи для теодоліта чи кіпрегеля геодезистів.

За підтримки дирекції ВАТ «Полтавський ГЗК» скульптура була перевезена до скансену Комсомольського історико-краєзнавчого музею і виставлена для огляду відвідувачів перед його приміщенням.

Стела є типовою примітивною схематичною антропоморфною формою давньої скульптурою майже у зріст людини, виготовленою шляхом мінімальних трудовитрат (сколювання, гравіювання, з легкою підтескою) з окремої брили сірого граніту (найближчі оголення розташовані за 1,4 км на захід в уроч. Шматковому). Найпростішими засобами досягнуте моделювання обсягу низько посаженої голови («втягнута у плечі», «широкоголова», за Д.Я. Телегіним), відділеної від масиву плити ледь помітною канавкою, і сколами з підтескою — для притиснутих і складених на тулубі рук. Зворотний бік скульптури, здається, залишений у формі при-

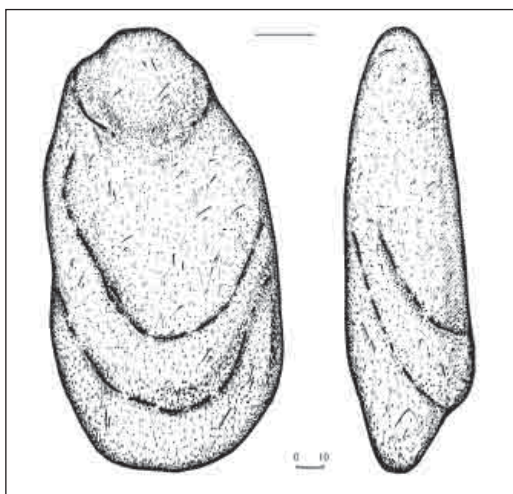

Рис. 1. Мотринська стела. Граніт

родно вивітреної з виїмками плити каменю й більш-менш плаский.

Стела до певної міри нагадує схему й обриси відомої скульптури зі значно більшою кількістю іконографічного навантаження — ідола з Костянтинівки Запорізької обл. Виготовлена зі звуженої і потовщеної донизу, незначно скругленої в основі товстої брили граніту. За типологією Є.Ю. Новицького, належить до групи П Г — плити з низьким широким головним виступом, і може датуватися кінцем першої —

початком другої чвертей II тис. до н. е., тобто, належати до кола монументальної кам'яної пластики катакомбних племен.

Висота скульптури — 1,56 м, ширина — 0,91 м, максимальна товщина — 0,56—0,60 м, висота виступу голови — 0,28—0,30 м, його ширина — 0,40 м. Маса — понад 850 кг.

Наразі стела є однією з найбільших за розмірами і масою не тільки у збірці скансену Комсомольського історико-краєзнавчого музею, а й серед усіх з виявлених на Полтавщині.

В.В. Приймак, І.Б. Шрамко, С.А. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ У МОГИЛЬНИКУ СКОРОБІР

У 2013 р. археологічною експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» та Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було досліджено два кургани у могильнику Скоробір, що належить до найближчої округи Більського городища.

Кургани розташовані на північ від відомого майдану «Великий Скоробір» на полі 6, у центральній частині могильника. Роботи мали рятівний характер, оскільки значна кількість курганів могильника потрапляє у зону щорічного орання. Для дослідження були обрані два невеличких розорених кургани, висота насипу яких становила до 0,2 м.

Курган 1, висотою 0,2 м, та діаметром 19 м, знаходився біля ґрунтової дороги, що веде з майдану «Великий Скоробір» на Більськ. Щорічна оранка практично зневелювала насип, тобто курган майже не мав зовнішніх ознак. На глибині 0,15—0,25 м, під шаром рілля у східній частині насипу простежені залишки материкового викиду потужністю до 0,02—0,07 м. У центрі кургану відкрита поховальна камера розміром 3,8 × 4,5 м. З південного заходу (з глибини 1,55 від реперу) до неї примикала вхідна сходинка-приступка, шириною 2,2 м та висотою 0,75 м від дна поховальної камери. На чорноземній засипці приступки, на глибині 0,88—1,07 м зафіксовано супроводжуюче, безінвентарне поховання чоловіка, який лежав випрастано на спині, головою на захід. У дистальній частині його лівої малої берцевої кістки (визн. В.Л. Бондаренка) застряв бронзовий наконечник стріли.

Поховальна конструкція уявляла собою дерев'яний склеп. Залишки дерев'яних плах простежені вздовж стін поховальної камери та у її заповненні. На перекритті камери лежали три набори кінської вузди, до складу яких входили залізні вудила, стержньовидні псалії, бронзові обойми для шкіряних ременів та зооморфно оформлені бляшки. Основне поховання суттєво пограбоване, проте деякі речі, переважно ті, що знаходились у південній частині камери, залишилися *in situ*. Так, в південному куті, надні, стояла антична амфора біля якої лежала плита з пісковика, а в південно-західному куті — лепний глек. Уздовж західної стіни поховальної камери знаходились залізний спис довжиною 2,27 м та декілька наборів кінської вузди (залізні вудила із псаліями). На відстані 0,2—0,3 м на схід від цих речей простежені залишки шкіряного колчана з бронзовими вістрями у кількості 147 одиниць. У центральній частині, на дні поховання зафіксовано частина скелету та череп козла (визн. В.Л. Бондаренка). У східній частині камери виявлено низку бісеру. У мішаному заповненні знайдені також уламки бронзової шпильки та залізного ножа (?). Неподалік від західної стінки, в купі були складені окремі кістки та уламки черепів чоловіка і жінки. У щелепі чоловіка знайдено золоту платівку розміром 1 × 1 см прикрашену трьома випуклинами. Таким чином, основне поховання було парним (чоловік, жінка) та належало представникам верхівки суспільства. Предмети матеріальної культури, що увійшли до складу поховального інвентарю дозволяють

попередньо обмежити дату поховань другою половиною VI — початком V ст. до н.е.

Курган 2 знаходився на південь від першого. Висота на момент дослідження складала 0,1 м при діаметрі 26 м. Насип сильно розорений оранкою та майже зневільований. Поховання було здійснено в ямі прямокутної форми розміром 4,2 × 3,2 м. Камера орієнтована по лінії північ — південь. Простежено декілька грабіжницьких ям. Поховання було погра-

бовано двічі: у давнину та в новітній час. З інвентарю залишилися чотири бронзових вістря, з них три дволопатових, а одне трьохлопатеве, уламок бронзової булавки, фрагмент залізного петельчастого псалію та залізних вудил, чотири мушлі каури та невеликий фрагмент черепної кришки людини. У цілому поховання відноситься до ранньоскіфського часу та попередньо може бути датоване другою — третьою чвертю VII ст. до н.е.

Ю.О. Пуголов

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В 2013 р.

В липні 2013 р. співробітниками Полтавської експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ та Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації продовжені науково-рятівні археологічні дослідження в межах Глинського археологічного комплексу, розташованого в с. Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл., розпочаті в 2011 р.

Розкопки здійснювалися на території селища (посаду) роменської культури та давньоруського часу, розташованого в уроч. Леваднюкова гора. Цьогорічні дослідження продовжили розкоп 2011 року, на місці господарського об'єкту 1. Окрім, зазначеного вище об'єкту, до меж розкопу потрапила частина споруди давньоруського часу, призначення якої в зв'язку із обмеженістю площі досліджень лишається відкритим, а також поховання дитини першого року життя.

В заповненні об'єктів виявлено переважно керамічний матеріал, не значна кількість виробів з металу, в тому числі і кольорового та уламки кісток тварин. В керамічному комплексі більшість складає гончарна давньоруська кераміка, в меншій зустрічаються фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та роменської культури.

Індивідуальні знахідки представлені виробами побутового призначення та прикрасами. До побутових речей належать два залізні ножі (рис. 1, 1, 2), в одного з яких черешок розташований під кутом до леза (рис. 1, 2), що дозволяє припускати його спеціальне призначення. До індивідуальних прикрас належать уламки двох перстнів, з щитком по середині, в одному випадку щиток

неорнаментований, прямокутний (рис. 1, 4), в іншому — ромбічний, прикрашений рослинно-геометричним орнаментом (рис. 1, 3). Вірогідно до пластинчатого браслету належить невеликий уламок, шириною 0,9 см, що прикрашений рослинним орнаментом (рис. 1, 5).

До деталей оздобу одягу належать дві нашивні бляшки, прямокутної форми із чотир-

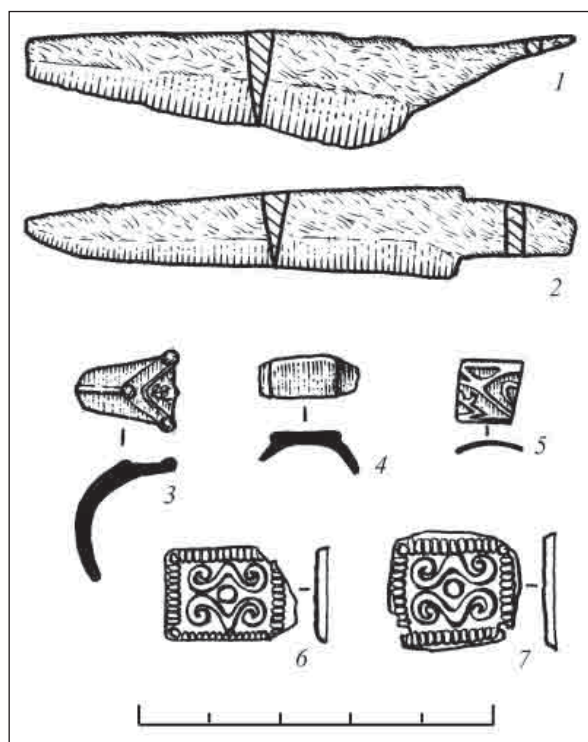

Рис. 1. Глинське, індивідуальні знахідки: 1—2 — залізо; 3—7 — мідний сплав

ма отворами для кріплення по кутах. Прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, в центрі вміщено ромб в який вписане невелике коло, композицію оконтурює рамка з невеликих вертикальних рисок (рис. 1, 6, 7). За стилістичними особливостями та розмірами, вони аналогічні до бляшки знайденої в 2011 р.

Отже результатом проведених науково-рятивних археологічних досліджень стало виявлення виразного речового комплексу, що доповнює джерельну базу для вивчення матеріальної культури давньоруського населення в басейні нижньої Ворскли та вказує на перспективність подальших досліджень.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В смт. ШИШАКИ

У 2013 р. експедиція Інституту археології НАН України продовжила розкопки могильника черняхівської культури, розташованого на захід від смт. Шишаки (Шишацький р-н, Полтавська обл.). Могильник був пошкоджений унаслідок функціонування кар'єру з видобутку лесоподібних суглинків для виробництва цегли та прокладеною через його територію траншеєю під комунікації очисних споруд.

Під час досліджень Шишацького могильника у сезоні 2013 року в південно-західній частині досліджуваної площі виявлено велику (діаметр — 6 м) пляму правильної круглої форми. Її заповнення являло собою щільний ґрунт, рівномірного темно-коричневого кольору без сторонніх включень. У результаті досліджень встановлено, що дана пляма є залишками одного з компонентів очисних споруд (пізніше демонтованого), який слугував для відстоювання стічних вод. Цим пояснюється затічний характер ґрунту всередині плями та характерний його колір. На значній частині дослідженої у 2013 р. площі могильника культурний шар здебільшого відсутній. Окрім того, частково пошкоджений або знятий на глибину до 0,3 м і материк.

На пам'ятці за сезон 2013 р. було досліджено 340 м² площі. Внаслідок проведених робіт на могильнику виявлено 21 поховання, значна частина яких мала більші чи менші пошкодження. Це пов'язано з господарською діяльністю під час функціонування кар'єру.

Переважна більшість виявлених в 2013 р. людських решток належали, як і в попередні роки досліджень, до поховань-інгумацій; до кремацій людських решток віднесене тільки одне поховання, якому присвоєно номер 70. Така незначна кількість поховань кремованих решток, на нашу думку, може бути прямо пов'язана з практично повним знищенням культурного шару на дослідженій ділянці.

Поховання-інгумації, орієнтовані головою на захід, складають, як і в попередніх сезонах, переважну більшість усіх вивчених.

Загальною ознакою для дослідженої площі є світло-сірий колір материкового шару, що зберігся у північно-західній частині розкопу. Заповнення могил у більшості випадків практично не відрізняється, від оточуючого материкового заповнення, що іноді перешкоджає виявленню контурів поховальних ям. Виняток становлять відносно глибші поховання, контури яких чітко відрізняються за кольором заповнення. Загалом, мусимо відзначити відносно невелику частку інгумацій, які мають супровідний інвентар. Два з них були орієнтовані головою на північ.

Для робіт 2013 р. характерна низька густина поховань, яка не перевищувала одного поховання на 12—15 м². Така щільність розташування поховань відповідає ситуації, зафіксованій у попередніх сезонах 2009—2010 та 2012 рр. Переважну частину складають безінвентарні поховання з орієнтацією небіжчиків головою на захід, що, звичайно, не знижує наукової цінності отриманих результатів.

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. СОЛОНЦІ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України проведені дослідження групи курганів V поблизу с. Солонці Дмитрівської сільради м. Комсомольська Полтавської обл. в зоні спорудження Біланівського кар'єру залізистих кварцитів ТОВ «Біланівський ГЗК».

Група складалася з трьох компактно згрупованих розораних насипів висотою 0,4—1,0 м і діаметром 14—28 м та була розташована за 0,66 км на захід від тваринницької ферми у північно-західній частині села, на краю плато другої тераси р. Рудьки, на лівому березі р. Псла, справа від шосе «Полтава—Кременчук».

Два насипи виявилися стратифікованими. Вони були споруджені в 2—3 етапи. Всього в курганах виявлені рештки 14 поховань від енеолітичної епохи до початку раннього залізного віку, скупчення кісток тварин і кераміки, а також рештки будівель поч. ХХ ст. — амбару і клуні.

Енеолітичні поховання зруйновані чи невідомі. Зокрема, пізньоенеолітичне пох. 8 кург. 1, здійснене на горизонті у випростаній позиції головою на північний схід, мало на рештках кісток сліди посипання вохрою кармінового кольору. Первинний пізньоенеолітичний насип

кург. 1 висотою 0,4—0,5 м оконтурював неглибокий рівчак із зовнішнім діаметром 21 м.

Найвиразнішим виявилось парне донецьке катакомбне пох. 3 кург. 1, впущене з північно-східної поли до глибокої овальної в плані і «затісної» камери з круглим входом. Вздовж її західної стінки містилися скелети молодої жінки у віці 12—14 років (у зібганому стані на лівому боці), а в її ногах — випростано дитини (до 1 місяця). Остання була вміщена у шкіряному мішечку, заповненому остеокерамічною масою і воском. Біля дитини знаходилися рештки посудини з остеокерамічної маси, лівобіч стояв низькогорлий ліпний горщик; поряд із кістками жінки — пара астрагалів.

Сім доволі ординарних зрубних поховань у кург. 1 і 2 переважно належали дітям, у більшості випадків супроводжувалися ліпними горщиками. Virізняється пох. 7 кург. 1, здійснене у прямокутній за формою ямі (1,05 × 1,45 м) з рештками дерев'яного перебиття. Похований — чоловік віком 25—30 років, зростом 178,0 см, був викладений у зібганій позиції на лівому боці головою на північ. Руки складені перед обличчям, ноги нерівномірно підігну-

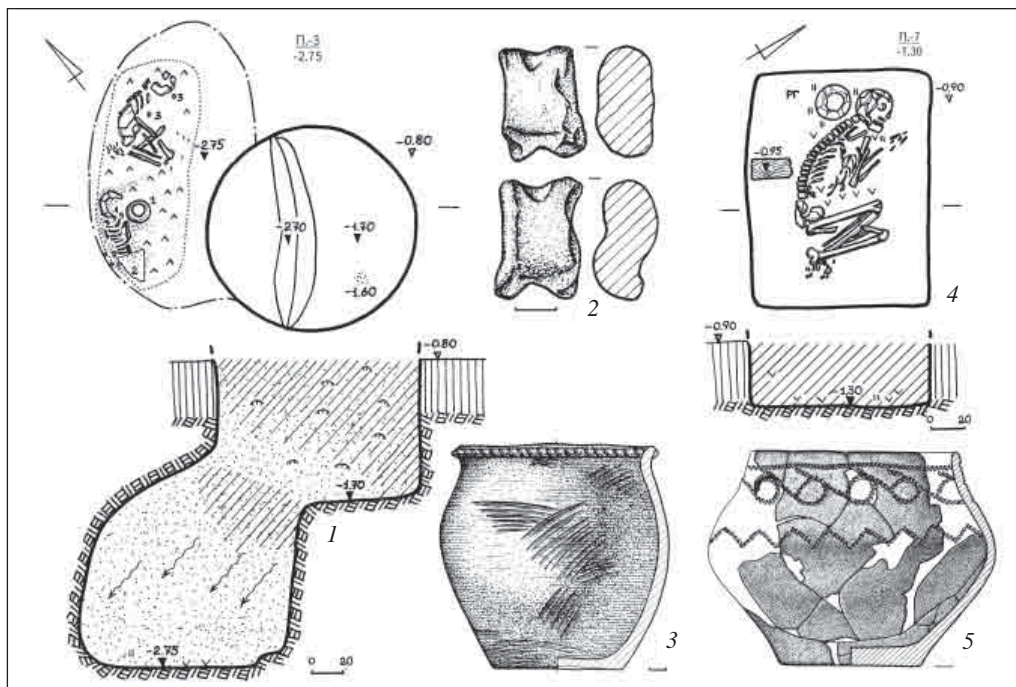

Рис. 1. Солонці, с. Курган 1. Поховання 3 (1—3) і 7 (4—5). Плани і перетини, знахідки (2—3, 5). 2 — кістка; 3, 5 — кераміка. Цифрами на плані пох. 3 позначені: 1 — ліпний горщик; 2 — залишки остеокерамічної маси; 3 — астрагали; 4 — рештки шкіряного мішечка; пох. 7: 1 — ліпний горщик

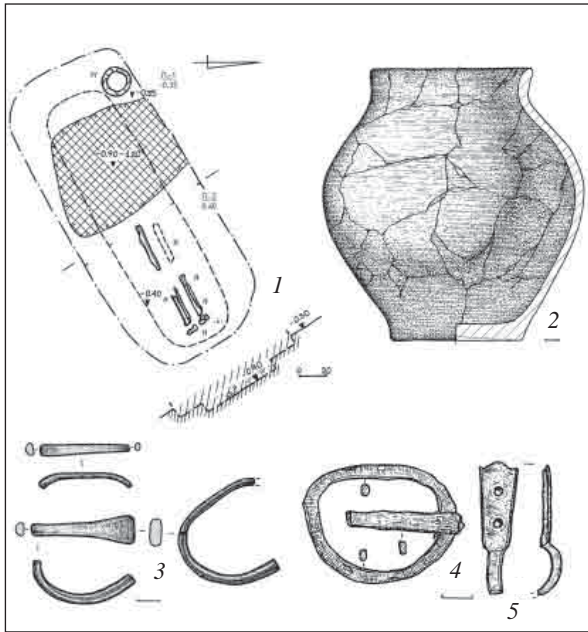

Рис. 2. Солонці, с. Курган 1. Поховання 1. План, перетин та корчажка (1—2). Окремі знахідки (3—5); 3, 5 — бронза; 4 — залізо

ті. В головах зліва знаходився ліпний горщик гострореберної форми, з дещо потовщеним прямозрізаним вінцем, вираженим ребром, плоским денцем з незначним утором. Верхня частина посудини вкрита орнаментом: вгорі — горизонтальна лінія, відтиснута перевитим

шнуром; від неї скошеними вправо відходять густі прямі відбитки шнура, завершені круглими шнуровими відтисками у вигляді акуратних кілець — «сяйв», знизу обрамлені рівномірним шнуровим зигзагом.

У кург. 1 виявлене впускне чорногорівське пох. 1. Жіноча могила влаштована у вузькій ямі підпрямокутної форми із заплічками (1,1 × 2,2 м). Похована була викладена випростано на спині головою на південний захід. На заплічку справа стояла ліпна лискована корчажка типу степових кримських чи подібних до них посудинок з Орілько-Самарського межиріччя. В орному шарі трапився винесений плугом уламок залізного ножа.

У південно-західній полі кург. 2 знайдені фрагменти двох ліпних посудин від зруйнованого постзрубного поховання, а на південній полі кург. 1 — частина бронзового браслету з потовщеним прямо зрізаним кінцем, належно до старожитностей пеньківської культури.

З новітнього курганоподібного насипу неподалік групи походили предмети інвентарю зруйнованого кочівницького золотоординського поховання. Вціліли овальна залізна пряжка від вузди типу IVa, за Г.О. Федоровим-Давидовим, та портупейний бронзовий литий гачок з двома наскрізними отворами для кріплення сагайдака до поясу.

О.Б. Супруненко

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під час проведення експертиз і в ході обстежень у Полтавській обл. відкрито кілька археологічних об'єктів та комплексів, опис яких наводиться нижче.

У басейні р. Псла за 0,4 км на північний схід від с. **Комсомольське** Тарасівської сільради Зіньківського р-ну, зі східного боку від насипу старої вузькоколійки виявлене розташоване на правому березі р. Грунь селище черняхівської культури Комсомольське I, що займає північно-східну частину розчленованого вибалками мису другої надзаплавної тераси висотою 5—7 м. Воно має площу бл. 3,5 га (100—120 × 320 м) і видовжене з північного сходу — пів-

ночі на південний захід — південь та розорюється. Поселення тяжіє до виступу мису і розташоване переважно вздовж його схилів, звернених на схід в бік річки. На поверхні відзначені 5 скупчень матеріалів на місці розораних об'єктів зі знахідками гончарної і ліпної черняхівської кераміки. Наявні окремі уламки амфор пізньоримського часу. Північно-східна частина знищена старим кар'єром цегельного заводу. Встановлена потужність культурних на шарувань — 0,3—0,5 м.

На розораному плато мису від старого цегельного заводу розташовані два насипи курганів (група I) висотою 0,4—0,6 м і діаметром 18—25 м.

У с. *Яреськи* Шишацького району в уроч. Бутова гора обстежене поселення скіфського часу Яреськи I, що займає розорану вершину підвищення розчленованого мису лівого високого берега Псла за 0,2—0,3 км на південь від території заводу мінеральних вод і має площу бл. 5 га. Зі знахідок переважають уламки ліпних горщиків з валиковою орнаментациєю та проколами під вінцем, фрагменти лискованих мисок, корчаг і поодиноких черпаків, численні уламки обмазки й виробів з кварциту. Помічені дві «плями» розораних зольників діаметром 14 і 18 м.

Безпосередньо із західного боку, біля колишньої садиби академіка В.І. Вернадського та нещодавно встановленого пам'ятника видатному вченому, знаходиться група курганів I у складі трьох збережених і двох зруйнованих насипів край схилів Бутової гори. На більшому з них, частково пошкодженому і задернованому, висотою 1,4 м і діаметром 16 × 24 м, свого часу був встановлена стела про перебування тут засновника Всеукраїнської Академії наук. За 30 м на схід від нього знаходиться менший курган, висотою 0,5 м і діаметром 16 м, поодаль — ще один — в лісі, висотою 0,3 м і діаметром 12 м. Всі насипи задерновані, поли поросли деревами заповідної діброви.

Вздовж решток фундаментів садиби з південного краю мису збереглися залишки двох зовсім розтягнутих насипів невеликих курганів скіфської доби, частково досліджених В.І. Вернадським під час будівництва садиби (висота

0,2—0,3 м, діаметри 12—14 м). З меморіалізацією насипів курганів, про які добре знав і повідомляв В.І. Вернадський, створюваний тут комплекс майбутньої садиби-музею отримає кілька місць показу і давні історико-культурні об'єкти для огляду.

У межиріччі Ворскли й Орелі, поблизу с. *Максимівка* Карлівського р-ну, вперше обстежені дві групи курганів. Група I розташована за 0,45 км на південний захід — південь від села, поблизу господарського двору, на підвищенні вододілу рр. Тагамлик і Орчик. Складається з двох великих розораних насипів доби раннього бронзового віку висотою 2,1—2,4 м і діаметром 35—45 м. Група II, також з двох задернованих насипів, висотою 0,6—1,1 м і діаметром 18—26 м, займає підвищення правого берега р. Тагамлик за 0,3 км на північ від села, на виго-ні поряд зі старим садком, зліва від асфальтованої дороги на с. Давидівку і м. Полтаву.

На відомому в літературі і науковій звітності з середини ХХ ст. різночасовому поселенні Золотнішине I на західній околиці м. *Комсомольська* (вул. Озерна, 3—11) шурфуванням встановлений факт підсипання поверхневого шару городів у 1970-х рр. ґрунтом з матеріалами ряду епох — від неоліту — ранньої бронзи до XIV ст., взятим з поверхні добре відомого і сусіднього поселення Барбара II. В основі орного шару лежить тонкий прошарок культурних відкладень доби пізнього бронзового віку (0,1—0,2 м), пошкоджений влаштуванням рядка могил невеликого хутірського кладовища кін. XVIII—XIX ст.

О.Б. Супруненко, І.В. Головка

ДО ВИЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО АРЕАЛУ м. ПИРЯТИНА

Авторами разом із дослідницькою групою Українського державного НДІ «Діпромісто» ім. Ю.М. Білоконя проведені обстеження для укладання проекту археологічного ареалу Пирятин — міського центру зі Списку історичних населених місць України, підготовлені матеріали про пам'ятки археології до історико-архітектурного опорного плану районного центру Полтавської обл. Історичне «ядро» міста складає поселенський комплекс старожитностей черняхівської культури, давньоруського часу і доби пізнього українського середньовіч-

чя, розташований на північно-східній околиці в уроч. Замок, на видовженому в меридіональному напрямку мису надзаплави правого берега р. Удаю, біля впадіння у старе русло його правої притоки — р. Переводу.

Мис витягнутий з півночі на південь на 0,5 км. Зі сходу він омивається р. Удай, з півночі старицею р. Переводу, з північного заходу прилягає до її заболоченої заплави. Висота — 7—8 м. Площа північної — низинної частини — 7,5 га (250 × 350 м), вищої південної — 11,3 га (450 × 350 м).

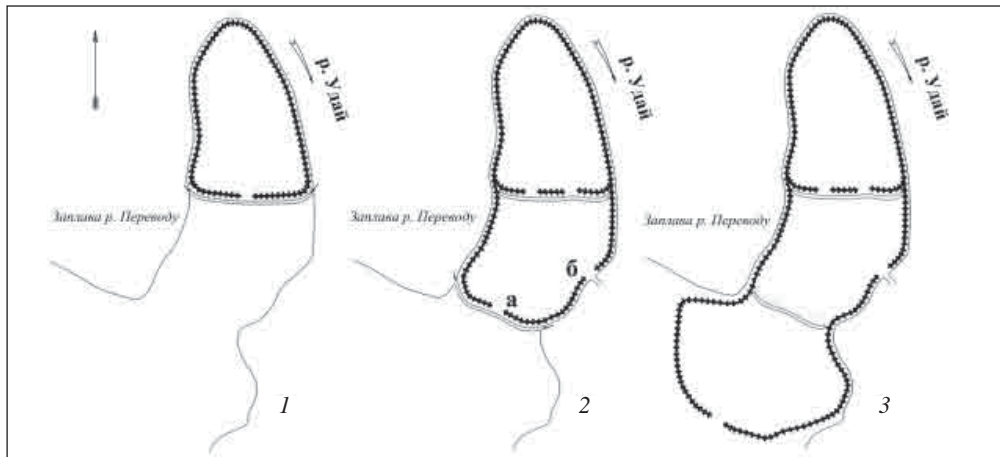

Рис. 1. Укріплення м. Пирятин: 1 — XII — поч. XIII ст.; 2 — кін. XVI ст.; 3 — XVII — поч. XVIII ст.; башти: а — Польова; б — Млинова

Наявне на краю мису селище черняхівської культури є ділянкою найдавніших культурних нашарувань і займає його понижену частину. Знаходиться під житлово-господарською забудовою 1-го і 2-го Замкових пров., тяжучи до схилу північно-східної частини мису. Площа — близько 5,0 га.

Культурний шар селища зберігся лише на окремих ділянках, перекритих давньоруськими нашаруваннями і пошкодженими забудовою. На городах виявлені фрагменти гончарного посуду з шерехатою і лискованою поверхнями, уламки амфор пізньоримського часу, фрагменти ліпної кераміки. В кін. XIX — 1-й пол. XX ст. тут знайдені окремі монети та скарб з кількох сотень срібних римських денаріїв.

Городище літописного «міста» Пирятин, рештки Михайлівського замку кін. XVI ст. і сотенного міста XVII—XVIII ст. займають обидві частини мису, зайняті забудовою. Літописний «град» згадується у Лаврентіївському літописі під 1154 р. Інтерпретується як волосний центр Переяславського князівства.

Укріплення співвідносилися з рельєфом і склалися з двох частин. Їх внутрішню, найбільш давню лінію утворював вал, що простягався по периметру низинної частини мису, повторюючи контури берега, і пролягав через його центр від правобережної заплави Переводу до Удаю. З південного сходу дитинець захищав широкий рів, частина якого збереглася під житловою забудовою. Тут же розміщувалися два проходи колишніх воріт, на південний захід від них — територія посаду.

Зовнішня лінія укріплень міста Михайлова (Nowy Piryatin), побудована в кін. XVI ст. кн.

О. Вишневецьким, складалася з валу, що охоплював південну частину мису і замикався з південно-західного боку біля сучасного собору Різдва Богородиці (1781 р.). На заході межа укріплень прилягала до заболоченої заплави р. Жаболовки. Дерев'яні фортечні стіни на валу пізніше були підсилені кількома баштами над в'їздами (Млинова і Польова).

Розкопки не проводилися. Культурний шар пошкоджений забудовою XIX—XX ст. Матеріали черняхівської культури, давньоруського і козацького часів переважно залягають у перевідкладеному стані. На окремих ділянках наявні збережені нашарування потужністю 0,5—1,6 м.

В останні роки під час земляних робіт на території городища виявлені залізні деталі терезів, кресало, рибальський гачок, а також фрагменти посуду XII—XIII і XVII—XVIII ст. Під час обстежень в ямі у межах Михайлівського замку відзначені нашарування (1,2 м) з частиною заглибленого підкліту житла та фрагментами мореного гончарного посуду початок — середини XVII ст.

Грунтовий могильник локалізується на перетині вул. Замок і Короленка, в південно-західній частині мису, за валом колишнього давньоруського дитинця. Його площа не визначена. Відомий внаслідок наглядних робіт за прокладанням траншеї водогону завдовжки 20 м (10 поховань на глибині 1,6—2,0 м). Зібрані матеріали датуються XII і XVII—XVIII ст.

Результати обстежень та опрацьовані архівні матеріали і лягли в основу визначення археологічної частини історичного ареалу міста Пирятин.

НАГЛЯДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У «НОВОМУ МІСТІ» В ПОЛТАВІ

Улітку 2013 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України здійснені невеликі науково-рятивні археологічні дослідження на місці прокладання водопроводу до споруджуваного житлового будинку в Полтаві по Першотравневому просп., 18-А.

Місце робіт розташоване на Інститутській горі, в історичному центрі міста — на одній з ландшафтних доміант мисової частини плато правого корінного берега р. Ворскли. Це вісьова підвищена частина мису з абсолютними відмітками висот бл. 156,0 м. Через неї у напрямку північний захід — південний схід прокладений Першотравневий проспект (кол. Келінський або Інститутський бульвари), влаштований на поч. ХІХ ст. вздовж лінії укріплень полкової фортеці на посаді літописної Лтави. У другій пол. ХVІІ—ХVІІІ ст. це «Нове місто» — новостворена «прибудова» до Полтавської фортеці. Ділянка входить до історико-архітектурного ареалу Полтави і зони залягання археологічних культурних нашарувань.

Роботи охоплювали смугу перетину траншеєю водопроводу газонів, насаджень та проїжджої частини Першотравневого просп. між будинками 18-А і 15-17, зорієнтовану в напрямку південний захід — північний схід. Тут закладалися кілька відрізків траншеї, проміжки між якими пробивалися під землею з мінімальними отворами для прокладання труб. Дослідження проводилися на відрізках траншеї з напільного боку укріплень Полтавської фортеці.

Стратиграфічна ситуація характеризувалася наявністю прошарків будівельного сміття і новітніх перекопів комунікацій у верхній частині вмісту траншеї. Культурні нашарування, що пов'язуються з часом існування полкового центру (0,15—0,50 м), мали нерівномірну насиченість матеріалами. Шари роменської культури і давньоруського часу (0,15—0,35 м), залягаючи нижче, були пошкоджені зверху влаштуванням Келінського проспекту та Інститутського бульвару ХІХ — першої пол. ХХ ст. і перекривалися материковими викидами з котлованів споруджуваних на поч. ХІХ ст. будинків.

З нашарувань козацького часу походять уламки гончарних світлоглиняних горщиків з розписами коричневими ангобами, фрагмент полумиска з рядами врізних горизонтальних ліній, залізний ухналь, мідні солід («боратинка») 1659—1668 рр. Яна ІІ Казимира (1648—1668) та «деньга» 1753 р. часу правління Єлизавети Петрівни (1741—1762).

Матеріали роменської культури і давньоруського часу представлені фрагментами ліпного і гончарного посуду, в т. ч. уламками верхньої частини горщика з манжетоподібним потовщенням поч. ХІ ст. (рис. 1, 2), вінця горщика ХІІ ст. та стінок посудин. Варто відзначити залізне ромбоподібне черешкове вістря стріли 47 типу, за О.Ф. Медведевим, ІХ — сер. ХІ ст. (рис. 2, 1).

Досліджено частину заглибленої в материк споруди козацької доби, впусену з рівня нашарувань давньоруського часу. Котлован зорієнтований кутами за сторонами світу, заглиблений на 1,1 м, має залишки вхідної конструкції, влаштованої у південній стінці, а також дві прямокутні стовпові ямки в кутах, завглибшки 0,5 м від рівня дна і розміром 0,25 × 0,30 м (рис. 1, 1).

Знахідки представлені уламками гончарного посуду: вінець світлоглиняних горщиків з розписами коричневими ангобами (рис. 1, 3—7, 14—17), їх ручок (рис. 1, 8—10), покришок, мисок і полумиска (рис. 1, 24—26) з білим ангобом та зеленою поливою, частиною глека, вкритого з обох боків зеленою поливою, горщик-монетки (рис. 2, 27), а також крем'яхом (рис. 2, 2). Є фрагменти скляної віконниці (рис. 2, 4), керамічного димаря та архітектурно-декоративної кераміки з рельєфним рослинно-геометричним і хрещатим візерунками, уламок пістольного-? замка, змонтованого на залізній пластині з двома отворами для кріплення і рештками частково збереженого механізму (рис. 2, 5).

Виявлений об'єкт належить нижній частині житлового приміщення — підкліту, залишки яких відомі за матеріалами розкопок Батурина, Новгород-Сіверського, Чернігова й у Полтаві, і датується першою пол. ХVІІІ ст.

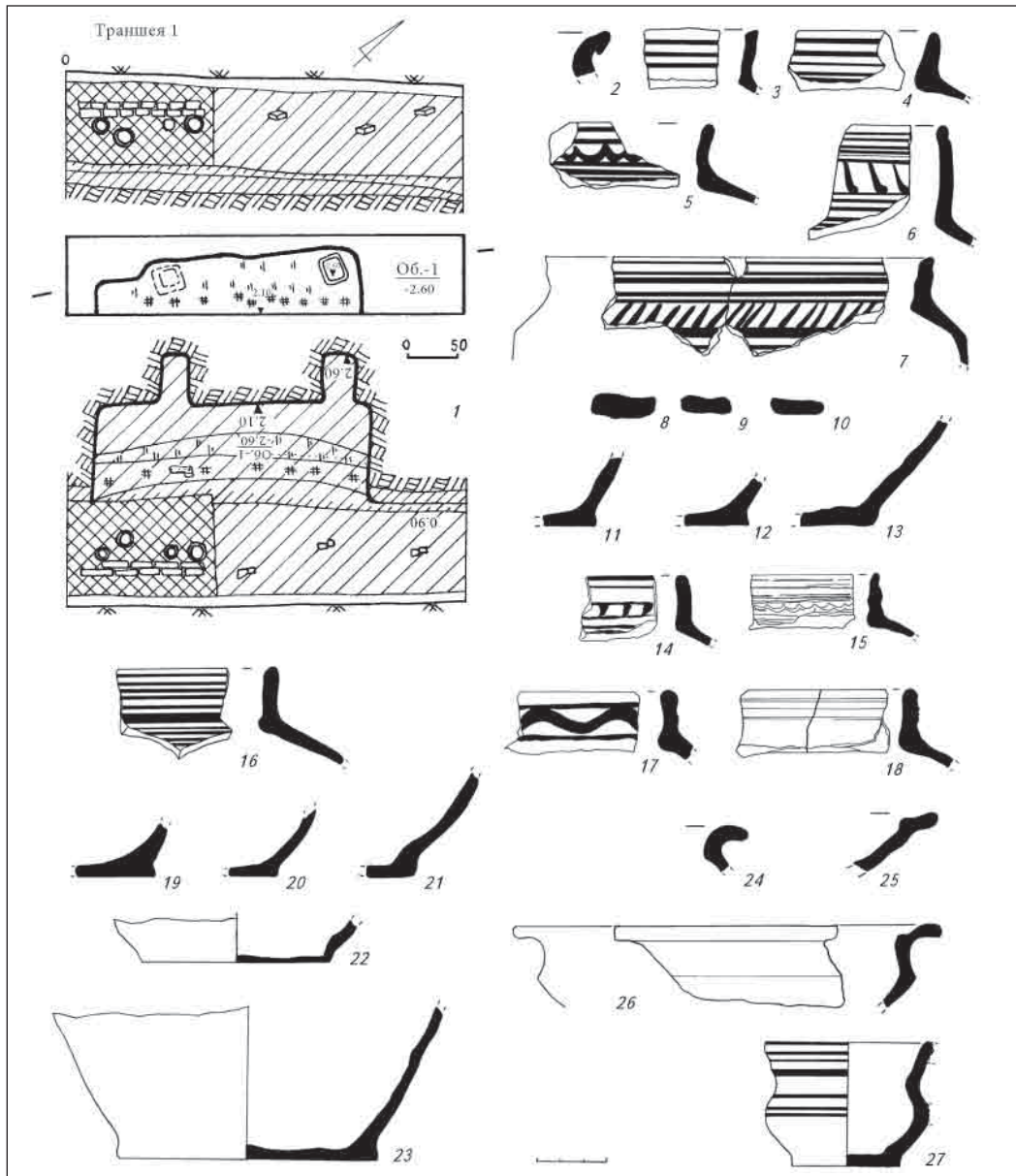

Рис. 1. Полтава, м., Першотравневий, просп. 18-А. Траншея 1: 1 — план, профіль стінки і перетин об'єкту 1; 2—27 — уламки гончарного посуду з верхньої (3—13) і нижньої (14—27) частин заповнення

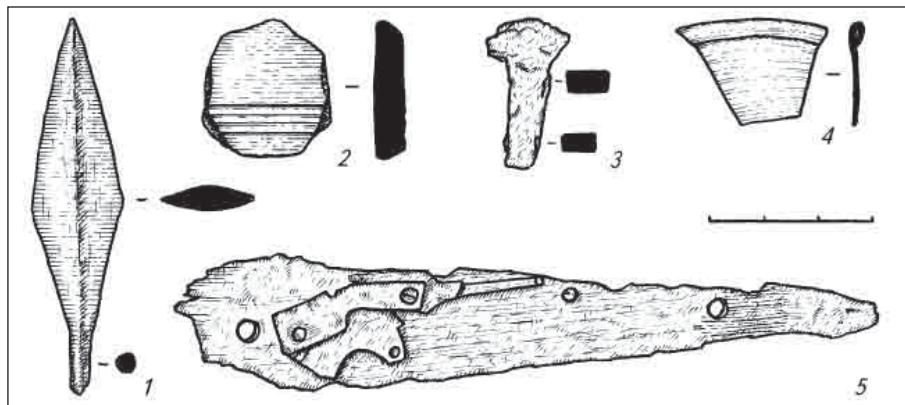

Рис. 2. Полтава, м., Першотравневий, просп. 18-А. Траншея 1. Знахідки з культурних нашарувань (1, 2) та об'єкту 1 (3—5). 1, 2, 5 — залізо; 3 — глина; 4 — скло

НАГЛЯДОВІ РОБОТИ ПО вул. САДОВІЙ НА ІНСТИТУТСЬКІЙ ГОРІ В ПОЛТАВІ

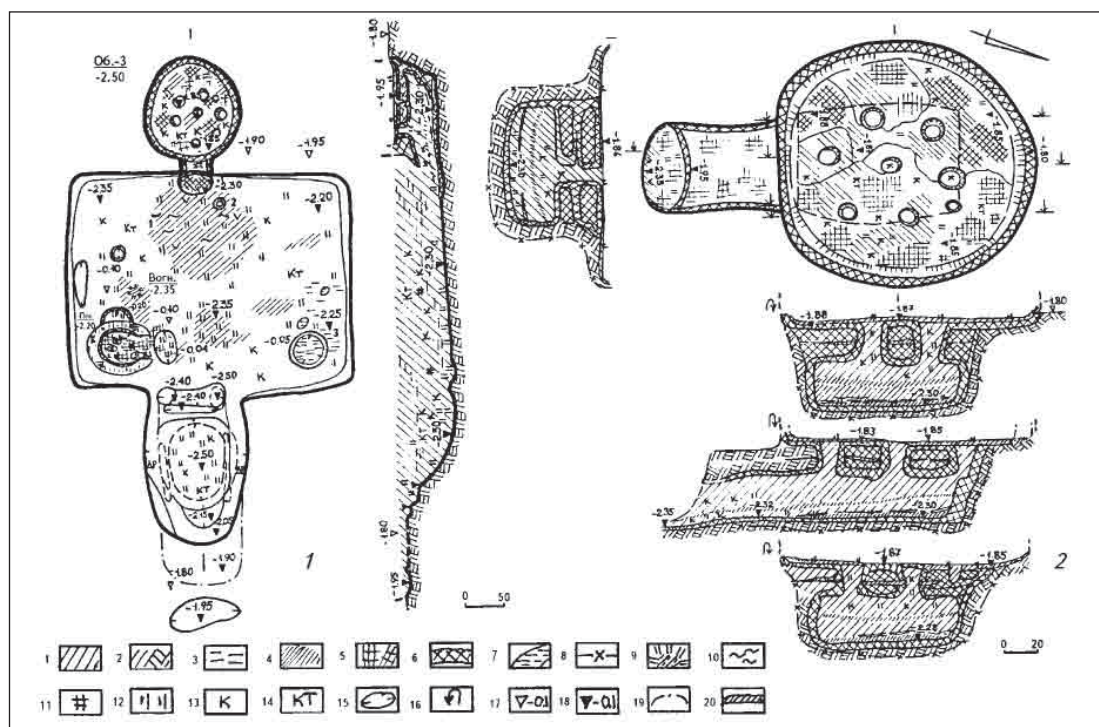

Рис. 1. Полтава, м., Інститутська гора, Садова вул., 3. Майстерня гончаря межа XI—XII ст. Плани і перетини котловану (1) та горну (2). На плані майстерні позначені: 1 — залізне знаряддя; 2 — розвал гончарного горщика; 3 — скупчення гончарної глини. Умовні позначення: 1 — чорноземне заповнення; 2 — материк; 3 — глина; 4 — попіл і попялясті плями; 5 — випалені стінки, черені та ділянки материкового дна; 6 — прокалена глина і суглинок; 7 — масив глинобитної печі; 8 — межі термічно зміненого кольору суглинку; 9 — сліди від горіння скалки; 10 — горіла солома; 11 — уламки випаленої обмазки і печини; 12 — вуглини; 13 — фрагменти кераміки; 14 — кістки тварин; 15 — ямки; 16 — дзеркальні профілі перетинів; 17 — рівні глибин від дна; 18 — рівні глибин від «0»; 19 — реконструйовані частини заглибин; 20 — попялясто-вуглисті прошарки

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені науково-рятивні наглядні дослідження на ділянці під спорудження житлового будинку і гаражів по вул. Садовій, 3 у м. Полтаві. Роботи здійснювалися у північно-західній частині Інститутської гори, на периферії посади Полтавського поселення слов'яно-руської доби, на межі парку «Перемога» і навколишньої забудови. Загальна площа наглядних робіт охопила ділянку більше 1200 м² і включала кілька зон збережених культурних нашарувань (близько 50 м²) та пошкоджені перекопами ХХ ст. котловани кількох археологічних об'єктів.

Під рештками новітньої забудови досліджені залишки заглиблених підклітів двох жител поч.

XI—XIII ст., рештки майстерні гончаря рубежу XI—XII ст., кілька господарських ям і ділянка рову з матеріалами X—поч. XI ст., а також поодинокі могили кладовища XVIII ст. і сліди долівок двох хат цього ж часу (рис. 2, 5—7).

Прямокутний котлован заглибленої будівлі майстерні гончаря розміром 2,7 × 3,5 м був впущений у материк з рівня стародавньої поверхні на 1,65 м, зорієнтований стінками майже за сторонами світу. З південного боку до нього вела видовжена вхідна заглибина (1,2 × 2,5 м) з двома вирізаними у суглинку уступами й основами дерев'яних опор сходинок. У південно-західному кутку розміщувалася невелика глинобитна піч (0,75 × 0,85 м) і пара ямок, в т. ч., цілком ймовірно, від основи гончарного круга. У південно-східному куті відзначені сліди складування гончарної глини,

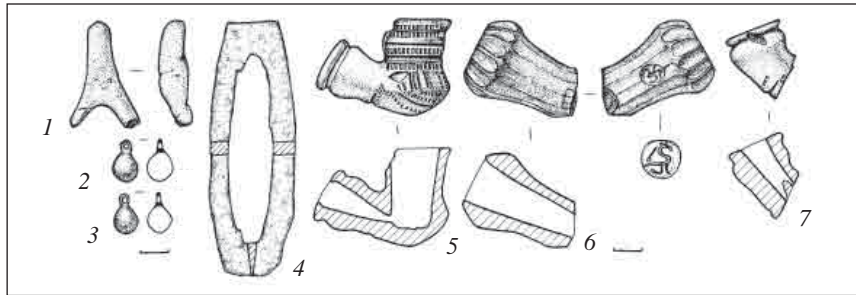

Рис. 2. Полтава, м., Інститутська гора, Садова вул., 3. Знахідки. 1, 5, 7 — глина; 2, 3 — бронза; 4 — залізо; 6 — фаянсова маса, лакування

що тяжіли до невеликої круглої заглибини. З північного боку по вісі будівлі розміщувалася влаштована у материка нижня частина гончарного горну, пошкодженого пізнім перекопом (рис. 1, 1, 2).

Це — двоюрисний горн округлої в плані форми, діаметром 0,93 м, завдовжки 1,65 м, що належать до класу пристроїв з вертикальним рухом теплого повітря і підкласу горизонтально-діагональних, в яких периферійна топка винесена поза межі простору під масивом теплопровідно-розподільного блоку. У випалювальному блоці збереглася лише основа камери для розміщення і випалу виробів. Стінки горна були повністю зруйновані (рис. 1, 2).

Теплопровідно-розподільчий блок мав діаметр роздільника 0,93 м, товщину — близько 0,2 м, вісім вертикальних теплопровідних каналів діаметром 0,06—0,11 м, розташованих по колу з одним посередині. У паливному блоці камера для палива — циліндричної форми, завдовжки 0,45 м та з найбільшим розширенням у 0,36 м, мала південну орієнтацію. Завантажувальний пристрій для палива шириною близько 0,4 м і заввишки 0,18 м розташований на одному рівні з топкою. Пристрій первинної концентрації теплової енергії висотою 0,17—0,20 м

мав прямокутну форму (0,7 × 0,5 м) і був майже у два рази менший за випалювальний блок.

Посеред майстерні і біля горну містилося скупчення попелу, вуглин, знаходився розвал нижньої частини гончарного горщика, лежало залізне знаряддя типу ножа з дещо вигнутим лезом (рис. 1, 1).

Варто відзначити, що у заповненні одного з жител, перетнутого траншеєю кабелю поряд з котлованом будинку по вул. Садовій, 3, з-поміж матеріалів XII — поч. XIII ст. виявлені уламки світло-зеленополив'яної товстостінної посудини-водолія, а в заповненні господарської ями 9 поч. XI ст. — невелика ліпна антропоморфна статуетка роменської культури у вигляді стилізованої постаті людини (рис. 2, 1) та кілька гудзиків (рис. 2, 2, 3).

Наглядові роботи засвідчили наявність забудови у складі окремих садиб пізнього етапу роменської культури та давньоруського часу вздовж північно-західного краю Інститутської гори по вул. Садовій аж до подвір'я сучасного Літературно-меморіального музею В.Г. Короленка й існування посаду літописної Лтави на лівобіччі яру з Чорним струмком із західного боку, принаймні, від початку вул. Короленка до корпусів міської лікарні інфекційних захворювань.

О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ІВАНОВІЙ ГОРІ В ПОЛТАВІ

Улітку—восени 2013 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації продовжені роботи на території ді-

лянки під реконструкцію ресторану «Іванова гора» на Соборному майдані, 2 у м. Полтаві. Науково-рятивні роботи здійснювалися у південно-східній частині поселення і городища слов'яно-руської доби — пам'ятки археології

Рис. 1. Полтава, м. Іванова гора, Соборний майдан, 2. Залишки виробничого приміщення 2 роменської культури, дослідженого на місці влаштування колодязя каналізації. Північно-східна частина подвір'я ресторану «Іванова гора»

з матеріалами роменської культури IX — поч. XI ст., давньоруського і післямонгольського часів (XI — поч. XIII, 2-га пол. XIII — XIV ст.), провали підземних ходів та льохів козацької епохи. Виявлені й об'єкти скіфської доби, зокрема, залишки округлого в плані жертovníка діаметром бл. $1,2 \times 1,4$ м, викладеного уламками масивних ліпних горщиків, корчаг і кістками тварин зі слідами побілки та підсипання основи грудочками крейди. У північно-східній частині Соборного майдану зафіксований перетин траншеєю нашарувань зольника ранньоскіфської епохи.

Привертає увагу досліджена чверть житла 1 роменської культури з траншеї 2. Житлова споруда впущена від рівня сучасної денної поверхні на глибину 2,75 м і зорієнтована кутами за сторонами світу. Підлога рівна материкова, верхня частина заповнення пошкоджена перекопом XVIII ст. В основі виявлені залишки горілих дерев'яних конструкцій, що рівномір-

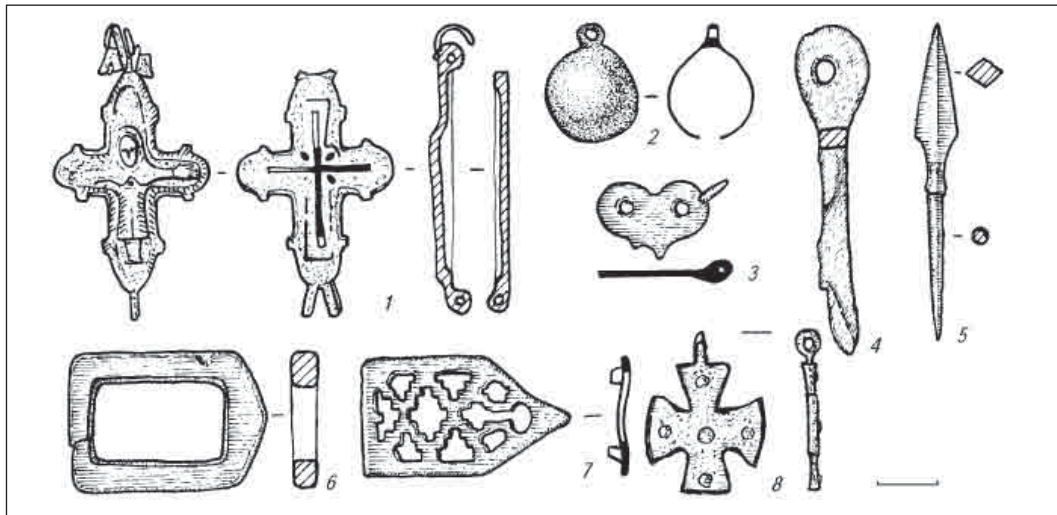

Рис. 2. Полтава, м., Іванова гора. Знахідки з траншеї (1–7) і шурфу (8). 1–3, 6–8 — бронза; 4, 5 — залізо

національного значення, що ототожнюється із залишками літописної Лтави, та були пов'язані з прокладанням восьми траншей для влаштування водопроводів, каналізації і необхідних для цього колодязів. Досліджені площі (близько 100 м^2) охопили ділянки збережених культурних нашарувань, здебільшого пошкоджених новітніми перекопами.

У результаті наглядових робіт повною мірою чи частково (в т. ч. під фундаментами існуючої будівлі ресторану) досліджені залишки двох жител, виробничих приміщень з ковальським горном, а також з печами (рис. 1), кілька печей у рештках житлових будівель, господарські ями

но залягали по всій площі котловану. Рештки виробів з дерева представлені дошками, шириною $0,20\text{—}0,22$ м і трьома підквадратними у перетині колодами, що лежали одна на одній вздовж північно-східного борту заглибини будівлі. У західній частині знаходився розвал випаленої глини і частини конструкції печі. З числа уламків опалювального пристрою виділявся фрагмент верху топкової камери з пористою структурою. Внаслідок палеоботанічного аналізу (к.і.н. С.А. Горбаненко) у його вмісті виявлені обгорілі зернівки жита.

У водопровідній траншеї 6, що перетинала нашарування роменсько-давньоруського, піс-

лямонгольського та козацького часу, в тому числі і середини XVII ст., отримані перетини котлованів трьох споруд, п'яти господарських ям, виявлено скупчення залізного шлаку, а також чимало виразних знахідок (рис. 2, 2—б), зокрема, невеликий рельєфно-черневий енкалпійон з Розп'яттям і хрестом на стулках із закругленими кінцями (рис. 2, 1). Він датується останньою чвертю XII — першою чвертю XIII ст.

У шурфі (2,0 × 2,4 м) на місці встановлення пам'ятника «Ангелові — охоронцеві християн-

ської родини», лівобіч від Свято-Успенського собору (Соборний майдан, 1), вивчалось заповнення котловану житлової пізньороменської будівлі, що перекривала дещо ранішу за часом появи роменську заглиблену господарську споруду. У передденні заповнення першого, крім уламків кераміки і залізних виробів, знайдена бронзова хрестоподібна підвіска зі збереженим вушком у вигляді вкороченого лапчастого хреста з краплеподібними виступами з обох боків, що датується за аналогіями X — початком XI ст.

О.Б. Супруненко, О.В. Сидоренко

ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ З ПОЛТАВЩИНИ

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під час проведення експертизи та принагідних обстежень упродовж 2013 р. оглянуто кілька археологічних об'єктів, де виявлені виразні знахідки. Саме про них і йтиме мова в цьому повідомленні.

Микільське, с., Микільська с/р Полтавського р-ну (л. б. р. Ворскла). За 0,8 км на північ від села, на другій надзаплавній терасі, виявлений черешковий ніж доби пізнього бронзового віку з двосічним гостролистим лезом плаского лінзоподібного перетину, лезь виділеною віськовою неврьюрою і слідами заточування (рис. 1, 1). Випадково втрачене знаряддя мало сліди вигинів і численні зазубрини. Довж. — 16,1 см, шир. леза — 3,1 см, його товщ. — 0,2—0,3 см, довж. черешка — 3,8 см, перетин — 0,3 × 0,7—0,8 см.

Чуднівці, с., Вищебулатецька с/р Лубенського р-ну (л. б. струмка В'язівок — р. Сула). Поряд зі знахідкою уламка бронзового дзеркала золотоординського часу типу Ч-І (В.О. Іванов і В.А. Кригер), край схилу правого корінного берега струмка (2005 р.) за 1,4 км на захід від села та 0,9 км на південь від с. Малий В'язівок, у надсхиллі уроч. Дробне (Дрібне) локалізоване місцезнаходження, звідки походить розвал амулетниці — прикраси заможної жінки золотоординського часу. Він складався зі збереженої й обламаної з одного боку ажурної кришечки, частини її хвилястого краю та прим'ятого внаслідок потрапляння під ноги коню корпусу циліндричної форми довжиною понад 3 см (рис. 1, 2).

Кришечка мала круглу форму, у вигляді своєрідного ковпачка, з прорізами зверху. Лицева

площина вкрита рельєфним псевдозерним відтиснутим обідком по колу, в який вписана прорізна і виконана у рельєфі восьмипелюсткова квітка-розетка. В її центрі міститься невеликий круглий отвір, до якого продіте напівкільце для підвішування, зафіксоване на звороті різнобічними загинами. Корпус кришечки утворювали 10 напівовальних пелюсток, що в загнутому вигляді фіксували її на тулубі амулетниці знизу. Наразі 4 з них втрачені, в т.ч. пара — наявна в обламаному вигляді в якості фрагменту (рис. 1, 2). Дм. Кришечки — 2,4 см, вис. — 1,3 см. Ширина смужки напівкільця для підвішування — 0,12 см, товщ. металу — 0,05 см. Виготовлена з бронзового листа зі слідами позолоти.

Жмуток сплющеного і перегнутого циліндричного корпусу амулетниці потребує професійної реставрації. Циліндрична гладка його ділянка на висоту 1,4 см не мала візерунків, а нижче була вкрита на 1,1 см смужкою дрібних вертикальних прорізів, під якими розміщувався напис арабською мовою (висота поля з прокарбованими лініями 0,9 см), сліди якого помітні за обрисами частин літер заввишки 0,8 см (рис. 1, 2).

Таким чином, знахідка підтвердила наявність місцезнаходження золотоординського часу неподалік с. Малий В'язівок в окрузі літописного Сніпороду, до якої вел. кн. Литовським Вітовтом за Тохтамиша і пізніше переселялися вихідці з Північного Кавказу. Факти знахідок поламаних золотоординських предметів все ж не дозволяють вбачати у місцезнаходженні решток поховання. Вірогідно, його

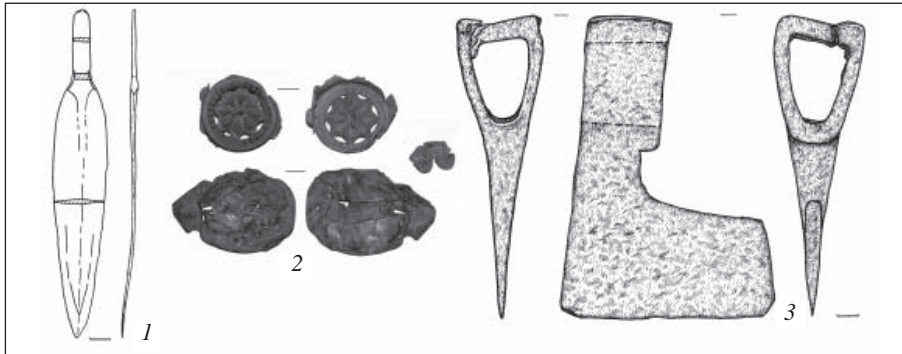

Рис. 1. Полтавська обл. Знахідки з розвідкових обстежень: 1 — Микільське; 2 — Чуднівці, уроч. Дробне; 3 — Білани. 1 — бронза; 2 — бронза, позолота; 3 — залізо

варто розглядати в якості місця короткотривалого стійбища переселенців.

Білани, кол. с., Бондарівська с/р., Кременчуцький р-н (л. б. р. Рудька — л. б. р. Псел). Група III, у складі 2-х майданів, решток досліджених 2012 р. кургану і 2-х курганоподібних насипів, розташована обабіч смуги дачної забудови на підвищенні (див. інформацію в «АДУ — 2012 р.»).

З північного сходу поряд із майданом 1 навесні 2013 р. оранкою зачеплена селітроварницька піч дм. 1,6 м, з гончарною керамікою кін. XVII ст. Неподалік знайдена залізна сокира, пов'язана з діяльністю селітроварів.

Сокира з прямокутним обухом, близьким до трикутного проухом, з відтягнутою донизу лопаттю прямого леза з уступом в основі (рис. 1, 3). Вис. — 14,4 см, довж. леза — 10,4 см, довж. обуха — 4,0 см, його шир. — 4,2 см, розміри провушини — 2,4—2,9 × 3,8 см. Подібні невеликі теслярські знаряддя, що часом використовувалися українськими селянами-повстанцями в якості бойових сокир, відомі за знахідками на пам'ятках козацької епохи переважно з сер. XVII ст. Зокрема, уламок леза подібної сокири виявлений в Богородицькій фортеці на Самарі; схожі знаряддя — на полі Берестецької битви й у Нехворощі на Орелі.

І.Б. Шрамко, С.А. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2013 р. археологічною експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було продовжено дослідження Більського городища. В цьому році роботи велись у різних напрямках комплексних досліджень цього величезного комплексу.

Східне укріплення. Після 18 річної перерви з метою визначення ранніх культурних нашарувань Східного городища було досліджено північну частину цього поселення. Розкоп 35 закладено поблизу північного валу, неподалік від південно-східного виходу у напрямку річки Ворскли. На загальній площі 290 м² розкрито 24 господарських комплексів. Культурний шар на ділянках, розташованих поряд з валом був практично відсутній, що може бути пов'язано з умисним зрізанням ґрунту для досипання валу. Господарські

комплекси на ділянках, прилеглих до предвальної виїмки фіксувались під ріллям на рівні материка. У напрямку центру поселення потужність культурного шару посту збільшувалась. Основна кількість відкритих об'єктів пов'язана з господарською діяльністю місцевого населення. Цікавою виявились яма 1, на дні якої був зафіксований скелет собаки, та яма 20, що повністю була заповнена кусками глиняної обмазки з відбитками прутів від різних конструкцій (більш 10 тисяч уламків). Серед кусків обмазки знайдено уламки античної амфори з грібовидним вінцем IV ст. до н.е. У заповнені декількох господарських ям зустрінути численні виплески бронзи, що може вказувати на те, що поблизу них знаходилась бронзоліварна майстерня. З найбільш раннім горизонтом Східного укріплення пов'язана гос-

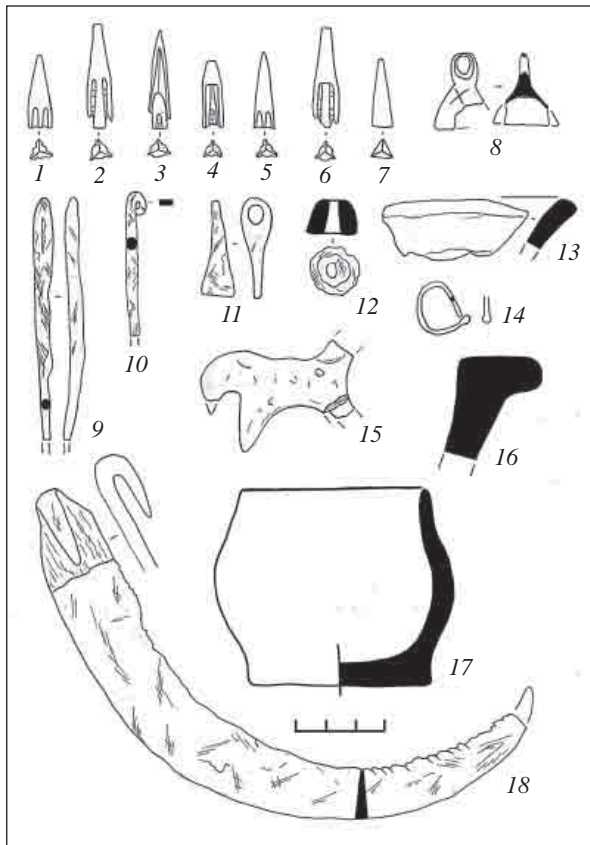

Рис. 1. Знахідки з розкопок на Східному укріпленні Більського городища: 1–7 — бронзові наконечники стріл, 8 — бронзовий дзвоник, 9 — залізна голка для плетіння, 10 — залізна шпилька, 11 — підвіска у вигляді сокири, 12 — залізна ворворка, 13 — уламок вінця бронзового котла, 14 — бронзова сережка, 15 — глиняна зооморфна статуетка, 16 — уламок вінця гераклійського лутерія, 17 — мініатюрний горщик, 18 — залізний серп

подарська яма 12. В ній знайдені уламки столової іонійської посудини другої половини VI ст. до н.е. В північній частині розкопу розкрита яма пеньківської культури, що перерізала комплекс скіфського часу. На дні ями лежав розвал біконичної посудини. В культурному шарі та у заповненні господарських ям знайдені бронзові наконечники стріл (рис. 1, 1–7), бронзовий дзвоник (рис. 1, 8), залізна голка для плетіння (рис. 1, 9), залізна шпилька (рис. 1, 10), залізна підвіска у вигляді сокири (рис. 1, 11), залізна ворворка (рис. 1, 12), уламок вінця бронзового котла (рис. 1, 13), бронзова сережка (рис. 1, 14), глиняна статуетка (рис. 1, 15), мініатюрний горщик (рис. 1, 17), залізний серп (рис. 1, 18). Античний імпорт представлено уламками амфор, столового простого та чорнолакового посуду, фрагментом вінця гераклійського лутерія (рис. 1, 16). У цілому предмети матеріальної культури, виявлені у розкопі 35 характерні для другої половини V–IV ст. до н.е.

Західне укріплення. З метою з'ясування характеру культурних нашарувань у південній частині укріплення, де не зафіксовано будь-яких зольних насипів, було закладено розкоп 1, розташований майже в центрі поселення. Розкоп уявляв собою траншею довжиною 50 м та шириною 2 м. Як і передбачалось, будівельні залишки в межах розкопу були відсутні, культурний шар потужністю до 0,5 м майже не містив речових залишків. Верхня частина його, до глибини 0,25–0,3 м розорана. У чорноземі культурного шару в мінімальній кількості знайдені уламки кераміки (25 фрагментів), обмазки (20 фрагментів), кістки тварин (100 фрагментів), а також стінки античних амфор, що ймовірно відносяться до V ст. до н.е. Слабка насиченість культурного шару предметами матеріальної культури та відсутність будь-яких археологічних комплексів свідчать, що ця частина укріплення з незначними відкладеннями фінального етапу існування Західного городища була вільна від забудови.

Велике укріплення. Найбільшою за площею частиною Більського поселенського комплексу є Велике Більське городище (укріплення). У його межах відомі численні поселення та курганні могили. Інформаційні можливості цієї структурної одиниці пам'ятки ще не вичерпані. У цьому році було обстежено невеличку ділянку по вул. Чапаєва, 25 (уроч. Холодівка), де ще у 1998 році мешканкою села Тетяною Мішиною були знайдені зразки столового чорнолискованого посуду VIII ст. до н.е. Пізніше, у 2002 р. Українсько-Німецькою експедицією на поселенні було закладено невеличкий шурф, у якому простежено слабо насичений культурний шар з уламками чорнолискованого посуду передскіфського часу. У теперішній час поверхня цього поселення на значній площі виявилась задернованою, проте на прилеглих городах були знайдені уламки столового посуду з різним геометричним орнаментом. Для з'ясування особливостей формування та існування цього поселення було закладено невеличкий розкоп 1 площею 30 м². У розкопі простежено слабо насичений культурний шар з незначною кількістю уламків ліпних горщиків, деякі з яких були прикрашені різним геометричним орнаментом. Крім того, огляд поселення та стратиграфічні спостереження показали, що принаймні частина поселення зруйнована більш пізньою забудовою нового часу. Загальна потужність культурного шару становить 0,5 м. У верхніх шарах зустрічались уламки посуду пізнього козацького періоду, а на глибині 0,4–0,5 м у західній стінці розкопу зафіксовані залишки споруди нового часу.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

О.П. Войтюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ В РІВНЕНСЬКОМУ р-ні

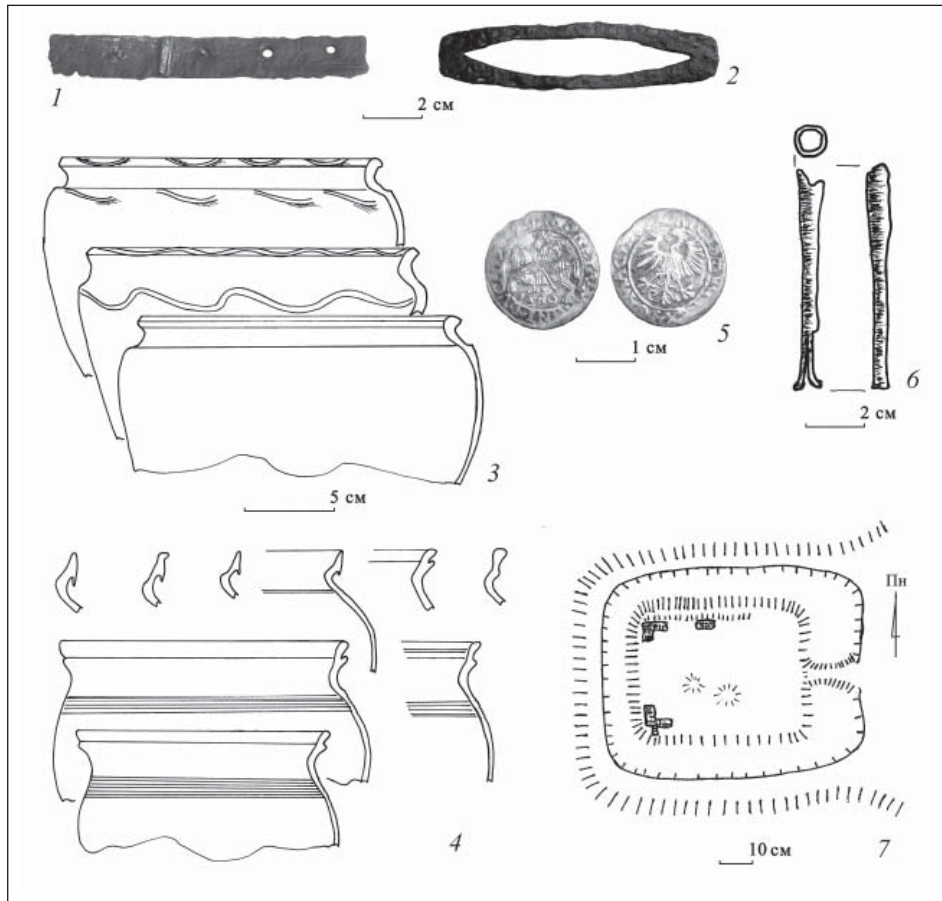
Розвідки проводились у жовтні—листопаді 2013 р. Було обстежено 3 поселення і одне замчище. Із них — поселення багат шарове (північно-західна окраїна с. Оржів Рівненського р-ну); поселення давньоруського періоду (північно-західна окраїна м. Рівне); поселення литовсько-польської доби (північна окраїна с. Плоска Рівненського р-ну); замчище литовсько-польської доби (с. Тайкури Рівненського р-ну)

Оржів. Поселення знаходиться за 2 км на північний захід від села на лівому березі р. Горині. Займає високу північно-західну частину мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Горинь, між новим руслом і старицею, злегка заходячи в заплаву. На момент обстеження ділянка була вкрита мішаним лісом. Серед керамічних знахідок присутні матеріали енеоліту, доби бронзи, пізнього римського часу та Київської Русі. Проте вони трапляються рідко. Основними у колекції є матеріали литовсько-польської доби. Також було знайдено значну кількість металевих виробів, це, насамперед, вироби з чорного металу. Акцентувати увагу варто на деяких. До них належать фрагменти двох ножів обидва мали руків'я на яке закріплювались накладки (рис. 1, 1). На одному із ножів вдалось зафіксувати клеймо — ключ, подібні вироби знайдено на полі Берестецької битви. Та овальне кресало (рис. 1, 2). У таких кресал робочими було гострі сторони. Подібні вироби знайдено на полі Берестецької битви, що дозволяє їх датувати XVII ст.

Рівне лівий берег струмка (біля торгових центрів). З огляду на горбисту місцевість було

виділено 4 пункти, так як інтенсивність підйомного матеріалу періодично переривалась. Серед підйомного матеріалу наймасовішим є кераміка, в основному це стінки, також трапляються вінця XI—XII ст.

Плоска. Поселення на північній окраїні села. Займає низький мис на правому березі р. Стубли. Мис неправильної форми, розміри північної частини, овальної в плані. Денна поверхня мису задернована, підвищується над заплавою на 1,0—1,5 м. У відвалах зібрано велику колекцію фрагментів глиняного посуду. Низький відсоток горщиків низької якості, підправлені чи виготовлені на повільному крузі. У глиняному тісті значна домішка кварцу, трапляються зерна жорстви. Профіль цих посудин нагадує профілі «курганного» типу X ст. але тонші і з гіршим випалом. Також мають місце фрагменти посудин з короткими вінцями різко відігнутими назовні і різким переходом від шийки до тулуба (рис. 1, 3). По вінцях і тулубі орнаментовані неоднорідною хвилею. У глиняному тісті багато піску поверхня шорстка. Переважаючу частку складають горщики високої якості, тонкостінні, сіро- та світло-глиняні (рис. 1, 4), у переважній більшості по зовнішній стороні мають пальцеві вдавлення, датовано XV—XVI ст. Виробів з металу незначна кількість це насамперед монета (рис. 1, 5). Півгрош литовський, 1560 року емісії, карбована Сигізмундом II Августом (1545—1572) з білого металу. Та шомпол втульчастий робоча частина це дві розхилені пластини (рис. 1, 6), шомполи такого типу було знайдено на полі Берестецької битви і датуються XVII ст. Такі шомполи ви-

користувались коли порох згорів на полиці, а мушкет не вистрелив. У такому випадку цим пристроєм було зручно витягнути пиж і кулю.

Тайкури. Замчище в Тайкурах розміщене на західному краї мису із стрімкими схилами з трьох сторін, а із східної (напільної) сторони був прокопаний глибокий рів (зараз ширина рову у найвищій частині площадки становить 4 м). Площадка має чотирикутну в плані фор-

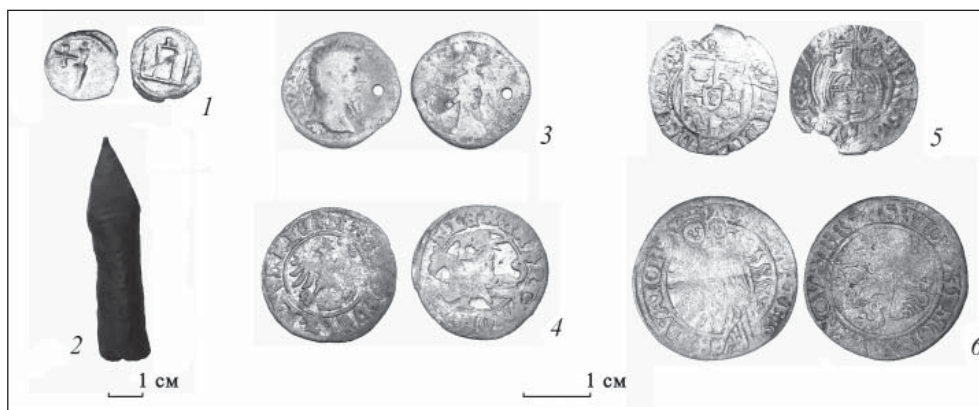
му (рис. 1, 7), її розміри $39 \times 51 \times 39 \times 50$ м. Збереглися руїни двох веж — південно-західної і північно-західної, біля цих веж на відстані від 1 до 3 м зафіксовано фрагменти стін (по кілька шарів кладки). Ці архітектурні рештки дозволяють простежити характер забудови замку. Башти були збудовані з цегли-пальчатки формату $27 \times 15 \times 6$ см та місцевого каменю на піщано-вапняковому розчині.

Д.Н. Козак, О.П. Войтюк

ПАМ'ЯТКИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ В с. ХРІННИКИ НА РІВНЕНЦІНІ

Волинська експедиція Інституту археології НАНУ продовжила охоронні дослідження пам'яток на Хрінницькому водосховищі в уроч. Високий берег, розташованому на північній околиці села. У розкопі VIII відкрито залишки напівземлянки литовсько-польської

доби (споруда 11). Це була напівземлянка з чотирикутним у плані котлованом ($3,5 \times 3,6$ м) орієнтованим кутами за сторонами світу і заглибленим у ґрунт коридором. Глибина котловану від рівня долівки 1 м, земляні стіни вертикальні, долівка глиняна, утрамбована. Біля

східної стіни котловану був вирізаний коридор розмірами 1,9 × 2,7 м, глибиною від 0,3 до 0,7 м від рівня виявлення житла.

Піч знаходилася у північно-східному куті котловану. Вона була побудована на рівні материкової долівки, що мала нахил до центру. Стінки печі збудовані із суглинку, але не суцільного. Він розділений тонкими прошарками дрібних фрагментів печини, там же траплялися фрагменти тонкостінних посудин XV—XVI ст. Стінки печі збереглися на висоту 0,65 м від рівня долівки, товщина бокових стінок — 0,28—0,3 м.

Заповнення об'єкту складав темно-сірий гумус з домішками фрагментів печини, попелу, вугілля. Найбільш гумусованою була центральна частина котловану. У заповненні виявлено велику кількість уламків гончарного посуду XV—XVI ст., знайдено знаряддя праці (цвяхи, фрагменти замків, ключів, тощо). Серед керамічного матеріалу незначний відсоток складають фрагменти посудин низької якості. Вінця горщиків різко відігнуті назовні, манжет імітує «курганний тип», мають різкий перехід від шийки до тулуба, поверхня шорстка, в тісті значна домішка кварцу. Проте випал досить якісний (черепки мають цеглистий колір поверхні). Більшість уламків посудин — це фрагменти тонкостінних світло-глиняних горщиків з домішкою дрібного піску в глиняному тісті. Вони мають на зовнішній стороні згладжений манжет (іноді по манжету є пальцеві вдавлення), по тулубу прикрашені багаторядними горизонтальними заглибленими лініями. З внутрішньої сторони вінця мають заглиблення для кришки.

На долівці споруди знайдено монету — денарій Вітовта (1394—1430), чеканений у м. Луцьку (рис. 1, 1). На аверсі зображення герба князя — тамга (колюмна), на реверсі спис вістря донизу, зліва від списа хрест. Житло за археологічними знахідками датується XV ст.

У розкопі на урочищі «За містком» виявлено рештки напівземлянки I XI ст., господарську споруду XVI ст. і господарську яму. Житло 1 мало чотирикутний котлован (3,65 × 4,1 м), орієнтована стінами за сторонами світу. Висота земляних стін — 0,8 м від рівня долівки. Північно-західна частина житла зруйнована пізнішою спорудою I литовсько-польської доби.

Споруда 1 прямокутна у плані, розмірами 1,9 × 2,3 м і заглиблена у материк до 2,25 м від рівня сучасної поверхні, або до 0,6 м від рівня долівки житла 1. У кутах споруди виявлені стовпові ямки округлі в плані, діаметром 0,15—0,27 м та глибиною від 0,2 до 0,37 м від рівня дна споруди. Стіни споруди вертикальні, дно утоптане, посередині випалене. Вздовж стін знаходилися рівчаки від дерев'яної обшивки стін шириною 10—13 см і глибиною 7—12 см. У верхній частині заповнення складалося з пухкого гумусного ґрунту з великою кількістю уламків кераміки XVI ст. У нижній частині ґрунт змішаний з суглинком, знахідок було обмаль. Глиняний посуд із споруди у переважній більшості якісний світло- і сіро-глиняний, поверхня шорстка, глиняне тісто із незначною домішкою піску. Це фрагменти горщиків з вінцями злегка відігнутими назовні. На зовнішній стороні манжета зустрічається багаторядне рихлення, край вінець прикрашений пальцевими вдавленнями, по внутрішній стороні простежується слабо виражене заглиблення для кришки.

З металевих виробів особливої уваги заслуговує наконечник втульчастого арбалетного болта (рис. 1, 2). Бойова голівка має лавровидну форму, у розрізі ромбічна, відноситься до типу 8 за А.Ф. Медведевим. Такі наконечники датуються XII—XV ст. Шпора деформована, дужки вигнуті, закінчуються округлими одинарними петлями, шип короткий, з прорізом для зірочки (вона втрачена). Подібні вироби А.Н. Кірпічников відносить до 6 типу і появу їх датує XIII ст.

Цікавими є також знайдені в заповненні споруди 1 монети: півгрош литовський (рис. 1, 5) Александра Ягелончика (1501—1506); півторагрошовик (рис. 1, 4) Густава Адольфа, чекан 1633—1635 рр.; денарій Луція Вера (161—169) (?), із отвором (рис. 1, 3). Пробитий у римській монеті отвір свідчить про використання її як амулета. Споруда 1 датована XVI ст.

За 0,8 м на південь від споруди 1 виявлено господарську яму литовсько-польської доби.

Вона мала овальну у плані форму розмірами 0,7 × 0,8 м та глибину 1 м від рівня виявлення (від материка). Стіни заокруглені, дно лінзоподібне. По краях яма мала материкові прилавки шириною 0,3—0,4 м, які мали висоту 0,8 м від дна ями. Вона була заповнена сірим суглинком, з включенням кісток великої тварини разом з фрагментами черепа (кози/вівці), кількох уламків кераміки XVI ст. та великої срібної монети, карбованої у 1535 р. (рис. 1, б).

Д. Козак, Б. Прищепя

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У червні—липні 2013 р Волинська археологічна експедиція продовжила дослідження пам'яток на березі Хрінницького водоймища.

В уроч. Високий берег розкопки проводилися на багатошаровому поселенні в межах розкопу VII закладеному у 2011 р. Відкрито площу 200 м². Досліджено три житлові приміщення та одну господарську споруду. Два житла належать до X (житло 9) і до кінця XI/початку XII ст. (житло 10). Це були півземлянки прямокутної у плані форми, площею 15—18 м² та висотою земляних стін 0,7—0,8 м. В одному з кутів знаходилася глиняна піч. В житлі 9 вона була вирізана у спеціально залишеному материковому останці, у житлі 10 — побудована на долівці. Печі в обох житлах кілька разів перебудовувалися. По кутах котловану збереглися ямки від стовпів. У житлі 10 у західній стіні простежено вхід, довжиною 0,6 м та шириною 1,55 м.

Ще одне житло відноситься до литовської доби (XIV—XV ст.). Це була землянка глибиною 1 м, площею біля 13 м². Долівка глиняна, стіни рівні. У східній стіні котловану вибраний коридор розмірами 1,9 × 2,7 м. Всередині котловану у стіні та підлозі вирізані чисельні полиці та господарські ями-погреби. Глиняна піч знаходилася у південно-східному куті. При зачистці об'єкту було зібрано велику кількість уламків кераміки, цвяхи, уламки замків, ключів¹.

¹ Детальніше дивись О. Войтюк «Пам'ятки литовської доби у с. Хрінники на Рівненщині» (у цьому збірнику)

В уроч. Шанків Яр роботи проводилися в розкопі 12—25. Досліджено площу 260 м². Виявлено три житла вельбарської культури (122—124) та житло ранньослов'янського часу (125).

Найбільшої уваги заслуговує житло 122, яке можна віднести до типу «великих» у вельбарській культурі. Це була споруда з дещо опущеною в материк долівкою, близькою до овальної форми, розмірами 9 × 6,2 м (площа 55 м²). Долівка підмазана чорною болотною землею і дуже міцно витоптана. У північній частині було заглиблення розмірами 2 × 4,8 м та висотою земляних стін 0,25 м. Дно не витопане. Можливо тут було місце для снання, яке заповнювалося для підстилки сіном, соломною, очеретом.

Посередині північної та південної стін були простежені стовпові ями, а у східній частині — материковий останець — прилавок. Судячи за системою розміщення стовпових ям та потужного шару зотлілої деревини, це приміщення мало стовпово-каркасну конструкцію і обшивалося дошками, брусами. Глиняна обмазка не використовувалася.

Зібрана кераміка та фібули, пряжки дають можливість датувати об'єкт другою половиною — кінцем IV ст. н.е.

Житло 122 було оточене по периметру звичайними однокамерними житлами. Серед них, досліджені у 1998 р житла 41 і 43, та розкопані у 2012 р. житла 123, 124. З певною вірогідністю можна говорити про наявність таких жител із східної від житла 122 сторони, ще не дослідженої. Отже, можна говорити про наявність

окремого житлово-господарського осередку, який можливо належав одній кровноспорідній соціальній групі, що входила до складу сусідської общини поселення. Житла 123 та 124 були півземлянками човникоподібної форми з похилими стінами та плоскою добре утрамбованою долівкою. Площа котловану під житло складає 12—15 м².

У житлі 123 під східною стіною була глибока підвальна яма з випаленим дном та стінами, а у житлі 124 — вогнище. Воно розміщалося посередині долівки і було вимощене уламками глиняної обмазки.

Поряд з житлом 122, частково перекриваючи його, було розміщене житло ранньослов'янського часу. Воно мало квадратну форму і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Розміри житла 3,5 × 3,6 м, висота земляних стін не зафіксовано, оскільки вони знаходилися у шарі зотлілої деревини від вельбарського житла 122. Нижня частина цих стін на висоту 0,25 м від рівня долівки були вимазані білою вогнетривкою глиною. Долівка міцно утрамбована. У трьох кутах житла за межами котловану були потужні стовпові ями. У північній частині котловану розміщалося глиняна піч. Основу печі підковоподібної форми вимостили білою вогнетривкою глиною, а корпус печі великими шматками перепаленої глиняної обмазки, які замішували на тій же білій вогнетривкій глині.

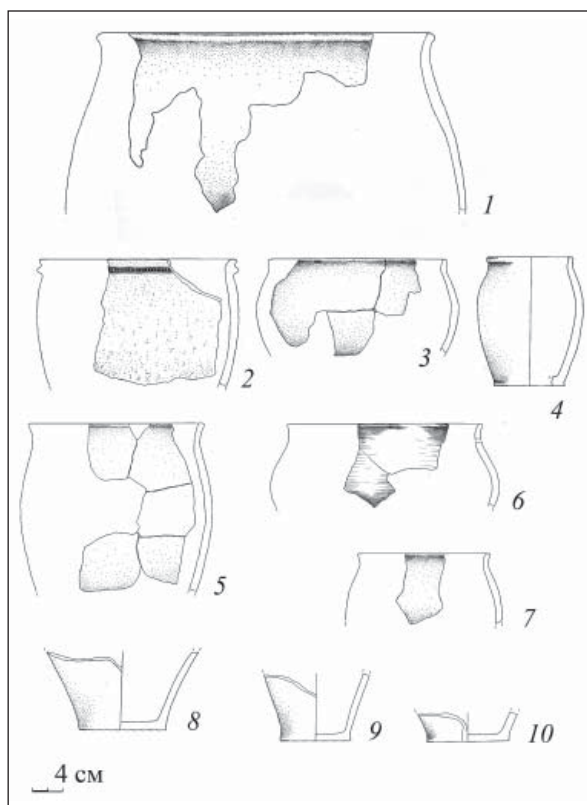

Рис. 1. Керамічні форми з житла 125

На долівці житла лежало кілька роздавлених великих посудин (рис. 1). За формою корпусу та способом формування вінець ці посудини належать до найранішого етапу празької культури — першої половини VI ст.

Б.А. Прищеп, О.П. Войтюк

РОБОТИ В ПЕРЕСОПНИЦІ НА уроч. БАРАНІВКА

У 2013 р. були продовжені дослідження на багатошаровому поселенні в урочищі Баранівка, пункт 2. Роботи проведені на ділянці площею 34 м², на північний схід від розкопу 2012 р. (рис. 1, 1, а). Культурний шар залягає під шаром дерну, він має товщину до 0,8 м, це темно-сірий ґрунт, насичений дрібними шматками перепаленої глини, уламками керамічних, крем'яних, кістяних і металевих виробів. Серед знахідок з культурного шару є матеріали доби неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки), мідного віку (волино-люблінська культура), бронзового віку (городоцько-здобицька і стжижовська культури), раннього за-

лізного віку (милоградська і поморська культури), слов'яно-руського часу X—XIII ст.

На глибині 1,1 м простежено контури житла 2, його заповнення чітко виділялося на фоні передматерикового шару — світло-коричневого щільного однорідного ґрунту. Котлован житла чотирикутний, розмірами 3,95 × 4,35 м, був заглиблений на 0,5 м від рівня виявлення (рис. 2). Ґрунт темно-сірий, насичений шматками глиняної обмазки, уламками гончарних горщиків. Нпівземлянка мала каркасно-стовпову конструкцію стін, про це свідчать стовпові ями, виявлені в кутах котловану і на середині довжини стін.

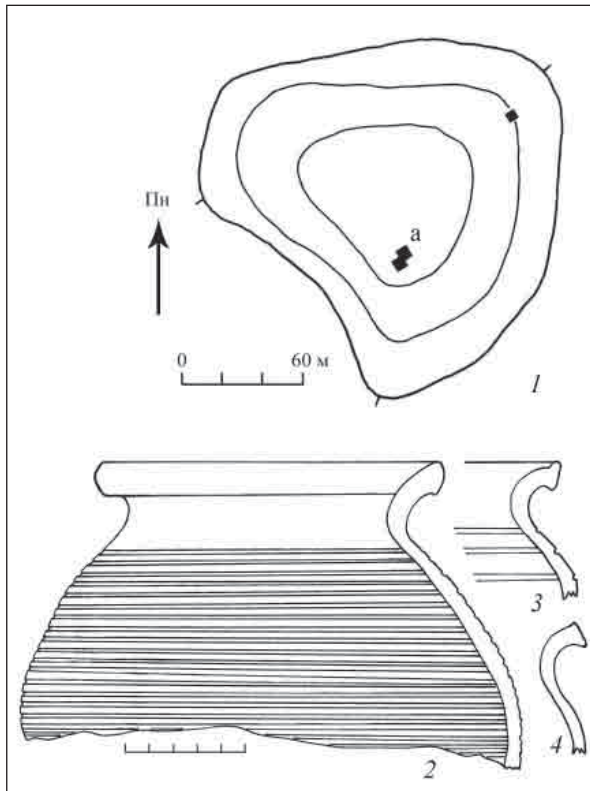

Рис. 1. Пересопниця, урочище Баранівка, пункт 2: 1 — план поселення; 2—4 — горщики із житла 2

Піч знаходилась у західному куті. Вона глинобитна, збудована на дерев'яному каркасі, розмірами $0,9 \times 0,7$ м, у плані дві стінки прямі (ті, що звернені до стін котловану), а південна округла. Стінки збереглася погано, з тильної сторони на висоту до $0,25$ м. Черінь овальний у плані, розмірами $0,6 \times 0,4$ м. По краю череня простежено сім ямок від кілків діаметром $7\text{--}9$ см, у розрізі конічної форми. В центральній частині котловану житла поверхня долівки була обпалена до скловидного стану на округлій у плані ділянці діаметром близько $2,2$ м. У центрі цієї ділянки знахо-

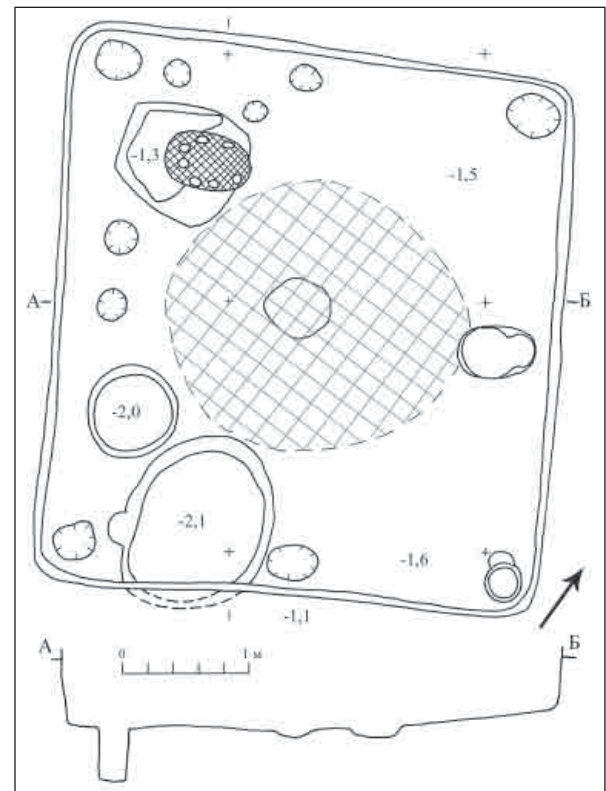

Рис. 2. План і розріз житла 2, дослідженого на урочищі Баранівка в Пересопниці

дилась невелика округла яма завглибшки $0,25$ м. Долівку житла перекривав шар чорного ґрунту завтовшки в центрі котловану до $0,2$ м. В ньому зібрано велику кількість уламків гончарних горщиків X ст. (рис. 1, 2—4), кістяні проколки (всього їх 21), шматки печини. Рештками зруйнованої печі були заповнені також дві господарські ями, що знаходились у південній частині котловану будівлі. Вище простежено засипку із чорного ґрунту, насиченого великою кількістю шматків печини, її товщина в центрі до $0,35$ м, а до стінок котловану вона виклинюється.

РОБОТИ В м. ОСТРОЗІ НА ПРОСПЕКТІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ, 3

Дочірнє підприємство «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ продовжило охоронні розкопки в центральній частині м. Острога на ділянці, де будується новий корпус Національного університету «Острозька Академія». Археологічні дослідження тут проводилися у 2007—2008 рр. на ділянках, що знаходяться на південний захід від корпусу університету. У 2012 р. роботи проведені біля північно-східної стіни корпусу на площі 100 м² (рис. 1, 1).

Культурні нашарування в межах ділянки мають товщину 3—4 м. Сучасна денна поверхня близька до горизонтальної, але давні нашарування та материковий суглинок залягають похило, з пониженням на схід та північний схід, в бік річкової заплави. Материковий суглинок у північно-західній частині ділянки виявлено на глибині 3 м, а в південно-східній — на глибині 4,5 м. До глибини 0,7 м простежено шар будівельного сміття, пов'язаний із будівництвом на цій території будинку культури у 80-х роках ХХ ст. Нижче до глибини 2,3—3,0 м відкрито

рештки фундаментів та заповнення котловану будівлі кінця ХІХ — початку ХХ ст. Під ними аж до материкового суглинку залягає щільний темно-коричневий ґрунт, верхні пласти якого містять матеріали литовсько-польської доби, а під ними виявлено слабо насичені знахідками нашарування слов'яно-руського часу.

Із слов'янським поселенням VIII—Х ст. пов'язані рештки трьох об'єктів: будівлі 6, житла 3 і зернової ями 7.

Будівля 6 найбільш рання, мала чотирикутний котлован, який частково досліджений в межах розкопу. Відкрито відрізок західної стінки завдовжки 3,05 м і південної — 1,6 м. Котлован простежено з глибини —2,25 м, дно знаходилось на відмітці —2,75 м. У заповненні зібрано уламки ліпних горщиків райковецької культури VIII — початку ІХ ст. (рис. 2, 1, 2).

Житло 3 мало чотирикутний котлован розмірами 3,5 × 3,15 м (рис. 1, 2). Його контури чітко простежувалися з глибини —3,15 м, але заповнення котловану та верхні камені з конструкції печі-кам'янки зафіксовані на відмітці —2,85 м. Після зачистки на рівні —3,5 м було виявлено спалені дерев'яні конструкції, які визначали приблизну лінію стін (спочатку північної і східної). В центральній частині котловану на цьому рівні і нижче було простежено

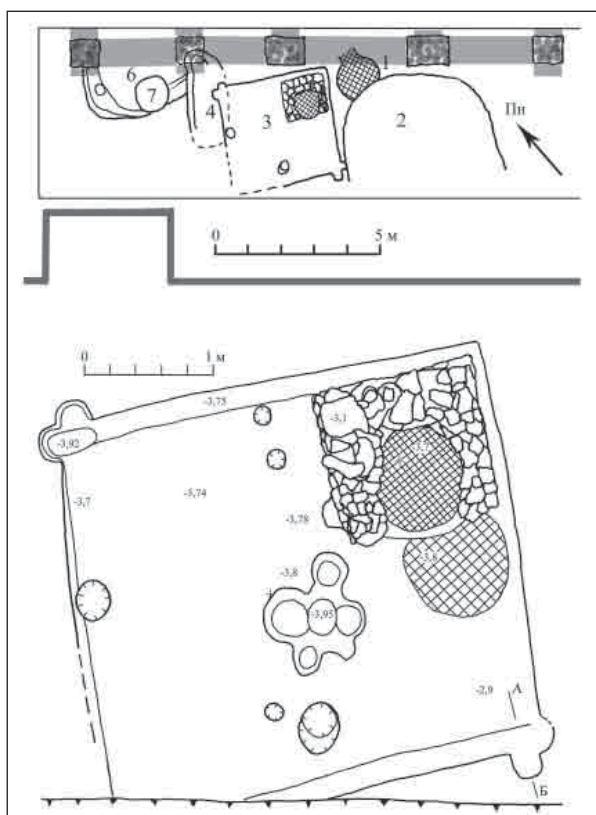

Рис. 1. Плани дослідженої ділянки 9 в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3 (1) і житла 3

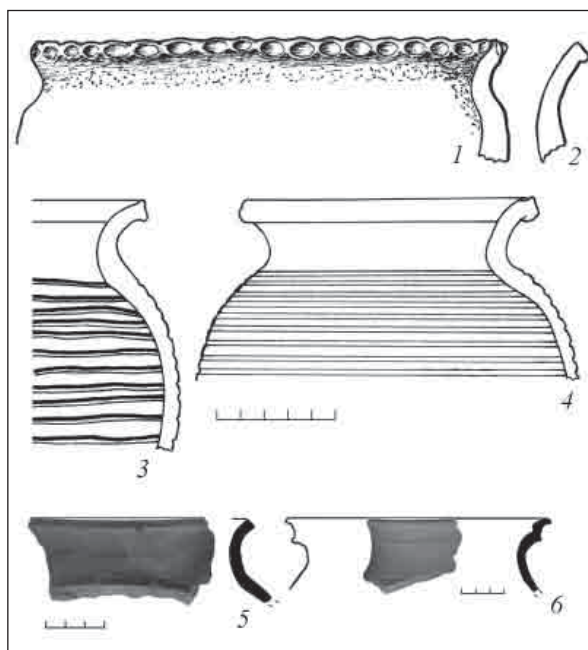

Рис. 2. Глиняний посуд із об'єктів, досліджених в м. Острозі: 1, 2 — будівля 6; 3, 4 — житло 3; 5, 6 — піч 1

скупчення уламків від великої жаровні. Верхні шари заповнення південно-західної частини котловану житла зруйновані під час будівельних робіт у 1988 р. Але ближче до долівки заповнення котловану житла збереглося майже повністю. Долівка була влаштована на рівні материкового лесоподібного суглинку, він залягає тут на відмітці $-3,7$ м. Житло загинуло під час пожежі, тому в котловані виявлено велику кількість обвуглених дерев'яних деталей. Обшивка стін була складена із півколот чи брусів (вони обгоріли і втратили форму). Для їх кріплення в кутах котловану вирізали вертикальні ніші, їх виявлено у північному та південному кутах. У східному куті (за піччю) таких ніш не було, а західний кут не досліджено. Вертикальні ніші в кутах у плані напівкруглі, мали ширину $0,25-0,3$ м, довжину $0,2-0,25$ м.

Піч була збудована з каміння насухо, без глиняного розчину. Використано уламки місцевого піщанистого вапняку різних розмірів. Її розміри $1,2 \times 1,25$ м, стінки збереглися на висоту до 1 м. Черинь округлий, простежено три етапи його будівництва. Перший (нижній) черинь розмірами $0,5 \times 0,55$ м, влаштований у напівсферичному заглибленні, вирізаному в матеріку. Він мав замощення із камінців, підмазане шаром глини завтовшки до 2 см. Другий

(середній) черинь мав діаметр $0,4$ м, під час його спорудження на попередній черинь поклали камінці і підмазали це замощення шаром глини. Третій (верхній) черинь мав таку ж конструкцію, його розміри $0,65 \times 0,75$ м. Перед челюстями печі, на долівці, відкрито округлу ділянку розмірами $0,75 \times 0,7$ м, вона була підмазана шаром глини і міцно випалена.

Долівка в житлі міцно втоптана, під час її зачистки простежено кілька ям різного призначення. Знахідки у котловані житла 3 — уламки гончарних горщиків X ст. (рис. 2, 3, 4), точильний камінь, кістяні проколки.

Зернова яма 7, прорізала заповнення будівлі 6 і синхронна житлу 3. Вона була заглиблена в ґрунт на 3 м від рівня, з якого була викопана. Яма округла у плані, на рівні виявлення діаметр ями 1 м, у придонній частині — $1,2$ м.

Дві споруди (4, 5) датуються часом після монгольського погрому середини XIII ст. У їх заповненні знайдено уламки глиняного посуду, мідну монету, перстень із солярним знаком на щитку.

До поселення литовсько-польської доби відноситься будівля 1. В межах розкопу досліджено нішоподібну піч з черенем діаметром $1,3$ м. Зібрані тут уламки посуду дозволяють датувати будівлю XV ст. (рис. 2, 5, 6).

Б.А. Прищеп, Ю.І. Харковець

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У 2013 р. співробітниками ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ ІА України було проведено 176 експертиз на території Рівненської обл., на 64 ділянках відмічені археологічні знахідки або ж виявлені культурні нашарування та об'єкти. Найбільше експертиз було проведено в історичних містах Дубровиця (63), Дубно (37), Корець (6), Острог (5).

Під час проведення експертиз були виявлені такі нові археологічні пам'ятки (поселення): с. Поляни Березнівського р-ну, біля кладовища, бронзовий вік (тшинецька к-ра); с. Прислуч Березнівського р-ну, на південний захід від сільської ради, ранній залізний вік, епоха Київської Русі; на південний схід від сільської ради, бронзовий вік, ранній залізний вік, за-

рубинецька к-ра; с. Острожець Млинівського р-ну, центральна частина села, литовсько-польська доба; с. Вельбівне Острозького р-ну, Острозьке лісове господарство, мідний і бронзовий віки; с. Слобідка Острозького р-ну, Острозьке лісове господарство, бронзовий і ранній залізний віки; смт. Клевань Рівненського р-ну, вул. Городище, бронзовий вік, епоха Київської Русі; с. Пересопниця Рівненського р-ну, південна окраїна, ранні слов'яни, епоха Київської Русі; с. Корнин Рівненського р-ну, пункт 2, ранній залізний вік, ранні слов'яни; пункт 3, мідний вік, пізній римський час; с. Загороша Рівненського р-ну, пункт 2, пізній римський час, ранні слов'яни; пункт 4, епоха Київської Русі.

У м. Дубровиці культурний шар XII—XIII ст. виявлено в шурфах біля костелу Іоанна Хрестителя та за 150 м на південний захід від костелу, по вул. Воробинській, 11. На цих ділянках, а також ще на одинадцяти ділянках в центральній частині міста простежено культурні нашарування литовсько-польської доби XV—XVIII ст.

У м. Острозі проведено охоронні роботи на ділянках по вул. Замковій, 1-б і на просп. Незалежності, 3. На вул. Замковій, 1-б прокопано один шурф і траншею загальною площею 12 м², виявлено зовнішній схил оборонного рову, що захищав середньовічний дитинець із півночі. В межах траншеї досліджено нашарування давнього оборонного рову. У заповненні рову знайдено керамічні вироби XV—XVII ст., свинцеві кулі, монету кінця XV — початку XVI ст. Трапилися також окремі уламки посудин трипіль-

ської культури мідного віку, слов'яно-руського часу X—XI ст.

В смт. Клевані на ділянці по вул. Городище, 2 в шурфі експертизи виявлені культурні нашарування товщиною понад 2 м. Ділянка знаходиться в центральній частині селища, за 120 м на північ від замку князів Чорторийських. Стратиграфія нашарувань у шурфі: 0—0,45 м — темно-сірий гумусований супісок з вмістом будівельного сміття XIX—XX ст., глини та трухлявої деревини; 0,45—1,65 м — сірий гумусований супісок, насичений уламками керамічних виробів та іншими знахідками литовсько-польської доби XVI—XVIII ст.; 1,65—2,35 м — світло-сірий супісок, в якому зібрано уламки гончарних посудин XI—XIII ст. та поодинокі фрагменти ліпної кераміки бронзового і раннього залізного віків.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Ситник

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ВАНЖУЛІВ I У 2013 р.

Палеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2013р. продовжила археологічно-геологічне вивчення пам'ятки Ванжулів I в Лановецькому р-ні Тернопільської обл. Термін робіт в полі: 15 липня — 5 серпня 2013 р. На завершальній фазі дослідження на пам'ятці працювала група геологів та палеозоологів з України та Польщі: професори Тереза Мадейська, Марися Ланчонт, Андрій Богуцький, доценти Роман Дмитрук, Пшемислав Мрочек, Магда і Мацей Крайцажи, Олена Томенюк.

Пам'ятка розміщена на високому правому березі р. Буглівки, на привершинній ділянці плато біля глибокого яру (балки), в уроч. Замчисько. Це південно-східна околиця села. Стоянка відкрита розвідками М. Левчука у 1986 р. У 1990, 1991, 1995 та 1996 рр. на ній проводились стаціонарні польові дослідження експедиції під керівництвом М. Левчука (за участю автора). Розкопано біля 100 м² площі, на якій виявлено три культурних горизонти: шар I — неоліт—енеоліт; шар II — пізній палеоліт; шар III — мустьєрська доба.

У 2013 р. зроблено прирізку до попередніх розкопів площею приблизно 50 м². Стратиграфічні особливості та основні характеристики крем'яних комплексів культурних шарів такі ж, як було визначено під час досліджень М. Левчука в 1990-х роках. Повернення до польових досліджень цієї пам'ятки у 2013 р. пояснюється необхідністю проведення новітнього аналітичного вивчення палеогеографії та геоморфології стоянки, взяття проб на повторне термolumінесцентне та радіовуглецеве датування.

Культурний шар III мустьєрської доби залягає на глибині 2,35—2,6 м від рівня денної поверхні і приурочений до надгорохівської соліфлюкції (аналог Пронятин). На розкопаній ділянці знайдено порівняно мало археологічного матеріалу — близько 250 одиниць, представленого без винятку крем'яними артефактами. Кам'яна сировина у всіх трьох горизонтах однотипна — це якісний туронський, «волинський» кремій, темно- чи світло-сірий на розломі, іноді зі значною кількістю вапнякових включень. Знаходиться тут же, в крейдових відкладах відслонень крутого правого берега Буглівки. Ми знаходили такі конкреції кременю за 200—300 м від стоянки.

Слід підкреслити, що всі крем'яні вироби мають дуже пошкоджений вигляд. Руйнування матеріалу відбувалося, очевидно, у період соліфлюкційних процесів на рубежі холодного кліматичного зрушення вюрму I. Усі крем'яні предмети вкриті товстою кіркою патини, на якій висвічуються плями і пасма залістистих окислів (від жовтого до червоно-бурого відтінків). Причиною руйнування крем'яних речей стали, очевидно, волого-кліматичні фактори під час тривалого перебування на поверхні під дією природних агентів.

У техніко-типологічному аспекті колекцію повноцінно описати важко. Можна лише виявити сліди радіального і паралельного огранення фрагментів нуклеусів, частини сколів, які нагадують левалуазькі вироби, що разом із стратиграфією пам'ятки дозволяє датувати III-й культурний шар Ванжулова I загалом мустьєрським періодом.

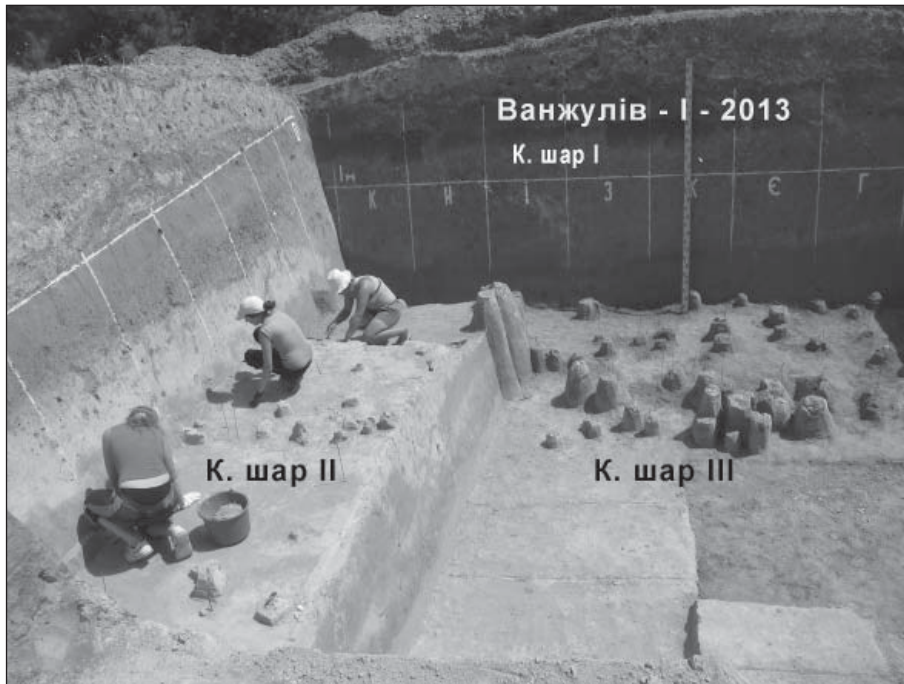

Рис. 1. Ванжулів I. 2013 р. Під час дослідження культурних шарів II (верхній палеоліт) і III (мустьєрська доба)

Культурний шар II верхньопалеолітичної доби залягав на глибині 1,35—1,60 м від сучасної поверхні в середній частині верхньоплейстоценових відкладів, в горизонті, що відповідає стратиграфічному рівню Рівного (Ляско). Тут тратилося значно більше артефактів — понад 500, включаючи і поодинокі фауністичні рештки, які попередньо можна визначити як первісний кінь та північний олень.

Крем'яний комплекс, на відміну від мустьєрського, зберігся набагато краще, але досить часто помітні розшарування і фрагментація виробів під дією природних агентів. Поверхня кременів збереглася доволі добре — без патини, з гострими краями. Багато великих пренуклеусів та нуклеусів першої стадії обробки, які документують призматично-паралельний спосіб розщеплення з метою отримання великих видовжених заготовок. На багатьох з них помітне грубо ограничене міжфасеткове ребро.

Найбільше знарядь — різців, косо- і ввігнуто-ретушних поперечних. Трапляються масивні

скребла з незначною краєвою ретушю, скобелі і різні ножеподібні інструменти на пластинах і відщепках. Кінцевих скребач порівняно мало і вони переважно атипові.

Складається враження, що шар II є периферійною ділянкою сезонного мисливського табору поселенців, спеціалізованих на полюванні диких коней і північних оленів.

Культурний шар III датується, як здається, неоліт-енеолітичним періодом. Крем'яний матеріал залягає в більшій мірі в сучасному чорноземі і є перевідкладеним внаслідок глибокої оранки (багато кременів знаходилось на поверхні). Менша частина артефактів зафіксована в непорушеному вигляді на глибині 0,4—0,6 м, в підґрунті В сучасного чорнозему.

Таким чином, пам'ятка Ванжулів I є однією з опорних на теренах Північного Поділля і Волині. Вона має три хронологічні рівні заселення, вивчена стратиграфічно, датована геологічно і за допомогою методу ТЛ, представлена достатньою кількістю археологічного, палеоботанічного і палеозоологічного матеріалу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДП «ОАСУ ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ»

У 2013 р. «покращення» ситуації та «спрощення процедури землевідводів» зачепило як археологію в цілому, так і ДП «ОАСУ Подільська археологія» зокрема. В результаті прийняття змін до Земельного кодексу наприкінці 2012 р. та у липні 2013 р. була зруйнована система охорони не тільки археологічної, а й культурної спадщини. Більше того, згаданими нововведеннями працівники органів охорони культурної спадщини поставлені в ситуацію, коли як виконання так і невиконання ст. 186-1 Земельного кодексу України веде до порушень чинного законодавства, які тягнуть за собою адміністративну і кримінальну відповідальність. Було б непогано опублікувати прізвища депутатів, які посприяли виникненню такої ситуації.

В результаті різко зменшилася кількість замовлень на проведення експертиз земельних ділянок. Так у 2012 р. у Хмельницькій обл. нами було проведено понад 2700 обстежень, а у 2013 р. — 38, у Тернопільській обл. відповідно 4500 у 2012 р. і 1500 — у 2013. Крім того, на Тернопільщині ми провели невеликі охоронні дослідження в населених пунктах, внесених до Списку історичних населених місць — Кременці, Теробовлі, Микулинцях, Підгайцях, Почаєві, Шумську, Золотому Потоці Бучацького р-ну, Товстому Заліщицького р-ну. Площі «розкопів» коливалися від 4 до 20 м².

Проте, незважаючи на різке зменшення обсягу робіт, працівниками підприємства на Тернопільщині виявлено 37 різночасових пам'яток.

Борщівський р-н. *Дзвинячка I* — поселення комарівсько-тшинецької культурно історичної спільноти (XVIII—XIII ст. до н. е.) та давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Гуштин I* — поселення епохи бронзи (III—II тис. до н. е.), раннього залізного віку (I тис. н. е.). *Мельниця-Подільська VIII* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Мельниця-Подільська IX* — поселення епохи бронзи—раннього залізного віку. *Мушкатівка II* — поселення комарівсько-тшинецької культури (XVIII—XIII ст. до н. е.), культури гава-голігради (XI—середина — VII ст. до н. е.), давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Пилатківці I* — поселення трипільської культури

Бучацький р-н. *Золотий Потік II* — поселення черняхівської культури (III—IV ст.).

Гусятинський р-н. *Гусятин II* — курган епохи бронзи—раннього залізного віку. *Котівка III* — поселення трипільської культури. *Котів-*

ка IV — поселення трипільської культури, черняхівської культури. *Котівка V* — поселення трипільської культури.

Збаразький р-н. *Іванчани V* — курган епохи бронзи—раннього залізного віку. *Малі Вікнини II* — поселення енеоліту, давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Малі Вікнини III* — стоянка середнього (150—40 тис. р. т.) та пізнього палеоліту (40—10 тис. р. т.). *Залужжя IV* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Котюжини V* — поселення раннього залізного віку

Зборівський р-н. *Іванківці VI* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Чернихів V* — поселення раннього залізного віку, давньоруської культури (XII—XIII ст.).

Кременецький р-н. *Лішня II* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Богданівка III* — поселення доби енеоліту (V—III тис. до н. е.)— бронзи (III—I тис. до н. е.). *Колосова II* — стоянка пізнього палеоліту. *Новий Кокорів V* — городище давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Новий Кокорів VI* — поселення лендельської культури, могилянської групи скіфського часу, давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Колосова III* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Крутнів IV* — поселення раннього залізного віку, давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Розтоки I* — поселення лендельської культури, комарівсько-тшинецької культури, висоцької культури, давньоруської культури. *Розтоки II* — поселення пізнього середньовіччя (XIII—XIV ст.). *Новий Кокорів VII* — поселення лендельської культури. *Комарівка IV* — поселення епохи бронзи—раннього залізного віку, давньоруської культури (XII—XIII ст.). *Волиця I* — поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.)

Теробовлянський р-н. *Малів I* — поселення раннього залізного віку, давньоруської культури. *Деренівка IV* — поселення черняхівської (III—IV ст.) та давньоруської (XII—XIII ст.) культур. *Сороцьке I* — поселення черняхівської культури (III—IV ст.). Семенів V — поселення комарівської культури та раннього залізного віку. *Плебанівка III* — поселення черняхівської культури, давньоруської культури

Тернопільський р-н. *Чернелів-Руський VII* — поселення культури Ноа (XVI—XIII ст. до н. е.)

Шумський р-н. *Залісці I* — поселення та майстерня доби енеоліту (V—III тис. до н. е.)— бронзи (III—I тис. до н. е.)

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 2013 р.

У 2013 р. Кам'янець-Подільською археологічною експедицією ДП ОАСУ «Подільська археологія» було проведено охоронні археологічні дослідження на території Старого міста Кам'янця-Подільського на шести земельних ділянках. Загальна площа досліджень становила близько 90,0 м².

1. Площа Вірменський ринок, 2. На території ділянки в районі проведення запланованих земельних будівельних робіт закладено траншею 2,0 × 10,0 м, загальною площею 20,0 м².

В результаті проведеного дослідження було встановлено рівень залягання культурного шару трипільської культури, який простежувався у квадраті 1 й розміщувався на глибині 0,6 м від денної поверхні. Товщина культурного шару становила 0,4—0,5 м. Археологічний матеріал культури представлено керамічним посудом та крем'яними знаряддями. Поверх культурного шару трипільської культури виділявся шар темно-сірого ґрунту з заповненням гравію та випаленої глини. Хронологічно шар можна віднести до XVIII—XIX ст.

На межі квадратів 2 та 3 виявлено залишки споруди, яка хронологічно відноситься до тієї ж епохи. Також обстежено господарські ями XVIII—XIX ст. Зібрано значну кількість речових артефактів представлених керамічними, металевими та кістяними знаряддями XIII—XIX ст.

У східній частині траншеї виявлено залишки ескарпового кам'яного муру складеного на вапняному розчині. Мур являв собою, всього скоріш, підпорну стіну. Товщина муру в основі 1,15 м, по верхній кромці — 1,0 м. За сторонами світу мур орієнтований північний схід—південний захід.

2. Вулиця Довга, 2/1. На земельній ділянці проведено археологічні розкопки на площі близько 20,0 м². Проведене дослідження дало можливість обстежити залишки житла XIII—XV ст. Житло являло собою підквадратну споруду розміром 4,0 × 4,5 м (рис. 1). Стратиграфія будівлі показала, що його стеля була дерев'яною, про що засвідчує шар горілого дерева товщиною 2,0—5,0 см. Під горілим шаром дерева виділявся шар глини з вкрапленнями горілого дерева. Це дає можливість стверджувати, що житло було глинобитним та мало

дерев'яний каркас. Долівкою житла слугувала материкова суглинкова порода.

У південно—східному куті житла виявлено рештки глиняної печі прямокутної форми розміром 1,6 × 2,1 м. Товщина стінок печі складала 0,3 м. Посередині череня зроблено неглибоку виїмку діаметром 0,6 м та глибиною 5—10 см. Виїмку було викладено дрібним камінням. Черинь печі розташовувався в рівень з долівкою житла. Челюсті печі розміщувались у західній частині печі. В основі долівки піч мала дерев'яну конструкцію, про що засвідчують залишки дерев'яних горілих балок діаметром 10,0 см.

У північно—західному куті житла, на рівні долівки, виявлено глиняний предмет у вигляді усіченого конусу з округлим заглибленням у верхній частині. Діаметр предмету становить 0,35 м, а його висота — 0,12 м. Ми схиляємося до думки, що це є або частина вівтаря, або ж — це залишки плавильного горну.

В східній частині житла обстежено врізку в житло ремісничої ями з заповненням шлаків та керамічного матеріалу, що датується XVI—XVIII ст.

Археологічний матеріал житла представлений уламками горщиків та кістяними знаряддями XIII—XV ст.

3. Площа Польський ринок, 3/2-А. На території ділянки закладено траншею розміром 2,0 × 7,0 м й здійснено прирізки у квадраті 4. Загальна площа розкопок склала 16 м². Основна мета розкопок полягала у визначенні стратиграфії ділянки та виявленні залишок споруди XVIII — першої половини XX ст.

Серед знайденого матеріалу — кераміка, речі XIII—XIX ст. та монети XIV—XIX ст. Визначено наявність культурних нашарувань трипільської культури та епохи середньовіччя XIII—XVIII ст. Відкрито рештки будинку XIV—XVII ст., а також залишки кам'яних фундаментів торгових рядів кінця XVIII — першої половини XX ст.

У квадратах 3—4 виявлено цікаву та унікальну для міста знахідку — залишки житла трипільської культури, яке на сьогоднішній час є найдавнішою спорудою на його території. На даному етапі відкрито тільки північно—східний кут житла, яке потребує подальших

досліджень. Археологічний матеріал представлено артефактами керамічного посуду та крем'яними знаряддями.

4. Площа Вірменський ринок, 8-А. На території ділянки розміщується фундамент будинку Вірменської ратуші, який був поруйнований у 1920 р. під час Громадянської війни. Відкриття фундаментів відбулося у 2007 р. З метою стратиграфічного зрізу та виявлення архітектурних елементів прив'язаних до будинку в північно-східній частині ділянки закладено траншею розміром 2,0 × 4,0 м. Проведені дослідження дали змогу визначити глибину залягання культурного шару трипільської культури та виявити один з кам'яних фундаментів будинку, що являє собою один з його архітектурних елементів пізньої перебудови.

Шар трипільської культури залягає на глибині 0,6—0,9 м від денної поверхні, понижуючись у південному напрямі. Товщина шару становить 0,7—0,8 м.

Фундамент являє собою кам'яний стовп розміром 1,4 × 1,7 м. Всього скоріш він був закладений на початку XIX ст. як основа архітектурного елементу будинку для його розширення у північній стороні.

5. Вулиця Кузнєчна, 4-Б. На території об'єкту дослідження було закладено траншею розміром 2,0 × 4,0 м. Під час розкопок було відкрито залишки кам'яних фундаментів будинку XIX ст. Виявлено ряд предметів, що відносяться до цієї епохи. Окрім цього виявлено відходи виробництва гудзиків з річкової мушлі, що існувало у Кам'янці-Подільському у кінці 1920-х — 1930-х рр.

6. Площа Польський ринок, 4-Г. На території ділянки було закладено з метою визначення

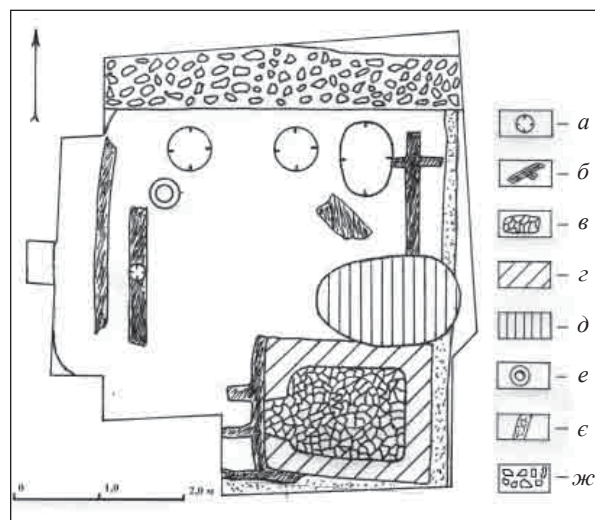

Рис. 1. Залишки житла XIII—XV ст. по вулиці Довга 2/1: а — сліди від ям; б — залишки горілих дерев'яних плах; в — черинь печі; г — глиняні стінки печі; д — господарська яма XVI—XVIII ст.; е — глиняний виріб (вівтар або горн); є — горілий шар; ж — кам'яний фундамент

стратиграфії об'єкту дві траншеї розміром 1,0 × 4,0 м та 2,0 × 4,0 м та шурф 2,0 × 2,0 м. В результаті пониження рівня ґрунту в місцях проведення досліджень було виявлено елементи конструкцій підвальних приміщень житлового будинку. Беручи до уваги той факт, що культурні нашарування в цьому місці порушені, а розчистка підвальних приміщень не являлась метою роботи експедиції, археологічні роботи на об'єкті було згорнуто.

Отже, проведені археологічні дослідження експедиції 2013 р. дали змогу дослідити стратиграфію історичної частини міста в різних його частинах та виявити речі та об'єкти, які дають можливість збільшити відомості з історичного минулого Кам'янця-Подільського.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

В.С. Аксьонов

НОВІ ВІДКРИТТЯ НА НЕТАЙЛІВСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Влітку 2013 р. спільна експедиція Харківського історичного музею та Харківської державної академії культури продовжувала дослідження ґрунтового могильника салтово-маяцької культури біля с. Нетайлівка Вовчанського р-ну Харківської обл., відомого в науковій літературі як Нетайліський. За час проведення робіт була розкопана площа 144 м² та досліджено 11 ямних поховань (515—525). Два поховання — 520, 523 були зруйновані сучасними грабіжниками. У цих похованнях була простежена лише конструкція могильної ями. Для досліджених поховань характерна майже повна відсутність людських решток. Лише в похованнях 520, 522, 524, 525 людські рештки були представлені окремими трубчатими кістками та зруйнованими черепами. Усі досліджені поховання орієнтовані своїми довгими сторонами вздовж лінії схід—захід з сезонним відхиленням.

Інтерес викликає поховання 522, котре належало воїну-вершнику. Могильна яма даного поховання складалася з вузької могили під тіло людини та пласкої площадки, овальної у плані форми, що розташовувалася з західного краю ями. На цій площадці знаходився кістяк коня, поряд з яким розмішувалися предмети кінського спорядження — вудила з цвяхоподібними псаліями, стремена, два збрійних кільця, чотири пряжки, чумбурний блок (рис. 1, 3), дві бронзові пряжки-обойми (рис. 1, 4), залишки дерев'яного сидла з залізними оковками. Кістяк людини був зруйнований в давнину, в наслідок навмисного проникнення до мильної ями. В людській могилі були знайдені: наконечник списа бронебійного типу, черешковий

ніж, бронзова поясна пряжка та бронзовий литий наконечник поясу (рис. 1, 7, 8).

Поховання 524, що містило поховання воїна, також носило сліди навмисного проникнення до могильної ями, зробленого у давнину. Кіс-

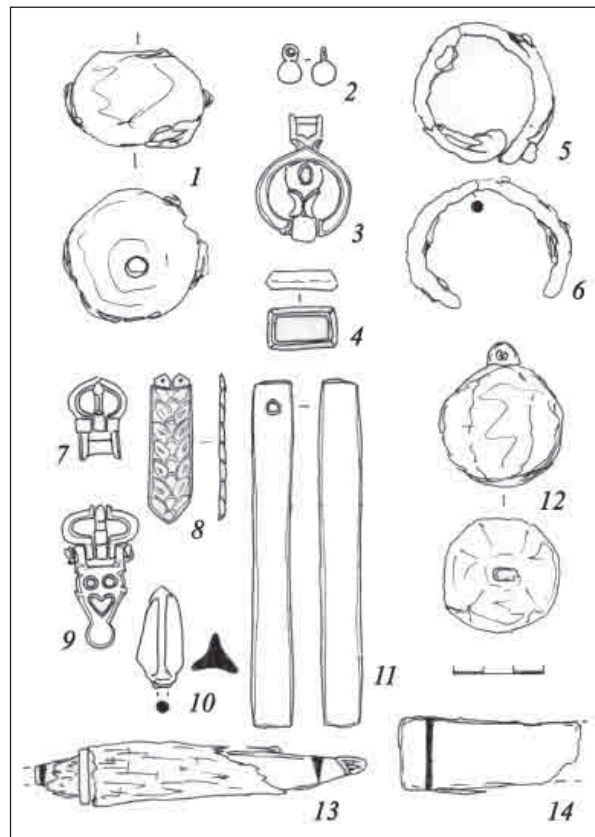

Рис. 1. Інвентар з поховань Нетайлівського могильника: 1, 2 — похов. 515; 3, 4, 7, 8 — похов. 522; 5, 6 — похов. 517; 9—12 — похов. 525; 13, 14 — похов. 521. 1, 5, 6, 10, 12—13 — залізо; 2—4, 7—9 — бронза; 11 — камінь.

тяк людини був зруйнований, а в дно могильної ями був увіткнутий наконечник списа броньбійного типу. Ще один наконечник списа був увіткнутий у заповнення повторного вкопу до могильної ями.

Поховання 525 дало доволі цікавий матеріал. При кістяку воїна-вершника були знайдені: наконечник списа броньбійного типу, великий ніж, гострильний брусок (рис. 1, 11), наконечник стріли (рис. 1, 10), обушок (рис. 1, 12). У ногах людини було покладене кінське спорядження: вудила з цвяхоподібними псаліями, стремена, чотири пряжки, збруйне кільце. Для датування даного поховання велике значення має знайдена в могилі бронзова поясна візан-

тійська пряжка «Корінф» підтипу 2 (рис. 1, 9). За матеріалами Криму подібні пряжки зустрічаються лише в поховальних комплексах другої половини VIII ст.

В інших досліджених похованнях інвентар був представлений глиняними сосудами (гличиками, кубешкою), не чисельними прикрасами — залізними дрововими браслетами (рис. 1, 5, 6), бусами, бляшкою-нашивкою, побутово-господарськими предметами (рис. 1, 13, 14), ще одним обушком (рис. 1, 1) та бронзовим литим гудзиком (рис. 1, 2).

Знайдений в похованнях інвентар дозволяє датувати досліджені комплекси другої половиною VIII — початком IX ст.

В.С. Аксьонов

РОБОТИ НА КАТАКОМБНОМУ МОГИЛЬНИКУ БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Спільна експедиція Харківського історичного музею та Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжувала дослідження ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. За час проведення робіт була розкопана площа 113,5 м² та досліджено п'ять катакомбних поховань (115—119) та один дромос катакомби 69 (поховальну камеру досліджено у 2003 р.). Три катакомби (115—117) були розкопані на «північній» ділянці Верхньо-Салтівського IV могильника. У катакомб 118, 119 були досліджені лише поховальні камери, тому що вони стали об'єктом грабежу сучасних грабіжників.

В дромосах катакомб 115, 116, 117 були відсутні явні сліди повторного проникнення до поховальних камер, проте наявність відкинутих від входу плит кам'яних закладів та стан людських решток у поховальних камер вказують, що до камер в давнину було здійснено навмисне проникнення, котре супроводжувалось руйнацією кістяків похованих людей. Поховальна камера катакомби 118 також містила анатомічно зруйновані кістяки похованих людей. Лише у поховальній камері катакомби 119 кістяки обох небіжчиків зберегли своє анатомічне положення.

У поховальній камері катакомби 115 знайдено рештки двох дорослих людей (чоловіка та жінки). Небіжчиків супроводжували сережка (рис. 1, 1), намисто, залізна гривня, елементи одягу (гудзики, бубонці, пряжки-гудзики з мушлі), деталі поясної гарнітури (рис. 1, 3, 4), металеві деталі від взуття (пряжки, бляшки від ремінців), ніж, астрагали, підвіска-печатка (рис. 1, 2). Камера катакомби 116 містила рештки дорослого чоловіка і дитини. Поховальний інвентар поховання був представлений невеличким кухлем, черешковим ножем, трьома астрагалами, сокирою-чеканом, елементами поясної гарнітури (рис. 1, 5, 6), бронзовим дрововим браслетом, однією намистоною, бляшкою-нашивкою, металевими деталями ремінців взуття (рис. 1, 7—9). В камері 117 були знайдені зруйновані кістяки чоловіка та жінки, яких супроводжували чотири черешкових ножі, тесло-мотика, сережка (рис. 1, 10), буси, деталі одягу (пряжка-гудзик з мушлі, гудзики, бубонці), елементи поясного набору (рис. 1, 11—14), прикраси ремінців взуття (рис. 1, 15, 16). Зруйновані кістяки трьох людей були відкриті в камері катакомби 118. Інвентар цієї катакомби складався з сережки (рис. 1, 18), намиста, браслету, елементів поясної гарнітури (рис. 1, 21—25), дзеркала (рис. 1,

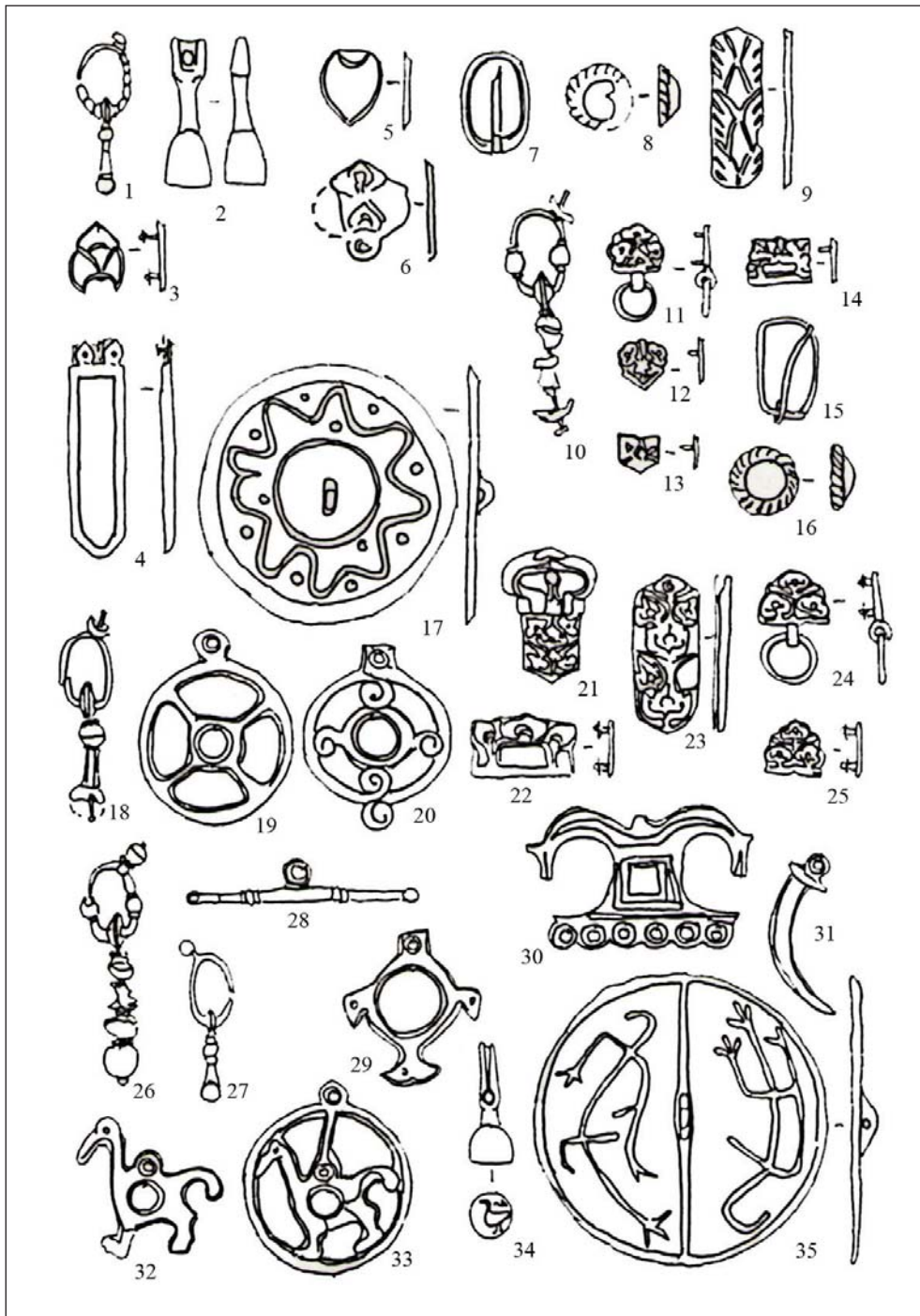

Рис. 1. Інвентар з катакомб Верхнього Салтова. 1–4 – кат. 115; 5–9 – кат. 116; 10–16 – кат. 117; 17–25 – кат. 118; 26 – кат. 119

17), металевих деталей одягу (пряжка-гудзик з мушлі, бубонці), чотирьох амулетів (рис. 1, 19, 20), металевих деталей від дерев'яних піхв шаблі), двох арабських монет, перетворених у нашивки, трьох ножів.

Поховання в камері катакомби 119 були здійснені на двох рівнях. Верхній рівень займало поховання дитини 3–4 років, яке містило дві бронзові сережки (рис. 1, 27), дві обрі-

зані арабські монети перетворені на нашивки, три литих бубонця, дві великі намистини з вічками, два амулети (рис. 1, 29), десять дрібних намистин. На долівці камери розташовувався кістяк жінки. При ній були знайдені сережки (рис. 1, 26), 162 бусини, десять монет з вушками для підвішування, бронзова дротова гривня, вісім бронзових браслетів, шість бронзових та один срібний перстень, шість амулетів у ви-

гляді грифона у колі (рис. 1, 33) та два амулети з зображенням грифона (рис. 1, 32), шумляча підвіска (рис. 1, 30), каповушка (рис. 1, 28), бронзовий амулет у вигляді пазура (рис. 1, 31), підвіска-печатка з зображенням качки (рис. 1, 34), дві пряжки-гудзика з мушлі, набір з трьох ножів, 13 бубонців, штампований гудзик. По-

ряд з тілом жінки була знайдена купка з 282 намистин. Тут же лежали дзеркало (рис. 1, 35), бронзовий дратовий браслет, три гудзика-дзеркальця. У кутку камери знаходився глечик та залишки м'ясної їжі. Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені катакомби кінцем VIII—IX ст. н.е.

В.С. Аксёнов, А.А. Лаптев

РАБОТЫ НА САЛТОВСКОМ КРЕМАЦИОННОМ МОГИЛЬНИКЕ У с. КИЦЕВКА ХАРЬКОВСКОЙ обл.

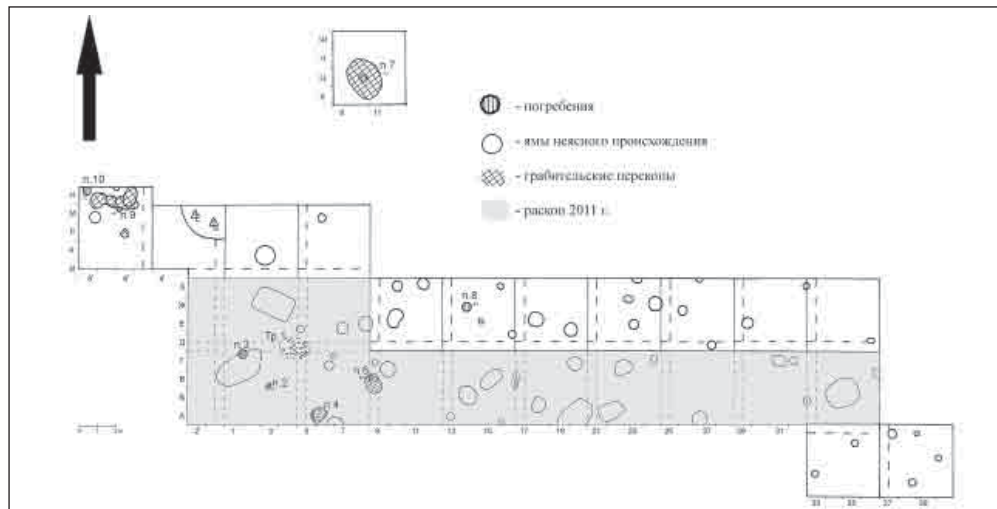

Рис. 1. План раскопа 1 могильника у с. Кицевка.

В 2013 г. были продолжены исследования раннесредневекового (сер. VIII—IX вв.) кремационного могильника салтовской культуры, начатые в 2011 г. В первый сезон в раскопе 1 (площадью 192 м²) было исследовано 4 погребения и 1 тризна, еще 2 погребения попали в шурфы размерами 2 × 2 м каждый. В 2012 г. работы на памятнике не проводились, в результате чего активизировали свою деятельность грабители: вплотную к законсервированному раскопу ими были заложены несколько обширных шурфов. В отчетном году все работы были сосредоточены на раскопе 1, где на площади 225 м² были исследованы еще 4 погребения (7—10).

Все погребальные комплексы, исследованные в 2013 г., были кремационными, безурновыми, совершенными (там, где это удалось проследить) в округлых ямках диаметром от

0,29 до 0,5 м. Глубина погребений незначительна: 0,45—0,5 м. Лишь в одном случае (п. 10) глубина погребальной ямы составляла 0,7 м. Два погребения (7 и 8) были сильно повреждены грабителями: вплоть до полного уничтожения комплекса. Хотя определить форму и размер ямы погребения 7 было невозможно, тем не менее, в грабительском отвале было собрано большое количество мелких предметов: в основном, пережженных бус. Одновременно была установлена глубина, больше которой погребение быть не могло. В погребении 8 обширный грабительский шурф уничтожил комплекс наполовину. Просеивание отвалов позволило собрать значительное количество пережженных каменных и стеклянных (деформированных в погребальном костре) бус, а также обломков 5 сосудов: большого кувшина, трех кувшинчиков и кружки с зооморфной

ручкой. Оставшиися два комплексу були не потревожені, но інвентаря не содержали.

Общая площадь раскопа 1 в 417 м² позволяет сделать некоторые наблюдения над планиграфией памятника. Погребальные комплексы (исключительно безурновые) располагаются в основном у западной оконечности раскопа. В то же время, судя по отвалам грабительских шурфов, погребения есть и к востоку от раскопа, значительная часть которого при- шла на границу локальных групп могильни-

ка. В отчетном сезоне были исследованы 28 ям неясного происхождения — ровно столько же, сколько в 2011 г. Их генезис остается невыясненным.

Исследования могильника у с. Кицевка позволяют определить черты духовной культуры салтовского населения Верхнего Подонцовья, практиковавшего кремационный обряд погребения. Недостаток знаний об этом населении и активное разграбление могильника побуждает продолжить исследования памятника.

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМНОГО ХРИСТІЯНСЬКОГО СКИТУ У с. КОВ'ЯГИ ВАЛКІВСЬКОГО р-ну ХАРКІВСЬКОЇ обл.

Під час перебування із гостьовим візитом у польовому таборі Германо-слов'янської археологічної експедиції було здійснено виїзд до місця знаходження скиту, про який було повідомлено місцевим мешканцем.

На момент першого огляду вказаного об'єкту виявилось, що він розташований на покинутій приватній присадибній ділянці. За словами місцевих старожилів господар зруйнованого житлового будинку на початку ХХ ст. запрошував гостей відвідати підземелля безпосередньо з власного дому, де і розташовувався вхід. Нами, серед щільного чагарнику було зафіксоване ґрунтове провалля, крізь яке можна потрапити до скиту. У місці провалу підземна галерея скиту знаходилась здебільшого під завалами ґрунту, отже пролізти до північного та південного (див. карту — рис. 1) секторів скиту вдається лише по-пластунськи. Під час першого огляду здійснено рекогносцировку місцевості та фотофіксацію об'єкту.

Враховуючи непересічне значення даного об'єкту, нами було прийняте рішення про необхідність комплексного обстеження при залученні фахівців-спелестологів благодійного фонду «Діти підземелля» для складання топо-

графічного плану скиту. Проте результати цієї топозйомки були незадовільними.

План скиту було знято нами під час третього відвідування власноруч. Враховуючи стан об'єкту: нерівні підземні галереї із завалами ґрунту у багатьох частинах не дозволили здійснити топозйомку із використанням електронних нівеліра або теодоліта, тому ми проводили її за допомогою рулеток, прямокутників та компасу.

Після здійснення польових обстежень нами були впроваджені заходи щодо забезпечення збереження та охорони вказаного об'єкту шляхом інформування органів місцевого самоврядування та для постановки його на державний облік. Фотографії та план об'єкту були передані Голові Валківської райдержадміністрації О.М. Холодному та віце-губернатору з питань охорони культурної спадщини В.В. Савіну. Останній в свою чергу проінформував про відкриття підземного християнського скиту губернатора Харківської обл. М.М. Добкіна та організував особисту зустріч. В ході останньої губернатор висловив зацікавленість у подальшому дослідженні та перетворенні на туристичний об'єкт вказаного скиту та пообіцяв ініціювати створення координаційної групи при облдержадміністрації.

Рис. 1. План печерного християнського скиту біля с. Ков'яги

Рис. 2. Грот із барельєфом «Богородиця із Христом» у печерному християнському скиті біля с. Ков'яги

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЧАСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ «СТРОМОУХОВО»

Завдяки інформації наданій пошуковцями загиблих в II світовій війні, було встановлено місцезнаходження поселення часів Золотої орди поблизу колишнього хутора «Стромоухово» у Харківському р-ні Харківської обл.

Поселення знаходиться на трикутному мисі, створеному двома балками, які, з'єднуючись, впадають до р. Уди з правого її берега. Територія поселення на теперішній час вкрита густим листвяним лісом з щільним підліском. На схилах балок розташовано завалені землянки та окопи Вермахту. На плато простежуються багаточисельні давні ями різних розмірів. Спершу пошуковцями вони були віднесені до таких саме воєнних позицій, але перше ж шурфування дало археологічний матеріал.

Зауважимо, що перш ніж інформація про поселення дійшла до нас поверхневий шар пам'ятки був пошкоджений ямами пошуковців з металошукачами. На поверхні біля таких ям зібрано цікавий речовий матеріал, а саме — залишки чавунних котлів зі слідами ремонту, речовий «скарб» землероба (чересло, наральник, серпи) та ін.

Автором було закладено пошукові шурфи, простежено глибину культурного шару, знято ситуаційний план поселення, встановлено його орієнтовні розміри та зібрано цікавий керамічний і металевий матеріал з поверхні. Також вдалося викупити основну частину скарбу монет, знайденого біля поселення за допомогою металошукача. Монети відносяться до дангів Улуса Джучі. Більшість з них карбована в м. Крим у другій пол. XIV ст.

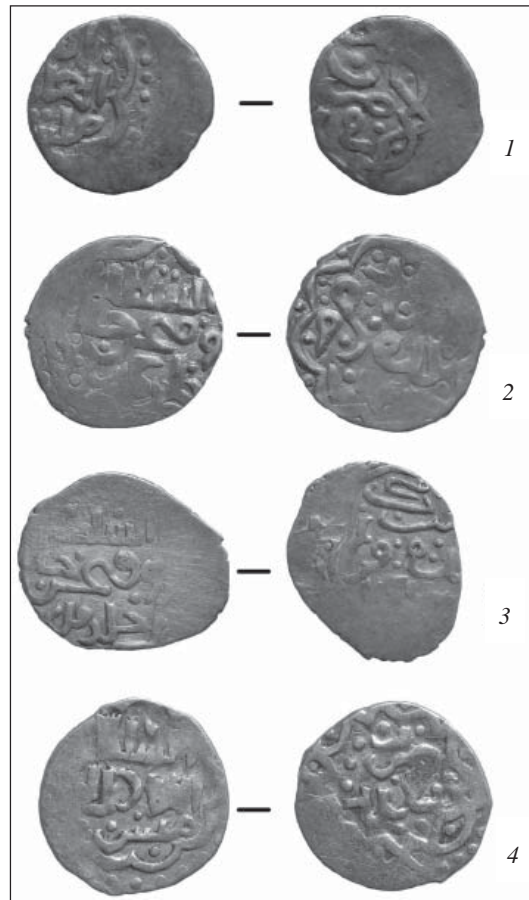

Рис. 1. Окремі монети хана Токтамиша карбування Криму зі скарбу др.пол. XIV ст. поселення золотоординського часу «Стромоухово»

Це третє, відоме на дійсний час, у Харківській обл. поселення золотоординського часу та єдине, що може бути досліджене археологічно.

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ кін. XVI—XVII ст. БІЛЯ с. ЧЕРВОНІЙ ОСКІЛ ІЗЮМСЬКОГО р-ну

Влітку 2013 р. було продовжено планові щорічні дослідження Цареборисівської фортеці. Враховуючи обмежений термін досліджень нами було закладено невеличкий розкоп у 30 м², в якому було зафіксовано та досліджено складний археологічний комплекс.

Заповнення комплексу складалося з двох основних частин. Стратиграфічний та планиграфічний розподіл керамічних виробів та монет дозволив встановити, що сітка квадратів розкопу накрила житло-землянку рубежу XVI—XVII ст., що належало московітам, яке після її занепаду було «перерізане» виробничою спорудою із горном др. пол. XVII ст. переселенців-черкасів.

Перспективність обраної ділянки фортеці підтверджується наявністю виробничих комплексів черкаського походження та цікавими знахідками першого і другого періодів функціонування міста. Артефакти традиційно представлені уламками побутової та архітектурно-декоративної кераміки, кісток тварин, виробів з заліза та скла. Монети відповідно функціонуванню комплексу належать карбуванню Московського царства та країн Західної Європи із хронологічним діапазоном від початку XVI до кінця XVII ст. Особливо слід відмітити бронзовий наперсний хрест великого розміру з іконографічними зображеннями в середохресті та на променях, який являє собою крайню ступінь деградації хрестів-релікваріїв давньоруського типу.

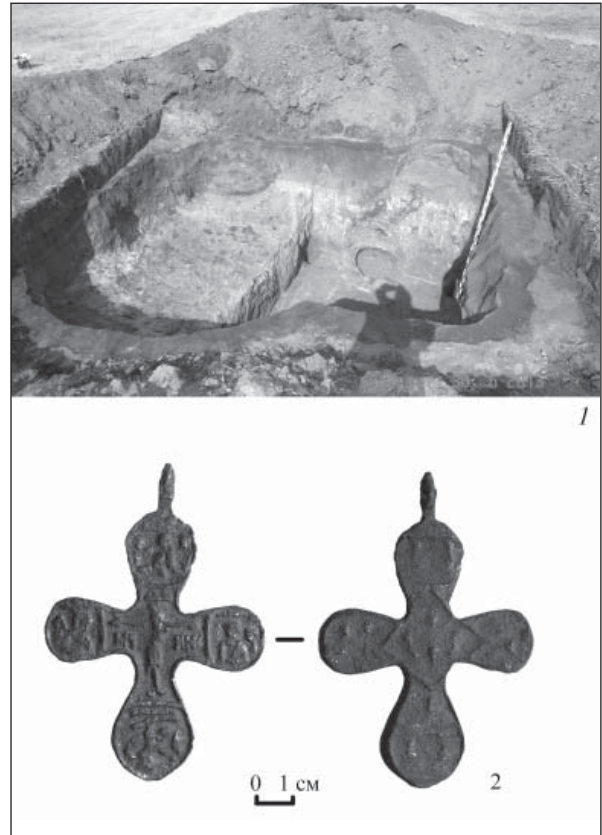

Рис. 1. Посад Цареборисівської фортеці 2013 р, розкоп 8. 1 — Археологічний об'єкт: житло-землянка московського типу рубежу XVI—XVII ст., перерізане виробничою спорудою др. пол. XVII ст. черкаського типу; 2 — Бронзовий наперсний хрест рубежу XVI—XVII ст.

І.В. Голубєва

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КУСТОРІВКА КРАСНОКУТСЬКОГО р-ну

Експедицією ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» навесні 2013 р. були проведені охоронні розкопки двох курганів скіфського часу (кін. V — поч. IV ст. до н.е.) біля с. Кусторівка Краснокутського р-ну Харківської обл. Згідно договору на рятувні археологічні роботи, що був укладений, роботи проводились за допомогою землерийної техніки Замовника.

Кургани було виявлено автором під час наукової археологічної експертизи земельної ділянки, що проводилась у 2012 р. Насипи внаслідок щорічної оранки були ледь помітними.

Насипи курганів було знято землерийною технікою із залишенням контрольних бровок за довгими вісями. Після фотофіксації та замальовування стратиграфії всіх профілів за допо-

могою нівеліру бровки було знято. Таким чином підкурғанна поверхня була доведена до рівню давнього похованого ґрунту (суглинку) та об'єднана у єдину площу. Слід одразу зазначити, що крізь один з курғанів проходила підземна мережа із трубою із підвищеним тиском. Це зумовило її фіксацію шляхом зняття над нею ґрунту та за заповненням встановлення її місцезнаходження, після чого ця частина курғану із урахуванням охоронної зони залишилась не розкритою. Основні поховання обох курғанів виявилися пограбованими ще у давнину, це гарно простежувалось ще під час фіксації їх плям при зачистці. Вони виявилися склепами, стінки яких були обшиті дерев'яними дошками із дромосами.

Курған 1 містив основне та додаткове поховання. В основному похованні в анатомічному стані зафіксовано лише кінцівки ніг (від колін) та уламок залізного ножа. Інші кістки було виявлено у заповненні дромосу. Кістки належали скоріш за все молодій жінці.

Автентичним виявилось додаткове поховання чоловіка («охоронця»). Над ним у насипу курғану було зафіксовано череп коня та залізні вудила і спис. Кістки небіжчика знаходились у анатомічному стані, череп відсутній. Поряд із лівим стегном та рукою знайдено залізний ніж із кістяним руків'ям та залишки речовини органічного походження (гориту?) серед яких лежали вістря 75 бронзових трилопатевих стріл із залишками древок.

Курған 2, можливо, також містив додаткове поховання, проте через наявність підземної мережі остаточно з'ясувати це неможливо. Основне поховання також було додатково ушкоджене попередніми земляними роботами, пов'язаними, скоріш за все, із розміщенням тієї ж підземної мережі. У мішаному заповненні склепу та дромосу було виявлено кістки людини — молодій жінки, пастові намистини та вістря бронзових трилопатевих стріл. Частина склепу провалилася ще у давнину (що фіксувалося великим монолітним материковим шматком ґрунту), під якою було зафіксовано автентично збережену ділянку поховальної камери, на дні якої знайдено бронзове дзеркало із залишками тліну дерев'яного руків'я, керамічну сірого кольору курільницю із прорізним орнаментом, залишки супутньої їжі у вигляді кісток тварин та залізний ніж із кістяним руків'ям.

Підводячи підсумки, вважаємо важливим відмітити, що у випадку зняття насипів курғанів технікою до материка вірогідність «знесення» і додаткових поховань доволі висока, особливо враховуючи те, що такого роду додаткові поховання не можуть бути зафіксовані традиційними «плямами», оскільки були не «впущеними» до насипу, а зроблені на давній поверхні та ще й перекриті насипом курғану. Отже, доцільним, на нашу думку, є застосування саме такої методики розкриття: зняття до рівню давньої денної поверхні та пошук за допомогою металошукача.

І.В. Голубєва

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. НОВОСЕЛІВКА НОВОВОДОЛАЗЬКОГО р-ну

Експедицією ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» протягом 2013 р. проводилась завершальна стадія охоронного археологічного дослідження поселення скіфського часу біля с. Новоселівка Нововодолазького р-ну Харківської обл. Згідно договору на рятивні археологічні роботи, що був укладений із АТ «Новоселівський гірничо-збагачувальний комбінат» роботи проводились за допомогою землерийної техніки Замовника. Два з чотирьох зольників виявилися не повністю зруй-

нованими щорічною оранкою (зольник 1 та 2), ще два зольники при розкритті вручну виявилися зруйнованими до рівню материкового суглинку. У міжзольному просторі зафіксовано понад 150 археологічних об'єктів (жител та господарських ям). В цілому знайдений матеріал відповідає знайденому за попередні три роки досліджень, проте і має свої особливості. Роботи ще тривають і їх завершення та обробку планується закінчити до травня 2014 р.

*І.В. Голубєва, В.М. Окатенко, К.Г. Варачова, В.І. Квітковський,
В.В. Колода, І.О. Резніченко, Г.Є. Свистун, Д.О. Філатов*

ОБСТЕЖЕННЯ ДП ОАСУ «СЛОБІДСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА» НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ обл.

Протягом 2013 р. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» (надалі — Служба) здійснювались наукові археологічні експертизи та археологічні обстеження на території м. Харків та Харківської обл. Одразу зазначимо, що лєвова частка відкритих об'єктів археологічної спадщини та оглянутих за сучасною археологічною методикою вже відомих пам'яток археології проводилась не на замовлення фізичних або юридичних осіб, а у рамках здійснення планової наукової роботи співробітників. Різкий спад кількості замовлень наукової археологічної експертизи пов'язаний із неузгодженістю Законів України щодо обов'язковості цього заходу на стадії погодження проекту відведення земельних ділянок у приватну власність та оренду.

За інформацією місцевого мешканця, І.В. Голубєвою під час перебування із гостьовим візитом в експедиції біля с. Війтенки, було оглянуто підземний християнський скит біля с. Ков'яги. Пам'ятка представляє собою печерний храм, що вирізаний у суглинистій материковій породі, із барельєфами, колонами, нішами та додатковими приміщеннями, розписаними фресками. Найкраще збереглася капличка Різдва Христового. Скит знаходиться у аварійному стані, частково — під завалами ґрунту, містить другий підземний ярус. Здійснено фотофіксацію та знято інструментальний план скиту. Враховуючи непересічне значення та унікальність вказаного об'єкту, матеріали обстеження передані до Харківської обласної державної адміністрації — віце-губернатору В.В. Савіну, а також голові Валківської райдержадміністрації О.М. Холодному та у Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини Департаменту культури і туризму Харківської облдержадміністрації для постановки на облік як об'єкту національної культурної спадщини.

Спільними дослідженнями із Національним природним парком «Гомільшанські ліси» та Військово-патріотичним об'єднанням «Орієнтир» (керівники — І.В. Голубєва, І.О. Северин, О.А. Бідулін) біля с. Суха Гомільша зафіксовано та введено до наукового обігу два кремацій-

ні могилиники салтово-маяцької археологічної культури. Обидва з них зазнали значних пограбувань, проте надали цікавий вузько датований монетами (срібні диргеми) речовий матеріал у кремаціях та супроводжувальних схованках. Ще один подібний могилиник знайдено біля с. Кочеток із кремацією та схованкою, датованими половинками диргеми.

Городище скіфської доби «біля Чернецького яру» (виявлене П.Д. Ліберовим у 1953 р., обстежене В.М. Окатенком та А.В. Корохіною у 2002 р., додатково обстежене В.М. Окатенком у 2013 р.) розташоване на землях Люботинської міської ради. Воно знаходиться на південний-схід від околиці с. Байрак — на високому правому корінному березі Чернецького яру, виходячи від витоків р. Чернець. Складність вивчення пам'ятки складається у тому, що поверхня поселення повністю вкрита лісом. Форма городища здебільшого відповідає формі мису, однак слід відмітити намагання будівників полегшити працю і надати йому округлі риси. Оборонними спорудами (вал—рів) охоплена вся площа цього поселення, яка складає 0,7 га. Загальна довжина валів складає близько 333 м. Найбільші укріплення простежуються зі східного (напольного) та південного боків. На сході висота валу від дна рову складає 1,9 м за шириною рову біля 4 м, а на півдні — 2,6 м. З північно-західного боку (біля валу) був закладений шурф (1 м²) в якому культурний шар майже не простежувався, що вкупі із попередніми шурфуваннями вказує на належність обстеженого поселення до городищ-сховищ.

Поселення скіфської доби «Чернецьке» (виявлене В.М. Окатенком у 2002 р. і додатково обстежене у 2013 р.) розташоване на землях Люботинської міської ради. Знаходиться на відстані 1 км — напроти городища біля Чернецького яру та в 2 км на південний-схід від с. Байрак. Розташоване воно на чорноземному плато, яке спускається в бік до городища, в Кульшинському лісі. Тут на доволі великій площі — у довжину до 1 км (із заходу на схід) та завширшки до 0,5 км — було зафіксовано близько 15 зольних насипів. Кількість їх може бути більшою. Слід відмітити, що розта-

шовані у лісі зольники доволі добре зберегли свої риси, більшість з них має у плані форму кола або овалу. Висота їх коливається від 0,3 до 1 м. Найбільший з зольників 1 «лідер» знаходиться із західного боку (на краю лісу) розмірами 31 × 33 м та заввишки біля 1 м. У його західній частині і було закладено шурф (1 м²). Потужність культурного шару склала 0,4 м, нижче якого йшов суглинок та материкова глина. Серед знахідок слід відмітити залізний ніж із горбатою спинкою і двома заклепками на місті руків'я, два трилопатеви вістря стріл зі схованою втулкою, глиняне прясло та уламки ліпної скіфської кераміки із характерними заціпами та проколами. Крім цього на поверхні найбільших зольників 1 та 2 дуже поритих землеройками були знайдені, ще три (1) та чотири (2) вістря стріл. Серед яких одне — базисне зі схованою втулкою та шість трилопатеви вістря струнких пропорцій зі схованою чи короткою виступаючою втулкою. Всі вони датуються в межах V ст. до н.е. На інших зольних насипах зустрічалися також: різноманітний місцевий ліпний посуд, кістки свійських та диких тварин та інше. Чернецьке селище складає єдиний комплекс із городищем-сховищем, що ймовірно датуються V ст. до н. е.

Курганний могильник скіфської доби біля с. Липкуватівка (обстежений В.М. Окатенком у 2013 р.) розташовано на землях Ватутінської і Ордівської сільських рад Нововодолазького р-ну. Курганний могильник знаходиться у степовій зоні басейна р. Сіверський Донець на високому вододільному плато утвореному балками та ярами правого берега р. Мерефа та р. Джгун вздовж Муравського Шляха. Могильник тягнеться ланцюжком з півдня на північ на відстані близько 3 км — як раз поміж залізничними зупинками Липкуватівка та Єзерська. На момент огляду було нараховано та оглянуто 46 курганних насипів і 1 майдан (сліди селітроваріння). Вони мають діаметр від 40 до 10 м, заввишки від 2 до 0,1 м. На поверхні курганів було зібрано ліпну характерну для скіфської культури кераміку (денця, стінки) та фрагменти грецької тарної кераміки, серед яких була знайдена ручка амфори та ін. Крім того на ріллі одного з насипів (43) було знайдено уламок вуздечної бляхи з круглим випуклим щитком діаметром 3,0 см, з петелькою на зворотньому боці V ст. до н. е. Слід відзначити також вплив людини на збереженість давніх поховань: могильник щорічно розорюється, і, порівняно із топографічними картами 1941 р., де фіксувались насипи до 4 м заввишки, зараз фіксу-

ються декілька насипів не більше 2 м, а чотири кургани вже майже не помітні. Крім того, більшість насипів розорана до могильного материкового викиду, на кургані 13 зафіксовані 4 грабіжницькі колодці.

Біля с. Хрущова-Микитівка, Богодухівського р-ну К.Г. Варачовою було обстежено поселення пізньоримського часу. Поселення розташовано на правому березі р. Мерчик. Під час обстеження на пам'ятці було закладено 2 шурфа, загальною площею 6 м². На пам'ятці знайдені залишки обмазки, уламки гончарного та ліпного посуду, фрагменти амфор, бронзові та залізні речі. Культурний шар поселення сягає 0,84 м.

Під час археологічних розвідок у Печенізькому р-ні В.І. Квітковським було знайдено нове селище салтово-маяцької культури. Воно розташоване на схилі водоносної балки в уроч. Печенізька Дача в 4 км на північний схід від с. П'ятницьке Печенізької селищної ради. Приблизний розмір поселення складає 180 × 50 м. На цій території, а також у шурфі, був знайдений археологічний матеріал у вигляді фрагментів амфорної, столової та кухонної ранньосередньовічної кераміки. В результаті шурфування було з'ясовано, що потужність культурного шару складає 50 см. На момент обстеження поверхня селища знаходилась під засадженнями топінамбуру.

На території Сахновщинського р-ну в 1 км на схід від с. Чернолозка Сахновщанської сільської ради В.І. Квітковським було оглянуто курган. Діаметр насипу, що зберігся, дорівнює 34 м, висота близько 1 м. На момент обстеження курган розорювався.

В Борівському районі В.І. Квітковським були оглянуті ще 2 кургани. Вони розміщені на території в 2,1 км на південь від с. Вище Солоне Вищесолоненської сільської ради, і на 1,6 км на північ від с. Малієвка Піско-Радківської сільської ради. Діаметр насипу кургану 1, дорівнює 25 м, висота 0,4 м; кургану 2 — 42 м, висота 0,55 м. На момент обстеження кургани розорювалися і були засаджені соняшником.

В південній частині с. Шевченкове Валківського р-ну в межах приватної ділянки В.В. Колодою виявлено і досліджено рештки гончарного горна салтівської культури (селище Шевченкове-4). Ділянка з горном міститься на західному схилі неглибокого яру, який виходить до правого берега невеличкої річки Карамушина — лівої притоки р. Мжа, що відноситься до правобережжя Сіверського Дінця. Рештки горна являли собою традиційну для

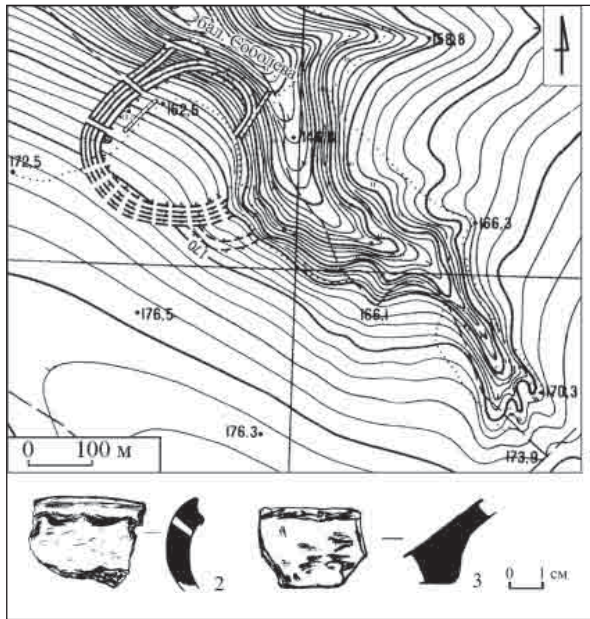

Рис. 1. Знаменське городище: 1 — план; 2, 3 — фрагменти посуду

салтівської археологічної культури термотехнічну споруду для обпалу посуду, що складалася з двох камер, які розташовувалися одна над одною: верхня (обпальовальна) — для розміщення посудів, нижня слугувала топкою. На підставі керамічних артефактів час існування комплексу відноситься, вірогідно, до другої половини VIII — першої половини IX ст.

Влітку, на запрошення співробітників Валківського краєзнавчого музею В.В. Колодою відвідано садибу по вул. Б. Хмельницького, 40, в м. Валки, де на горі зафіксовано рештки гончарного горна XIX ст., що частково було проваленим. Горн являв собою термотехнічну споруду з приблизними розмірами 5 × 2 м з горизонтально (попередньо) розташованими камерами. Паливна камера була обрушена ще в давнину, а камера для обпалювання посуду — значною мірою збереглася. Її стіни та склепінчасте перекриття біло зведено з цегли, як і центральний підпорний стовп. З провалля у склепінні піднято кілька десятків майже цілих форм гончарного посуду і значна кількість його уламків. Частина посуду передано на міського краєзнавчого музею. Окрім того, господарі повідомили про місце розташування другого аналогічного горна, який було виявлено кілька років тому, а також ще однієї подібної споруди на сусідній приватній ділянці.

На південному схилі мокрої балки, приблизно в двох кілометрах на схід від с. Головашівка (Феськівська селищна рада, Золочівський р-н)

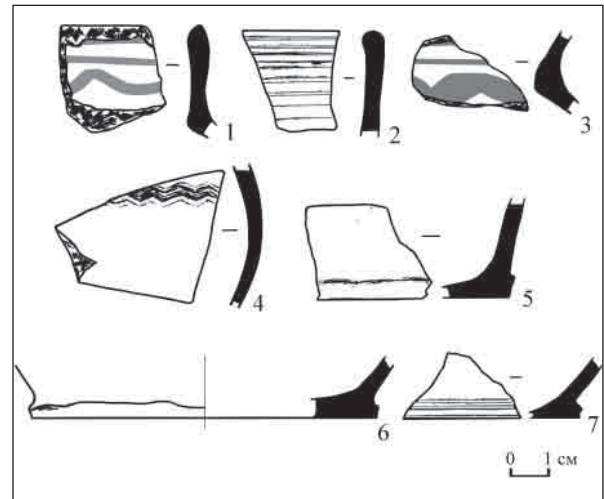

Рис. 2. Горохуватське городище: 1—7 — фрагменти посуду

І.О. Резніченком виявлено поселення доби раннього залізного віку та пізньоримського часу. За розповсюдженням підйомного матеріалу площа пам'ятки приблизно складає 9 га (450 × 200 м). Ділянка інтенсивно розорюється. Під час обстеження були знайдені фрагменти ліпної кераміки раннього залізного віку та фрагменти гончарних посудів, що належать черняхівській культурі.

Між населеними пунктами с. Знаменкою та селищем Стара Водолага в Нововодолазькому р-ні Г.Є. Свистуном було виявлено та досліджувалось Знаменське городище раннього залізного віку (рис. 1) та курганний могильник з чотирьох насипів, розташований з південної сторони відносно укріплень. Городище загальною площею близько 3,5 га має округле планування та подвійну систему оборони за системою рів—вал з напільної сторони; зі сторони яру, який впадає в заплаву р. Мжі — ескарпвал. У західній частині дворища проведено шурфування, яким було зафіксовано культурний шар, що, зокрема, містив фрагменти керамічного ліпного посуду скіфського часу з характерними проколами та пальцевими защипами по краю вінця.

В с. Горохуватка Куп'янського р-ну Г.Є. Свистуном та В.В. Колодою оглянуте та досліджувалось Горохуватське городище, на якому поточено планувальні особливості та проведено шурфування внутрішнього дворища. Шурфуванням виявлений культурний шар, який виявив уламки керамічного гончарного посуду черкаського типу, характерного для XVIII ст. (рис. 2).

Вдorz балки Стульневої, по дну якої протікає безіменна ліва притока р. Лопань, на те-

риторії Дергачівського р-ну Харківської обл. Д.О. Філатовим були виявлені два нових поселення та могильник. На північному схилі балки знаходиться поселення Нове-1, його східний край — у 700 м на захід від с. Нове. Розміри поселення складають 850—900 × 50—70 м, площа 4,2—6,3 га. Північніше та вище поселення, у 150—170 м від центру пам'ятки, виявлений могильник Нове. Навпроти поселення Нове 1, на південному схилі балки, знайдено поселення Нове 2, орієнтовними розмірами 450 × 50 м и площею 2,2 га. На всіх пам'ятках зібра-

ні фрагменти гончарних та ліпних посудів, які відносяться до пізньоримського часу (черняхівська культура).

Таким чином, переважно завдяки здійсненню планової наукової діяльності співробітників Служби відкрито та обстежено багато раніше невідомих та оцінено сучасний стан вже відомих об'єктів археологічної спадщини: городищ, поселень, могильників обласного значення та відкрито підземний печерний християнський скит, що, на нашу думку, має національне значення.

В.В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

Влітку 2013 р. Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди продовжила дослідження городища в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Роботи проводились на великому (північному) дворі, що відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII — середина X ст.). Розкопки розширені розкоп-Х (408 м²) та розкоп-ХІ (431 м²), що збільшило загальну вивчену площу цього дворища до 5436 м².

Потужність культурного шару сягала розкопу-Х сягала від 25 см (на сході) до 80 см в західній частині (на схилі). В розкопі-ХІ потужність культурного шару становила 20—35 см. В салтівському культурному горизонті зрідка зустрічалися артефакти скіфського та нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають, за звичай, уламки гончарного посуду. Серед індивідуальних знахідок раннього середньовіччя превалюють знаряддя праці (залізні ножі, пряслиця з уламків гончарного посуду) та предмети побуту (зокрема кераміка). В культурному шарі обох розкопів виявлено чимало фрагментів чорно металургійних шлаків.

В розкопі-Х вивчено 6 ранньосередньовічних комплексів, п'ять з яких відносяться до старожитностей салтівської археологічної культури (клуня, дві зернові ями, погріб, господарча яма) та дитяче поховання новітнього часу. Найбільший інтерес викликають клуня та господарча яма. В котловані клуні (комплекс 69) досліджено дві ями для зберігання зерно-

вого збіжжя. В одній з них виявлена сімейна скарбничка (рис. 1). Її вміст складався з жіночих предметів особистого вжитку, прикрас тіла та одягу, культових предметів (амулетів), прикрас кінської зброї та двох ножів в єдиних піхвах із бронзовою обоймою (рис. 1, 18—20). Останні відігравали роль оберегу самого сімейного «скарбу» від пограбування.

До предметів особистого вжитку слід віднести дзеркало з олов'янистого сплаву із рослинним орнаментом на зворотному боці (рис. 1, 1), дві копоушки: бронзова (рис. 1, 3) та срібна ажурна (рис. 1, 4). Прикраси тіла та одягу були достатньо різноманітними. До них слід зарахувати 13 бубонців-привісок (рис. 1, 2), більше десятка спіралеподібних пронизок (рис. 1, 7), 4 пронизки у формі квітки (рис. 1, 21) та привіску-печатку (рис. 1, 10) — всі з бронзи; низку (96 екз.) жовтого бісеру, 2 сплюснені прямокутні пронизки жовто-гарячого кольору (рис. 1, 22) — всі зі скляної пасти; та буси. Серед останніх можна виділити 2 — з гірського кришталю (рис. 1, 24), 3 — із сердоліку (рис. 1, 25), 5 — «глазчастих» з пасти різного кольору (рис. 1, 23, 26, 27, 33), 5 — монохромних зі скла або пасти (рис. 1, 28—32), ще одна була бронзовою пустотілою (рис. 1, 34). Серед амулетів слід виділити такі: три «конькові» привіски (рис. 1, 15—17), дві — у вигляді ікла (кігтя) — (рис. 1, 11, 12), солярний амулет (рис. 1, 14) та привіску у вигляді двох голівок водоплавних птахів (качка ?) — (рис. 1, 13). З прикрас кінської зброї знайдено велику спіралеподібну пронизку (рис. 1, 6), трубчату обо-

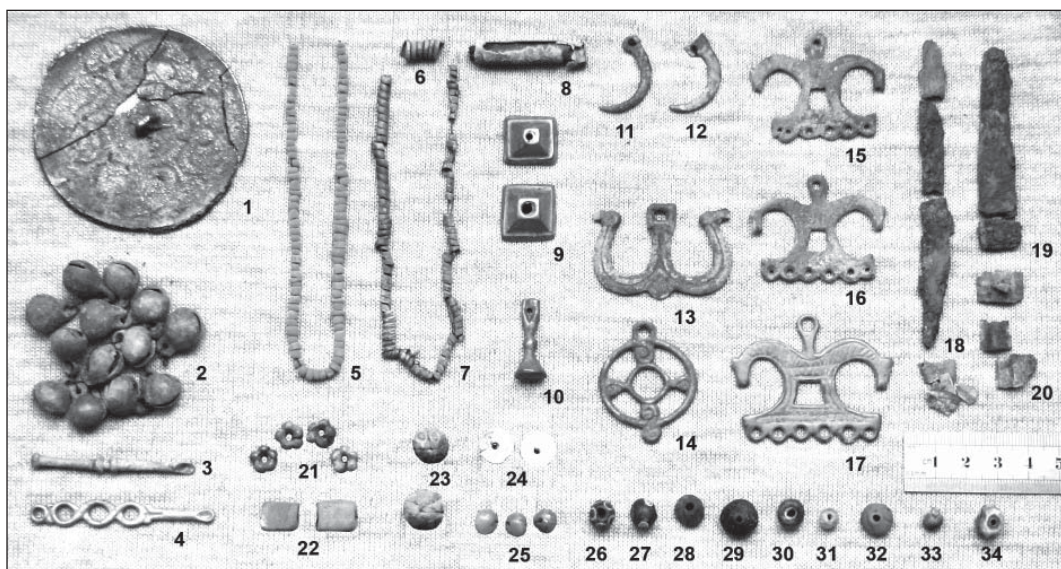

Рис. 1. Речі з сімейної скарбнички городища Мохнач.

йму (рис. 1, 8) з кінським волосся всередині — обидві з бронзи та пару срібних пірамідальних ворворок (рис. 1, 9).

Не менш цікавою була й сусідня до неї господарча яма (комплекс 71), на дні якої містилося 4 розвали гофрованих амфор, великий

чорнолошений глек та набір залізних предметів, до якого входило 4 коси, 3 серпи, долото, струг, спеціальний ніж з гачком, вудила із стовпчиковими паліями, 3 стремені.

В розкопі-ХІ досліджено один погріб, два зерносховищ та пара господарчих ям.

В.В. Колода

НОВЕ ГОНЧАРНЕ ГОРНО САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навесні 2013 р. в межах діяльності Слобідської археологічної служби, силами Середньовічної археологічної експедиції Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди проведені рятівні археологічні дослідження, завдяки яким вивчено нове гончарне салтівської археологічної культури. Виробнича споруда виявлена в наслідок господарчої діяльності в межах приватної садиби (вул. 9 травня 1) в південній частині с. Шевченкове Валківського р-ну Харківської обл. В переліку пам'яток воно отримало назву Шевченкове-4. Ділянка з горном міститься на західному схилі неглибокого яру, який виходить до правого берега невеличкої річки Карамушина — лівої притоки р. Мжа, що відноситься до правобережжя Сіверського Дінця.

Рештки горна являли собою традиційну для салтівської археологічної культури термотех-

нічну споруду для обпалу посуду, що складалася з двох камер, які розташовувалися одна над одною: верхня (обпалювальна) — для розміщення посудів, нижня слугувала топкою. Обпалювальна камера, рештки дна якої виявлено на рівні — 70 см, своєю нижньою частиною була частково впущена в глиняний материк. Її максимальний діаметр внизу дорівнював 130—140 см. Бокові стінки збереглися на висоту \approx 35 см (рис. 1). Повна висота камери була, ймовірно, 70—75 см. Розріз поду свідчить про його, принаймні одноразовий, ремонт.

Міжкамерне перекриття, яке являло собою суцільний природний глиняний материк, в своїй центральній і східних частинах обвалилося ще в давнину. Та частина, яка збереглася, свідчить, що потужність перекриття становила \approx 30—35 см. В рештках перекриття вдалося прослідкувати чотири продухи-воздуховоди

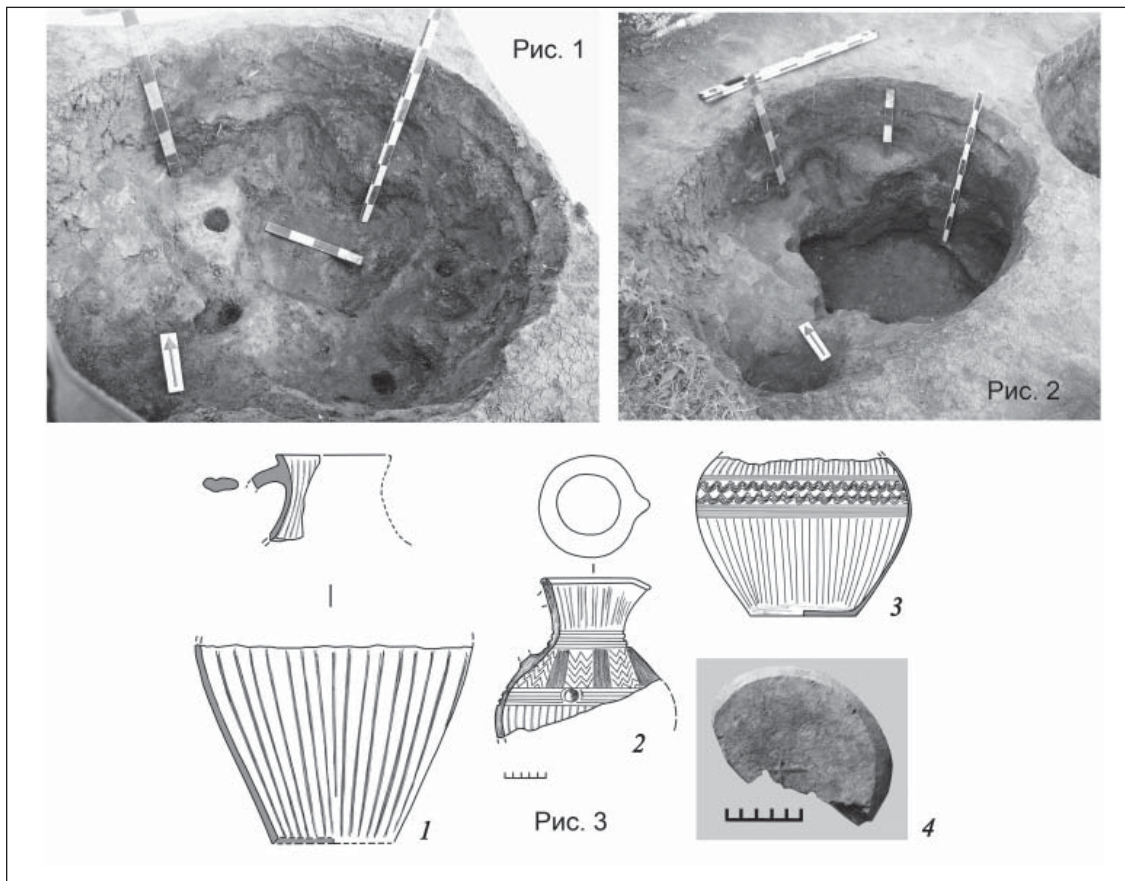

Рис. 1. Обпалювальна камера горну

Рис. 2. Гончарне горно після розчистки

Рис. 3. Керамічні вироби з гончарного горна

діаметром 10—12 см (рис. 1). Але, судячи з розташування виявлених та з досвіду дослідження аналогічних споруд, їх могло бути більше.

Топка (паливна камера), дно якої розташовувалось на глибині 130 см, була також округлою в плані з горизонтальними розмірами 170 × 150 см. Висота цієї камери не перевищувала 25 см (рис. 2). Слід відмітити: камера повністю вирізана в материковому глиняному шарі, але її під (дно), що зберігся окремими місцями, був посипаний піском. Челюсті прослідкувати не вдалося, тому що разом з частиною міжкамерного перекриття в давнину рухнула і частина передньої стінки горна, однак їх місце виразно «читалося» плямою червоної пропеченої глини з боку передгорнної ями внизу її котловану.

Передгорнова яма виявлена на південний схід від горна, нижче по схилу. В плані її форма наближалася до округлості (дещо звужена поблизу горна). Її розміри по зачистці — 240

× 240 см, по плоскому дну — 205 × 170 см. По обидва боки (з північного сходу і південного заходу) на рівні —80—90 см виявлені материкові полиці шириною 25 і 40 см. На низу ями містився шар (4—6 см) суцільної суміші попелу, деревного вугілля та пічної крихти. В південній частині котловану, на глибині 110—130 см знайдено компактне скупчення шматків печини та деревного вугілля, що слід пов'язувати із наслідками ремонту топки або челюстей горна.

Переважаюча кількість виявлених у заповненні комплексу знахідок належить гончарним сосудам салтівської культури, які слід віднести виключно до парадного столового посуду (рис. 3, 1—3). На одному донці знайдено клеймо (рис. 3, 4). Окрім того, тут виявлено 5 уламків ліпного шамотного посуду пенківської культури, серед яких є фрагмент сковорідки. На підставі керамічних артефактів час існування комплексу відноситься, вірогідно, до другої половини VIII — першої половини IX ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ У ХАРКІВСЬКІЙ обл.

У польовому сезоні 2013 р. Герmano-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна продовжувала дослідження пам'яток пізньоримського часу на території Харківської обл. Роботи виконувались в рамках спільного проекту з Євразійським відділенням Німецького археологічного інституту (відповідальна — доктор Е. Шультце) «Інфраструктура області дніпро-донецького вододілу у пізньоримський час та на початку доби Великого переселення народів».

На поселенні Війтенки-І (Валківський р-н) дослідженню піддавалась ділянка Б. На місці аномалій, виявлених під час геофізичних досліджень, було закладено дві площадки — 3 та 4 — розмірами 130 та 105 м² відповідно. В культурному шарі обох площадок знайдено фрагменти черняхівської гончарної кераміки та світлоглиняних амфор римського часу, вироби із глини та кістки, бронзові та залізні фібули, пряжки тощо. З цієї площі походить також велика кількість фрагментів ліпної кераміки бронзового віку. На площадці 3 геомагнітній аномалії відповідали залишки наземного об'єкту (об'єкт 17), представленого у вигляді чотирьох скупчень глиняної обмазки різної величини, двох майданчиків з обпаленої глини, із горизонтально вмазаними фрагментами гончарних посудів, та скупчення глиняних грузил пірамідальної та прямокутної форми. Геомагнітна аномалія у площадці 4 виявилась 152-мм артилерійським снарядом часів Великої вітчизняної війни.

На могильнику Війтенки було досліджено площу 730 м², на якій відкрито 39 поховань (поховання 152—190), 11 з яких відносились до інгумацій та 28 — до кремацій. У культовому шарі могильника знайдено фрагменти гончарної кераміки та амфор із вториннообпаленою поверхнею. Серед інгумацій найбільш цікавим виявилось поховання 183, в ямі розмірами 3,1 × 2,16 м, де знаходилось два кістяки у скорченому положенні, орієнтовані головою на північ. До інвентарю поховання входили 12 кружальних посудів, бронзові фібула та клюкоподібна булавка, кістяний гребінець, глиняні пряслице та грузило ткацького верстату.

Цього року було продовжено дослідження могильника біля смт. Зачепилівка (Зачепилівський район). Могильник інтенсивно руйнується піщаним кар'єром, під час розробки якого було виявлено цю пам'ятку. Минулорічні дослідження дозволили зафіксувати порушене поховання 1 (інгумація). У 2013 році, для визначення ступеню збереженості могильника, була досліджена його частина, яка прилягає до західного краю кар'єру. У траншеї загальною площею 48 м² виявлено два поховання: урнову кремацію (поховання 2) та інгумацію (поховання 3). До поховання 2 входили два сосуди, поховальною урною слугував ліпний горщик, який вінцем до низу перекривала гончарна миска. Поховання 3 містило шість посудів (три гончарні миски, два гончарних та один ліпний горщик) та залишки залізних речей (ножа та поясної пряжки). Культовий шар насичений слабо, в основному, фрагментами гончарної кераміки із вториннообпаленою поверхнею. На сьогодні могильник Зачепилівка є однією із найпівденніших черняхівських пам'яток північно-східного ареалу черняхівської культури.

На території Зміївського району були проведені археологічні розвідки, маршрути яких пролягали вздовж мокрих балок та по першим надзаплавним терасам річок Сіверський Дінець, Мож, Борова, Вільшанка, Джгун, Берестова. Під час розвідок виявлено п'ять нових (Константівка 1, 2; Жданівка 1, Борки 1, Зміїв 1) та обстежено територію дев'яти вже відомих (Водяне 2, Безпалівка 1, Рябухине 3, 4, Борки 2, Соколове 2, Колісники, Островерхівка, Лазуківка 2) поселень пізньоримського часу. На пам'ятках зібрано матеріал у вигляді фрагментів черняхівських гончарних посудів, частини залізних та бронзових речей.

Дослідження Герmano-Слов'янської археологічної експедиції ХНУ імені В.Н. Каразіна на території Харківської області у 2013 р. значно доповнюють базу археологічних джерел для вивчення періодів пізньоримського часу — початку епохи Великого переселення народів у області дніпро-донецького вододілу.

ДОДАТКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ КАРАВАНСЬКОЇ ГРУПИ ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У липні—серпні 2013 р. експедицією ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» під керівництвом автора проводилися додаткові дослідження Караванської групи Люботинського курганного могильника скіфського часу, розташованої на високому плато лівого берега р. Мерефа між сел. Караван і м. Люботин. Роботи проводилися за допомогою бульдозера. З'ясувалося, що з 6 розташованих ланцюжком насипів, які фіксувалися багатьма археологами, давніми похованнями виявилися лише 2, а інші 4 насипи являли собою залишки розгорнутого і розораного технікою ґрунту від насипів цих, у минулому великих, курганів.

Ці два найдавніших у басейні Сіверського Дінця скіфських кургани були частково зруйновані під час господарських робіт Караванського спиртозаводу та пограбовані у 1993 р. Зібрана у той час інформація опублікована у багатьох роботах О.В. Бандуровського, Ю.В. Буйнова та Є.В. Черненка і стосується здебільшого атрибуції речей із поховального інвентарю. Кургани датуються дослідниками кінця VII — початку VI ст. до н.е. Проте повної інформації щодо поховального обряду курганів 1 і 2 не надається.

Так, нами були повністю досліджені залишки насипу кургану 1 (в літературі отримав назву «Люботинський») та давнього грабіжницького лазу. У його насипу були зібрані фрагменти ліпного посуду характерного скоріше для доби бронзи ніж для пам'яток скіфського часу. Поряд із округлою поховальною камерою (діаметром 4,80 × 5,30 м) з півдня фіксувалася купка людських кісток, а в заповненні ями — сучасне побутове сміття (сліди пограбування). Конструкцію цього поховання надає О.В. Бандуровський, який оглядав його після пограбування у 1993 р.

Насип кургану 2 на момент початку робіт було повністю зруйновано, а на його залишках зафіксовані контури грабіжницької ями, яка вже поросла деревами. Спочатку насип було знищено під час пограбування за допомогою екскаватора, а потім місцеві мешканці почали брати тут ґрунт і згодом стали використовувати яму як звалище для сміття. Нами були досліджені залишки поли кургану за лініями схід—захід та північ—південь. У насипу також фіксувалися чисельні уламки ліп-

ної кераміки (вінця, стінка з геометричним орнаментом та денце горщиків), які імовірно свідчать про розташування тут неподалік поселення доби бронзи. Поховальна яма глибиною 1,70 м від стародавнього горизонту до дна, завдовжки 4,80 м і завширшки 4 м, мала прямокутну форму, була розташована у центрі та орієнтована за лінією північний схід — південний захід. Для спорудження гробниці на дні ями вздовж стін довкруг була вирита канавка. Стіни були обкладені впущеними у канавку вертикальними горбильями, зверненими випуклими сторонами до поховальної камери. У середній частині поховання, ближче до східної стінки, у підлогу були вриті два круглі опорні стовпи. Більшість площі могили була пошкоджена екскаватором, а у її стінах простежувались грабіжницькі підбої. Однак встановлено, що тогочасна підлога могили була глиняною та вкритою органічною підстилкою. Усі речі поховального інвентарю і кістки небіжчика (?) були зрушені з первинних місць під час «сучасного» пограбування, а рештки верхньої частини амфори, зафіксовані в північно-східній (непошкодженій екскаватором) частині могили у канавці, імовірно залишені ще давніми грабіжниками. Крім верхньої частини мілетської амфори (має воронкоподібне розширене горло з одним уступом, що закінчується воротничковим вінцем, і петлевидні ручки, поставлені до нього під нахилом), серед рештків поховального інвентарю знайдено 8 золотих нашивних бляшек, прикрашених пуансонним орнаментом (7 — пятикутні, 1 — краплевидної форми з пастовим заповненням у гніздах), 2 фрагменти срібного ритону з елементами орнаменту, 5 масивних бронзових вістрів стріл (дволопатевої і трилопатевої з шипом), сильнокорозований залізний стрижневидний трьохпетельчатий псалій з верхнім загнутим кінцем, на якому знаходиться грибовидне закінчення, уламок з обох боків чорнолощеної канелюрованої стінки ліпного черпака (?), рештки скелету та ін.

Таким чином, зважаючи на новий датуючий матеріал та враховуючі вже добре атрибутований інвентар, ці поховання Люботинського могильника на Сіверському Дінці можна впевнено віднести до часів другої хвилі повернення номадів з Передньої Азії, які просувалися на територію Лісостепу через Кавказ.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Влітку 2013 р. археологічною експедицією Харківського історичного музею проведені розкопки на городищі скіфського часу біля с. Циркуни Харківського р-ну Харківської обл. Щорічні планомірні дослідження на городищі проводяться з 2007 р. під керівництвом К.Ю. Пеляшенка. Щогорічні роботи на пам'ятці були зосереджені на двох ділянках і мали на меті продовження вивчення археологічних об'єктів, планіграфії та стратиграфії, концентрації культурних нашарувань знахідками на різних її ділянках, уточнення загальної хронології пам'ятки та часу існування окремих укріплених частин.

Продовжені дослідження в південно-східній частині городища, на ділянці розкопу 6 (роботи тут проводились в 2005 та 2008 рр.). Розкоп розширений в східному напрямку, розкрита площа 33 м². Встановлена наступна стратиграфія: під лісовим дереном фіксується шар чорноземного ґрунту з матеріальними залишками, потужністю 0,4—0,45 м, нижче, по всій площі розкопу залягає зольний шар сірого кольору, насичений матеріальними залишками, його потужність збільшується в південному напрямку — в бік ескарпу городища, від 0,3 до 0,75 м. Під цим шаром фіксується похований чорнозем з поодинокими знахідками, що поступово переходить у материковий суглинок. На розкопаній площі виявлено три господарські ями

(8—11) округлої форми заповнені золистим ґрунтом сірого кольору, що концентрувалися в південній частині розкопу. Знахідки виявлені в розкопі представлені фрагментами та археологічно цілими формами ліпного посуду, глиняними пряслами, конусами, кістками тварин та уламками античних амфор. Дана ділянка розкопу розкрила найбільш ранні шари городища, що відносяться до кінця VI — початку V ст. до н.е. Верхні нашарування розкопу датуються другою половиною V—IV ст. до н.е.

Продовжені роботи в північній частині городища на ділянці розкопу 10 (роботи проводились в 2009—2011 рр.), який розширено в східному напрямку. Загальна розкрита площа в 2013 р. склала 57 м². Зафіксована наступна стратиграфія: під лісовим дереном фіксується шар чорноземного ґрунту з матеріальними залишками, потужністю 0,2—0,3 м, нижче — передматериковий суглинок, що поступово переходить у материкову глину. На розкопаній площі виявлено чотири господарські ями (29—32) округлої в плані форми з вертикальними стінками, глибиною від 0,35 до 0,9 м. Знахідки виявлені в розкопі представлені фрагментами та археологічно цілими формами ліпного посуду, глиняними пряслами, зернотерками, кістками тварин, уламками сіроглиняного гончарного посуду та античних амфор кінця V — початку III ст. до н.е.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРИФЕРІЙНОЇ ЧАСТИНИ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею в червні—липні 2013 р. продовжила розкопки відкритої у 2004 р. пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка знаходиться на високому мисі при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка. Культурний шар, представлений розщепленим

кременем, дрібними шматочками кісток, вугілля та вохри, пошкоджений постгенетичними процесами. Він залягає на стику давнього-лоценового ґрунту та причорноморського лесу, не має специфічного забарвлення, розтягнутий по вертикалі.

Пам'ятка досліджується суцільною площею, до 121 м² цього року додалися 21 м² в східній

частині. Колекція артефактів налічує 509 предметів і включає нуклеуси, нуклевидні уламки, технічні сколи, відщепи, пластинки, мікропластинки, знаряддя з вторинною обробкою. Із 6 нуклевидних уламків один використовувався як відбійник. Серед нуклеусів 4 конічні (2 з виступаючою тильною частиною, 1 — спрацьований), 1 — двохплощадковий кубовидний спрацьований, 1 — торцевий з виступаючою тильною частиною, 3 — спрацьовані аморфні. Оскільки стоянка знаходилась біля виходів крем'яної сировини, в значній кількості зустрічаються первинні та напівпервинні відщепи, різноманітні технічні сколи. Вироби із вторинною обробкою включають різці, скребки, пластинки з ретушованими ділянками, мікропластинки з притупленим краєм. Із 5 різців 3 — серединні (рис. 1, 1—3), 1 кутовий та 1 нуклевидний; скребок подвійний сформований на трискатній пластині (рис. 1, 4); фрагмент двоскатної пластинки має ретушовану ділянку в дистальній частині (рис. 1, 5); мікропластинки з притупленим краєм представлені двома фрагментами без базальних частин (рис. 1, 6—7). Зустрічаються крем'яні артефакти зі слідами перебування у вогні, дрібні шматочки вугілля, хоча місця розташування вогнищ поки не локалізовані.

На дослідженій площі простежено одне доволі виразне скупчення, яке може відповідати робочому місцю з обробки кременю. Воно розташовано у західній частині розкопу, майже під його стінкою. Знахідки залягали *in situ*, що важливо для встановлення ініціального рівня їх відкладення, оскільки культурний шар доволі сильно пошкоджений. До складу скупчення входили нуклевидний уламок, дрібний реберчастий скол, 13 відщепів, серед яких один напівпервинний, фрагмент медіальної частини трискатної пластинки, мікропластинка, дрібні уламки та лусочки. Знаряддя представлені

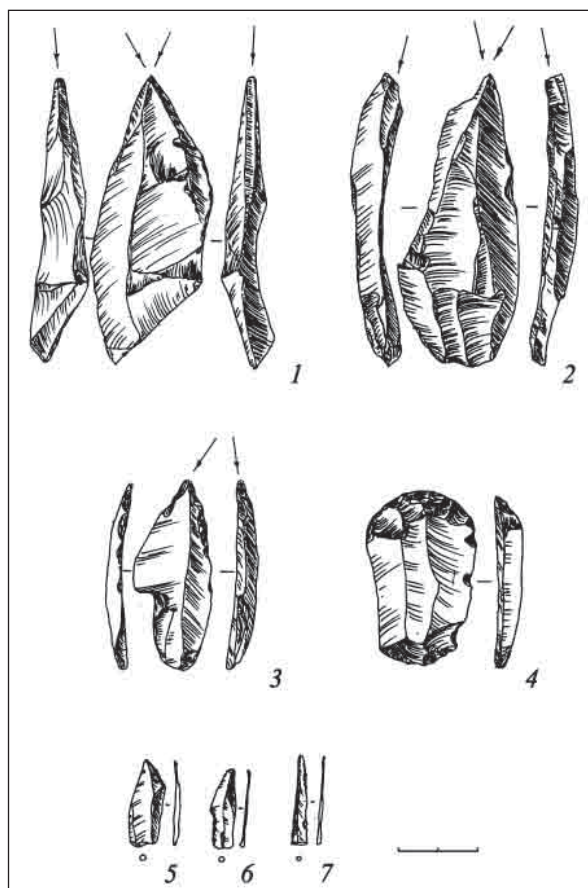

Рис. 1. Кам'янка. 2013. 1—3 — різці, 4 — скребок подвійний, 5—7 — мікропластинки з притупленим краєм

двома різцями: нуклевидним та серединним (рис. 1, 3). Центральна смуга квадратів містила розпорошені знахідки, а східна була майже порожньою. Скоріш за все, ця ділянка є периферійною частиною стоянки.

За даними геологічних спостережень та палінологічного аналізу час існування пам'ятки можна визначити як причорноморський етап пізнього плейстоцену, що знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольдовиків'я.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

В.П. Билкова, С.О. Немцев, І.Ю. Самойленко

ПІЗНІЙ ГОРИЗОНТ НА БІЛОЗЕРСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ (розкопки 2012—2013 рр.)

Пам'ятник дальньої хори Ольвії IV—III ст. до н. е. розташований на околиці с. Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл. В 2013 р. завершено дослідження тієї частини поселення, де вдалося прослідкувати пізній горизонт. У 2013 р. експедицією Херсонського державного університету досліджено 225 м² розкопу IV, в 2012 р. було відкрито 250 м². На цій площі виявлено 10 ґрунтових та залишки наземних об'єктів другого будівельного періоду, що розпочався після засипки ранніх об'єктів та нівелювання поверхні пам'ятки.

Уточнена стратиграфія поселення, зафіксовано рівень, з якого опущені пізні ґрунтові об'єкти — 0,54—0,60 м від P₀. Саме на цьому рівні прослідковано перехід від сірозолистого до глинисто-золистого шару. Вище культурний шар повністю перевідкладений плантажем. Виявлені, компактно розташовані, шість ям середніх розмірів, три з яких відкриті в 2012 (201—203) і три — в 2013 р. (206—208). Найбільш виразною є яма 206, що повністю збереглася. Вона в плані кругла, в розрізі має дзвоноподібну форму. Діаметр горловини 0,9—1,02 м, діаметр дна 2 м, глибина 1,2 м. Для укріплення горловини, що цілком знаходиться в культурному шарі, її було викладено сирцевою цеглою. На відстані 0,8—0,9 м від устя рівномірно розташовані заглиблення (d = 0,04—0,05 м, гл. 0,12—0,15 м) заповнені попілом та залишками горілої деревини, що свідчить про наявність опорних стовпчиків, які, ймовірно, підтримували перекриття над об'єктом. У змішаному заповненні цієї ями переважало будівельне сміття, серед речового матеріалу виділяються чорнолаковий лекіф (Рис. 1, а), кам'яне грузило для сітки і набір астрагалів.

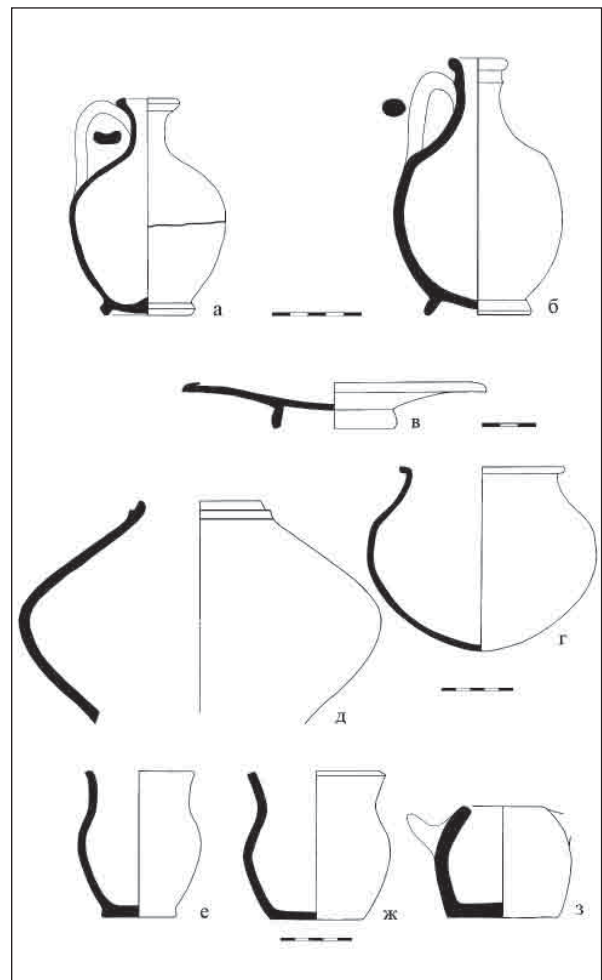

Рис. 1. Білозерське поселення IV — першої чверті III ст. до н. е. Матеріал із культурного шару та ґрунтових об'єктів пізнього горизонту: а — чорнолаковий лекіф; б — профіль чорнолакового блюда; в — сіроглиняний лекіф; г — кухонний круговий горщик; д — ліпна біконічна посудина; е, ж, з — ліпні горщики

У цій частині розкопу збереглися також розвали жител пізнього будівельного періоду, зруйнованих пожежею. Наземні будівлі поселення фіксуються за окремими залишками кам'яних постелистих кладок фундаментів, завалами сирцевої цегли, уламками черепичної покрівлі та розвалами посуду та скупченнями артефактів. У розвалах виділяються цілі ліпні горщики різних типів і розмірів (рис. 1, *е, ж, з*); світильники, лекіфи (рис. 1, *в*). Представлені всі групи кераміки: амфори, сіроглиняна, червоноглиняна, чорнолакова, кухонна кругова (рис. 1, *г*) та ліпна. Виявлена кераміка, яка раніше не зустрічалася на поселенні. В ямі 203 знайдено ліпну біконічну посудину, орнаментовану відтягнутим валиком нижче від прямого вінця, виготовлену із керамічного тіста високої якості із залощеною поверхнею (рис. 1, *д*). У ямі 192 знайдено профіль чорнолакового блюда з незвично оформленим краєм (рис. 1, *б*).

Для пізнього періоду забудови характерні знахідки, що датуються останньою чвертю IV — першою чвертю III ст. до н. е., вони зустрічаються разом з матеріалами другої половини IV ст. до н. е. Найбільш пізній матеріал відноситься до кінця IV — першої чверті III ст. до н. е. Це горло гераклеїської амфори з пізнім фабрикантським клеймом Апсога, піддон

чорнолакового канфара елліністичного типу з графіті на зовнішній поверхні дна, чорнолакова мисочка з відігнутим вінцем зі штампованим орнаментом у вигляді чотирьох пальмет, найбільш близькі аналогії якій представлені в матеріалах Афінської агори з датуванням приблизно 310 р. до н. е.

Із некерамічних знахідок слід відзначити глиняні прясла, бронзові тригранні наконечники стріл, залізні цвяхи, леза залізних ножів та серпів, кістяні та скляні намистинки, кам'яні знаряддя праці тощо. В житлах представлені набори кам'яних розтиральників. Така кількість знарядь для розтирання зерна раніше не зустрічалася, можливо, це пов'язано з виявленням кухонних комплексів. Не виключено, що має значення присутність в цій частині розкопу ям для зберігання зерна. При цьому набагато менше, ніж раніше, ми тут знаходимо предметів, пов'язаних з кульговою практикою.

Таким чином, розкопки 2012—2013 рр. виявили ділянку, забудовану лише на пізньому етапі існування поселення, де відсутні ранні ґрунтові об'єкти. Якщо раніше ми вважали, що границі поселення та принципи його забудови не змінювались, то тепер виявляється, що після загальної перебудови в середині останньої чверті IV ст. до н. е. мешканці розширили територію в західному напрямку.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

*В.М. Степанчук, С.М. Рижов,
П.О. Левчук, В.С. Ветров, М. Ямада, Й. Суда*

РОБОТИ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ (НПЕ)

Згідно з НДР «Міждисциплінарні дослідження нижньопалеолітичних стоянок України і півдня Росії: археологія, геологія, хронологія, реконструкція палеосередовища і міграцій найдавніших гомінідів» в 2013 р. створено НПЕ ІА НАНУ. З метою дослідження найдавніших стоянок нижнього палеоліту та сировинної бази часу їх існування, роботи експедиції проводилися в різних регіонах України та у Молдові, зокрема у долинах Південного Бугу, Дністра, Сіверського Дінця (Меджибож, Байраки, Крещести, Піонерське та ін.).

Велися стаціонарні та рекогносцирувальні польові дослідження. Зокрема, рекогносцирувальні роботи фокусувалися на кількох аспектах. Перший — виявлення нових або перевірка раніше відомих даних про перебування найдавнішого населення у різних регіонах сучасної України. Другий — оцінка доступності і якості кам'яних ресурсів різних регіонів на момент проникнення першого населення. Наступний аспект — напрацювання критеріїв надійного відокремлювання геофактів (еолітів) від артефактів.

Цілеспрямовані польові розшуки даних проводилися на Закарпатті, у Придністров'ї, Побужжі, Криму та в середній течії Сіверського Дінця. Було обстежено деякі із раніше відомих нижньопалеолітичних місцезнаходжень (Малий Раковець, Королеве, Лука Врублівецька, Вишневий Дол, Штурманське, Суходол та ін.). Виявлено кілька нових нижньопалеолітичних місцезнаходжень, серед яких найбільшу цікавість викликає ранній комплекс поблизу Піонерського 1 на Луганщині, на вододільний ді-

лянці поблизу Сіверського Донця. Інвентар складають великі знаряддя типу кліверів, чопери та чоппінги на гальках та окремостях сировини. Техніко-морфологічні особливості свідчать про нижньопалеолітичний вік матеріалів, а геоморфологічне положення знахідок не суперечить такій оцінці.

Був проведений відбір зразків обсидіанової, кременевої, кварцитової сировини у регіонах, що мають ознаки наявності населення на ранніх етапах палеоліту. Частина зразків обсидіану була передана для петрографічного і спектрального аналізу в лабораторіях Інституту геохімії НАН України та Центру обсидіанових і кам'яних знарядь при Мейдзі Університеті (Токіо, Японія). Важливим результатом є виявлення нового родовища обсидіанів на Закарпатті, в р-ні хребта Великий Шолес. Вперше виявлено також масові сліди вулканічної активності, вік якої може бути плейстоценовим. Також вперше було отримано статистичні дані про морфологічні параметри, розмірність, характер типових пошкоджень галькового матеріалу, зібраного в природному алювії річок різної ландшафтної приналежності. Перші результати вказують на існування об'єктивних статистичних критеріїв, що виокремлюють артефакти і геофакти в алювіальних седиментах.

Стаціонарні польові дослідження проводилися на Меджибожі, Піонерському 1А (24), Байраках та Крещестах. В Меджибожі, вперше в Україні для території на схід від Карпат, було виявлено сліди перебування людини можливим віком в 1 млн. років. На цій же пам'ятці вперше в Україні відкрито т.зв. «житлові поверхні» вік яких

складає 400 тис. років. Отримано нові докази на користь використання вогню — наразі це найдавніші відомі в Україні вогнища. Поблизу Піонерського (Луганщина) виявлено рештки найдавніших пам'яток, що, можливо, були пов'язані із нині не існуючими озерами. На Байраках та Крещатах (Придністров'я) велися спільні роботи із фахівцями з Російської та Молдовської АН (М.К. Анісюткін, А.Л. Чепалыга, С.І. Коваленко). Зокрема, на Байраках досліджувалася викладка з каменю, супроводжувана гальковими та крем'яними виробами, виявлена в седиментах заплавної фації пра-Дністра, вік яких сягає 1,2 млн. років. Це унікальний об'єкт, який не має аналогів в пам'ятках цього віку. Досліджувалися також горизонти з артефактами в гравійному алювії, віком до 1,2 млн. років, в яких простежуються, можливо, фаціальні планіграфічні

та стратиграфічні відмінності. Всі досліджувані пам'ятки за археологічними показниками відносяться до найдавнішого в історії людства, т.зв. ольдованського, галькового типу культури.

В дослідженнях брали участь представники великого кола вітчизняних та зарубіжних фахівців з археології та природничих наук, що займаються четвертинним періодом. Відібрано значну кількість різнотипних зразків палеофун, ґрунтів, археологічних і геологічних зразків, які будуть опрацьовуватися в лабораторіях України та зарубіжжя.

Полеві дослідження підтримувалися проектом РФФИ-ДФФД Ф53.5/005-2013 «Міждисциплінарні дослідження нижньопалеолітичних стоянок України і півдня Росії: археологія, геологія, хронологія, реконструкція палеосередовища і міграцій найдавніших гомінідів».

В.М. Степанчук, С.М. Рижов,

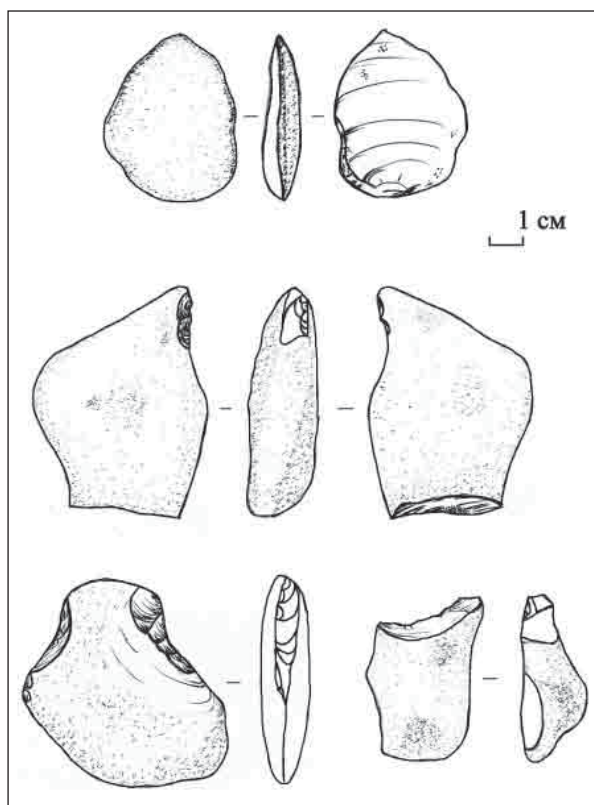
Ж.М. Матвійшина, С.П. Кармазінченко, О.Г. Погорілець

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ БІЛЯ смт МЕДЖИБІЖ

Роботи на місцезнаходженнях нижнього палеоліту поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. в липні 2013 р. були проведені Нижньопалеолітичною експедицією ІА НАНУ спільно з Київським національним університетом ім. Т. Шевченка та Державним історико-культурним заповідником «Межибіж».

Нижньопалеолітичні місцезнаходження біля смт Меджибіж являють собою сукупність багатопланових нижньопалеолітичних пам'яток по лівому берегу р. Південний Буг, в її верхній течії. В звітний період роботи походилися на місцезнаходженні Меджибіж А. В межах площі розкопу 2012 р., після його розконсервації, було зроблено врізку в тіло тераси, отримано більш повну колонку відкладів, що охоплюють відтинок часу від голоцену до, вірогідно, епізоду Широкино (в абсолютних датах від сучасності до близько 1,2 млн. р. тому) та залягають на морських відкладах сарматського часу. Досліджено верхній культурний шар,

який являє собою т.зв. житлову поверхню. Вік шару, за стратиграфічними вказівками, становить близько 400 тис. років і містить рештки вогнища (?). Дослідження нижчих археологічних верств не проводилися. Натомість акцент було зроблено на вивченні планіграфії верхнього археологічного шару (житлової поверхні) та природничій складовій дослідження. Зокрема, зроблено геологічні, палеопедологічні описи розрізу, відібрано зразки на мікроморфологію, магнітну сприйнятність, палінологію, проведено збір мікротеріофауни та малакофауни. Опрацьовувалися палеонтологічні матеріали. Загалом в розрізі простежується до семи самостійних археологічних горизонтів. Археологічні артефакти були виявлені у відкладах завадівського, лубенського, мартоносського та широкинського стратиграфічних горизонтів, представлених дерново-підзолистими, лучними та болотистими ґрунтами та озерно-алювіальними заплавними матеріалами. Матеріальна культура усіх їх належить до кола

т.зв. олдованських, або галькових індустрій — тобто до пласта найбільш давніх пам'яток, залишених першопоселенцями — носіями технічних традицій, привнесених в Європу на першій хвилі розселення людини. Отримано вказівки на вірогідність наявності в колонці відкладів із зворотньою магнітною полярністю (тобто розташованих в зоні Мату-яма). Оскільки в цих верствах є археологічні знахідки, це означає, що вперше в Україні на територіях на схід від Карпат виявлено сліди присутності людини вік яких, можливо, сягає 1–1,2 млн. років. Вперше в Україні відкрито т.зв. «житлові поверхні» віком 400 тис. років. Отримано нові докази на користь використання вогню — наразі це найдавніші відомі в Україні вогнища. Аналітичні роботи по деталізації цих даних тривають.

Польові дослідження підтримувалися проектом РФФИ-ДФФД Ф53.5/005-2013 «Міждисциплінарні дослідження нижньопалеолітичних стоянок України і півдня Росії: археологія, геологія, хронологія, реконструкція палеосередовища і міграцій найдавніших гомінідів».

В.І. Якубовський

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО м. ГУБИНА

Середньовічне місто Губин, розкопки якого у 2013 р. продовжила експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, розташоване по обидва береги р. Случ в одноіменному селі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Дослідження підзвітного сезону здійснено на площі двох розкопів, один з яких закладено у південній укріпленій частині Губинського городища, а другий на ґрунтовому давньоруському могильнику XII—XIII ст.

На розкопі площею 196 м², якого закладено на внутрішньовальній частині першої оборонної лінії південного укріпленого сектору Губинського городища, виявлено рештки двох клітей, означених у польовій документації за №№ 23, 24. Руїни цих будівель залягали на передматериковому горизонті ґрунту, який, повторюючи горизонт природного материка, тягнувся на захід, у бік каньйону р. Случ.

Кліть 23 зафіксовано по контуру скупчених уламків каменю і обмазки, по спалених фрагментах дубових колод нижнього ряду вінець зрубу та по рештках глиняної долівки. Контур виявив прямокутну форму розміром 5,50 × 3,70 м. Долівка утрамбована, зі слідами підмазки, що частково збереглася лише у центрально-західній частині. На схід і ближче до стінок сліди долівки щезають. У південно-західному куті відкрито зруйновану пічну споруду. Її присутність демонструє потужний підковоподібний завал сильно випаленої обмазки (печини) з фрагментами, у нижній частині, черіня. Долівка місцями вигоріла до цеглянистого кольору. Її поверхня була вкрита прошарками попелу товщиною до 4 мм і скупченнями згорілих будівельних конструкцій. Переважну частину виявленого інвентаря складають фрагменти кружального посуду — горщики, глечики та інші форми XIII ст. Цим часом да-

туються також вироби, виготовлені із металів і скла. Серед них є низка ножів побутового призначення, цілі і напівцілі цвяхи, наконечники стріл, уламки скляних браслетів, бронзові і срібні прикраси, тощо. З-поміж них своєю масивністю виділяється наконечник плуга (рис. 1, 1), що належить до хліборобських, орних, знарядь праці. Складовими наконечника є леміш з лезом і втулка для кріплення. Леміш виявляє асиметричну трикутну форму. Його довжина 12 см, найбільша ширина — 14,4 см. Втулка завдовжки 9,2 см, завширшки 14,2 см. Виріб сформовано із трьох смуг чорного металу.

На окрему увагу заслуговують також вироби, виявлені у грабіжницькій траншеї, яка, будучи зверху засипаною сміттям сучасного походження, вела до рівня долівки означеної кліті. Саме там вдалося знайти унікальні вироби, загублені грабіжниками: срібну гривну (київський тип) вагою 164 гр 41 мг та пластинку і намистинку виготовлених із жовтого металу.

Кліть 24 також демонструє внутрішньовальне приміщення, відкрите із західного боку кліті 23. Споруду простежено за наявністю ґрунтової долівки і спалених елементів двох дерев'яних стін: поперечної і поздовжньої. З них поперечна стіна, виявляючи довжину 3,70 м, виконувала подвійну функцію, оскільки виступала одночасно і стіною кліті 23. Вінець найнижчого ряду поздовжньої стіни досліджено на довжину 2,54 м. Решта поздовжньої стіни знаходиться на площі ділянки XLII, яка розкопана у 2011 польовому сезоні. Тобто, це — лише половина площі споруди. У ново-відкритій частині виявлено комплекс уламків давньоруського кружального посуду XIII ст., прикраси, індивідуальні вироби побуту і ремесла та ін.

Серед речей розмірами виділяється знахідка цілої коси, яку виявлено у північно-східному куті споруди (рис. 1, 2). Довжина виробу по контуру спинки — 54 см (по прямій лінії — 38 см). Довжина леза 32 см, його ширина 5 см. Форма означеної знахідки є типова для кіс, які

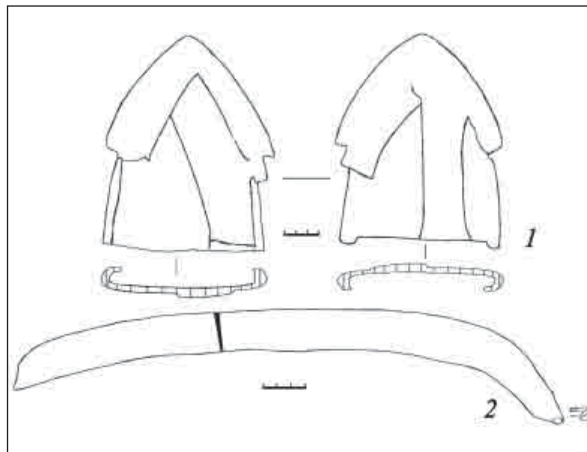

Рис. 1. Знахідки з розкопок південного укріплення: 1 — леміш; 2 — коса

мали поширення в старожитностях Південно-Західної Русі XII—XIII ст.

На півдні поздовжні стіни клітей 23, 24 були зблоковані із рештками трьох городень. Репрезентують чотирьохстінні приміщення, розташовані у зовнішньовальній (напільній) частині валу, складаючи там нерозривну фортифікаційну лінію вздовж конфігурації валу. Лінію внутрішнього кільця приміщень склали означені порожнисті кліті, які з північної сторони тісно прилягали до городень.

На площі ґрунтового могильника, якого автор відкрив у 2011 р. за декілька десятків метрів на південь від укріплень Губинського городища, виявлено 27 поховань. За даними двох археологічних сезонів досліджено 49 ґрунтових могил, окремі з яких мали сліди кам'яного (підплитового) переkritтя. Дно переважної більшості могил зафіксовано на глибині 0,6—0,7 м від рівня материка. Майже всі ями прямокутні, окремі з них проявили округлі кути, іноді звужені до ніг померлих. Комплекс інвентаря, що фіксується на могильнику, складають фрагменти давньоруського гончарного посуду, колекція ковальських цвяхів та окремі прикраси XII—XIII ст. Отже, ці дані датують могильник часом XII—XIII ст., що синхронно співпадає з часом життя населення середньовічного м. Губин.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Відейко, Н. Бурдо, Й. Мюллер, Р. Хофманн, К. Рассманн, К. Мішка

ВІДНОВЛЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. МАЙДАНЕЦЬКОГО

У серпні—вересні 2013 р. україно-німецькою експедицією (учасники — ІА НАН України, заповідник «Трипільська культура», Інститут прата протоісторичної археології університету Христіана-Альбрехта у Кілі, Римсько-Германська комісія Німецького археологічного інституту) відновлено археологічні розкопки на великому поселенні трипільської культури біля с. Майданецького Тальнівського р-ну Черкаської обл., які розпочаті у 1971—1991 рр.

Для досліджень обрано ділянку у південно-західній частині поселення, де 2011—2012 рр. повторно проведено магнітну зйомку, яка уточнила кількість та характер об'єктів. Це околиця селища з щільною забудовою, яка займала схил долини струмка (уроч. Широкий берег). Розкопувалися рештки будівлі (розкоп 51), три ями (розкопи 50, 52 та 60). Крім того закладено шурфи (70—79) для отримання зразків на датування C_{14} з метою вивчення мікрохронології цієї частини поселення.

Ями у розкопах 50 та 60 виявилися заповненими великою кількістю обмазки від спалених будівель, яка була «похована» разом з численними фрагментами кераміки та кістками тварин (484 та 102 відповідно). У ямі розкопу 50 під завалом обмазки розчищено закладку, що складалася з двох черепів биків, інших кісток, розвалів посудин. Дно ями було випалене вогни-

Рис. 1. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Майданецького 2013 р.: 1 — розкоп 51, рештки будівлі; 2 — розкоп 50, знахідки у придонній частині ями; 3 — розкоп 60, профіль ями, заповненої обмазкою

щами. Дана яма розташована на північний захід від короткої сторони великої будівлі (комплекс «І»), дослідженою 1984 р. З протилежного боку зафіксовано значно слабшу аномалію — вірогідно, від ями з іншим характером заповнення.

Рештки будівлі у розкопі 51 типові для Майданецького поселення: збереглися два шари обмазки з відбитками дерева, деталі інтер'єру на нижньому шарі (подіум, «корита», місце для вогнища). Особливістю конструкції є наявність «плитчастої» підлоги з глини без домішок, влаштованої на більшій частині нижнього шару обмазки. Серед обмазки та під нею виявлено численні цілі кубки та розвали посудин. Особливий інтерес становить виявлення у розрізах за межами завалу обмазки культурного шару товщиною 0,3—0,4 м. Поруч з будівлею у розкопі 52 досліджено яму, з якої вибира-

ли глину на будівництво, з незначним числом знахідок (кераміка, фрагменти посуду).

Знахідки кераміки з розкопів та шурфів можуть бути віднесені до матеріалів томашівської групи етапу СІ трипільської культури. Керамічні комплекси усіх об'єктів з розкопок 2013 р., в цілому, не відрізняються від виявлених раніше на поселенні матеріалів. У шурфі 70, який закладено вже за межами поселення в напрямку до струмка на глибині 0,6—0,8 м виявлено фрагмент кераміки бронзового віку.

Відновлення розкопок по оновленому плану поселення показало перспективність перевірки нових типів аномалій, особливо від ям. Отримані матеріали відкривають перспективи плідних досліджень власне історії спорудження та розвитку великого поселення, подробиць його повсякденного життя.

С.Д. Лисенко, Е.В. Овчинников, В.Ф. Федько

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. БЕЗПАЛЬЧЕ У 2013 р.

Впродовж 2003—2013 рр. на території села Беспальче Драбівського р-ну Черкаської обл. та в його околицях місцевими краєзнавцями були виявлені 24 пам'ятки археології. Знахідки передані до Інституту археології НАНУ. Матеріали відносяться до періодів мезоліту, неоліту, трипільської культури, доби ранньої, середньої та пізньої бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури, періоду ранніх слов'ян, давньоруського та пізньосередньовічного періодів, нового часу. У 2013 р. Фастівською археологічною експедицією (ФАЕ) пам'ятки були прив'язані до топографічної карти. На двох поселеннях доби палеометалів — Беспальче-1 та Беспальче-7 — були закладені пошукові шурфи та траншея.

Поселення **Беспальче-1** (уроч. Федькі) розташоване на городах у східній частині села, на надзаплавній терасі лівого притока р. Супій. З поверхні пам'ятки походять матеріали трипільської культури, доби бронзи (культурне коло Бабине; малополовецький тип ТКК), періодів пізнього середньовіччя та нового часу; кістки тварин. Матеріали трипільської культури у вигляді невеликої кількості шматків «обмазки» та фрагментів кераміки концентруються на по-

верхні у південно-східній частині пам'ятки, на городі А.М. Онищенко, на площі близько 50 м у діаметрі. На цій ділянці було закладено 2 шурфа (2 × 1 та 1 × 1 м). Першим шурфом, закладеним на південній межі розораного городу, було виявлене щільне скупчення «обмазки», перемішане оранкою. Серед шматків «обмазки» знайдений невеликий фрагмент шийки кухонної посудини трипільської культури, прикрашений вертикальними розчосами гребінкою.

Під час обстежень, як на поверхні, так і у шурфах, були зібрані зразки «обмазки», більшість яких цілком відповідає зразкам з трипільських наземних будівель, тобто площадок. Будівельні матеріали можна розділити на два різновиди: так звану, плитчасту й валькову обмазку. Плитчаста обмазка виготовлена з глини з природною домішкою пилоподібного піску, що після випалу набула відтінків від сірувато-коричневого до палевого кольору. В деяких фрагментах є червоноглиняний шмот, або білі включення (кальцит?). Товщина фрагментів 2,5—3,0 см, плитки зверху вирівняні, нижня сторона аморфна, можливо, через те, що плитчастий шар був намазаний на землю, пропікся нерівномірно та й на різну гли-

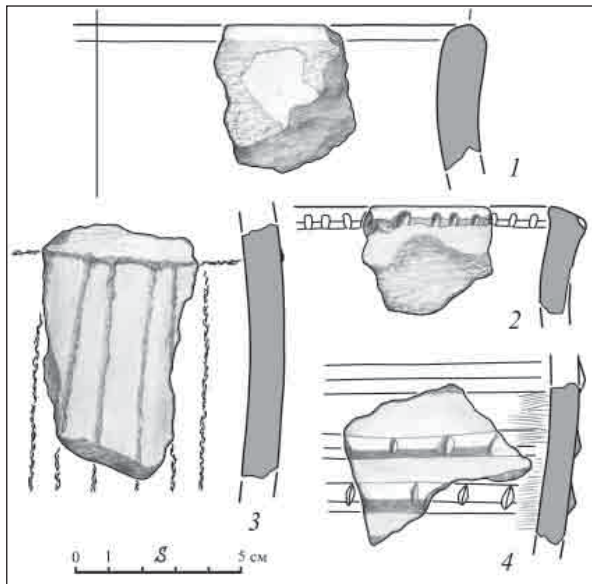

Рис. 1. Беспальче-8 (уроч. Паламарі). Кераміка з розкопу

бину. Один з фрагментів зверху вкритий облицювальним шаром більш насиченого палевого кольору, близького до помаранчевого, і був, можливо, залощений. Як правило, такі зразки будівельних решток є фрагментами деталей інтер'єру жител — вівтарів, виросток — «подіумів». Фрагменти вальків виготовлені з домішкою половини та мають відбитки деревини, з якої був зведений каркас будівлі — колоті плахи, пруті. Діаметр останніх близько 2,0—2,5 см.

Більшість із фрагментів посуду відносяться до розписного монохромного посуду (І група). Знайдено також «кухонну» (ІІ група) та «сіроло-

шену» (ІІІ група) кераміку. Відсоткове співвідношення груп кераміки та аналогії з поселень типів Пекарі ІІ і Грищинці І канівської групи «Західного Трипілля» дозволяють звузити хронологічні межі існування Беспальче-1 до другої половини С І і навіть рубежу С І/С ІІ. Зараз вже можна вважати пам'ятку стаціонарним поселенням із традиційною для Трипілля забудовою, що фіксує шлях просування представників канівської групи вглиб лівого берега Дніпра.

Поселення **Беспальче-7** (уроч. Паламарі) розташоване на городах у південній частині села, на надзаплавній терасі лівого берега р. Супій. Як і на поселенні Беспальче-1, тут на поверхні свіжої оранки спостерігаються плями більш світлого ґрунту, діаметром близько 20 м, на яких концентрується кераміка бабинського та малополовецького типів, кістки тварин. На ділянці Паламарі-7а, в центрі однієї з плям було закладено траншею площею 8 м² (4 × 2 м). Знахідки концентруються на глибині 0,25—0,5 м. Нижче йде темний болотяний ґрунт. Із культурного шару походять лише 26 фрагментів посуду бабинського та раннього малополовецького типів (рис. 1), кістки тварин. Скоріш за все, обидва керамічні типи на пам'ятці синхронні між собою. Ймовірно, поселення Беспальче-7, як і одночасове йому поселення Беспальче-1, є залишками короткочасових сезонних стоянок, які виникли на незначних підвищеннях серед заболоченої заплави р. Супій на межі періодів середньої та пізньої бронзи (горизонти МП-І, ІІ).

П.С. Шидловський, Д.Ю. Нужний, Ст. Пеан

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНКИ НА ПІВДЕНЬ ВІД ПЕРШОГО МЕЖИРІЦЬКОГО ЖИТЛА

Пізньопалеолітична стоянка Межиріч — пам'ятка археології національного значення — знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису, утвореному долинами річок Росі та Росави біля 12 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато в долині р. Рось. В результаті багаторічних (з 1966 р.) розкопок стоянки, здійснених вітчизняними та зарубіжними вчени-

ми, виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Датування за радіовуглецевим методом визначило вік стоянки у досить вузьких межах — близько середини 15 тис. рр. тому. З 2003 р. пам'ятка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж). Дослідження останніх років концентруються на вивченні господарських об'єктів, що

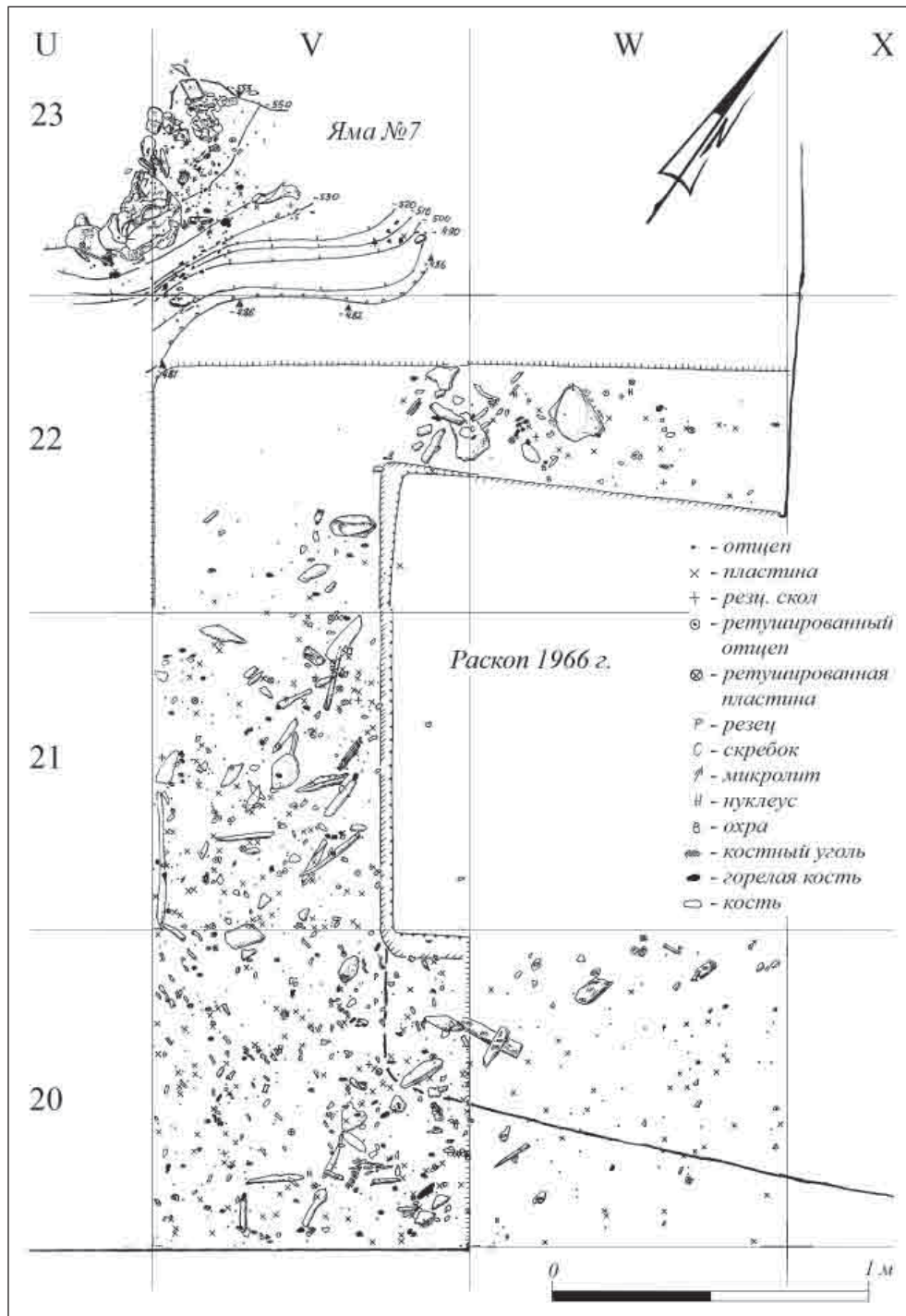

Рис. 1. Межиріч. Ділянка культурного шару на південь від першого житла

оточують житла 1 та 2: господарські ями, виробничі ділянки, частини культурного шару, які до цих пір не ставали об'єктами ретельного вивчення.

Особливе зацікавлення викликає ділянка на південь та південний схід від розкопаного в 1966 р. 1-го житла, враховуючи значну концентрацію господарських об'єктів та насиченість культурними залишками саме південного від житла сектора. Дослідження 2001—2006 рр. до-

зволили повністю розкрити господарську яму 7 на південний схід від житла, а також виробничу ділянку по обробці крем'яної сировини. Аналіз крем'яних виробів, що походять з різних об'єктів 1-го господарсько-побутового комплексу (ГПК), а саме: заповнення самого житла, господарської ями 7 та «точка» дозволили виявити певну функціональну специфіку кожного з них, що проявляється в співвідношенні категорій крем'яного інвентарю.

Дослідженнями, що проводились в останні роки, були поставлені завдання з'єднання розкопів 1 (1966 р.) з ділянками в межах розкопу 4 (2001—2006 рр.). Очікуваними результатами було точне визначення розташування жител та господарських об'єктів, пов'язаних з ГПК 1, 2 та 4. Звісно, що поступове розкриття об'єктів стоянки протягом півсторіччя різними групами дослідників з використанням різної методики призвело до похибок у встановленні розбивки різних ділянок єдиної пам'ятки. З метою вирішення цих труднощів, було запропоновано нову схему координат з цифрово-літерною нумерацією квадратів, розміром 1 × 1 м, за основу якої було взято розбивку 4-го розкопу (попередня складалась з квадратів 2 × 2 м з наскрізною нумерацією та наступним членуванням їх на сектори А—Г). Таким чином, новою сіткою були перекриті об'єкти 1, 2 та 4-го розкопів. Межі квадратів та знахідки, що виявлялись в їхніх межах фіксувались з допомогою електронно-лазерного тахеометра, що зводило похибки до мінімуму.

Для з'єднання обох розкопів найбільш показовими є лінії U—W в квадратах 20—22, в межах яких зв'язуються як повністю досліджені яма 7 на південному сході ГПК та виробничий комплекс на її краю, так і межі розкопу 1966 р. Аналіз цієї ділянки культурного шару важливий ще й тому, що він безпосередньо пов'язаний з «виходом» з житла і може слугувати важливим джерелом для розуміння струк-

тури ГПК в цілому. Культурний шар являє собою щільну суцільну брекчію з кісткового вугілля, фауністичних решток тварин, виробів з кременю, поодиноких шматочків вохри, досягаючи до 15 см товщини, що свідчить про близькість цієї території до входу в житло, розкопаного І.Г. Підоплічком.

В результаті проведеного типолого-статистичного аналізу складу крем'яних виробів, що походять з заповнення 1-го житла та ділянки культурного шару на південь від нього, одразу слід відмітити значну різницю у відсотковому складі виробничого інвентарю та відходів виробництва. Стабільні значення мають загальні співвідношення відходів (87—89 %) та знарядь (11—13 %). Також в межах 1,4—1,8 % від відходів складають нуклеуси. Але при спільному співвідношенні бокових, кутових та серединних різців, їхня кількість в культурному шарі на порядок менша (30 % проти 41 % в житлі). В культурному шарі меншою кількістю представлені мікроліти (7,4 % проти 13 %). Скребки взагалі не є ведучою формою для культурного шару — всього 2 екз. (2,5 % від знарядь). З іншого боку, в культурному шарі більш ніж на половину зростає кількість ретушованих (20 % проти 7 % в житлі) та тронкованих (19 % проти 8 % в житлі) пластин, а також проколок (6,2 % проти 1,3 % в житлі). Такі особливості розподілу крем'яних виробів крем'яних виробів свідчать про певну господарську спеціалізацію ділянок стоянки.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

М.В. Ільків, С.В. Пивоваров, Л.П. Михайлина, Ю.В. Мисько

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2013 р.

У 2013 р. експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича проводила науково-рятивні розкопки та нагляд за земляними роботами на території Хотинської фортеці, пов'язані з благоустроєм внутрішнього двору цитаделі та проведенням підземної лінії електромереж. Досліджено площу близько 200 м², на якій зафіксовано рештки 13 об'єктів.

У межах Нової фортеці на північний схід від церкви св. Олександра Невського виявлено на шарування трипільської культури (етап VI), представлені шматками обмазки та фрагментами керамічного посуду. Кілька екземплярів характеризуються рельєфним орнаментом або поліхромним розписом. Серед форм проглядаються амфори, банкоподібні горщики, посудини на піддоні тощо (рис. 1, 1—8). Трапилися також ніжка зооморфної статуетки та фрагментована шліфувана сокира з роговика. У кількох місцях культурний шар енеолітичної доби перерізали заглиблені об'єкти давньоруського часу (кін. X — 1 пол. XI ст.). До них відносяться 3 напівземлянкові житла, котлован одного з яких згодом перетворили в господарську яму. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію (в одному з них простежено стовпові ямки по кутах і середині стін котловану) і обігрівались печами-кам'янками. В розкопі також зафіксовано рештки валу і рову, які з напільного боку обмежували стрілку мису завдовжки близько 300 м. Виявлений керамічний комплекс представлений кружальними (горщики переважно з манжетоподібними вінцями, з домішкою в тісті просіяного піску чи зрідка шамоту) і ліпним (миски, ско-

ворідки, жаровні) посудом та бочкоподібним грузилом (рис. 1, 9—23, 31). До індивідуальних знахідок належать фрагмент леза залізної сокири, злиток криці зі шлаками, залізні кільце, ніж з кістяною ручкою, кістяні проколки, підвіска з ікла лисиці та виріб з рогу благородного оленя (рис. 1, 24—30).

До об'єктів XVII—XVIII ст. відносяться кам'яна стіна із залитим вапняним розчином керамічним водопроводом на території Нової фортеці; підпрямокутне кам'яне приміщення у північно-східному куті Цитаделі з вмонтованим у куті цегляним каміном. В середині останнього трапилася половина ядра-кніпеля діаметром 12 см. У культурному шарі XVII ст. знайдено 2 чавунних, 1 кам'яне ядро, уламки (S) запальної гранати діаметром 14 см з 6 отворами (брандскугель), залізна однозуба виделка з кільцем і крученим стержнем (рис. 1, 37), 2 шевські голки. Південніше між палацом коменданта та східною куртиною досліджено наземний об'єкт останньої третини XVII ст. розмірами 2,2 × 2,1 м (піч?), де виявлено уламки кахель з геральдичними, рослинно-орнітоморфними і сюжетними зображеннями, фрагменти білоглиняного посуду із зеленою та коричневою поливою, люльки (в т. ч. білоглиняна з жовтогарячою поливою), чавунне ядро, свинцеві кулі, наконечник арбалетної стріли, осколок скляної гранати, бронзові деталі одягу, підкова, кам'яний точильний брусок, верхня частина компасного сонячного годинника-диптиха зі слонові кості нюрнберзького виробництва (рис. 1, 33—36) та 14 монет: польські соліди і тернарій Сигізмунда III 1620-х рр., шведські соліди Густава Адольфа 1630-х рр., соліди (боратинки) Яна II Казиміра

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ФІЛІЇ ОАСУ

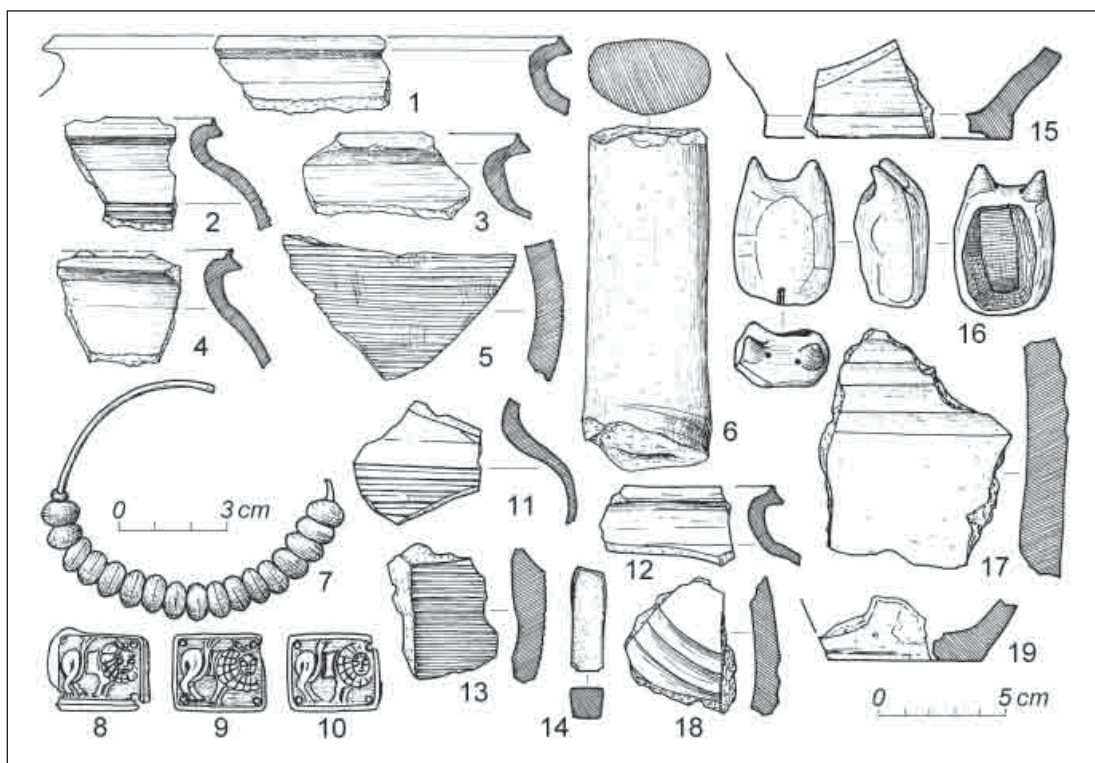

Рис. 1. Археологічні матеріали з Василева (1–10) та Чернівців (11–19)

У 2013 р. Чернівецькою філією ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України проводилися археологічні розвідки й експертизи земельних ділянок, під час яких обстежено пам'ятки і місцезнаходження в адміністративних межах м. Чернівці та області. Зокрема на поселенні-супутнику Ленківецького городища XII — 1 пол. XIII ст. (вул. Староленківська та Коломийська) зібрано характерні зразки давньоруського посуду галицького типу, фрагменти корчаг і уламок малого точильного бруска із сірого пісковика (рис. 1, 11–14). На іншому поселенні, яке розташовується на березі високої тераси лівого берега р. Прут (вул. Хотинська) виявлено фрагменти посуду голіградської та черняхівської культур (рис. 1, 18–19), ще на одному поселенні (лівий берег р. Клокучка, вул. Мізюна) зафіксовано нашарування цих же культур, які представлені шматками паленини, фрагментами посуду та керамічним виробом другої чверті I тис. н.е. у формі саней чи голови тварини (рис. 1, 15–17).

На території літописного Василева на Дністрі обстежено місце, де місцевими жителями під час земляних робіт було випадково виявлено поховання дівчини, яке супроводжувалося очіллям із трьох бронзових позолочених пластин із зображеннями лева, а також бронзовим браслетом зі слідами позолоти у вигляді тонкого стержня з нанизаними пустотілими намистинами (рис. 1, 7–10). Знайдені прикраси, які передані до місцевого музею, відносяться до ранньомодерного часу, очевидно XVI–XVII ст. Огляд місця знахідки показав, що тут знаходиться один із некрополів середньовічного поселення. На поверхні ріллі зібрані фрагменти кераміки давньоруської культури (XII — перша половина XIII ст.) (рис. 1, 1–6).

Результати досліджень засвідчують необхідність проведення археологічної експертизи земельних ділянок та невідкладних заходів з метою збереження об'єктів історико-культурної спадщини.

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОМАРІВ-1

У 2013 р. спільна археологічна експедиція ІА НАН України та РАС продовжила дослідження могильника черняхівської культури біля села Комарів (Кельменецький р-н Чернівецької обл.).

Могильник, що належить відомій виробничій факторії пізньоримського часу Комарів, був відкритий нашою експедицією восени 2012 р. в ході розвідкових робіт.

Могильник знаходиться на лівому (південному) березі основного струмка і займає мисоподібний виступ, який утворюють долини двох невеликих потічків — лівих допливів згаданого струмка (правої притоки Дністра). Культурний шар синхронного поселення розташовується як на протилежному (північному) схилі основного струмка, так і на тому ж боці (південному) де і могильник. Як зазначалося вище, від південної частини поселення із східного боку могильник обмежується долиною невеликого струмка.

У 2013 р. для проведення робіт на могильнику його площу розмічено локальною сіткою за зразком, який застосований нами для дослідження поселення Комарів. Розкопки у цьому році проводилися в межах гектара І на геофізичних ділянках А (сектори 20, 25) та В (сектори 16, 21). Загальна досліджена площа склала 140 м². На цій площі відкрито залишки двох тілопокладень, орієнтованих головою на північ. Їх короткий опис наводиться нижче.

Поховання 2. Тілопокладення дорослої людини орієнтоване головою на північ, в ямі з заплічками, на гл. 2,6 м і зруйноване в давнину. Через руйнацію деякі особливості поховальної ями залишилися не з'ясованими. Яма руйнації добре фіксувалася із західного боку центральної частини поховальної ями з рівня материка. Поховальна яма мала прямокутну форму із заплічками вздовж довгих сторін. Розміри верхнього контуру ями були меншими ніж на рівні її дна. Заповнення поховальної ями складалося з мішаного ґрунту — прошарків материкового та гумусованого суглинку. В південній частині ями, яку не зачепило руйнування, ґрунт початкового заповнення без зусиль відділявся від материкової стінки. В цій же частині ями на гл. 1,79 м і нижче було виявлено залишки перекриття у вигляді дерев'яних обвуглених плах різної ширини.

Кістки людського скелету виявлені на дні поховальної ями на глибині 2,45—2,61 м. Всі осно-

вні частини скелету після руйнування залишилися в ямі. Переважна їх більшість знаходилися у переміщеному стані і концентрувалася в центральній частині поховальної ями. В положенні *in situ* збереглася тільки ліва лопатка та кістки зігнутої в лікті лівої руки, яка до руйнації лежала на грудній клітині долонею донизу. Також в правильному анатомічному стані зафіксовані фаланги пальців однієї з ніг, але не в природньому місці їх розташування. Таке положення кісток стопи свідчить про те, що її тканини або взуття, в якому вона була на момент руйнування скелету, ще не до кінця розклалися. Слід зазначити, що довгі кістки ніг були укладені поперек первинної вісі орієнтації померлого, а стегнові кістки обернуто в протилежні сторони.

Поховальний інвентар, в більшості своїй не зберіг первинного положення. Посуд, окремі особисті речі знайдено в межах ями ритуальної руйнації та на дні поховальної ями. До його складу входили 2 пряслиця, 14 скляних намистин 14-гранної форми, срібна кулька-фіксатор від фібули та 6 глиняних посудин. Намисто концентрувалося в районі грудної клітини, посуд — біля західної стінки ями. В східній частині могили зафіксовано скупчення кісток свійської тварини — залишки ритуальної їжі.

Поховання 3. Тілопокладення дорослої людини в простій ямі на гл. 1,17—1,30 м, орієнтоване головою на північ, із слідами локальної руйнації. Форма поховальної ями видовжено-прямокутна, з заокругленими кінцями. Розміри верхнього контуру ями 2,05 × 1 м. Вона мала плічки вздовж довгих боків та на короткій стороні, за головою. В ямі зафіксовано обвуглені залишки дерев'яної конструкції (гробовище?). При цьому слідів вогню на самих кістках не простежувалося. Кістяк людини лежав у випростаному положенні на спині. Частково порушені лише кістки черепа. Руки витягнуті вздовж тіла. Права рука, за положенням кісток, лежала долонею донизу, ліва — догори. Ноги випростані, щільно зведені в колінах та щиколотка, стопи витягнуті прямо. Під шийними хребцями знайдено срібну прямокутну підвіску. На лівій ключиці ніжною донизу лежала бронзова фібула.

В культурному шарі могильника знайдено окремі уламки гончарного посуду із слідами вторинного обпалу, оплавлена частина стінки бронзової посудини та фібулу IV—III ст. до н. е.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ФАКТОРІЇ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ КОМАРІВ

В 2013 році спільною експедицією Інституту археології НАН України (м. Київ) та ДП НДЦ «Рятівна Археологічна Служба» (м. Львів) були продовжені роботи по дослідженню римської виробничої факторії поблизу с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл.

Протягом польового сезону на поселення було досліджено площу 96 м² на якій виявлено ряд археологічних об'єктів. Зокрема це житло напівземлянка з комплексом стовпових та господарчих ям, гончарний горн з передгорновою ямою та виробнича споруда. Усі археологічні об'єкти співпали з геофізичними аномаліями, які були зафіксовані попереднього року під час магнітної зйомки. Окрім того з культурного шару поселення походила значна кількість фрагментів гончарної і ліпної кераміки та ряд індивідуальних знахідок, переважна більшість яких представлена уламками скляних посудин.

Житло-напівземлянка (об'єкт 8). Виявлено під час зачистки поверхні материка на глибині 0,30—0,40 м від рівня сучасної денної поверхні у вигляді темної плями підквадратної форми на тлі коричнево-жовтого лесоподібного суглинку. Після вибирання заповнення було встановлено, що котлован житла мав майже квадратну в плані форму, розмірами 3,80 × 4,20 м, орієнтований стінками за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Довгими стінками являлись північна і південна, коротшими, відповідно, західна і східна. Південна і східна стінки котловану майже вертикальні, північна і західна мають невеликий ухил до середини. Вздовж стінок котловану зафіксовані залишки конструкцій стін житла у вигляді канавок шириною 8—12 см і глибиною 2—4 см заповнені сірим гумусованим суглинком із включенням вугликів та деревного тліну.

Глибина котловану від рівня його фіксації становила 0,40—0,60 м. Долівка житла рівна з невеликим нахилом в південному напрямку. В долівці виявлено дві стовпові ями, що знаходилися в східній частині котловану і розташовувались в лінію паралельну східній стінці. Одна яма біля південної стінки, друга — ближче до північної. Можливо це залишки від опорних стовпів, які підтримували покрівлю.

В північно-східному куті житла виявлено піч-кам'янку. Верхній контур печі являв собою

компактне скупчення підпрямокутної форми розмірами 1,50 × 1,80 м, яке складалося із каменів. Після проведення розрізу залишків печі було встановлено, що піч була споруджена на материковому останці прямокутної форми. Розміри останці 1 × 1,20 м. Висота від рівня долівки 10 × 15 см. В середині останця розташовувався глинобитний черинь розмірами 0,60 × 0,86 м і товщиною 5—8 см. На материковому останці зводилися кам'яні стінки печі, які переходили в склепіння. Серед кам'яних залишків печі не було виявлено ніяких зв'язуючих матеріалів, тож можна припустити, що піч була споруджена з використанням сухої кладки. Враховуючи напрямок розташування материкового останця було встановлено що піч розташовувалась устям в південному напрямку.

Серед завалу печі були виявлені чисельні фрагменти ліпного посуду, окремі уламки гончарної черняхівської кераміки, глиняне прясло та уламок скляної посудини. Із заповнення котловану житла походила велика кількість фрагментів гончарної і ліпної кераміки та декілька уламків амфор.

Гончарний горн з передгорновою ямою (об'єкт 9). Об'єкт був виявлений на місці геофізичної аномалії. Під час зачистки поверхні материка на глибині 0,35—0,45 м від сучасної денної поверхні чітко позначився купол обпалювальної камери горну та пляма заповнення передгорнкової ями. Обпалювальна камера збереглась майже повністю крім верхньої частини куполу пошкодженого під час оранки. В плані камера мала овальну форму, довгою віссю витягнута по лінії північ—південь, на рівні фіксації мала розміри 0,90 × 1,10 м, на рівні теплопровідно-розподільчого блоку — 0,96 × 1,20 м. Висота обпалювальної камери від перегородки до верхньої частини куполу, яка збереглась, становила 0,50 м.

Теплопровідно-розподільний блок частково обвалився, що, ймовірно, і призвело до подальшого припинення експлуатації горну. Та його частина, що збереглась мала 16 отворів-продухів діаметром 6—9 см. Товщина блоку становила 0,15—0,30 м.

Топкова камера мала овальну в плані форму розмірами 1,20 × 1,60 м. Висота камери становила 0,32—0,50 м. В центрі топкової камери розташовувався опорний стовп, так званий

«козел», вирізаний із материкового суглинку. Його діаметр у найвужчій, середній, частині становив близько 0,50 м, у най товщій — близько 0,65 м.

До топкової камери вів топковий канал, який мав вигляд труби підовальної форми довжиною 0,80 м і висотою 0,25—0,40 м вирізаний в материковому суглинку.

Передгорнова яма мала в плані підовальну форму витягнута довгою віссю по лінії північ-південь розмірами 1,20 × 1,40 м і безпосередньо примикала до топки горну. Стінки передгорнкової ями нахилені назовні. Глибина — 1—1,08 м від рівня фіксації.

Із заповнення обпалювальної і топкової камер горну та передгорнкової ями походили багаточисельні фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури, уламки пізньо-

античних амфор та глека, кісток тварин, каміння та печина.

Крім того були проведені роботи по візуальному обстеженню частини поселення, яка знаходиться на південному схилі струмка. Характер підйомного матеріалу відрізняється від північного схилу, в першу чергу, відсутністю уламків скляних посудин та наявністю великої кількості обпаленої глини. Також на південному схилі в кількісному відношенні у порівнянні з північним переважають знахідки фрагментів гончарної кераміки та кісток тварин. Тож, з великою долею вірогідності, можна припустити, що на північному схилі струмка знаходилася виробнича ділянка поселення, а на південному — житлова. Обстеження південної частини поселення дозволило збільшити його площу приблизно на 5 га.

О.В. Петраускас, Т.Р. Милян

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КОМАРОВІ

Поселення III—IV ст. н. е. біля села Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) відкрите в 1950 р. В 1950—60-х рр. його розкопки проводив М.Ю. Смішко. В 1974 р. на пам'ятці працювала Ю.Л. Шапова. Переважна більшість знахідок із пам'ятки належить до пізньоримського часу. Проте є матеріали палеоліту, доби бронзи та раннього залізного часу.

У 2012 р. відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки. Проект виконується спільними зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. Дослідження орієнтовані на тривалий період із комплексним підходом до вивчення отриманих результатів.

У перший рік практичної реалізації проекту вдалося вирішити низку питань та отримати нові відомості щодо пам'ятки. Уточнено площу археологічного комплексу. Обстеження 2012 р. дозволило з'ясувати, що поселення окрім південного схилу займає і північний схил з воложеної балки.

У 2012 р. зроблено геодезичний план північно-західної частини поселення та розмічено локальну сітку координат. На площі 2,2 га в межах цієї сітки проведено геофізичні дослідження, що дозволило визначити 18 аномалій археологічного походження. На місці однієї із них досліджено залишки комплексу з випалу гончарної кераміки, який складався із горну, передгорнкової ями, залишків наземного накриття будови. Крім того, досліджено ще шість об'єктів пізньоримського часу різного характеру. В тому ж році, внаслідок цілеспрямованих пошуків був відкритий синхронний поселенню могильник (Комарів-1), де виявлене та досліджене одне трупопокладення.

У 2013 р. дослідження велися на поселенні, могильнику та прилеглий до них території.

На поселенні («Комарів») розкопи закладено на місці двох геофізичних аномалій. Одна із них попередньо була інтерпретована як житло. Внаслідок розкопок на місці аномалії досліджено напівземлянку із піччю-кам'яною (об'єкт 8). Із заповнення житла походить ліпний посуд близький до посуду празької культури та гончарний посуд черняхівської куль-

тури. Попередньо даний комплекс може бути датований в межах кінця IV—V ст. н. е. Поруч із житлом виявлено кілька стовпових та господарських ям. На місці другої аномалії досліджено залишки гончарного горну (об'єкт 9) та виробничу яму (об'єкт 10) черняхівської культури.

На могильнику («Комарів-1») відкрито залишки двох трупопокладень, орієнтованих головою на північ. Поховання 2, в якому виявлено рештки жінки знаходилося на гл. 2,6 м. Поховання мало виразні сліди ритуальної руйнації в давнину. До складу інвентарю входило 6 глиняних посудин, два пряслиця, скляні намистини, уламок фібули. У похованні також виявлено рештки жертвних тварини. Поховання 3 належало чоловіку і знаходилося на гл. 1,3 м. Воно здійснено в дерев'яній колоді (?), обгорілі залишки якої добре фіксувалися в північній частині ями. Інвентар із поховання представлений бронзовою фібулою та срібною підвіскою прямокутної форми.

Проведене у 2013 р. детальне візуальне обстеження поверхні південної частини поселення дозволило уточнити межі поселення та характер знахідок. Внаслідок цих робіт площу поселення можна збільшити до 35 га. Характер знахідок з поверхні свідчить виключно

про житловий характер цієї ділянки поселення в пізньоримський час.

Відповідно до програми вивчення виробничого осередку пізньоримського часу біля Комарова нами розпочато планомірне тотальне обстеження прилеглої території. З цією метою в 2013 р. проведено археологічні розвідки долини струмка вище за течією, де розташована згадувана пам'ятка, включно до його витоків. Пунктів із матеріалами пізньоримського часу тут не виявлено. Поселення з матеріалами черняхівської культури вдалося обстежити в середній частині течії струмка, який знаходиться південніше від відомої пам'ятки. Знахідки гончарного посуду черняхівської культури зафіксовано на північному та південному схилах долини струмка із східного боку асфальтованої дороги Бузовиця—Комарів. Визначити площу поселення не вдалося, оскільки схили долини були зайняті сільськогосподарськими культурами. Уточнення його характеристик планується в наступному році.

У рамках проекту дослідження досягнуто домовленість про проведення аналізів виробів зі скла (WD—РФА) та гончарної кераміки із розкопок 2012 р в Комарові в Німеччині та Польщі. Аналізи проводиться в рамках дослідницького проекту TOPOI (Freie Universität, Berlin).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ В с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН РІПКИНСЬКОГО р-ну

Археологічний комплекс біля с. Малий Листвен складається з двох городищ та двох неукріплених посадів на обох берегах р. Білоус. Даний комплекс ототожнюється багатьма дослідниками з літописним Лиственом (1024 р.).

Городище-2 розташоване на правому березі р. Білоус. Городище має підовальну форму (105 × 86 м), дещо витягнуту в південному на-

прямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів. Його ширина доходить до 22 м, а глибина 1—3 м. Рів розділяє городище на два майданчики. Площа майданчику-1 складає 1595 м², а майданчику-2 — 2960 м². Висота майданчиків городища над заплавою досягає 3—6 м. З напільного боку городище відрізано від плато ровом шириною до 23 м і глибиною до 2,5 м. Вал зберігся з напільної (висота до 4 м) і західної (висота до 0,7 м) сторін.

У 2013 р. роботи проводилися на майданчику-2. Розкоп розміром 6 × 4 м був розбитий у північно-західній частині, перпендикулярно траншеї 1 1980 р. Поверхня розкопу рівна. Під дерном залягав незначний шар оранки (до 0,15 м), в якому виявлені дрібні уламки керамічних посудин. Потужність культурного шару в розкопі 1 складала 0,4—0,6 м. Він представлений сірим супіском, насиченим уламками кругового керамічного посуду Х—ХІІІ ст. та декількома фрагментами вінець, що датуються ХІV—ХV ст. Також з культурного шару походить фрагмент шпори, кілька ножів, оселок, фрагменти скляних браслетів та ін.

Нумерація об'єктів була продовжена з 2012 р. Загалом у 2013 р. було досліджено залишки чотирьох споруд та одну господарську яму.

Споруда 2 знаходилась у східній частині розкопу. Досліджено її західну частину. Котлован споруди прямокутний, заглиблений у материк на 0,3 м, зі стовповими ямами по кутах, що свідчить про стовпову конструкцію будівлі. У заповненні виявлені дрібні вкраплення вугликів. За матеріалом, що походить зі споруди, існування її відноситься до ХІІ—ХІІІ ст.

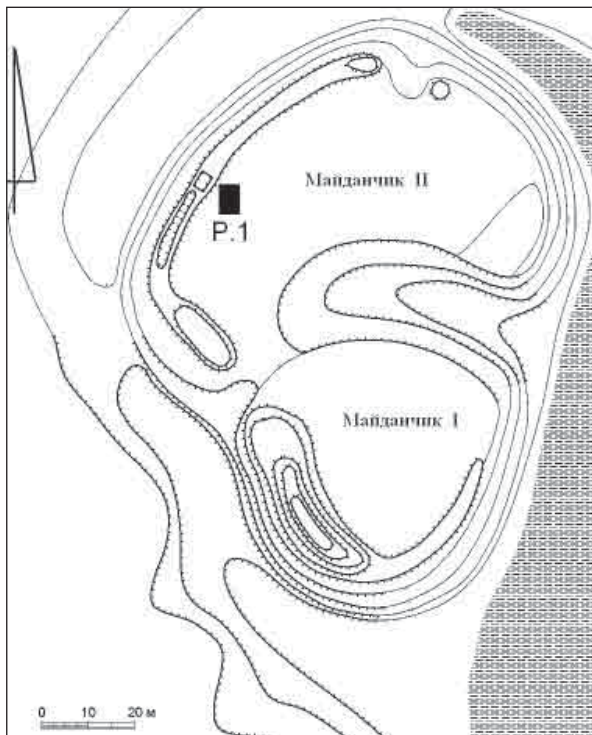

Рис. 1. План розташування розкопу 1 на городищі-2 в с. Малий Листвен

Споруда 3 знаходилась у північно-західному куті розкопу. Верхній шар споруди був заповнений фрагментами ранньогончарного посуду, який датується не пізніше середини X ст. Проте під цим шаром знаходились шари з матеріалами XII—XIII ст. Вірогідно, більш ранні матеріали потрапили у верхню частину заповнення споруди внаслідок нівелювання поверхні над котлованом. Сам котлован досліджений частково. Його глибина становить 1,3 м. Конструкції не виявлені.

Споруда 4 знаходилась у південно-західному куті розкопу. По контуру плями споруди фіксувалися залишки згорілих стін у вигляді сильно зігрітих березових обалолів (залишки берести). Споруда загинула у вогні, оскільки її заповнення складав шар чорного супіску, перемішаного з великою кількістю вугликів. У споруді була знайдена поясна накладка з мідного сплаву так званого «гньоздівського типу», що датується не пізніше X ст. Серед керамічно-

го матеріалу були виявлені як доманженті, так і манжетні вінця керамічних посудин.

Споруда 5 знаходилась у південно-східному куті розкопу. Глибина її котловану складала 2 м. Заповнення представлене незначною кількістю керамічного матеріалу XII—XIII ст. Конструкції не виявлені. Дно споруди лежить на рівні ґрунтових вод.

Яма 2 прорізала східну частину споруди 4. Її діаметр складає близько 0,4—0,5 м, а глибина — до 0,4 м. Заповнення однорідне. За виявленими з ями матеріалами вона датується XII—XIII ст.

Таким чином, дослідження 2013 р. на городищі-2 показали, що на місці городища XII—XIII ст. існувало поселення більш раннього часу, можливо, з першої половини X ст., яке загинуло у вогні. Матеріали середини — кінця XI ст. в розкопі 1 відсутні. У XII—XIII ст. городище, ймовірно, мало досить щільну забудову зі споруд різного призначення та характеру.

І.С. Кедун, О.Є. Черненко

ДОСЛІДЖЕННЯ У НОВГОРОД-СІВЕРЬСЬКОМУ ТА НІЖИНІ

В 2013 р. були продовжені археологічні дослідження Новгород-Сіверського. Роботи здійснювались на території давнього міського дитинця. Паралельно відбувались архітектурно-археологічні дослідження княжого терему XII ст. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, відкритого та музеєфікованого у 2003 р., та обстеження природних відслонень каменю (пісковіку) вздовж берегу р. Десна у межах сучасного міста.

Розкопки 2013 р. стали логічним продовженням досліджень 2011—2012 рр. У 2013 р. на Замковій горі (Литовський замок) було закладено розкоп (поблизу північного краю площадки городища) та траншею (по центру площадки) загальною площею 44 м². Під час робіт вдалось зафіксувати залишки семи споруд X—XVII ст. та зібрати колекцію різноманітних археологічних матеріалів, серед яких — вістря стріл, пірофілітові (з рожевого шиферу) пряслиця, монети XVII—XVIII ст. тощо.

Найбільш цікаві знахідки цього сезону презентують період існування Новгород-Сі-

верської фортеці модерної доби. У розкопі, закладеному на краю площадки городища, зафіксовано залишки деревино-земляних оборонних споруд, котрі відносяться до цього часу (рис. 1). Особливий інтерес становлять виявлені на центральній ділянці Замку залишки виробничого комплексу XVII ст., де відливалися кулі. Тут знайдено рештки споруди з відкритою піччю, в розвалі якої виявлені заготовки для куль — 34 шматки рубленого свинцевого прута, виробничий брак (невдало відлита куля), сплески свинцю. Поруч з цими знахідками, на рівні дерев'яної згорілої підлоги споруди, були виявлені дрібні монети — польські «баратинки» та російські копійки XVII ст. Можна припустити, що функціонування комплексу припадає на час перебування в Новгород-Сіверській фортеці московського гарнізону після входження міста до складу Московського царства.

У вивченні княжого терему на території Спасо-Преображенського монастиря брали участь співробітники сектору архітектурної археоло-

Рис. 1 Розкоп 1. Вид з півночі.

гії Державного Ермітажу (О.М. Іоаннісян, П.Л. Зиков, Є.В. Торшин). Було здійснено архітектурні обміри музеєфікованих руїн споруди, взято проби будівельних матеріалів. Хіміко-петрографічне дослідження розчинів здійснювалось Ю.М. Стриленко. Згідно її висновкам, використаний у теремі розчин відрізняється використанням у якості в'язучого матеріалу не тільки подрібненої кераміки, але й вапняку (співвідношення 1 : 1). Петрографічне дослідження будівельного каменю, здійснене кандидатом геологічних наук І.С. Никитенком, дозволило визначити, що в ході будівництва терему було використано камінь місцевого походження. Дослідження природних відслоєнь пісковика на ділянці між Спасо-Преображенським монастирем та Замковою

горою, дозволяє також встановити його тотожність каменю, використаному під час будівництва монументальних пам'яток Чернігова — Спаського собору XI ст. та Успенського собору XII ст. (для порівняння використано проби каменю, взяті під час досліджень О.Є. Черненко в Чернігові у 2012—2013 рр.).

На території м. Ніжин археологічні дослідження були продовжені розпочаті в 2013 р. дослідження на території городища в уроч. Комауна. У південній частині посаду було закладено розкоп розміром 5 × 6 м. В ході робіт вдалось зафіксувати залишки рову шириною близько 3 м по верхньому краю та 1,2—1,3 м на рівні дна. Рів був впушений у материк на 1,5 м. Його заповнення містило окремі уламки кругових горщиків XII—XIII ст.

Р.М. Луценко, К.П. Луценко, О.М. Ярошенко

ДОСЛІДЖЕННЯ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

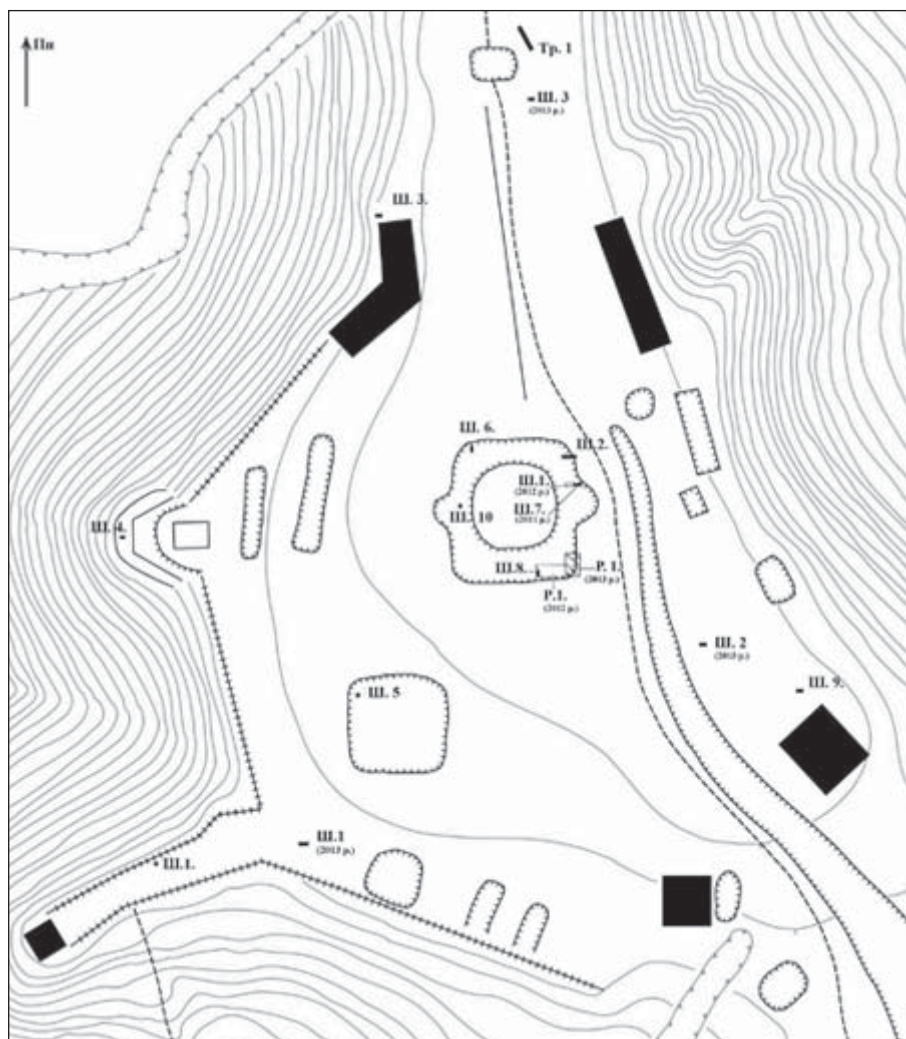

Рис. 1 Дослідження Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря у 2010—2013 рр.

Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир засновано 1666 р. коштом Дем'яна та Василя Многогрішних за сприяння Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На місці явлення чудодійної ікони Св. Миколая. Монастир ліквідований радянською владою у 20-х роках ХХ ст., а його будівлі з часом розібрані.

На території монастиря з 2010 р. працює археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участю співробітників Мезинського національного природного парку.

У 2013 р. за сприяння єпископа Ніжинського та Прилуцького Іринія (УПЦ МП) та архімандрита відновленого монастиря о. Гурія,

експедиція продовжила дослідження монастирського комплексу (рис. 1).

Спираючись на результати досліджень 2011—2012 р. на котловані Миколаївського собору, було вирішено продовжити дослідження решток фундаментів Миколаївського собору у північно-східній частині собору.

Мурований монастирський Миколаївський собор почали будувати у 1754 р., освячено храм 1760 р. Собор був хрещатий, дев'ятидільний, чотиристовпний, п'ятиверхий. Після ліквідації монастиря радянською владою, храм було розібрано на будівельні матеріали.

Для продовження дослідження решток фундаментів південно-східної частини собору на

Рис. 2. Рештки фундаменту Миколаївського собору

схід від розкопу 1 (2012 р.) на місці східної стіни храму було закладено розкоп 1 (2013 р.).

У розкопі вдалося зафіксувати рештки кладки фундаментів східної стіни храму, в якій разом з цеглою використано великі шматки природного каменю (рис. 2). Рештки фундаменту вціліли на рівні материка. Система кладки: зовнішні версти її виводяться з цеглин та природного каменю, а внутрішній простір заповнюється цегляним боєм, залитим розчином (кладка «в ящик»). Зафіксована ширина стіни становила від 1,65 м до 1,90 м. Вдалось дослідити ще 6 м стіни собору, що розташована в розкопі по лінії північний захід-південний схід. Потрібно відзначити, що у кладці масово використовується природне каміння різних розмірів, особливо із зовнішньої сторони стіни. У північній частині розкопу зафіксовано рештки п'яти коробового склепіння підземного приміщення собору.

Культурний шар потужністю 0,07–0,8 м здебільшого складається з битої цегли та вапняного розчину. Матеріал у розкопі малочисельний. У стратиграфії південної стінки розкопу (що виходить за межі котловану собору), зверху фіксується шар руйнації собору. Шар періоду існування собору дуже слабкий. Нижче фіксується шар пожежі (як і розкопі 1 2012 р.). Вірогідно, це одна з пожеж, що відомі за письмовими джерелами. Нижче йде шар XVII — першої половини XVIII ст., під яким фіксується материк.

Цього рік з метою локалізації місторозташування розпочато пошуки решток надбрамної

церкви Іоанна Предтечі з дзвіницею 1767 р. Знаходилась вона у північній частині монастирського мису, де він перешийком поєднується з плато. Церква була тридільною, триярусною, триверхою. У першому ярусі вона мала аркупроїзд, в другому містилась тридільна безбанна церква загального типу. Третім ярусом споруди був восьмигранний верх дзвіниці над центральним компартиментом, увінчаний ярусною банею. Церква відкривала головний шлях до монастиря. На місці ймовірного розташування церкви було закладено траншею 1 (розміром 1 × 8 м) та шурф 3 (розміром 1 × 2 м).

На всій площі траншеї 1 була зафіксована цегляна забутовка (бита цегла з вапняним розчином). Скоріше за все, вона слугувала підготовчою поверхнею під вимощену цеглою площу перед входом у монастир, яку добре видно на церкві знімку початку XX ст.

В шурфі 3, на глибині 0,4 м на всій площі було виявлено рештки цегляної кладки (за форматом цегла датується XVII ст.). Ймовірно, це рештки фундаменту надбрамної церкви. Але більш упевнені висновки можна буде зробити тільки після більш повномасштабних досліджень.

Також на території монастиря з розвідковою метою було закладено шурфи 1 та 2. У шурфі 1 зафіксовано кладку фундаменту споруди (цегла датується XIX ст.).

В наступному році дослідження Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря планується продовжити.

РОЗВІДКИ ПРАВОГО БЕРЕГА р. СНОВ

Археологічні обстеження території Поснов'я розпочалися ще в XIX ст. (П.С. Уварова, М.Є. Бранденбург). У 1960—70 рр. проводилися розвідки О.О. Попком, Є.О. Симоновичем, О.В. Шекуном, В.П. Коваленком, В.В. Простантиновою, О.М. Веремійчик.

Масштабні розвідки цього регіону здійснені А.Г. Пильником у 80-х р. XX ст. За його підрахунками на правому березі р. Снов в Межах Чернігівської обл. було виявлено 47 пам'яток X—XIII ст.

Невеликі розкопки проводилися біля с. Великий Листвен (В.П. Коваленко, 1980 р.), на поселенні «Орешня II» та городищі «Ореншня» у м. Седнів (В.П. Коваленко, 1982 р.), біля с. Макішин (О.М. Веремейчик, 1987 р.), біля с. Автуничі (О.П. Моця, В.П. Коваленко, І.О. Готун, з 1987 по 1987 рр.).

У сезоні 2013 р. Інститутом археології НАН України та Чернігівським національним пе-

дагогічним університетом ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці були проведені обстеження окремих пам'яток на правого берега р. Снов на предмет наявності на них пізньослов'янських та давньоруських матеріалів. Це городище біля с. Петрівка, с. Старі Боровичі, с. Нові Боровичі та с. Великий Листвен.

Городище біля с. Петрівка розташовано в уроч. Городок за 4,3 км на схід від с. Петрівка та за 3 км на південь від с. Камка. Городище споруджено на болотному острові, висота якого над рівнем денної поверхні місцями доходить до 2—2,5 м. Майданчик овалоподібної в плані форми, витягнутий по осі захід—схід. Розміри городища по верхньому краю валу становлять 77 × 105 м. Вал зберігся по всьому периметру городища. Ширина його підосви від 6 до 14 м, висотою від 0,7 до 2 м. Східна, напільна, сторона городища пошкоджена кар'єром, що

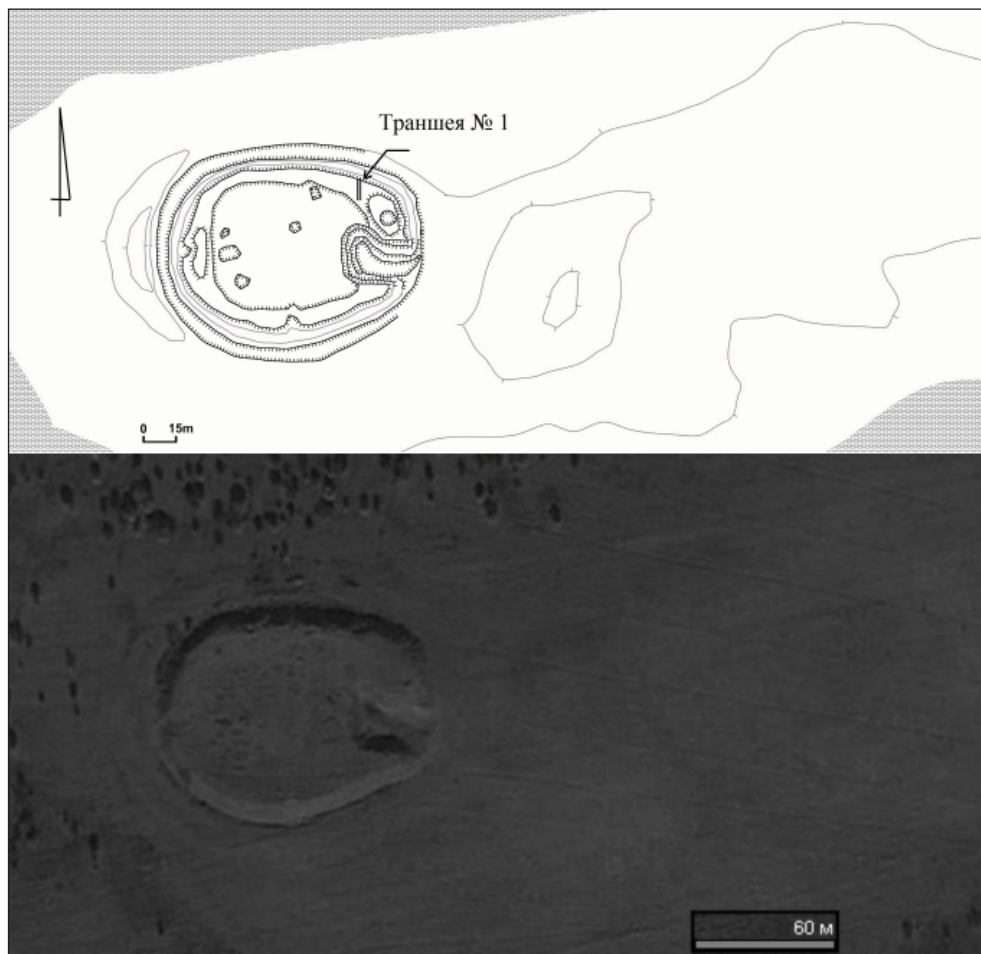

Рис. 1. План та фото городища біля с. Петрівка

частково знищив напільний рів, вал та ділянку майданчика. Схили городища були штучно ескарповані, а по периметру був викопаний рів, ширина якого на сьогодні складає близько 6 м, і глибиною до 1 м. Із західної сторони рів відрізав пологу стрілку підвищення, що спускалася до заболоченої низини.

З метою визначення культурних нашарувань та часу спорудження пам'ятки, у південній частині, по осі північ—південь, була закладена стратиграфічна траншея 1 × 10 м, що починалася з майданчика і заходила в тіло валу. Загальна глибина траншеї склала 1,8—2 м. В результаті досліджень вдалося зафіксувати конструкції спорудженого у ранньому залізному віці милоградською культурою та виявити їх поновлення у IX—X ст. населенням роменської культури. На майданчику городища зафіксовано частину житла з глинобитною піччю роменської культури. З траншеї погодять металургійні шлаки, остеологічні матеріали та ліпна кераміка милоградської культури, ліпна та ранньокругова кераміка роменської культури з незначною кількістю давньоруського гончарного посуду X ст. (рис. 1)

Городища біля с. Старі Боровичи Городище розташоване на мисоподібному виступі на східній околиці села. Висота мису над рівнем заплави р. Снов в цьому місці складає від 12 до 15 м. Схили мису також дуже стрімкі, порізані невеликими ярками. Майданчик городища відріза-

ний від основного плато потужним ровом. Його ширина в наш час складає від 9 до 11 м, а глибина місцями перевищує 3,5 м. профіль рову «коритоподібний». За ровом знаходиться вал, ширина його підосви складає від 7 до 12 м, а висота до 2,5 м над рівнем майданчика городища. В північній частині валу наявний пробій. Його походження та хронологія невідомі. Оборонні споруди наявні лише з напільного боку. Із заплавної сторони помітні значні обвали та сліди кар'єру, що міг знищити залишки оборонних укріплень. Майданчик городища рівний, із значним пониженням у східному напрямку (до 2,5 м). Його розміри складають 77 × 82 м. А за формою майданчик нагадує півколо. Східний схил городища пошкоджений яром, що на сьогодні продовжує формуватися. З південної сторони на городище по схилу наявний неширокий (до 1,5 м) пандус, по якому можна потрапити на майданчик. Його походження та хронологія також залишаються нез'ясованими.

Культурний шар городища має потужність до 0,6 м і містить матеріали раннього залізного віку (милоградської культури) та нечисленні уламки кружального посуду XI—XII ст.

Розвідки Правобережжя р. Снов потребують подальших досліджень з метою більш детального обстеження пам'яток пізньослов'янського та давньоруського періодів, оскільки значна площа цього регіону залишається не обстеженою і маловідомою для дослідників.

Ю.М. Ситий, В.І. Мезенцев

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В БАТУРИНІ

Батуринська Міжнародна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за фінансової підтримки Чернігівської обласної державної адміністрації та Канадського Інституту Українських Студій у 2013 р. продовжила дослідження археологічних пам'яток в межах охоронних зон Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

У 2007—2009 рр. на території Фортеці Батурин на вільній від сучасної забудови ділянці вивчалася забудова розташована на північний схід від апсиди собору Живоначальної Трійці

(кінця XVII ст.). Було закладено розкоп 1 розміром 6 × 6 м. Вдалося виявити одинадцять великих ям та чотири споруди для зберігання припасів. Продовження (2 × 6 м) розкопу в західному напрямку дозволило дослідити шість могил, що відносяться до різних періодів існування цвинтаря (XVII—XVIII ст.). У розкопі вдалося знайти межу, що розділяє цвинтар та забудову території Фортеці.

У 2013 р. основні роботи велися в уроч. Гончарівка, де було продовжено дослідження розкопів закладених у 2012 р. на території замиської резиденції гетьмана І. Мазепи.

Рис. 1. Котлован житла XIII ст. на поселенні «Палац» в Батурині

З метою виявлення планування ділянки розташованої на південний захід від палацу І. Мазепи був продовжений розкоп 1 (площею 70 м²) і досліджено канавку під огорожу яка з'єднувала котлован палацу та котлован дослідженого в 2009—2011 рр. флігеля (хата покоївка). На площі розкопу 1 вдалося дослідити 2 об'єкти раннього залізного віку.

Розкоп 2 було продовжено на південь та північ від ділянки досліджень 2012 р. Загальна площа досліджень на розкопі 2 у сезоні 2013 р. становила 70 м². В обох напрямках розкопу були виявлені рівчачки від конструкцій великої дерев'яної наземної споруди. В південному напрямку рівчачки від конструкції фіксуються ще на 5,5 м потім повертають назустріч і з'єднуються утворюючи південну стінку споруди шириною 5 м.

Наземна дерев'яна споруда була орієнтована довгою віссю по лінії південь — північ. Загалом на сьогодні розкопана частина споруди має довжину 14 м. У заповненні споруди знайдені кераміка та кахлі, фрагменти тарілок з непрозорого скла. Серед кераміки є уламки посуду немісцевого (скоріш за все німецького) виробництва, що є свідченням широких міжнародних зв'язків гетьманської столиці. Серед знахідок із заповнення споруди зустрічаються вістря стріл, свинцеві кулі та заготовки для їх виробництва, поясні накладки, мушкетні кремені, білоглиняні люльки. Загалом знайдений матеріал свідчить про перебування в споруді чоловіків, що займалися військовою справою.

З метою дослідження забудови садиби гетьмана І. Мазепи на Гончарівці на північний захід від його палацу був продовжений розкоп 3. Площа розкопу становила 48 м². Під час попередніх робіт вдалося зафіксувати неглибоку западину та ямки від стовпів наземної конструкції споруди, яка скоріш за все є залишками дворової церкви згаданої у літописі С. Величка. Під час робіт поряд із місцем розташування церкви виявлений новий котлован засипаний рештками будівельних матеріалів, що скоріш за все походять зі згорілого в пожежі 1708 р. палацу.

Нижня частина культурного шару розкопу 3 містила невелику кількість ліпної кераміки доби раннього залізного віку.

На території на північний захід від палацу К. Розумовського з метою з'ясування стану збереженості культурного шару було закладено розвідковий шурф 1 (2 × 2 м) в якому виявлено кілька ям давньоруського часу та точений на токарному верстаті сланцевий хрестик, що був у використанні тривалий час.

Шурф 2, що після прирізок мав розмір 5 × 4 м, був закладений вглибині від краю тераси р. Сейм. В шурфі були виявлені залишки фундаментів паркової огорожі часів К. Розумовського розібраної у XIX ст., християнське поховання орієнтоване головою на захід, що прорізало котлован житла першої половини XIII ст. Житло розмірами 3,4 × 3,6 м було орієнтоване стінками за сторонами світу і мало в південно-східному куті глинобитну піч розмі-

рами 1,1 × 0,9 м орієнтовану щелепами на північ. Піч мала 3 череня, що свідчить про тривалий період функціонування житла (рис. 1).

На садибі В. Кочубея на південний схід від будинку було закладено 3 пошукові траншеї (загальною площею 28 м²) з метою виявлення місця розташування дворової церкви. Вдалося

знайти матеріали XVII—XVIII ст. викинуті на досліджену ділянку під час ремонтів садиби у XIX ст. Знайдені кахлі дозволяють більш повно характеризувати печі, що знаходилися в приміщеннях будинку В. Кочубея.

Роботи розпочаті в Батурині планується продовжити в сезоні 2014 р.

В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко, О.В. Терещенко

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У липні 2013 р. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту Археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці провела археологічні дослідження на посаді за 160 м на захід від городища. З 2011 р. ця ділянка вивчається єдиною площею з прирізками до розкопів попередніх років.

Розкоп 4 започатковано 2012 р. і у цьому сезоні були довивчені минулорічні об'єкти та збільшена площа у західному та північному напрямках.

У сезоні 2013 р. площа розкопу склала 200 м², розміщувався на захід та південь від минулорічної ділянки. В розкопі було досліджено 5 жител та декілька господарських 7 ям X ст.

Чотири житла мали один спільний котлован, що через часті перебудови мав невиразні форми та ще одне виявлено частково у південно-східній частині розкопу. Кожне житло стратиграфічно та планіграфічно добре простежувалося, мало свої контури та опалювальні пристрої. Їх площа коливалася від 15 до 18 м². Найпізніша будівля з котлованом розмірами 4 × 4 м (споруда 7) загинула у пожежі, тут зафіксовано залишки дерев'яних стін, підлоги та глинобитну піч. Під ним виявлено житло (споруда 7-Б) розмірами 4,4 × 5,1 м, котлован якого був дещо зміщений до півночі відносно попереднього. До цього житла належать 2 глинобитні печі розташовані в північно-східному куті і повернуті устям на південь. Печі змінювали одна одну в процесі перебудови житла.

Споруда 7-Б є залишками житла першої половини X ст., яке мало два етапи перебудови. На першому етапі — котлован більш раннього об'єкту (споруда 7-А) засипано материковим

(стирільним) піском та зміщено на 0,6 м на південь, підлогу, імовірно вкрили шаром глею. У північно-східному куті була зведена глинобитна піч. На другому етапі — відбувається нове нівелювання підлоги сіро-зеленим річковим глеєм, а на місці старої печі зводиться нова.

Найбільш ранній котлован житла розмірами 4,5 × 4,5 м (споруди 7-А) досліджено під спорудою 7-Б. На материковому дні залягав шар сіро-зеленого глею (підлога житла). У північно-східному кутку розташовувалась глинобитна піч розмірами 1,25 × 1,4 м, повернута устям до півдня. Розріз опалювальної споруди виявив сліди її ремонту.

В процесі робіт виявлено, що споруда 7-А мала два періоди існування. Під глеєвою підлогою виявлено залишки ще однієї печі розмірами 0,97 × 0,98 м, повернутої щелепами до заходу і частково заглибленої у материк. Заповнення печі складалося із шарів темно-сірого супіску із глеєм, вугликами та печиною, сіро-зеленого глею. Розріз залишків печі дозволяє зробити висновок про те, що вона свого часу зазнала перебудови і мала розміри 0,95 × 1,05 м (рис. 1).

Таким чином, на розкопі 4 отримано складну стратиграфію забудови посаду протягом першої половини — середини X ст. Така ситуація може засвідчувати швидку зміну населення на тері торії пам'ятки та неабиякий брак місця для забудови.

Розкоп 6 був закладений на північний схід від минулорічної ділянки розкопу 4 майже на краю південної тераси мису. Загальна площа розкопу склала 76 м². Загалом, у розкопі було досліджено одне жило, дві господарські споруди та шість ям, що датувалися серединою — другою половиною X ст.

Рис. 1. Котлован житла кінця IX — початку X ст. в розкопі 4 на Виповзівському посаді

Споруда 11 (житло) займало основну площу розкопу. На глибині 0,7 м від сучасної денної поверхні були зафіксовані завали згорілої деревини, що являли собою кут споруди. Стіни житла, орієнтовані за сторонами світу з незначним відхиленням по осі захід-схід, збереглися на висоту чотирьох дошок, ширина яких коливалася в межах 20—26 см, а довжина досягала 2,3—2,5 м. Для спорудження житла ймовірно була використана сосна, на що вказують знахідка залишків соснової кори у внутрішньому заповненні споруди. Досліджені розміри житла складають $3,5 \times 4$ м і з південної частини прорізана пізнішою спорудою.

Підлога житла вимощена дошками шириною 28—38 см і товщиною 1,8—3,0 см орієнтованими із заходу на схід. На підлозі, окремими скупченнями, були виявлені завали деревини зі слідами штучною обробки, що могли бути залишками домашнього начиння, або ж меблів. Біля західної стіни виявлено залишки дерев'яної посудини (чаші чи черпака?).

У північно-західному куті споруди розчищено цілу глинобитну піч діаметром 1,2 м, щелепами обернена в південно-східному напрямку, до центру приміщення. Від основного простору піч відгороджувалася вертикально поставленими дошками довжиною 1—1,2 м, що разом із західною стіною утворювали запічок, в якому був знайдений майже цілий горщик з відбитим вінцем, а також дерев'яна ромбічна лопат-

ка з відламанною ручкою. Розчищений котлован житла мав приблизні розміри $5,25 \times 5,4$ м і був заглиблений в материк на 1,15—1,2 м. З нього походить незначна кількість знахідок, серед яких пірофілітові та керамічні пряслиця, проколки, ножі, фрагменти поселків та ін.

Південну частину житла відповідно до стратиграфічних спостережень, прорізала споруда 13 розмірами, в межах розкопу, $2,5 \times 2,5$ м. За стратиграфічними спостереженнями вона прорізає конструкції житла.

У північній частині розкопу була досліджена господарська споруда 10 підквадратної форми зі слідами стовпових конструкцій в кутах розмірами $2,0 \times 2,15$ м, котлован якої заглиблений у материк на 1,2 м.

Таким чином, у сезоні 2013 р. на розкопах 4, 6 отримані нові результати по забудові поселу та уточнене планування даної ділянки, що складається з порядової забудови житлових споруд уздовж провулка орієнтованого перпендикулярно довжини мису. Котловани жител перебудовуються по декілька разів з кінця IX — до середини X ст., коли пам'ятка гине в пожежі. Навколо жител виявлено по одній господарській споруді та відсутні сліди будь яких огорож від садибної забудови. Отримані результати є унікальними для Подесення і потребують більш детального аналізу стратиграфічних горизонтів та продовження археологічних досліджень у наступних сезонах.

В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий, В.С. Жигола

РОБОТИ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Рис. 1. Загальний вигляд розкопів 2013 р. на Виповзівському городищі

У липні 2013 р. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці провела археологічні дослідження на городищі біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Попереднього сезону розкопі 2 було виявлено північний край житла Х ст., котлован якого заходив під південну та частково східну стінки розкопу. З метою дослідження житла у 2013 р. закладено ділянку розкопу 3 (10 × 10 м) на південь від розкопу 2 та зі сходу розкоп 4 (10 × 10 м) на 4 м південніше розкопу 2 (рис. 1).

Котлован житла (споруда 3) 3,5 × 4,4 м був орієнтований довгою стінкою по осі південь — північ (з відхиленням на 30° до заходу). — паралельно до найближчої ділянки укріплень напільного валу. Глибина котловану — до 1,1 м нижче рівня материка. В північно-західному куті знаходилася глинобитна піч (1,25 × 1,25 м) повернута устям на схід. Піч мала 2 періоди існування, між якими помітні сліди ремонту і зменшення об'єму внутрішнього простору за рахунок підмазування нижньої частини склепіння. В материковому дні котловану виявлено 13 стовпових ямок від конструкції стін, стелі та інтер'єру житла.

В процесі досліджень на розкопі 3 фіксується така стратиграфічна ситуація: під шаром дюн-

ного піску залягав шар чорного гумусованого супіску насиченого відходами від металургійного виробництва. Потужність шару поступово зростає з 0,05 до 0,6 м зі сходу на захід. Цей шар перекриває всі об'єкти виявлені на розкопі. В квадраті 3, 4 спостерігалась пляма пропеченого піску та значна концентрація металургійних шлаків, що вказує на місце розташування горну.

В південно-західній частині розкопу виявлено продовження рівчачка під гострокіл раніше дослідженого в розкопі 1 (2010 р.). Ширина рівчачка, що проходив по схилу дюни становить 0,6—0,8 м на рівні материка і звужується (до 0,4—0,5 м) до низу. В рівчачку та біля його краю зафіксовано 5 стовпових ямок діаметром 0,3—0,6 м. Глибина рівчачка під гострокіл сягає 0,5—0,7 м нижче рівня материка.

Зі сходу, майже впритул до слідів гостроколу, досліджено споруду 5, котлова якої мав підквадратні розміри 3 × 3 м і заглибленням в материк на 0,5 м. У східній частині котловану споруди знаходилася пляма пропеченого піску розмірами 1,08 × 1,3 м. В заповненні споруди фіксувалася значна кількість металургійних шлаків. По периметру котловану фіксувалися 5 стовпових ям діаметром до 0,4 м.

Із заходу від житла виявлена споруда 8, що являла собою видовжений котлован розмірами 1,0—1,5 × 5,75 м з похилими до центру стінами і глибиною 0,8 м нижче рівня материка. Довга

вісь споруди проходила паралельно південно-західній стіні житла і рівчаку під гострокіл, що також підтверджує їхнє співіснування у часі.

Таким чином, на розкопі 3 можна простежити три будівельні горизонти у межах X ст. До першого горизонту належить житло, до другого — господарське використання території, верхній — використання ділянки під залізобудівне виробництво.

Розкоп 4, знаходився на схід від розкопу 2 (2010 р.) та розкопу 4 цього року. В розкоп потрапила східна частина житла (споруди 3), 6 поховань XVII ст. та 1 поховання епохи бронзи. На розкопі також досліджено півтора десятка різночасових господарських ям та західний кут котловану споруди 7, який скоріш за все є залишками житла. Споруду 7 досліджено на до-

вжину 4 м и ширину до 3 м. Котлован має прямі стіни і рівне дно на глибині 1,05—1,1 м нижче рівня материка.

За стратиграфічними спостереженнями, під дюною залягав чорний гумусований супісок зі шлаками, що поширювався лише в північній частині розкопу. Ерозією були знищені культурні нашарування до материка. На розкопі виявлено кераміку неоліту, епохи бронзи та давньоруського часу. Площа розкопу досить сильно прорізана пізньосередньовічними похованнями. За переказами місцевих жителів на городищі у козацький час існувала дерев'яна церква до кладовища якої, ймовірно, можуть бути віднесені поховання досліджені 2013 р. та 1889 р. В.Л. Беренштамом на північному схилі городища.

В.М. Скороход, Л.Ф. Сута, О.М. Шумей

ЗАЧИСТКИ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У східній частині мису, на території посаду Виповзівського городища, знаходяться 5 силосних ям розмірами 7—10 × 30—35 м, розташованих по обидві сторони дороги, що проходить по центру мису із заходу на схід. На північній половині мису знаходяться 3 силосні ями і 2 — з протилежного боку. Їх котловани орієнтовані по осі північ — південь з невеликим відхиленням на захід. В цілому, у східній частині посаду діяльністю ферми у другій половині XX ст. було пошкоджено 1500 м².

У 1983 р. В.П. Коваленком були проведені археологічні дослідження на Виповзівському археологічному комплексі, де на північній половині мису у південній частині котловану центральної силосної ями була виявлена частина житла X ст. У 1989 р. воно було досліджене експедицією А.Л. Казакова.

2009 р. роботами експедиції Чернігівського національного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці були здійснені зачистки стінок двох силосних ям. Одна — біля городища на північ від центральної дороги. У південній її частині дослі-

джено залишки житла середини X ст., верхня частина якого була пошкоджена під час будівництва силосної ями. Інша зачистка здійснена за 465 м на захід від городища, де у західній стінці силосної ями виявлено частину котловану житла X ст.

У сезоні 2013 р. були продовжені зачистки повздовжніх стінок трьох силосних ям з метою вивчення пошкоджених ділянок культурного шару та об'єктів. Зачистка 4 була зроблена у східній стінці центральної ями на північ від дороги, зачистка 5 — у західній стінці західної ями на південь від дороги і зачистка 6 — у західній стінці західного котловану на північ від дороги ¹.

Зачистка 4 мала довжину 27 м та ширину 2 м у південній частині. Нумерація квадратів довжиною 1 м велася з півдня на північ. Під шаром дерну залягав культурний шар темносірого супіску з включеннями вугликів та піщини потужністю від 0,2 до 0,4 м. В стратиграфії фіксувалися сліди стовпових ям та невиразні контури споруд. Між 5 і 6 м виявлено рештки

¹ Нумерація зачисток на посаді ведеться з 2009 р.

Рис. 1. Залишки зруйнованого житла X ст. на посаді Виповзівського городища

трьох горілих колод, що лежали перпендикулярно до зачистки. Горіла деревина перекривала заповнення споруди, заглибленої в материк на 0,4 м. Інтерпретація споруди неможлива, оскільки вона була досліджена лише на ширину 0,8 м. По всій довжині зачистки траплялися уламки гончарного посуду X ст., невелика кількість кераміки XII ст. та ліпних посудин. Було знайдено кістяну накладку від лука і кістяну накладку невідомого призначення, фрагмент залізного вушка відра, залізний цвях та уламок кременя.

Зачистка 5 мала довжину 33 м та ширину 2 м у південній частині. Під шаром дерну залягав темно-сірий супісок, що змінювався темно-сірим супіском з включенням коричневого з домішками вугликів і пічини. По довжині зачистки досліджено залишки 3 об'єктів, знищених силосною ямою. Знахідки представлені уламками гончарного посуду X ст., амфор, незначною кількістю фрагментів горщиків XII ст. та ліпних посудин. Серед матеріалів траплялися металургійні шлаки та кістки тварин. Індивідуальні знахідки представлені уламками залізних ножів, кістяних проколок та ін.

Найбільш інформативною була зачистка 6, що мала довжину 30 м. В процесі досліджень по довжині зачистки робилися прирізки у східному напрямку для досліджень об'єктів. Нумерація квадратів (1 м) велася з півдня на північ. На перших п'яти метрах виявлено залишки споруди та яму, з яких походить велика кількість

керамічного матеріалу X—XII ст., тваринних кісток, металургійних та склоподібних шлаків. Серед знахідок слід відмітити 2 уламки від лячок, залізний різець, залізне тесло, 3 фрагменти від кам'яної форми.

На 8—13 м досліджено західну частину котловану житла довжиною 5,5 м, що збереглося на ширину 1,5 м. З його заповнення походять уламки кругових посудин X ст. та кістки тварин. Серед індивідуальних знахідок слід відмітити кістяні проколки, кістяні бабки для гри, уламок лучкового свердла.

У північній частині зачистки, на 20—25 м досліджено залишки ще одного котловану житла довжиною 5,0 м, що збереглося на 1,5 м. При дослідженні котловану виявлено залишки горілих дерев'яних стін та деталей конструкції будівлі. З котловану походить керамічний матеріал X ст., кістки тварин, кам'яний точильний круг, скляна намистина чорного кольору орнаментована зеленою хвилястою смужкою (рис. 1)².

Таким чином, зачистки силосних ям дали змогу дослідити залишки 5 жител X ст. та серію об'єктів господарського призначення, що значно розширює наші уявлення про планувальну структуру забудови посаду Виповзівського городища.

² Археологічні знахідки з Виповзівського археологічного комплексу зберігаються у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОДОЛЕ ВЫПОЛЗОВСКОГО ГОРОДИЩА

В сезоне 2013 г. экспедицией Черниговского государственного педагогического университета им. Т.Г. Шевченко и Института археологии НАН Украины, совместно с Национальным исследовательским университетом «Высшая школа экономики» г. Москвы.

В этом году был исследован участок подола под береговой террасой в непосредственной близости от древнего русла р. Крымки (старика р. Десны), где заложена стратиграфическая траншея 1 длиной 11 м и шириной 2 м, ориентированная перпендикулярно древнему руслу. Основной задачей исследования было проследить характер культурных отложений на данном участке и выявить древнюю береговую линию.

Участок имеет сильный перепад высот (до 2,5 м) с юга на север от тылового шва террасы в сторону русла. Фиксация материала проводилась по метровым квадратам. Большая часть культурного слоя просеивалась на ситах.

В ходе работ удалось выявить три горизонта культурного слоя. Верхний (горизонт 1) представляет собой переотложенный культурный слой, оплывший с террасы. Этот горизонт составлен однородной темно-серой супесью, мощностью от 0,5 до 0,9 м. Керамический материал в составе слоя хронологически перемешан. Непосредственно под верхним горизонтом залегала прослойка аллювиальных отложений мощностью до 0,4 м, возникшая в результате периодичности средневековых паводков.

Под слоем аллювия зафиксированы два непотревоженных горизонта культурных отложений. Наиболее ранний (горизонт 3), лежащий на материке, представлен почти черной сильно гумусированной супесью с частыми включениями угля. Мощность его составляет от 0,06 до 0,25 м. Более поздний (горизонт 2), лежащий между аллювием и горизонтом 3 представлен темно-серой гумусированной супесью с редкими включениями угля и отдельных аллювиальных прослоек. Мощность его — от 0,06 до 0,4 м. Керамический материал в этих горизонтах крайне малочислен.

Среди находок выявлены металлические предметы плохой сохранности (2 фрагмента ножей, 2 железные пластины и др.). Отдельно следует выделить фрагмент крупного оселка из песчаника (слой аллювия над горизонтом 2),

крупный металлический шлак (горизонт 2) и два фрагмента глиняных пряслиц (горизонт 2 и нижний уровень горизонта 1).

В северной части раскопа удалось зафиксировать береговую линию IX—X вв. В профилях западной и восточной стенок в этом месте резко обрываются аллювиальные прослойки и культурный слой, и начинается сильно оторфованный грунт.

С горизонтом 2, лежащим непосредственно под аллювием, связан чрезвычайно интересный объект — длинная канава, ориентированная с севера на юг перпендикулярно древнему руслу, поднимающаяся в сторону тылового шва террасы. В южной части раскопа на уровне материка удалось выявить торцевую часть канавы. Северная ее часть не попала в пределы раскопа и, по всей видимости, уходила в древнее русло.

Общая длина исследованной части канавы — 8 м; ширина от 0,6 до 0,9 м; глубина — до 0,4 м. (рис. 1, 1—3). Южная половина канавы врезана в материк, северная прорезает горизонты 2 — 3 и не доходит до материка. Слои заполнения канавы представлены последовательно сменяющимися друг друга тонкими (до 0,05 м) прослойками аллювия и гумуса (рис. 1, 2), что свидетельствует о сезонном характере использования данного объекта. Сооружение, связанное с этой канавой, функционировало в перерывах между разливами реки — в эти периоды откладывались гумусированные прослойки; зимой и во время паводков канава не использовалась — в эти периоды откладывались прослойки аллювия. На южном участке раскопа вокруг торцевой части канавы выявлены столбовые ямы диаметром от 0,08 до 0,12 м; одна столбовая яма зафиксирована непосредственно в торцевой части канавы на ее дне на уровне материка — по всей видимости, эти столбы поддерживали навес над торцевой частью.

В плане канава имеет сложную конфигурацию (рис. 1, 1): северный и центральный ее отрезки ориентированы по линии север — юг, последние 3 м южного отрезка немного смещены к западу и востоку, образуя таким образом небольшой «излом» в конфигурации. Северный край канавы уходит за пределы раскопа, однако исходя из ее ориентировки и зафиксированной линии уреза воды, можно предположить,

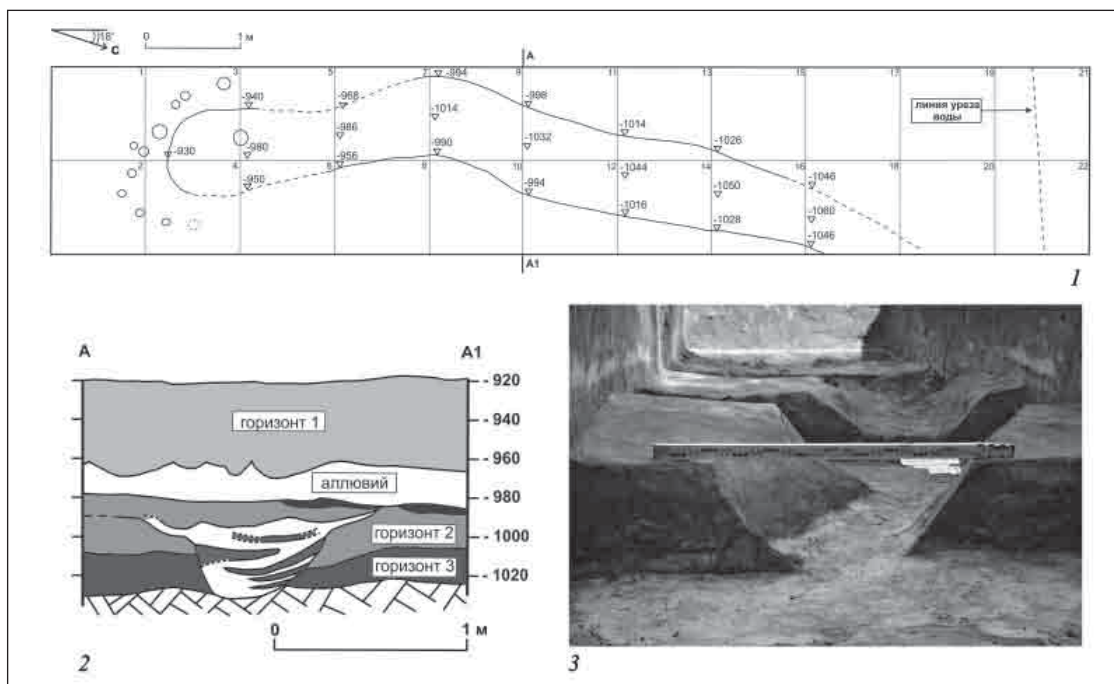

Рис. 1. 1 — План канавы для вытаскивания лодок в траншее 1; 2 — разрез канавы в траншее 1; 3 — процесс разборки канавы для вытягивания лодок в траншее 1

что северный край примыкал непосредственно к древнему руслу реки. Длина всей канавы от южного ее края до уреза воды в таком случае составляет около 10 м.

Вероятное назначение исследованного объекта — канава для вытягивания на берег судов из реки с целью ремонта или, возможно, временной стоянки.

Над торцевой частью канавы стоял навес — возможно, эта часть использовалась для хранения ремонтных материалов. Этим и объясняется «излом» в южной части канавы — до торцевого отрезка суда не дотягивались, он служил лишь для хозяйственных целей.

Стратиграфические наблюдения дают возможность утверждать, что канава была сооружена и использовалась на финальной стадии жизни Выползова — около середины X в.

Обращает на себя внимание необычная конфигурация береговой канавы Выползова — ее последние (если считать от русла) 3 м изогнуты под небольшим углом к востоку. Именно над этой частью и зафиксированы столбы от навеса. Можно предположить, что этот отрезок канавы использовался для каких-то хозяйственных целей, а лодки вытягивали лишь в ту часть канавы, которая уходит по прямой линии в сторону русла.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Протягом польового сезону 2010 р. Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся» продовжувала охоронні дослідження на території Чернігівської, Сумської та Полтавської областей.

У зв'язку із необхідністю відведення земель під газовидобувальні свердловини проведена археологічна експертиза низки земельних ділянок. Зокрема, на території **Полтавської обл.** обстежено 12 нафтових родовищ, на яких розташовано близько 20 свердловин. При цьому виявлена низка пам'яток. На території Карлівського району в зоні будівництва свердловини 302 Ланнівського родовища на території Ланнівської сільської ради зафіксована периферійна частина поселення епохи бронзи та раннього залізного віку (II—I тис. до н.е.). На території Котелевського р-ну в зоні спорудження свердловини 110 Котелевського родовища (поселення Котелевка 1) досліджені поодинокі об'єкти доби бронзи та раннього залізного віку. В зоні будівництва свердловини 122 (поселення Котелевка 6), крім кераміки доби бронзи та раннього залізного віку, виявлений гончарний посуд черняхівської культури (III—V ст.). Аналогічні матеріали знайдено в зоні будівництва свердловини 123 Абазівського родовища (поселення Лаврики 1). В зоні будівництва свердловини 31 Родниківського родовища (поселення Піщане 1) виявлена кераміка мар'янівсько-бондарихинської культури доби бронзи (II тис. до н.е.).

На території Роменського р-ну **Сумської обл.** (Рогинцівська сільська рада) здійснений нагляд в зоні спорудження свердловини 119 Великобубнівського родовища, в яку потрапляє багатощарове поселення Рогинці 2 доби бронзи — раннього залізного віку та XVII—XVIII ст. В межах Сумського р-ну на поселенні Токарі 5 в ході охоронних розкопок на площі 1000 м² досліджена низка господарських ям, що місти-

ли кераміку доби бронзи — раннього залізного віку. На території Роменського р-ну (Басівська сільська рада) проведено археологічний нагляд в зоні розробки кар'єру глини. У культурному шарі виявлена ліпна кераміка доби бронзи — раннього залізного віку. Крім того зафіксована низка господарських ям і будівель XVIII ст.

На території Прилуцького району **Чернігівської обл.** закінчені охоронні дослідження в зоні прокладання трубопроводу, розпочаті у 2012 р. На поселенні черняхівської культури (III—V ст.) Заїзд-Міст двома траншеями загальною довжиною понад 500 м досліджено культурний шар та кілька господарських ям. Тут знайдено фрагменти черняхівської столової та кухонної кераміки, виготовленої на гончарному крузі, а також кістяну веретеноподібну спицю, глиняні пряслице і «хлібець», точильний брусок.

У м. Чернігові проведені охоронні дослідження в зоні багатощарового поселення «Інститут мікробіології», що охопили площу близько 400 м². В межах розкопу виявлені господарські ями епохи бронзи і раннього залізного віку (II—I тис. до н.е.), а також зафіксовані будівлі XIX ст. В культурному шарі, крім того, траплялась ліпна кераміка київської культури (III—V ст.).

На території Бобровицького району проведено обстеження поселень черняхівської культури Ровчак і Левада, через які ТОВ «Земля і воля» планувалося прокладання залізниці. Шурфами по трасі майбутнього будівництва виявлено потужний культурний шар і низку об'єктів, насичених фрагментами черняхівської гончарної кераміки. Крім того, знайдено уламки амфор та глиняних грузил, верхню частину скляного кубка. Тим не менш, без проведення охоронних археологічних досліджень замовником були розпочаті земельні роботи, в результаті яких знищені ділянки поселень площею понад 2000 м², що є грубим порушенням чинного законодавства.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ

Архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору були відновлені в 2012 р. спільними зусиллями Чернігівського національного педагогічного університету, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та Державного Ермітажу. В ході цих робіт у 2012 р. вдалось розкрити залишки капел, прибудованих до собору з півночі та півдня та (частково) галерею, котра проходила вздовж його південного фасаду. У 2013 р. було продовжено вивчення залишків давніх прибудов до південного фасаду собору (рис. 1). При цьому головним об'єктом стали залишки т. зв. хрещальні, які збереглись у підмурків спорудженої в XVIII ст. південної вежі Спасу.

Як можна побачити на «Абрисі чернігівському» 1726 р., «хрещальня» являла собою двоярусну будівлю, що прилягала до собору з південного заходу. Відомо, що вона постраждала під час пожежі 1750 р., після чого була розібрана, а на її підмурках спорудили нині існуючу вежу. В літературі XIX — початку XX ст. висловлювалось припущення, що прибудова, котра існувала на місці вежі, це — згаданий у літопису «терем» («теремець»), де поховано Ярослава Всеволодовича та канонізованих православною церквою Ігоря Ольговича і митрополита

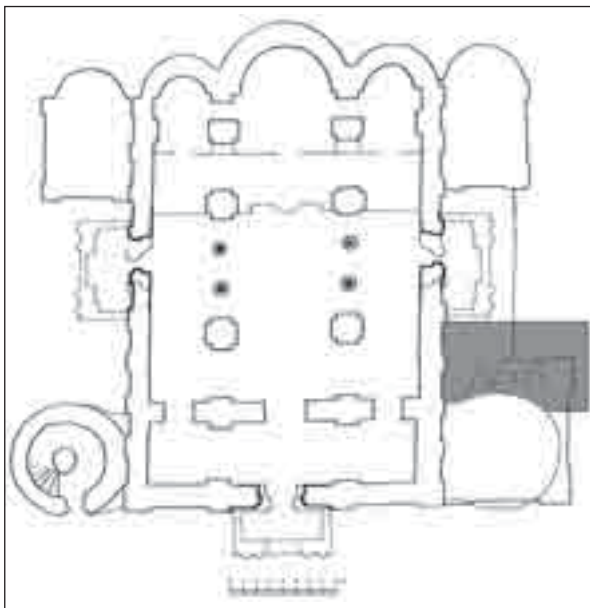

Рис. 1. Чернігівський Спасо-Преображенський собор (по М.В. Холостенко). Сірим кольором позначена ділянка розкопу 2013 р.

Константина. Вперше її дослідження здійснювались у 20-х рр. XX ст. М.О. Макаренком та І.В. Моргілевським. І.В. Моргілевський дійшов висновку, що споруда слугувала хрещальною та сполучалась із собором тільки на рівні другого поверху, через хори, де в зондажі вдалось відкрити давній портал. На підставі матеріалів цих робіт «хрещальню» вважали найдавнішою прибудовою Спасу та датували XI ст.

У 2013 р. вдалось відкрити східну частину «хрещальні». Окрім цього, в межах досліджуваної ділянки потрапила південна галерея, вивчення якої розпочалось ще в попередньому польовому сезоні. Отримані в 2012—2013 рр. матеріали дозволяють визначити, що, всупереч усталеній думці, «хрещальня» була передостанньою за часом виникнення прибудовою собору. Вона датується межею XI—XII ст. Останньою з прибудов давньоруського часу була галерея вздовж південного фасаду, яку можна датувати XII ст. Судячи з усього, як «хрещальню», так і галерею реконструювали у XVII ст. — виявлено ділянки перекладеного жолобчастою (т. зв. «литовка») цеглою, мурування на вапняковому розчині та складений з такої ж цегли контрфорс, приставлений до південної стіни «хрещальні».

Особливий інтерес представляють зафіксовані сліди існування ще однієї прибудови до собору, раніше не відомої. Зафіксовано фундаментний рів від притвору або портику, який примикав до головного об'єму Спасу поблизу південного порталю. За своєю хронологією цю прибудову можна вважати найдавнішою та віднести до першого етапу в будівельній історії храму (до смерті Мстислава Володимировича в 1036 р.). Судячи з усього, вона лишилась не добудованою, оскільки вже на початку XII ст. її фундаментний рів використали для улаштування східної стіни «хрещальні». Треба відзначити, що, всупереч висновкам М.О. Макаренка, підмурки «хрещальні» не утворювали суцільної платформи, а склались із стрічок фундаменту шириною 1,4 м, впущених до глибини близько 3 м від сучасної поверхні.

Дослідження 2013 р. дозволили встановити, що ще в давнину, припустимо — в XII ст., прибудова постраждала від катастрофи. Про неї свідчать потужні наскрізні тріщини в підмурках її східної стіни та в муруванні апсид. Подібні деформації будівель можуть бути виклика-

ні землетрусом або масштабним зсувом ґрунту. Останню можливість не можна виключити, оскільки, як з'ясувалось, з південного боку

фундаментний рів «хрещальні» впушений у засипку давнього яру або рову, глибина якого перевищує 4 м від сучасної поверхні.

О.Е. Черненко, А.Л. Казаков, Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ ЄЛЕЦЬКОГО СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ В ЧЕРНІГОВІ

Археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові 2013 р. були пов'язані з розчисткою руїн Петропавлівської трапезної церкви XVII ст. Загальна досліджувана площа склала 1200 м². В ході робіт вдалось отримати нову інформації щодо планування трапезної та її будівельної історії.

Залишки трапезної збереглись навпроти західного фасаду Успенського собору (рис. 1). Як повідомляє в своєму творі «Скарбниця потрібна» архимандрит Іоаннікій Галятовський, її побудували в 1676 р. коштом чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. Згідно повідомлення писемних джерел, в середині XIX ст. вона згоріла, після чого її реконструювали — вітвар перенесли в нині існуючий храм Петра і Павла та розібрали апсиду. З цього часу та до закриття Єлецького монастиря в 1921 р. у колишній трапезній знаходилась консисторія. У 1943 р. в будівлю потрапила бомба, невдовзі її руїни майже повністю розібрали. До сьогодні від них збереглись залишки стін одного з приміщень, висотою до 5 м. В сучасній літературі їх помилково вважають рештками Будинку ігумена XVIII ст., хоча в дійсності будинок ігумена розташовувався на південно-східному схилі Єлецької гори, як це засвідчують плани монастиря XVIII—XIX ст. та в описі обителі Філарета Гумілевського. Руїни цієї споруди збереглись до сьогодні (рис. 1).

Головний об'єм трапезної споруджений з цегли-пальчатки (т. зв. «литовка») переважно — формату 28—30 × 16—17 × 5—7 см на вапняковому розчині. У завершеному вигляді вона складалась з безстовпної Петропавлівської церкви та прибудованої до неї під прямим кутом одноповерхової прямокутної споруди, витягнутої в напрямку північний схід — південний захід. Її загальна довжина 45,5 м, ширина — 17,5 м; по всій площі (за ви-

ключенням апсиди) знаходяться підвали завглибшки 3,5 м перекриті коробовим склепінням. По центру східного фасаду розташований тамбур, встановлений на стрічковому фундаменті. Цікаво, що в муруванні тамбуру, східної стіни та апсиди повторно використана плінфа, аналогічна плінфі Успенського собору XII ст. У XVIII—XIX ст. з північного сходу та південного заходу до трапезної були зроблені прибудови (розкриті частково), причому північно-західна поєднувала її з приміщенням пристінних келій монастиря (до сьогодні не збереглись).

Головний об'єм трапезної складається з кількох секцій, прибудованих послідовно в напрямку з півдня (від церкви, з якої за І. Галятовським почалось будівництво) на північ. Вони приставлені одна до одної з перев'язкою мурування тільки в нижніх частинах стін. Втім, будівельні матеріали, використані в різних секціях, ідентичні. Натомість, товщина зовнішніх стін є різною — від 0,9 до 1,4 м.

Можна визначити кілька перебудов внутрішніх приміщень трапезної, які відбувались протягом XVII—XVIII ст. — сліди перекладок дверних та віконних прорізів. Натомість, найбільш значна реконструкція припадає на XIX ст. Їй відповідає облямування зовнішніх стін фабричною цеглою формату 27 × 13,5 × 6 см.

Для дослідження підмурків трапезної та визначення ступені збереженості навколишнього культурного шару було закладено 4 шурфи та розкоп площею 6 × 7 м. З'ясувалось, що фундаменти трапезної встановлені на материк. Вони складені з цегляного буту злитого вапняковим розчином. Давній культурний шар та об'єкти X—XVII ст. збереглись на окремих ділянках, у тому числі — під апсидою Петропавлівської церкви. Археологічні об'єкти представлені рештками котлованів 3 споруд X—XII ст., 2 яма-

Рис. 1. Єлєцький Свято-Успенський монастир (2013 р.): 1 — Успенський собор XII ст.; 2 — дзвіниця XVII ст.; 3 — руїни Петропавлівської церкви з трапезною 1676 р. (консисторія XIX ст.); 4 — північний корпус XVII ст. (старий будинок настоятеля); 5 — східний корпус XVII—XVIII ст.; 6 — корпус із Петропавлівською церквою XIX ст.; 7 — південно-західний корпус XVII—XVIII ст.; 8 — руїни «нового будинку настоятеля» XVIII ст.

ми X ст. та I ямою XVII ст. Виявлені археологічні матеріали — уламки гончарних посудин (у тому числі амфор), архітектурна кераміка (плінфа, кахлі), вироби зі скла (браслети, намисто, фрагменти посуду) металу (монети, ножі, ювелір-

ний пінцет, товарні пломби), каменю (пряслиця, точильні бруски, уламки пірофілітових плит від гробниць, жорен). Окремо можна відзначити денце гончарної посудини з клеймом у вигляді схематичного зображення храму.

м. КИЇВ

С.А. Балакін, О.В. Зажигалов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Вивчення території Києво-Печерського заповідника протягом року здійснювалося у режимі охоронних археологічних досліджень поточних земляних та ремонтно-будівельних робіт. Загалом було зафіксовано 12 окремих об'єктів.

З пунктів, виявлених у межах Нижньої лаври, найбільшу цікавість являла собою траншея вздовж західного фасаду корпусу 73 (мошесушарка ХІХ ст.). Під час обстеження траншеї у її площині зафіксовано сліди та рештки декількох безінвентарних ґрунтових поховань. За наявними історичними даними, на місці зазначеного корпусу у другій половині ХVІІ ст. було збудовано невелику кам'яну церкву св. Андрія Первозванного, яка через ряд перебудов у ХІХ ст. повністю увійшла до об'єму сучасної споруди мошесушарки. Отже, є всі підстави вважати виявлені поховання рештками погосту згаданої церкви ХVІІ—ХVІІІ ст.

З об'єктів Верхньої лаври найбільш інформативними виявилися роботи у внутрішніх приміщеннях корпусів 4 (Келії соборних старців) та 81 (Велика лаврська дзвіниця). У першому випадку йдеться про продовження досліджень минулого року, коли у східній секції корпусу 4 було поставлено невеликий розвідковий шурф розмірами 1,4 × 1,6 і глибиною до 2,1 м. Тут знайдено залишки ґрунтової конструкції споруди кінця ХV ст. і зібрано архе-

ологічний матеріал відповідного часу, в т. ч. і зразки ранньої горщикоподібної кахлі. Зважаючи на цікавість зазначеної (первинної) частини корпусу у історико-топографічному розвитку архітектурного ансамблю Верхньої лаври, поточного року згадані роботи було доповнено ще двома шурфами. Отримані результати, в цілому, підтвердили минулорічні висновки.

Певний інтерес становили й архітектурно-археологічні дослідження, вперше проведені у центральному приміщенні Великої лаврської дзвіниці (попередні дослідження 1962 та 2011 років виконувалися виключно зовні будівлі). Зокрема, 2013 р. тут було обстежено цегляну підлогу часів будівництва споруди (1731—1745 рр.) та поставлено розвідковий шурф розмірами 1,2 × 1,6 м, завдяки якому встановлено технічні параметри горішнього рівня фундаментів дзвіниці та зібрано перевідкладені матеріали ХІІ—ХІІІ та ХVІІ—ХVІІІ ст.

Щодо решти об'єктів 2013 р. то археологічний нагляд тут суттєвих результатів не дав і цікавість ці пункти становлять тільки з точки зору доповнення Археологічної карти НКПКС. Певним виключенням можуть бути хіба що розпочаті нещодавно пошукові інженерно-геологічні роботи у районі південного фасаду Мазепинських мурів КПЛ, оскільки дослідження ділянки, про яку йдеться, проводилося лише у 1951 р. В. Богусевичем.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. ВИШГОРОД ТА ВИШГОРОДСЬКОГО р-ну

У 2013 р. Вишгородською археологічною експедицією ІА НАНУ було проведено широкий спектр археологічних робіт на території м. Вишгород та Вишгородського р-ну.

1. В липні було проведено планові розкопки на східному краю Вишгородського городища, в 150 м на схід від церкви святих Бориса та Гліба. Закладено два розкопи загальною площею 110 м², на одному з яких досліджено частину давньоруської садиби. Розкопано господарську споруду XII—XIII ст. та низку господарських ям. Практично вся досліджувана територія була сильно порушена траншеями часів Другої світової війни, що ускладнило проведення археологічних робіт. В північній частині розкопів слідів забудови давньоруського часу не виявлено. З півночі до розкопу примикає широкий яр. Враховуючи розташування на північ від даної ділянки т. з. «кварталу металургів», відкритого розкопками 1934—1937 рр., можна припустити, що ділянка не забудувалась через вогнебезпечність виробництва. Таким чином, «квартал металургів» був відділений від рядової забудови городища яром, з обох боків якого залишили дві незабудовані «смуги». Ряд цінних речових знахідок давньоруського часу виявлено в культурному шарі. Серед них — залізний стилос-писало, два бронзових гудзика-бубонця, фрагмент глиняної фігурки вершника, низку фрагментів скляних браслетів та залізних побутових виробів. З підйомного матеріалу походить знахідка свинцевої князівської актової печаті, атрибуція якої відбудеться після проведення реставраційних робіт.

2. У вересні проведені археологічні розвідки різночасових пам'яток в околицях смт. Демидів Вишгородського району. Зокрема, отрима-

но нові дані про заселення мікрорегіону в давньоруський час. Шурфування на території Демидівського городища в уроч. Городець, яке виявилось практично зруйнованим, та його посаду, дозволило уточнити датування цих пам'яток (XI—XII ст.).

3. Охоронні археологічні розкопки були проведені на території Вишгородського посаду в уроч. Гончарі (ділянка 42 по Старосільському пров.) в жовтні—листопаді. На розкопі площею 72 м² виявлено залишки двох садиб XI ст. (А і Б), розділених парканом. Рівчак паркану орієнтовано паралельно вулиці, виявленій неподалік під час розкопок 1990 р. На садибі А досліджено частину споруди, сильно пошкодженої перекопами, та кілька господарських ям. Всі об'єкти загинули під час пожежі. На садибі Б розкопано гончарний горн. Останній, як і решта вишгородських горнів, мав двоярусну конструкцію. Діаметр випалювальної камери — 1,1 м. Споруджувався за допомогою каркасу з прутів, відбитки яких збереглися на обмазці стін паливної камери. З півдня до горну примикала передгорнова яма. Період функціонування горна визначається першою половиною XI ст. Серед індивідуальних знахідок на розкопі знайдено пряслице з графіті, дві глиняні іграшки-коника та залізний ніж з дерев'яною ручкою та обмоткою з срібної проволочки між лезом та черешком.

Окрім того, протягом року постійно проводилось візуальне обстеження та пам'яткоохоронний моніторинг на території Вишгородського історико-культурного заповідника.

Отримані в результаті археологічних досліджень 2013 р. матеріали дозволяють поточнити існуючі дані щодо історичної топографії давньоруського Вишгорода та його околиць.

ДОСЛІДЖЕННЯ У САДИБІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У м. КИЄВІ

У 2013 р. спільними зусиллями співробітників Національного заповідника «Софія Київська» та Інституту археології НАН України було відновлено археологічні дослідження на території садиби Софійського собору у м. Києві. Мета цих робіт — вивчення відомих та пошук нових архітектурних та археологічних об'єктів з перспективою їх подальшої музеєфікації. Розвідкові роботи було проведено у серпні—листопаді. Було закладено 3 шурфи та здійснено нагляд за прокладенням траншеї теплотраси (рис. 1).

Одним із об'єктів пошуку стали залишки храму XI ст., дослідженого Д.В. Мілеєвим у 1909—1910 рр. Головним завданням робіт було уточнення локалізації залишків храму для можливих майбутніх архітектурно-археологічних досліджень цього об'єкту, який більшістю сучасних дослідників пов'язується з літописною церквою св. Ірини.

Шурф 1 (площа 8,4 м²) було закладено на території Митрополичого саду в межах розкопу Д.В. Мілеєва на місці стику фундаменту південної стіни храму і його південного притвору. Було розчищено залишки фундаментного рову південної стіни шириною 1,6 м та глибиною 2,5 м від сучасної поверхні. На його дні прослідковано 5 рядів кілків субструкцій. В шурфі був зафіксований вихід рову поперечної (другої зі сходу) стрічки фундаменту до південної стіни.

Фундамент східної стіни південного притвору простежений на довжину 1,1 м. Його ширина — 1,1—1,2 м, збережена висота — 0,3 м. В кладці фундаменту використано червоний кварцит і фрагменти двох пірофілітових плит. Підшва цього фундаменту розташована на глибині 1,2 м від сучасної поверхні.

Всередині притвору зафіксовано частину гробниці, збудованої з плінфи розміром 28 × 21,5 × 5 см на глиняному розчині. Південна стіна гробниці збереглася на висоту 0,4 м (5—6 рядів плінфи). Дно також викладено з плінфи.

Дно іншої гробниці, яка розташовувалась всередині храму біля його південної стіни, було утворене плінфою темно-коричневого кольору розміром 23 × 12 × 4—5 см.

В засипці розкопу Д.В. Мілеєва знайдено багато уламків плінфи, переважно розміром 28—29 × 20—22 × 4—5,5 см. Траплялись окремі уламки брускової цегли з канелюрами двох розмірів — ? × 10 × 5,5—6 см і ? × 12 × 8 см.

Цем'янковий розчин пам'ятки візуально поділяється на три види. Також трапились фрагменти фресок (один — із написом-графіті), квадратних та трикутних полив'яних плиток, кілька шматків смальти від мозаїки підлоги. Крім того, знайдено залізне вістря стріли, уламки кераміки давньоруського та пізньосередньовічного часів.

Шурф 2 (6 × 2 м) було закладено за 35 м на північний захід від Софійського собору, поруч із розкопаним у 1939 р. М.К. Каргером підвальним приміщенням монастирських келій XVII ст. В результаті досліджень у шурфі було зафіксовано північно-східну межу розкопу 1939 р., а також простежено складну стратиграфію культурних нашарувань, залишки численних археологічних об'єктів давньоруського, пізньосередньовічного та нового часів.

Зокрема у південній частині шурфу зафіксовано декілька котлованів давньоруських будівель, впущених у материковий шар на глибину до 2,5—2,6 м від сучасної поверхні, а також декілька ліній різночасових дерев'яних огорож, що дозволяють простежити зміни у планувальній системі цієї ділянки «Міста Ярослава» впродовж XI—XIII ст.

Крім того у північному куті шурфу було простежено замуту та засипану у першій половині XI ст. заглибину (ймовірно, природного походження), що сягає глибини 3,5 м від сучасної поверхні.

Під час виконання шурфу було зібрано велику кількість археологічних знахідок, переважно представлених фрагментами побутової та будівельної кераміки XI—XVIII ст.: уламками горщиків, мисок (у тому числі — полив'яних), пічних кахель, різноформатної цегли, полив'яних плиток для мощення підлоги тощо. Особливий інтерес становлять уламки скляного витого браслета XII—XIII ст., монета першої половини XIII ст. херсонеського лиття з монограмою імператора Романа, середньовічні свинцеві вага, печатка та плomba, фрагменти давньоруських скляних посудів та віконниць, шматки оплавленої свинцевої покрівлі XI—XIII ст., а також численні знахідки смальтових заготовок у вигляді розпиляних на шматки дисків діаметром 18—20 см.

В шурфі 3 (6 × 2 м), закладеному за 15 м на північ від шурфу 1, зафіксовано культурний шар потужністю 1,5—1,7 м, сильно попсова-

Рис. 1. Схема місць проведення археологічних досліджень біля Софійського собору в 2013 р.

ний перекопами XX ст. На материковому дні простежено трапецієподібну в перетині канаву огорожі монастиря XI—XIII ст. Шириною 0,8—0,85 м (на дні — 0,6—0,7 м) і глибиною 1,1 м від давньої поверхні (2,3 м від сучасної). В заповненні канави виявлено кераміку XI—XII ст., фрагменти амфор, уламки плінфи XII ст., шматки цем'яноквого розчину, кілька фрагментів фресок. Канаву огорожі проходить із заходу на схід і є продовженням виявленої Д.В. Мілеєвим подібної канави.

Із зовнішнього — північного — боку огорожі простежено частину давньої вулиці шириною 2,5 м, також раніше зафіксованої Д.В. Мілеєвим. Її материкове дно було заглиблене на 0,3 м від давньої денної поверхні і перекрите світлим шаром намулу товщиною 0,1 м. На дні проїзду зафіксовано повздовжню канавку (довжина в межах шурфа 1,5 м, ширина — 0,2 м, глибина — 0,05 м), яка, можливо, є слідом зотлілої лаги дерев'яного настилу вулиці.

Нарешті, на захід від місця храму в вузькій та неглибокій (до 0,6 м) траншеї теплотра-

си, викопаної вздовж огорожі Митрополичого саду, були виявлені сліди 9 поховань, що знаходились на глибині 0,6—0,9 м від сучасної поверхні. Материк в цьому місці (з південно-західного боку храму, розкопаного Д.В. Мілеєвим) зафіксовано на глибині 0,5—0,7 м від сучасної поверхні. Також у траншеї на глибині 0,65 м від сучасної поверхні були зафіксовані залишки глинобитної печі діаметром 1,4 м (черинь — діаметром близько 1,0 м), частково знищеної фундаментом монастирської огорожі XVIII ст. Підвалини печі було викладено з уламків плінфи та брускової цегли розміром $? \times 11 \times 6$ —6,5 см. В печі виявлено 3 рівня череня, які містили уламки кераміки та фресок, що дозволяють датувати цей об'єкт в межах середини—другої половини XIII ст.

На іншій ділянці зазначеної траншеї (поблизу шурфа 3) виявлено великий розвал середньовічної корчаги, що знаходився у перевідкладеному стані.

У 2014 р. археологічні дослідження у садибі Софійського собору планується продовжити.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський
**ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ XVI—XVII ст. БІЛЯ
 ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ**

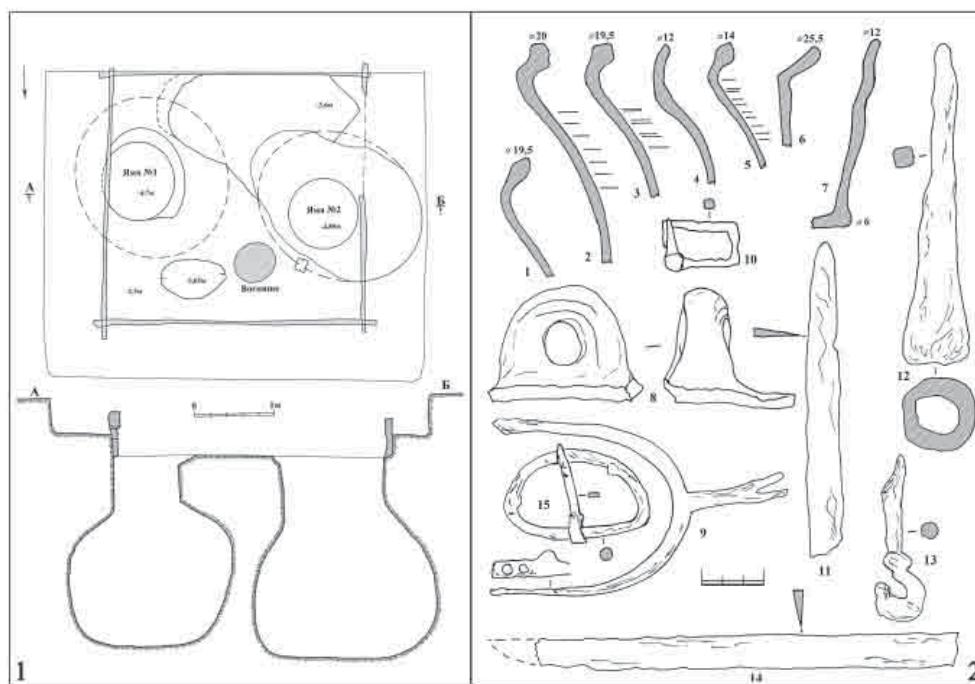

Рис. 1. 1 — План і розріз будівлі XVI—XVII ст.; 2 — речі із заповнення будівлі XVI—XVII ст.

Під час розкопок території навколо Західного палацу в 2013 р. на південь від його південно-східного кута було досліджено комплекс будівель XVI—XVII ст. В цей комплекс входила зрубна будівля з двома зерновими ямами, бронзоліварна піч і залишки льоха.

Будівля мала прямокутну форму розміром 3,45 × 3,45 м, орієнтовану по сторонах світу. Стіни мали зрубну конструкцію. Зруб було впущено в котлован розміром 4,8 × 4,8 м. Дно будівлі знаходилось на глибині 2,3 м від сучасної поверхні та на 0,7 м від рівня материка. У будівлі було зафіксовано сліди відкритого вогнища і дві зернові ями. Вогнище округлої форми діаметром 0,5 м розташовувалось поблизу центра північної стінки на рівні долівки і мало сліди обпалення. На поверхні вогнища зафіксовано залишки вугілля і попелу. Зернова яма 1 розташовувалась біля східної стіни і мала грушоподібну в розрізі форму. Діаметр горловини — 0,8 м, діаметр в найширшій частині — 2 м, глибина від рівня долівки — 2,4 м. Нижня частина ями виходила за межі будівлі.

Вхід в зернову яму 2 знаходився біля західної стіни будівлі. Вона також мала грушоподібну в

розрізі форму. Діаметр горловини — 1,2 м, діаметр в найширшій частині — 2,1 м, глибина — 2,55 м від рівня долівки (рис. 1, 1).

Заповнення будівлі було досить мішане. Зустрічалися сліди зітлілого дерева, давньоруська і середньовічна цегла, каміння.

Знахідки в заповненні належать до двох періодів — це фрагменти давньоруської кераміки та кераміка і речі XVI—XVII ст. Речі XVI—XVII ст. представлені великою кількістю фрагментів горщиків, глечиків, покришок, кухлів, макітер (рис. 1, 2: 1—8). Вироби з металів представлені великою кількістю ножів, пряжок, кількома шпорами та іншим (рис. 1, 2: 9—15). В заповненні будівлі було також зафіксовано кілька польсько-литовських монет XVI—XVII ст.

Крім цієї будівлі в 7 м на західний схід було досліджено залишки льоха цього ж часу. Вхід в льох мав ширину до 1,6 м, глибина, що збереглася, складала до 0,8 м. Стіни льоха були облицьовані вертикально поставленими дошками. На початку входу було зафіксовано дві ями від стовпів, на яких, ймовірно, кріпилися двері. Вхід мав нахил і одну сходинку. Сам льох зни-

щено підвалом XIX ст. В заповненні льоху було зафіксовано кераміку давньоруського часу, а також кераміку і залізні речі XVI—XVII ст.

Досить цікавим об'єктом виявилась піч для виплавки міді або бронзи. Вона знаходилась між льохом і будівлею. Піч була впущена в давньоруський об'єкт. Вона була споруджена з фрагментів давньоруської плінфи і глини. Піч збереглася на висоту 1,2 м, зовнішній діаметр становив 1,2—1,3 м, товщина стінок становила 0,4—0,5 м. При розборі печі було виявлено сліди трьох черенів, а на стіни використовували плінфу із слідами шлаку і бронзи, що може свід-

чити про їх повторне використання. На дні самого нижнього череня було зафіксовано фрагменти кераміки XVI—XVII ст. Біля печі було знайдено 4 залізних гарматних ядра діаметром 6,5 см. Біля печі, а також в заповненні будівлі, нами була зафіксована значна кількість залишків ливарного виробництва у вигляді мідних кульок діаметром до 0,4—0,5 см.

Таким чином, всі три об'єкти входили в комплекс господарче-виробничих споруд XVI—XVII ст. Можливо, до цього ж комплексу відноситься і зрубна будівля, досліджена нами в 2012 р.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ НА ПІВДЕНЬ ВІД ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ В 2012 р.

Досліджувана ділянка загальною площею близько 50 м² розташована на південь від південно-східного кута Західного палацу, зі сходу вона була обмежена стіною будинку 3 по пров. Десятинному, а з півдня — стіною, за якою розташовані споруди відділення Київського телеграфу.

Під час дослідження було виявлено одну будівлю другої половини X — початку XI ст. (11), зрубну будівлю кінця XVI—XVII ст. (10), давньоруську яму, одну яму і два підвали другої половини XIX ст. та одне поховання (15).

Будівля 10 була розташована у західній частині дослідженої ділянки. Вона мала зрубну дерев'яну конструкцію розмірами 2,8 × 3,1 м, глибиною 2,6 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 1, 1). Вдалося зафіксувати п'ять чітких ярусів колод зрубу, покладених одна на одну — залишків від стін будівлі. Досить цікавою конструктивною особливістю даної будівлі є те, що спочатку для неї була спеціально вирізана яма більших розмірів (≈ 4 × 4 м), в яку згодом поступово — колода за колодою, було опущено і встановлено дерев'яний зруб. У заповненні будівлі було виявлено значну кількість давньоруської кераміки, в тому числі фрагменти вінець, ручок, денець, стінок глиняних посудин, серед яких декілька полив'яних, фрагменти амфор, стінку глиняної корчаги, що датуються кінцем XI — початком XII ст. Скляні вироби представлені обломками скляних різнокольорових

браслетів різноманітного діаметру. Металеві вироби представлені кількома фрагментами залізних пластин, фрагментом залізного ножа, частиною від залізної пряжки, двома фрагментами від залізних підків, трьома залізними заклепками та залізними цвяхами різних розмірів, двома бронзовими лунницями (?), кількома фрагментами бронзових пластин, фрагментами різноманітних мілких виробів з міді та бронзи, а також шматками металевого та скляного шлаку різних розмірів (рис. 1, 2). Серед інших знахідок під час дослідження даної будівлі було знайдено фрагмент точильного каменю, шматки пірофіліту та кварциту, кілька фрагментів давньоруської плінфи та плитки від підлоги, шматки вапнякового розчину, кістки тварин, серед яких кілька пиляних рогів тощо.

Будівля 11 була розташована вздовж південної стінки дослідженої ділянки; зверху на її східну частину сіла будівля 10 та два підвали другої половини XIX ст., обшиті деревом. Зафіксована частина будівлі мала стовпову конструкцію стін розмірами: 2,4 × 1,8 м; загальна ж її довжина із заходу на схід складала близько 6 м, а глибина зафіксованої частини входу — 3,5 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 1, 1). Скоріш за все, дана будівля — господарчого призначення, південна частина якої виходить за межі розкопу. Під час дослідження будівлі 11 було знайдено досить велику кількість фрагментів кухонної, столової і тарної кераміки (фрагменти вінець,

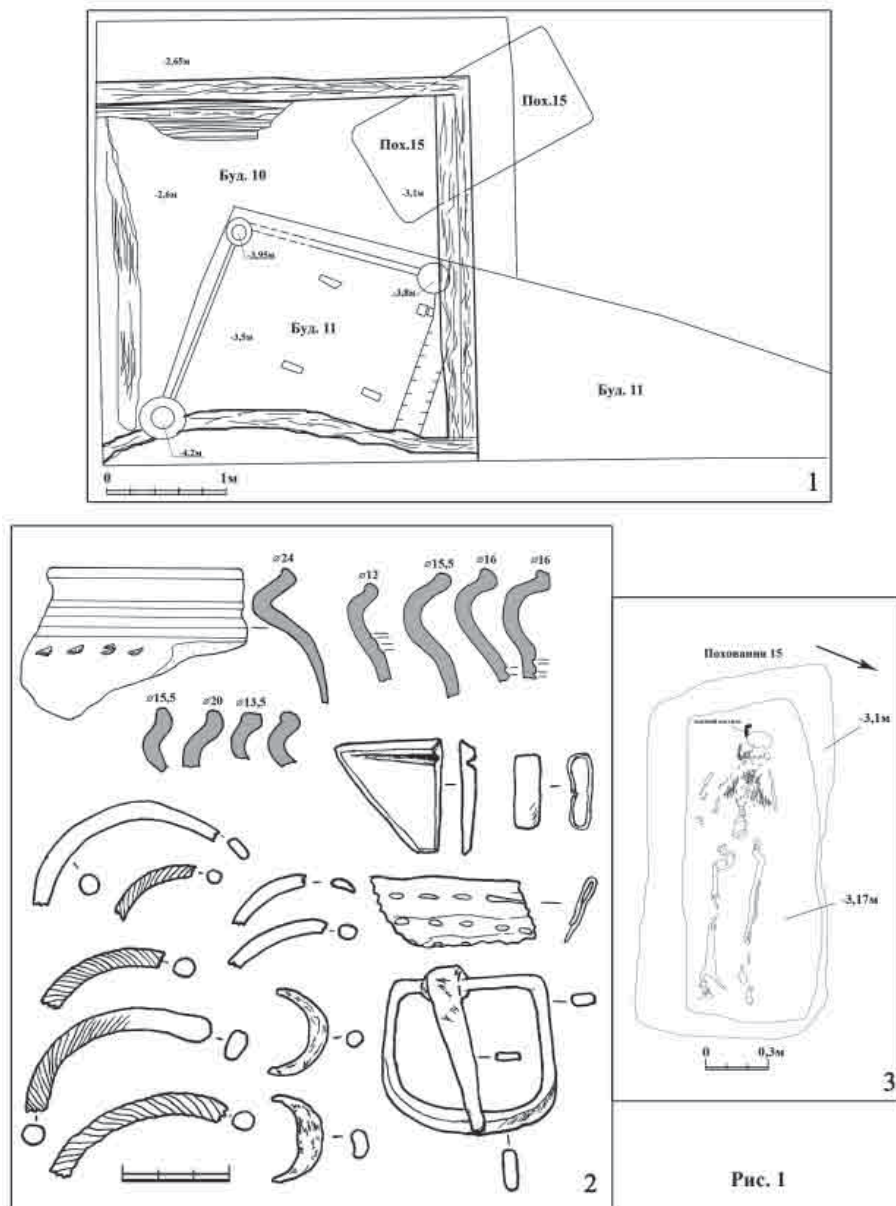

Рис. 1: 1 — Загальний план ділянки на південь від Західного палацу; 2 — речі, знайдені під час дослідження будівель 10 та 11; 3 — поховання 15

ручок, донець, стінок різноманітних горщиків, амфор та корчаги), що датується другою половиною X — початком XI ст., кілька фрагментів скляних виробів, фрагменти скляних браслетів, бронзову пряжку, фрагменти виробів з бронзи та заліза, залізні цвяхи, фрагменти плінфи, пірофіліту, кварциту і різноманітних сланців, шматки вапнякового розчину, два астрагали, значну кількість кісток тварин, серед яких два пиляні роги (рис. 1, 2). Судячи з розташування будівлі 11 та знахідок, виявлених у її заповненні, можна припустити, що час побудови цієї будівлі співпадає з часом існування Західного палацу.

Поховання: кістяк хлопчика-підлітка (?), орієнтований головою на захід, з невеликим

відхиленням на північ, поганій збереженості, череп майже не зберігся; кістки обох рук зігнуті у ліктях на грудях. Біля розвалу черепа (праворуч) знайдено залізний костиль який, скоріш за все, відносився до конструкції домовини (рис. 1, 3). Розміри могильної ями: 1,75 × 0,68 м, глибина — 3,1 м від рівня сучасної денної поверхні.

Таким чином, під час археологічних досліджень даної земельної ділянки були виявлені об'єкти давньоруського та пізньосередньовічного часу, серед яких важливими для подальшого вивчення залишаються дві будівлі, що врізались одна в іншу, які датуються другою половиною X — початком XIII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ У КИЄВІ 2008—2013 рр.

Західний палац був відкритий у 1914 р. Вельминим С.П. У 1982, 1987—1988 рр. розкопки палацу проводив В.О. Харламов. Дослідження Західного палацу були продовжені у 2008—2009, 2012—2013 рр. Під час досліджень були відкриті та частково досліджені залишки підмуркового рову від раніше невідомої західної галереї (рис. 1). Треба відмітити відсутність в ньому будь-яких решток кам'яних фундаментів. На дні цього рову, ширина якого складала 1,2—1,3 м, на глибині 2,1 м (від сучасної поверхні) простежувалися сліди від чотирьох поздовжніх лежнів та сліди від п'яти рядів кілочків. Лежні мали ширину 15—30 см та були частково заглиблені у материк. Кілочки були забити у материк на глибину до 0,4—0,5 м. Більша частина кілочків мала прямокутну форму розмірами 4 × 4, 4 × 6 см, інша частина — круглу форму, їхній діаметр складав 5—6 см. Відстань між кілочками складала 20—25 см.

Також було відкрито південний поперечний підмурковий рів між східною та західною стінами палацу в його східно-південній частині. Рів був заповнений рештками цем'яноквого розчину, уламками плінфи та невеликими шматками каміння. З південної сторони перетину цього поперечного підмурку і залишків південної стіни палацу знаходилось поховання X ст., яке перерізав підмурковий рів. На дні цього поховання зафіксовані кілочки від «лопатки» — з'єднання південного та східного підмурків.

Було досліджено північно-східний кут палацу, частина якого була відкрита у 1988 р. Від нього відходив підмурковий рів, який мав південно-західний напрямок завширшки 1,2 м і був загли-

блений у материк на 0,8 м. Рів був заповнений на довжину 2,9 м рештками цем'яноквого розчину, уламками плінфи та невеликими шматками каміння, у продовженні рову вони були відсутні. Досліджена частина підмуркових рвів західної галереї та більша частина південно-східної стіни палацу не були заповнені залишками від вибірок фундаментів. З цього факту можна зробити висновок, що вони не мали цем'янокво-кам'яного фундаменту. Це може бути підтверджено тим, що серед знахідок, отриманих при дослідженні інших частин підмуркових рвів Західного палацу, були знайдені численні шматки цем'яноквого розчину, каміння тощо. Проведені дослідження остаточно встановили південно-східний край Західного палацу. Відкриття західної стіни галереї палацу збільшило його загальну площу з 929,3 м² до 1182,7 м². Судячи з результатів, отриманих при проведенні археологічних досліджень, Західний палац, час побудови якого датується кінцем X початком XI ст., був витягнутою багатокамерною будівлею, що була характерна для палацових будівель Візантії, Криму та Болгарії цього часу. Виходячи з наявних археологічних матеріалів, здобутих при дослідженні, Західний палац припинив своє існування в другій половині XI ст.

На території біля Західного палацу, в 9 м від його південно-східного кута, також була досліджена частина будівлі кінця X — початку XI ст. Ширина дослідженої частини складала близько 4 м, довжина близько 7 м, а глибина до 3,4—3,5 м. Археологічний матеріал з цієї будівлі — переважно фрагменти кераміки, що датуються кін. X — поч. XI ст. Ширина будівлі була близько 4 м, довжина могла дорівнювати 10—14 м, а загальна площа складала до 60 м². Таким чином, відкрита будівля була одно чи двоповерховою з льохом, глибина якого дорівнювала 3 м. Окрім залишків цієї будівлі на дослідженій території поряд з Західним палацом на відстані близько 10 м на північний схід від його південно-східної стіни були досліджені залишки ще однієї будівлі. За керамічним матеріалом, знайденим при дослідженні, її можна датувати кінцем X — початком XI ст. Від будівлі частково зберігся підкліт розмірами 3,5 × 3 м, глибиною 0,8 м (від материка). З західного боку цієї будівлі знаходився поглиблений вхід розмірами 1 × 1 м, заглиблений у материк на 0,4 м. Ці дві відкриті будівлі, вірогідно, знаходилися на території господарчого двору Західного палацу.

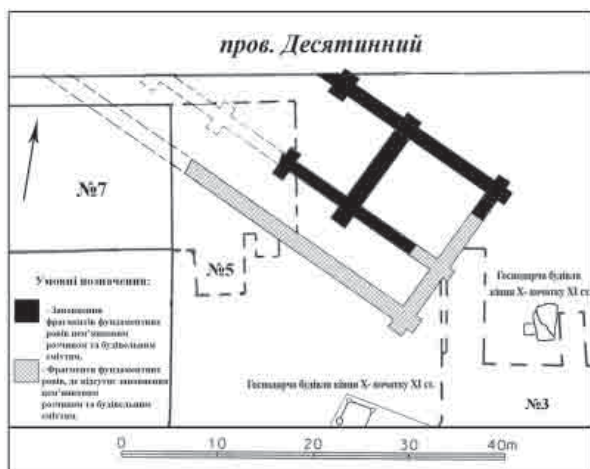

Рис. 1. Загальний план розкопу

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

У 2013 р. було продовжено обстеження території Великого Києва (в межах, підпорядкованих міськраді), розпочате 2011 р. Розвідки провадилися у північно-західній (Пуща-Водиця, р. Сирець) та південній (Національний природний парк «Голосіївський») частинах міста. Було оглянуто 10 археологічних пам'яток, серед яких 6 виявлено вперше (рис. 1).

1. *Багатошарова пам'ятка в Пуща-Водиці.* Пам'ятка розташована в Пуща-Водицькому лісництві, на правому березі витoku р. Горенки (зараз пересох). Займає піщану терасу висотою 3–4 м над руслом. На площі 80 × 30 м на місці вирубки лісу в оголеннях ґрунту виявлено десятків уламків ліпної кераміки, серед яких великий фрагмент боковини посудини, що відноситься до другої чверті I тис. н.е., а також кілька гончарних стінок черняхівські (?) культури. Крім того, знайдено ліпну стінку з штампованим орнаментом доби бронзи, кераміку пізньосередньовічного часу. В 0,25 км на схід від поселення, на лівому березі витoku Горенки на ділянці корчування лісу знайдено вінце XVI ст.

В середній течії р. Сирець на її лівому березі зафіксовано 3 поселення.

2. *Поселення ранньозалізного часу в парку «Дубки».* Пам'ятка розташована в центральній частині парку, над рестораном «Дубки». Займає частину мисоподібного виступу плато, що на 25 м здіймається над долиною р. Сирець. Орієнтовний розмір поселення — 200 × 50–100 м. На початку XXI ст. О.К. та Д.О. Сиромятникови знайшли тут багато кераміки скіфського часу. В 2013 р. у двох шурфах та підйомному матеріалі знайдено понад 40 уламків ліпної кераміки, частина якої, можливо, відноситься до іншого часу.

На південний схід від цієї пам'ятки, на мисовидному виступі тераси висотою 10 м над Сирцем, знайдено кераміку XVIII–XIX ст., пов'язану, вірогідно, з одним із численних хуторів при млинах на р. Сирець.

3. *Багатошарове поселення в парку «Дубки».* Іншу пам'ятку виявлено в південно-східній частині парку, біля недобудованої цегляної споруди. При зачистках бортів старої траншеї знайдено близько 25 уламків ліпної (в тому числі вінця з «перлинами») і гончарної кераміки, які відносяться до скіфського часу, доби Київської Русі (?) та, можливо, інших епох.

4. *Пізнотрипільське поселення.* Пам'ятка розташована в 0,75 км на північ від залізнично-

го мосту, що біля станції метро «Сирець», та в 0,35 км на схід від Сирецького дендропарку. Займає мис плато трохи вглиб від долини Сирця, над струмком, що впадає до ставка, гребля якого утворена насипом залізничі. З південного боку мису балка, за якою вул. Тираспільська. Висота мису над ставком — 12–15 м, ширина — 14–30 м, довжина — 100 м. Мис знаходиться серед лісу.

В північно-східній частині мису на його краю в зачистці-шурфі було зафіксовано культурний шар товщиною 0,6–0,7 м. Нижні 0,2–0,25 м — сильногумусований шар, що містить великі шматки печини. В шарі знайдено до півсотні уламків кераміки червоного та коричневого кольору, переважно заглаженої, а також кілька вінець. Частина кераміки містить у тісті домішки мушлів. Кераміка відноситься до софіївського типу.

5. *Поселення другої половини XIII–XIV ст. у Голосіїві.* Нову пам'ятку виявлено в Голосіївському лісі на правому березі р. Любки (інші назви — р. Мишоловка або Голосіївський струмок). Розташована навпроти Голосіївської пустині над ставком. Займає пласку терасу висотою до 10 м над заплавою. На площі 100 30–40 м та в зачистках краю тераси знайдено багато уламків кераміки, в тому числі десятків вінець другої половини XIII–XIV ст., фрагмент світильника, 3 уламки плінф, кістки тварин, печину. Товщина культурного шару — 0,3–0,4 м. Місцями він чорний, із слідами пожежі.

6. *Печера XVIII ст. в Китаєві.* На плані 1788 р. Китаєво-Голосіївської лісової дачі позначено печеру на краю цього земельного володіння Печерського монастиря. Огляд місцевості дозволив знайти ймовірне місце печери. Воно розташоване на північному краю балки, яка розрізає плато високого корінного правого берега Дніпра і виходить до вул. Червонопрапорної, 60, в 0,5 км на південь від відомих китаївських печер в уроч. Виноградному.

7. *Об'єкт XV ст. на Китаївському поселенні.* За допомогою шурфу досліджено частину великого об'єкту другої половини XV ст., який було виявлено розвідкою 2012 р. (див. окреме повідомлення).

Ще 3 пам'ятки, обстежені І.А. Готуном 2007 р., було оглянуто між сс. Ходосівка і Мриги, на межі м. Києва.

8. *Поселення ранньозалізного віку в уроч. Чумаків Кут.* Займає дюнне підвищення висотою

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток Києва, обстежених у 2011—2013 рр.: 1 — Пуша-Водицьке лісництво; 2—3 — парк «Дубки»; 4 — р. Сирець; 5 — Голосіївський ліс; 6—7 — Китаїв; 8 — Ходосівка; 9—10 — Мриги

3—4 м над заплавою. Більша частина пам'ятки знищена у 2012—2013 рр. Збереглися тільки найвищі східна та північно-східна частини, розташовані в межах Києва. В гумусованому культурному шарі товщиною 0,3 м виявлено ліпну кераміку зазначеного часу.

9. *Багатошарове поселення в уроч. Снігурове*. Займає 2 дюнні підвищення висотою 2—3 м в 0,3 км на північ від залізничної станції «Підгір-

ці». На більшій дюні на площі 170×90 м в підйомному матеріалі та шурфі знайдено різночасові матеріали доби бронзи—ранньозалізного часу (кераміка, глиняне пряслице), ранньослов'янського часу та XVII—XVIII ст. (кераміка, кахлі, уламок точила). Товщина культурного шару — 0,3—0,4 м.

В 30 м на південний захід, на іншій дюні, в шурфі виявлено шар товщиною 0,3 м, в якому знайдено ліпну кераміку. Орієнтовна площа культурного шару на цій ділянці — 70×35 м.

10. *Багатошарова (?) пам'ятка в уроч. Високе*. Розташована в 0,4 км на захід від с. Мриги. Займає видовжене підвищення, більша частина якого знищена піщаними кар'єрами та переплануванням.

У північній частині поселення було зроблено зачистку культурного шару, товщина якого становить до 0,3 м. Знайдено ліпну кераміку, частина якої має грубі домішки жорстви і досить крихка. Орієнтовна площа пам'ятки — 100×30 м.

Результати обстеження нових пам'яток є попередніми. Їх розміри і хронологія потребують додаткових досліджень.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ XV ст. НА ПОСЕЛЕННІ В КИТАЄВІ

Восени 2012 р. під час розвідки В.К. Козюбою та О.В. Манігдою на Китаївському поселенні під час шурфування був виявлений об'єкт XV ст., який містив велику кількість кераміки зазначеного часу. У 2013 р. на цьому місці було закладено шурф 2 × 2 м для вивчення цього об'єкта.

Шурф розташовувався в південно-західній частині поселення, в 0,6 км на захід від Свято-Троїцького Китаївського монастиря, на пологому схилі лівого берега Китаївського струмка, в 130 м від нього. До площі шурфу було включено шурф 2012 р.

З'ясувалось, що шурф потрапив на частину споруди значних розмірів, яка мала майже вертикальні стінки, заглиблені у материк на 0,8—1,1 м. На її дні прослідковано овальне заглиблення з вертикальними стінками довжиною 1,6 м і глибиною 0,4 м (2,2 м від сучасної поверхні), частина якого виходила за межі шурфу. Нижню частину заповнення об'єкта становив світлий мішаний материковий ґрунт, який містив поодинокі знахідки — кераміку XV ст., уламки плінфи. Вище розташовувався потужний (товщиною до 1 м) чорний шар, в якому трапився чисельний матеріал. Цей шар заповнював воронкоподібне заглиблення на місці споруди. В ньому знайдено багато сотень уламків кераміки, кістки тварин, окремі вироби із заліза (цвяхи, ніж) та свинцю. Також трапилось до півтори сотні фрагментів плінфи (дрібні уламки) другої половини XI—XII ст., товщиною 4—4,5 см, із слідами цем'яноквого розчину, окремі шматки цього розчину, кубик зеленої смальти.

Можна припустити, що заглиблення великого об'єкта після припинення його функціонування використовувалось як смітник, який поступово заповнив місце споруди. Особливості набору форм посудин та кількісне співвідношення зазначених матеріалів дозволяють віднести виявлений об'єкт до другої половини XV ст. Фрагменти будівельного матеріалу давньоруського часу, знайдені в ньому, мають вторинне використання. Їх походження потребує додаткового дослідження.

Оскільки подібних закритих комплексів цього часу відомо дуже мало, подаємо коротку попередню узагальнюючу інформацію щодо керамічної складової дослідженої частини споруди другої половини XV ст.

Абсолютна більшість знахідок представлена фрагментами горщиків. За попередніми підрахунками, з об'єкта походять уламки понад 130 горщиків, кілька фрагментів покришок та макітер (?).

За особливостями техніки виготовлення та загальними морфологічними параметрами в колекції домінують вироби «традиційної» групи пізньосередньовічної кераміки. Такий посуд представлений фрагментами, виготовленими із сірого (різних відтінків — від світло-сірого до темно-сірого та сіро-коричневого) тіста середньої щільності із відчутною домішкою піску, шамоту та, зрідка, вапна. За морфологією верхньої частини вирізняються:

— горщики із масивними валикоподібними вінцями, що мають добре виражену виїмку для покришки по внутрішньому краю округлих обрисів, або ж у вигляді канелюри (рис. 1, 1—3). Вони становлять понад 60 % від загальної кількості знахідок вінець. В одному випадку зафік-

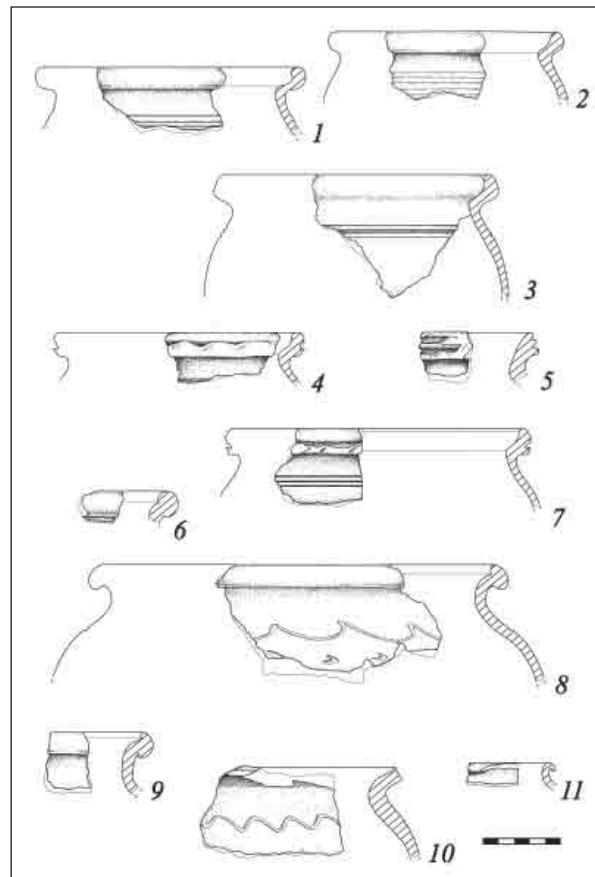

Рис. 1. Керамічний комплекс об'єкта XV ст., дослідженого на Китаївському поселенні в 2013 р.

сований фрагмент вінця із зазначеним профілюванням, що походив від горщика, вкритого по внутрішній поверхні темно-зеленою прозорою поливою;

— горщики із масивними вінцями та оформленням зовнішньої поверхні у вигляді защипів (рис. 1, 4—5, 7). Защипи — різної форми (як правильної, так і неритмічної), виконані по верхній, нижній, або одночасно по верхній та нижній, частинах вінця. В одному випадку фіксується виконання защипів у три ряди. Уламки вінець із защипами становлять близько 6 %;

— горщики із масивними валикоподібними вінцями, що мають борозенку по внутрішній поверхні, або грибоподібної у перетині форми. (рис. 1, 6—8, 9). Кількість таких знахідок становить близько 13 % від загальної кількості вінець.

Денця горщиків «традиційної» групи переважно мають сліди зрізування з гончарного кола (бл. 80 % від загальної кількості знахідок). Решта уламків має сліди підсипки.

Горщики зазначеної групи оздоблені в незначній кількості випадків по плечу, переважно — горизонтальним орнаментом, в поодиноких випадках — декором у вигляді хвилястих ліній та комоподібних наколів. Аналогії виробам даної групи досить численні та відомі за результатами розкопок у Києві комплексів XV ст. на Печерську, Подолі та у Верхньому місті.

В колекції представлені також фрагменти кераміки «своєрідної групи» (за М.П. Кучерою). Вони складають близько 5 % від загальної кількості знахідок горщиків та вирізняються: архаїчністю форм (вінця — прямі, відхилені назовні); строкатим складом тіста (із домішками піску, крупної жорстви, слюдоподібних дрібних блискучих включень); кольором (різні відтінки жовто-червоного та коричневого). Ці вироби оздоблені врізною хвилею по плечу (рис. 1, 10). Такий посуд характерний для частини київських комплексів другої половини XIII—XV ст.

Уламок вінець горщика гачкоподібного профілю та фрагмент денця відносяться до коричневоглиняної групи кераміки XV ст. (рис. 1, 11). Цей посуд виготовлений із добре відмуленого, щільного тіста. Подібні горщики відомі за результатами розкопок кількох об'єктів другої половини XV ст. на Печерську в Києві.

В колекції також представлені кілька фрагментів покришок: вінця із загнутим всередину краєм та масивні круглі ручки. Два фрагменти масивних вінець, очевидно, походять від макітер. Серед кераміки трапилось кілька вінець, які можна віднести до XIV—XV ст. і які, вірогідно, потрапили до комплексу з культурного шару поселення.

Описаний об'єкт має виняткове наукове значення і, сподіваємось, в майбутньому буде досліджений повністю.

М. СЕВАСТОПОЛЬ

Н.А. Алексеенко, С.В. Дьячков, Е.Н. Столяренко

РАСКОПКИ БАШНИ 5 ГЕНУЭЗСКОЙ КРЕПОСТИ ЧЕМБАЛО (XIV—XV вв.)

В 2013 г. объединенная археологическая экспедиция Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина и Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила исследования оборонительных объектов генуэзской крепости Чембало XIV—XV вв. (ныне Балаклава, г. Севастополь), расположенных на северном склоне г. Кастрон. Раскопки башни 5, которая была важным составным элементом системы оборонительных сооружений крепости, являются продолжением исследований в городе св. Николая, начатых здесь в 2009—2011 гг. Башня 5 была возведена на склоне горы (отм. 31.56) непосредственно под консульским замком, между башней 6 и башней 8.

К началу раскопок частично сохранились руины нижнего яруса башни 5. На поверхности земли наблюдались остатки трех стен разной степени сохранности высотой от 0,5 до 6,4 м. Задача раскопок 2013 г. заключалась в том, чтобы определить размеры сооружения и начать изучение заполнения внутреннего пространства башни 5.

Раскопки квадратов 1 и 2, а также археологические работы на периферии башни 5 (ок. 90 м²) показали, что размеры ее внутреннего пространства составили 6,6 × 5,0 м (33 м²). Обнаружены также остатки внешнего фаса южной стены башни. Таким образом, ее размеры по внешней стороне сохранившихся кладок составили 9,1 × 8,4 м (76,5 м²).

На площади квадрата 1 удален слой 1, состоявший из дерна, мусора, натечной земли и мелкого камня, ссыпавшегося по склону горы. Во

внутреннем помещении нижнего яруса башни 5 был удален слой 2 (до 2,1 м) и заложен шурф в ее восточном углу (до 3,1 м от уровня дневной поверхности). Слой 2 преимущественно состоял из сухого суглинка серого цвета, разложившегося известкового раствора, морского песка, щебня и огромного количества бутового камня мелкого и среднего размеров. Таким образом, слой 2 содержал остатки каменного межэтажного перекрытия и рухнувших стен башни. Обрушение башни происходило, очевидно, в XIX в. и постепенно остатки сооружения проседали вовнутрь его нижнего яруса. Раскопки шурфа в восточном углу открыли фрагмент каменного пола (2,5 м²), выложенного из полигональных плит песчаника, скрепленных плотным известковым раствором.

К числу уникальных находок следует отнести 2300 железных арбалетных болтов, выявленных в слое 2 башни 5. Предварительно удалось выделить 3 типа и 4 калибра наконечников арбалетных стрел. Вместе с болтами найдено более 40 железных гвоздей, очевидно, скреплявших стеллажи или сундуки для хранения метательных снарядов. Кроме того, в слое 2 обнаружено 437 фрагментов железного пластинчатого доспеха типа «бригандина». Упомянутые находки отчетного периода нуждаются в серьезной реставрации и в дальнейшем изучении. В слое 2 также найдены немногочисленные фрагменты поливной керамики местного и импортного производства конца XIV — начала XV вв.

Внутренний фас стен нижнего яруса башни 5 был выложен из плинфы (0,25 × 0,15 × 0,03 м).

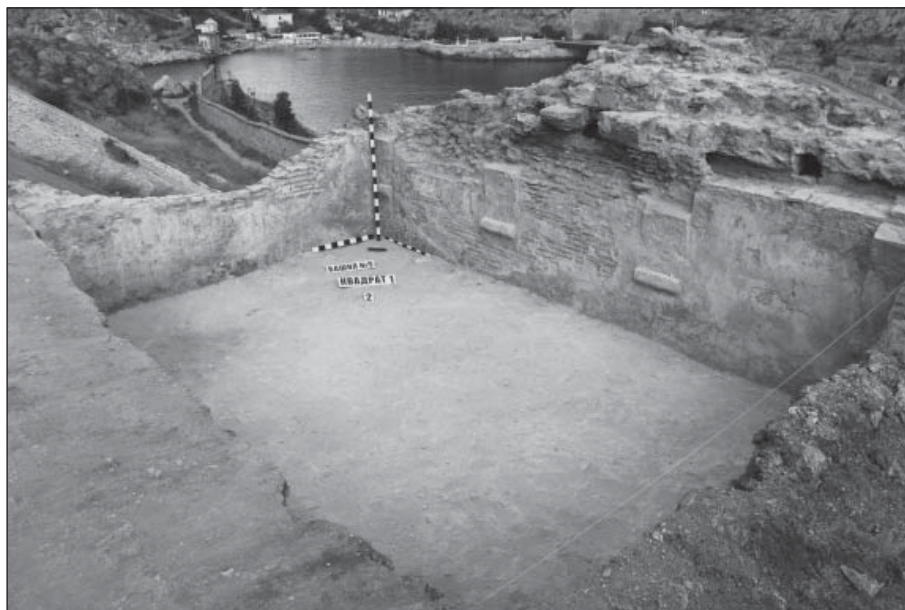

Рис. 1. Башня 5 в процессе удаления слоя 2 (вид с востока)

Кирпичи скреплялись гидрофобным известковым раствором с добавлением мелкого морского камня и песка. Поверхность внешнего фаса стен была покрыта толстым слоем (до 3 см) известковой штукатурки бледно-серого цвета с высоким содержанием извести и песка. Таким образом, на последнем этапе строительной истории башни 5 на ее нижнем ярусе была оборудована водосборная цистерна.

Предварительные результаты позволяют полагать, что первоначально башня 5 выполняла чисто оборонительные функции. В ее восточ-

ной и северной стене были оборудованы три бойницы (высотой 0,9—1,1 м) для стрельбы из арбалетов и баллист. Башня 5 имела деревянные перекрытия. Ниши для установки мощного бруса межэтажного перекрытия (0,2 × 0,2 м) сохранились в северной стене башни. Позднее башня была перестроена. В ее нижнем ярусе соорудили цистерну, а деревянные перекрытия заменили каменным арочным сводом. Местоположение башни 5 позволяет предположить, что этаж над цистерной использовался для хранения запасов оружия и снаряжения.

Л.А. Ковалевская, Т. Сарновски

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕЛЬСКОЙ УСАДЬБЫ ЗЕМЕЛЬНОГО НАДЕЛА 343 НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА

В 2013 году совместной украинско-польской экспедицией были продолжены научно-охранные раскопки сельской усадьбы на земельном наделе 343. Памятник археологии находится в Балаклавском районе города Севастополя, расположен на водоразделе балки Бермана и Верхне-Юхариной. Усадьба надела 343 входит в комплекс из двух усадеб под общепринятым названием «Близнецы».

В ходе раскопок, проводимых с 2007 г., была полностью исследована северо-восточная часть усадьбы. Выявлено помещение 14, расположенное в северном углу постройки, которое, как предположили, первоначально служило винодельней. В соседнем помещении 4 в материковой скале обнаружено 9 углублений для установки пифосов. В помещениях прослеживаются 2 строительных периода. Между

помещением 4 и башней усадьбы обнаружен порог входа на территорию двора. Помимо самой постройки сельской усадьбы на данном участке земельного надела 343 обнаружены и исследованы три круглых в плане сооружения жилого и хозяйственного значения.

Главным объектом исследований в 2013 г., как в предыдущие 2 года является башня, которая расположена в западной части усадьбы, имеет размеры по внешнему периметру «противотаранного пояса» 10,70 × 9,70 м. Изучается, прежде всего, внутреннее пространство башни с целью выяснения временных изменений в её планировке. Чтобы определить расположение башни в общей застройке усадьбы были заложены 2 зондажа вдоль внешнего лица северо-восточной и юго-восточной стен башни.

Исследования 2012 года показали, что в поздний период существования внутреннее пространство башни было поделено на три помещения. В помещении 5 в скале был вырублен обширный подвал, глубиной около 1,0 м. который относится к первоначальному периоду существования башни. В настоящий сезон были определены приблизительные размеры подвала: 2,6 м шириной и более 4,0 м длиной. На дне подвала в скале обнаружены 4 углубления под пифосы (подвал мог вместить не менее 6-ти таких сосудов), в которых когда-то хранились продукты. В связи с тем, что обнаружено незначительное количество фрагментов пифосов, можно предположить извлечение пифосов из подвала в целом виде.

К позднему периоду относятся помещения 6 и 7. В сезон 2013 г. стена, разделяющая эти помещения, была разобрана и исследования проводились на всей площади юго-западной половины башни. Прежде всего, в южной части приступили к изучению слоёв более ранней истории ниже уровня выявленного ранее пола, покрытого крупными каменными плитами. В результате на расстоянии более 3,0 м от юго-западной стены башни обнаружено несколько камней кладки более ранней стены,

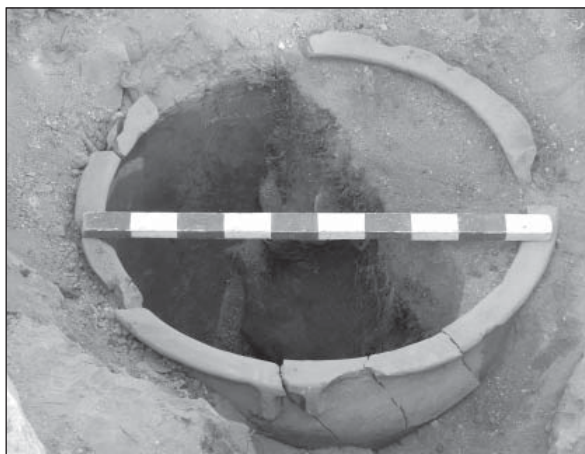

Рис. 1. Усадьба надела 343, пифос в юго-западной части башни

которая делила внутреннее пространство башни на два помещения.

В южном углу башни обнаружен каменный противовес, который является неотъемлемой деталью винодельни. Но в нашем случае явно его вторичное употребление, так как камень расположен в кладке ранней юго-восточной стены. Также интересна находка пифоса (чана) *in situ* около центральной части юго-западной стены башни (рис. 1). В юго-восточной стене башни в «противотаранном поясе» обнаружен порог входа в башню шириной 1,0 м.

Керамический материал довольно многочисленный, но невыразительный, в основном относится к античному периоду, с преобладанием II — III в. н. э.

В результате исследований площади зондажей с внешней стороны башни у её южно-западного угла выявлена стена направлением северозапад — юго-восток, в которой обнаружен пороженный камень входа шириной 1,1 м, функционирующий в поздний период. Ещё одна стена, отходящая от башни, выявлена у её восточного угла, имеет направление юго-запад — северо-восток. Надеемся дальнейшие исследования на территории усадьбы предоставят более подробную информацию о её жизнедеятельности.

ИССЛЕДОВАНИЯ КВАРТАЛА 45 В ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА

В 2013 г. были продолжены археологические исследования квартала 45, проводимые в рамках многолетнего украинско-польского междисциплинарного научно-исследовательского проекта «Топография Херсонеса Таврического» под руководством к. и. н. Е. Ю. Клеминой (Национальный заповедник «Херсонес Таврический») и д-ра А. Б. Бернацки (Университет им. Адама Мицкевича в Познани, Польша). Целью раскопок этого сезона являлось определение границ квартала и особенностей его застройки в юго-восточной части, продолжение исследований ранневизантийской базилики, открытой в 2012 г., а также уточнение хронологических рамок существования квартала (рис. 1).

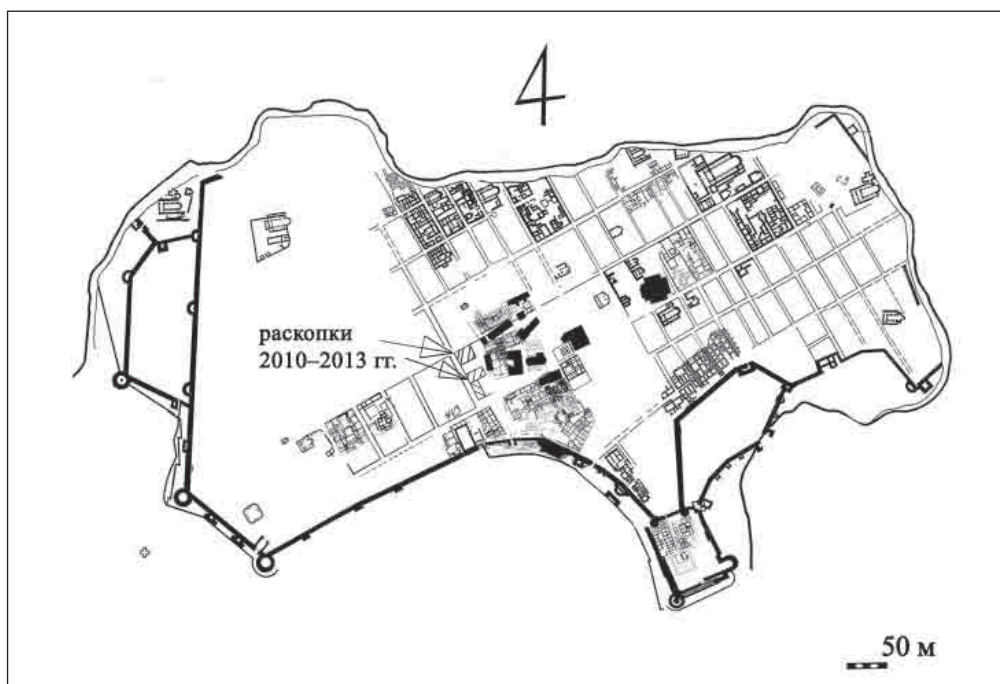
Общая площадь раскопок в сезоне 2013 г. составила около 445 м². Высота стен открытых сооружений достигает 0,9–1,0 м, а их ширина — 0,67–0,70 м.

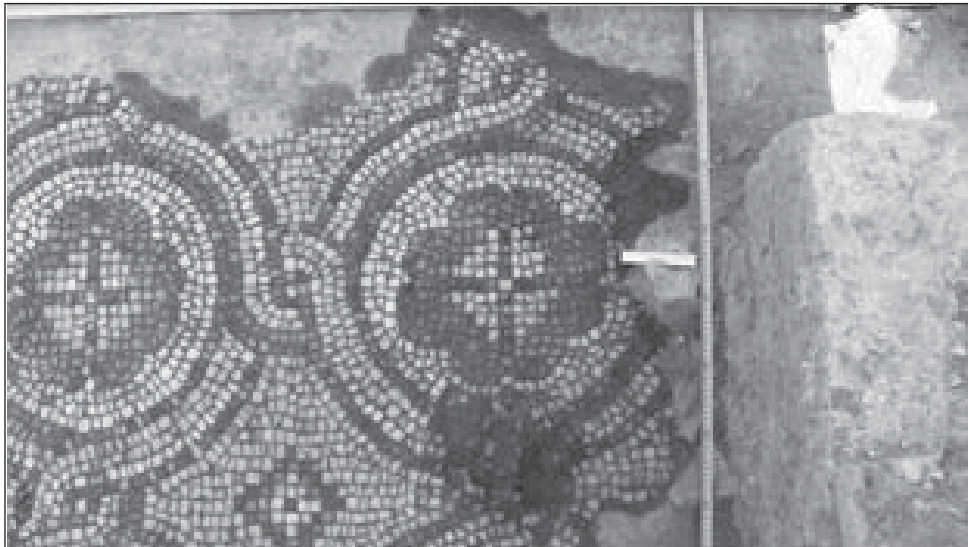
В этом сезоне продолжено изучение ранневизантийской трехнефной базилики: открыты центральный и северный нефы. Все несущие стены базилики построены вперевязь на известковом растворе. Максимальная внешняя длина базилики с апсидой составляет 25,81 м, а ширина — 19,60 м. Центральный неф базилики представляет собой пря-

моугольное в плане пространство размерами 9,25 × 15 м. Открыт фундамент алтарной преграды шириной 0,70 м, выступающий от линии основания апсиды на 3,50 м. На территории центрального нефа базилики обнаружено несколько погребений. Из них в этом сезоне было исследовано два — погребение на центральной оси базилики (могила 1), где в верхнем слое была найдена монета времени правления Феодосия I (379–395), и детское грунтовое захоронение у южного стилобата. В нивелировочной засыпи под захоронением была обнаружена монета времени правления Валентиниана II (375–392).

Южный неф представлял собой прямоугольное пространство, отделенное от центральной части базилики рядом из 5 колонн. В южном нефе сохранилось два фрагмента мозаичных полов площадью 1,73 × 1,10 м и 0,50 × 0,20 м. На обоих фрагментах сохранились изображения пересекающихся концентрических кругов, в центре которых располагается цветок с восьмью лепестками и крестом. Мозаичные полы созданы из каменных тессер белого, черного, красного и желтого цветов (рис. 2).

Южный неф базилики был в значительной степени перестроен в византийский период

в ходе строительства в северо-восточной его части часовни, которая нами условно названа «Восточная». При её сооружении в качестве фундаментов были использованы: южный стилобат — для северо-западной стены, юго-восточная стена базилики — для юго-восточной, стена между наосом и нартексом базилики — для юго-западной стены. Пятигранная снаружи и полукруглая внутри апсида часовни выступает на 4,15 м к северо-востоку за пределы южного нефа базилики. Внутренняя длина наоса с апсидой — 8,48 м. Наос имеет размеры 6,45 × 3,80 м, нартекс — 10,15 × 3,80 м. Внешняя длина северного плеча равна 0,62 м, восточного плеча — 0,55 м. Все стены часовни возведены на земляном растворе.

К юго-востоку от нартекса базилики вдоль юго-западной границы квартала открыты помещения 8—11 (4,27 × 4,08 м, 5,25 × 4,46 м, 1,40 × 1,30 м, 4,28 × 2,67 м) хозяйственного назначения. Среди находок следует отметить фрагменты мраморных алтарных или междунэфных преград VI в. из интерьера базилики, депозит из 117 астрагалов, бронзовые пуговицы, фрагменты амфор и столовой поливной посуды X—XIV вв. н. э., а также столовую и кухонную керамику античного времени. В ходе раскопок найдены 1 серебряная и 69 бронзовых монет IV в. до н. э. — XIII/XIV в. н. э.

Раскопки этого сезона подтвердили предположение о большом общественном и сакральном значении центрального участка Херсонесского городища.

РАЗВЕДОЧНЫЕ ШУРФОВКИ НА ЗАПАДНОМ НЕКРОПОЛЕ ХЕРСОНЕСА

В сентябре 2013 г. в западной части некрополя Херсонеса были проведены разведочные шурфовки. Целью работ было выяснение археологической ситуации на двух участках некрополя, не подвергавшихся ранее изучению.

Первый участок находится между 12 и 13 береговыми батареями. Здесь, при строительстве батарей в 1889—1893 гг. был сооружен земляной редут. Редут находится на водоразделе между Песочной и Херсонесской балками. При его сооружении часть оборонительной стены городища была разрушена, а внутреннее пространство редута расположилось перед стенами, на территории некрополя. Со времени строительства батарей описанный участок находился на территории военных частей. В прошлом десятилетии участок оказался свободным и сейчас доступен для исследования. Целью работ внутри редута была проверка степени потревоженности памятника строительными работами XIX—XX вв. Для этого здесь были заложены три шурфа размерами 2 × 2 м. Два из них устроены во внутреннем пространстве редута, в северной и южной его оконечностях. Третий заложен непосредственно на водоразделе, на участке между батареями. Все три шурфа продемонстрировали сходную картину. Внутри редута насыпь некрополя была снята на различную глубину. Грунт, вероятно, был использован для устройства защитного вала. При этом грунт был снят не до скалы. Над скальной поверхностью был оставлен слой светло-коричневого зольного суглинка, содержащий фрагментированные находки керамики античного и средневекового времени. Мощность слоя в первом шурфе составила 0,3—0,5 м, во втором шурфе 0,1015—0,2 м. Над слоем суглинка сформировался дерн, содержащий современные находки. Поверхность скалы, зачищенная после удаления грунта, не содержала следов каких-либо сооружений или нивелировок. Стратиграфия третьего шурфа несколько отличалась. Слой насыпи некрополя оказался здесь не потревоженным. В отличие от участка внутри редута, здесь над древним дерном на высоту до 0,8 м был подсыпан слой грунта, содержащий большое количество камня. Искусственное повышение уровня дневной поверх-

ности, очевидно, связано с выемкой грунта из батарей и созданием насыпи между ними. Непотревоженный культурный слой, представляющий собой супесь с щебнем, достигал в третьем шурфе 0,3—0,4 м и перекрывал поверхность скалы.

Второй участок исследований находился в нижней части восточного склона Песочной балки, у границы парка им. А.А. Ахматовой. Здесь в 1990-е гг. был разграблен значительный по площади участок некрополя. Следы грабежей хорошо просматриваются в виде оплывших ям. Между двух таких ям, у верхней границы зоны ограбления, был заложен четвертый шурф. В пределах шурфа была обнаружена двупанцирная однолицевая стена, ориентированная по оси северо-запад—юго-восток. Максимальная ширина стены — 0,8 м. Функционально она может быть отнесена к оградкам или опорным стенам террас. Стена сложена на скале. К юго-западу от неё обнаружена глинобитная поверхность, связанная с функционированием стены. Ниже поверхности собран невыразительный материал, включающий фрагменты стенок амфор с желобчатой поверхностью. На этом основании сооружение стены можно предварительно отнести к средневековому периоду. Следует заметить, что в 30 метрах на юго-восток по направлению стены располагаются развалины средневековой церкви, раскопанной А.И. Романчук в 1985 г. Связь между этими сооружениями ещё предстоит выяснить.

Во всех четырех шурфах погребальные сооружения не выявлены. Результаты исследования носят двойственный характер. С одной стороны, выявленная стратиграфическая ситуация сохраняет вероятность наличия непотревоженных погребений на исследованных участках. Как уже замечалось, концентрация погребений на водоразделах и возвышенностях херсонесского некрополя невелика. Шурфы вполне могли попасть в пространство между захоронениями. С другой стороны погребальные сооружения, всё же, не обнаружены. Сказанное ставит вопрос об эффективности применения такого метода как шурфовки для исследования некрополей.

РАСКОПКИ НА ПОСЕЛЕНИИ УЧ-БАШ

В соответствии с договором между Институтом археологии НАНУ и АСОСН УГСЧСУ в г. Севастополе согласно ПКМУ № 414 от 13.04.2011 г. «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для знешкодження вибухонебезпечних предметів, що залишилися з часів Другої світової війни в районі Севастополя та Керчі», в соответствии с ЗУ «Об охране культурного наследия», ЗУ «Об охране археологического наследия», международным обязательствам Украины согласно Гаагской конвенции (по охране и использованию объектов культурного наследия, пострадавших во время II Мировой войны), Европейской конвенции по охране археологического наследия, Европейской конвенции по охране культурного и природного наследия, — проведены охранные археологические раскопки (визуальное обследование местности, раскопки, шурфовка, фото- и графическая фиксация, камеральная обработка выявленных материалов, предварительный научный отчет) памятника национального значения — поселения Уч-Баш (Баллаковский р-н, г. Севастополь, охр. № 270011, постановление КМУ от 03.09.2009 № 928) на территории площадью 25 м², а также визуальное обследование склонов плато Уч-Баш в районе проведения археологических исследований, т. е. в северной части мыса.

Исследования проводились Инкерманской экспедицией Института археологии НАН Украины по Открытому листу № 159/00991 от 16.04.2013 выданному на имя начальника экспедиции старшего научного сотрудника ИА НАНУ к.и.н. Э.А. Кравченко, разрешение на проведение работ МКУ № 22-146/13 от 11.07.2013.

Основной задачей охранных работ восьмого полевого сезона на данном памятнике ставилось исследование участка к северу от проложенной в 2012 г. дороги с целью выведения исследованного участка из земель историко-культурного значения (ЗКУ, разд. 2, гл. 4, ст. 19д). Топографическая и координатная привязка раскопок и

памятника были осуществлены в 2007 г. по данным ГП «Укроборонсервис» и соответствующим образом отражены в отчетах.

Работами 2013 г. был исследован участок к северу от проложенной в 2013 г. дороги, где шурфовкой 2012 г. было установлено наличие культурного слоя. Поскольку этот участок оказался изолированным от общей площади поселения дорожными работами и подготовительными работами 2003—2004 гг., было решено его доисследовать и вывести из состава земель историко-культурного назначения.

Раскопками были выявлены объекты жилой зоны поселения Уч-Баш. Эта часть поселения сильно пострадала от взрыва в 1942 г. Практически везде до уровня материка залегал мешанный слой суглинка с гумусом с археологическим материалом. Материальные остатки атрибутируют кизил-кобинскую культуру старшего до-таврского периода и начала таврского периода, т. е. конца XII — середины X вв. до н. э. и второй половины VIII — начала VII вв. до н. э. Верхние и мешанные слои содержат большое количество средневекового материала. Были также открыты остатки сохранившихся в нижней части хозяйственных ям, относящихся к кизил-кобинскому поселению. Среди находок в ямах стоит отметить тучной молот-пест из черного диорита, фрагменты оселков, развал верхней части буролощенной корчаги ранних горизонтов поселения. Участок исследован полностью и подлежит выводу из состава земель историко-культурного назначения.

Обследование северных склонов мыса Уч-Баш показало, что археологические слои там отсутствуют или находятся в переотложенном состоянии. Просадка грунта над трещинами продолжается и на поверхности плато, особенно в его северной части. Угол наклона обломков скалы на исследованном участке колеблется от 10° до 15°, но может быть и больше в зонах просадок.

Археологические находки с раскопок 2013 г. переданы в фонды НЗ «Херсонес Таврический» (к.о. 37615).

АНТИЧНЫЙ ЗЕМЕЛЬНЫЙ УЧАСТОК И УСАДЬБА 86

У входа в бухту Омега (г. Севастополь) расположен древний земельный участок 86 херсонесской хоры. Гераклеяская экспедиция Херсонесского заповедника (нач. эксп. Николаенко Г.М.) в отчетном году провела комплексные исследования, включавшие: а) исследование и консервацию строительных остатков усадьбы (нач. отр. Марченко Л.В.); б) исследование структуры земельного участка в различные хронологические периоды (нач. отр. Дорошко В.В.).

В результате исследований усадьбы получен материал, позволивший составить подробный архитектурный план и уточнить хронологические рамки ее существования.

Усадьба построена в начале второй половины IV в. до н. э., представляла собой квадратное в плане сооружение — 21×21 м. Композиционным центром усадьбы был большой двор, вымощенный плоскими каменными плитками. По периметру двора вдоль стен усадьбы располагались хозяйственные помещения. В западном углу усадьбы сооружена двухэтажная башня $7,10 \times 4,8$ м. В северо-западной части двора у входа в башню находилось, очевидно, домашнее святилище: здесь обнаружено пятно пепла толщиной до 20 см и мелкие фрагменты жженой кости. Рядом, в переложном слое найдена нижняя часть известнякового алтаря. В северо-восточной части устроена стационарная винодельня, которая функционировала с последней четверти IV по первую половину II вв. до н. э. В римский период помещение, в котором она находилась, использовалось как хранилище.

Во второй половине III в. до н.э. по внешнему периметру башня

была укреплена пирамидальным поясом из больших известняковых плит, что увеличило ее размеры до $12,3 \times 10,2$ м. На расстоянии 2,0—2,2 м вдоль внешнего фаса северо-западной, юго-западной стен и северного угла башни сооружена своего рода «протейхизма» из крупных необработанных камней известняка. Одновременно возведена пирамидальная укрепительная стена с северо-восточной и юго-восточной сторон усадьбы. В таком виде усадьба существует до середины IV в. н. э.

Первоначально участок, предположительно, имел размеры 420×420 м. В настоящее время почти половина участка уничтожена береговой абразией. На сохранившейся площади видны ограды полей и каменные плантажные стенки виноградников. Исследовано 11 объектов, общей площадью около 500 м^2 (рис. 1). Большинство расположено у поперечных оград полей 1—3. Проведенные исследования показывают, что участок повсеместно возделывался толь-

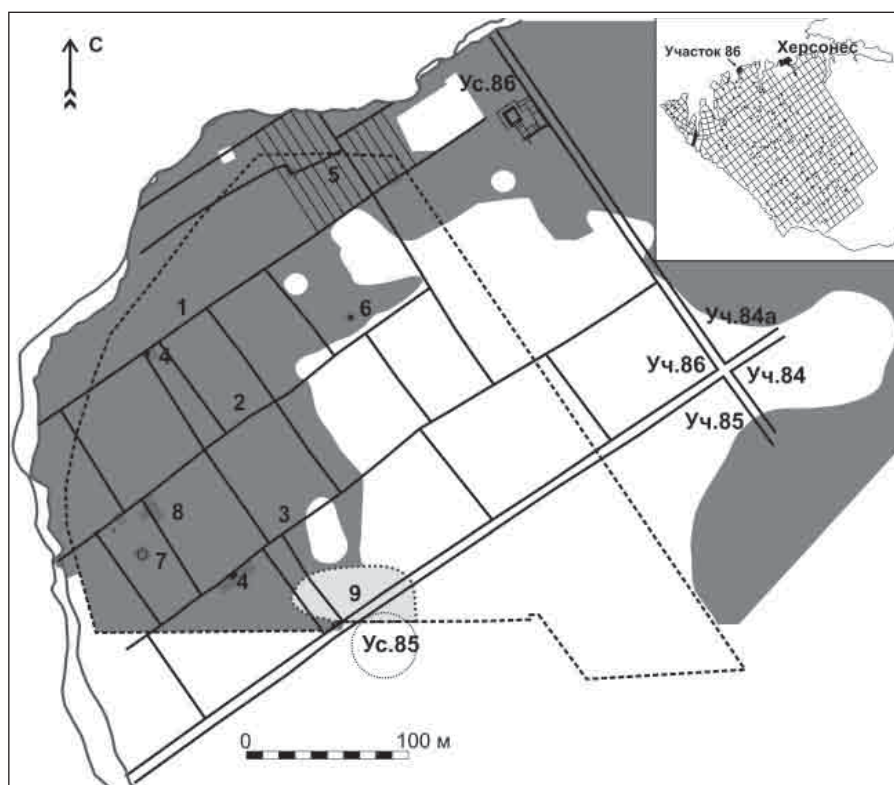

Рис. 1. План участка 86 ближней хоры Херсонеса. Серым цветом отмечено сохранившееся для исследований пространство. Пунктирной линией обозначена зона будущей застройки: 1 — поперечная стена 1; 2 — поперечная стена 2; 3 — поперечная стена 3; 4 — насыпи из камня; 5 — виноградник; 6 — скальная винодавильня; 7 — круглая постройка; 8 — место с находками металлических изделий II—III вв.; 9 — отвалы из разрушенной усадьбы 85

ко в эллинистическое время. Северную часть занимал виноградник. Здесь найден большой обломок скального известняка, в верхней плоскости которого вырублена чаша винодавильни (тарапана).

Пространство участка вновь используется со II в. Стены римского времени возводятся на грунте или поверх прежних руин. Под одной из стен обнаружено скопление фрагментов керамики II — начала III вв. На уровне подошв стен присутствует тот же материал.

На участке раскопано также сооружение округлой в плане формы, построенное во II—III вв., о чем свидетельствует найденный материал. Над руинами постройки собран материал второй половины IV — первой половины

V вв. В 30 м к северу от постройки обнаружены металлические изделия II—III вв., среди которых два небольших свинцовых разновеса, ременные детали, перстень, височное кольцо, большое число свинцовых утяжелителей сетей в виде свернутых трубочек, заготовки и многочисленные свинцовые оплавки.

Находки раннесредневекового времени представлены щитком пряжки «сучидава» и двумя монетами времени правления Василия I и Василия II.

Исследования усадьбы и участка выявили их глубокую взаимосвязь, особенно в первоначальный период, когда это был единый комплекс, созданный для выращивания винограда и производства вина на продажу.

Г.М. Николаенко, Л.М. Марченко

РАСКОПКИ ГЕРАКЛЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРЕПЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ПОСТРОЕК НА ДРЕВНЕМ ЗЕМЕЛЬНОМ УЧАСТКЕ 347

В отчетном полевом сезоне Гераклейская экспедиция (нач. эксп. Николаенко Г.М.) продолжила исследования на ближней хоре Херсонеса на территории укрепленного комплекса построек земельного участка 347 в балке Бермана (г. Севастополь).

Комплекс имел форму прямоугольника, вытянутого вдоль левого склона балки. Общие размеры памятника примерно 600 × 100 м. Раскопками открыто несколько сооружений. Основное сооружение, возведенное на месте кизил-кобинского поселения, состоит из двух комплексов, примыкающих друг к другу: Центрального и Восточного. Материал, найденный при раскопках укрепленного комплекса, относится к IV в. до н. э. — XII в. н. э.

В 100 м к северо-западу вдоль склона балки раскопками К.Э. Гриневича в 1929 г. открыта башня СЗ-1, квадратная в плане — 10 × 10 м, по внешнему периметру стен обнесена пирамидальным поясом из больших каменных глыб. Пространство между Центральным комплексом и башней СЗ-1 было застроено. Подъемный материал относится к поздне-римскому и средневековому периодам — IV—XI вв.

На территории комплекса проведены работы по подготовке строительных остатков, открытых К.Э. Гриневичем в 1928—1929 гг., к музеефикации, а также археологические исследования новых, ранее не исследованных участков памятника, обнаруженных под отвалами раскопок 1928—1929 гг.

Раскопки проводились методом послойного снятия грунта и разборки каменных завалов в пределах сетки квадратов, размеченной в предыдущие годы (нач. отр. Марченко Л.В.).

Расчищено внутреннее пространство башни СЗ-1. Здесь обнаружена стена эллинистического периода, делившая его на два помещения. В одном из них в скальном основании была вырублена грушевидная цистерна, в другом найдено разрушенное основание лестницы, ведущей на второй этаж. Керамический материал из раскопок относится, в основном, к I—II и IV—VII вв. Есть несколько фрагментов амфор IV—III вв. до н. э.

В кв. П8-12 — У8-12 продолжена расчистка разрушенных подземных сооружений римского-средневекового периода и обнаруженных на склоне балки в кв. Р10-12 — С10-12 на-

земных построек, связанных с подземными сооружениями, с целью их изучения и подготовки к музеефикации.

В кв. С9-10 — У9-10 расчищен подземный проход в виде туннеля длиной ок. 20 м, шириной 1,0—1,2 м и высотой до 2-х м, вырубленного в скале. Вход в туннель находился на поверхности. Изгибаясь по пути, туннель выходил в

камеру 4 подземных сооружений, которая общалась с 3-мя пещерами, открытыми в прошлом полевом сезоне.

Водосточный канал, прорубленный в скальном основании пещер, выходил на поверхность на склоне и подходил к вырубке в скале глубиной более 1 м, в котором обнаружены остатки пифоса античного времени.

С.Г. Рыжов

РАСКОПКИ IX «А» КВАРТАЛА В СЕВЕРНОМ РАЙОНЕ ХЕРАОНЕСА

В результате раскопок 2013 г. был выявлен античный храмовый комплекс, состоящий из остатков алтаря и храма. От алтаря сохранилась площадка (7,5 × 6,2 м), сложенная из каменных плит. Их размеры колеблются от 0,6 × 0,7 до 2,3 × 0,6 м.

С северной стороны площадка имеет 4, а с нижней 2 ступени. Не исключено, что их было не менее 7, как это обычно наблюдается у античных алтарей. На верхней площадке размещался жертвенник. Для сбора жертвенной крови с западной стороны алтаря находится каменный блок с углублением, в которое вставлялась ситула.

В южной части западной стенки алтаря имеются желоба-стоки. Они направлены в поглопительный колодец. По-видимому, это было сделано для слива воды после уборки алтаря.

С запада алтарь примыкал к храму. От него сохранился коридор (9,6 × 1,55 × 2,25 м) и первый ряд фундаментальных блоков. Они хорошо видны вдоль II продольной улицы и под фундаментами средневековых стен в помещении 8. От северной стены храма хорошо сохранился стилобат из тщательно отесанных блоков, на которых *in situ* находятся 3 рустованных блока.

В восточной стороне коридора имеется дверной проём 0,7 × 2,1 м. Через него попадали в подземную часть храма. Она имеет вид пеще-

ры 3 × 3,9 × 2,2 м. Не исключено, что именно пещера предопределила строительство здесь храмового комплекса. По-видимому, на ранней стадии жизни города она являлась святилищем, которое в более позднее время было включено в храмовый комплекс. На то, что здесь располагалось святилище, указывает археологический материал: терракотовые статуэтки (11 шт.), светильники, краснолаковая посуда и др. Этот археологический материал найден как в коридоре, так и в засыпи пещеры. Здесь же были найдены две надписи, вырезанные на мраморных плитах. Одна надпись — проксения жителю Амастрии, выданная за заслуги перед городом. К сожалению, какие именно, установить трудно из-за повреждения текста. На другой надписи упоминается имя Парфенос. Возможно, это относится к названию храмового комплекса, найденного здесь.

Археологический материал из засыпи подвала и пещеры датируется первой половиной IV в. н. э., т.е. временем гибели античной постройки. Скорее всего, это связано с принятием христианства в IV в. н. э. в Херсонесе. Именно в это время разрушаются все языческие культовые постройки, к которым относится и вновь открытый храмовый комплекс.

После консервационно-реставрационных работ он будет включен в экскурсионный маршрут по Северному району городища.

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРТИНЫ 14 ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

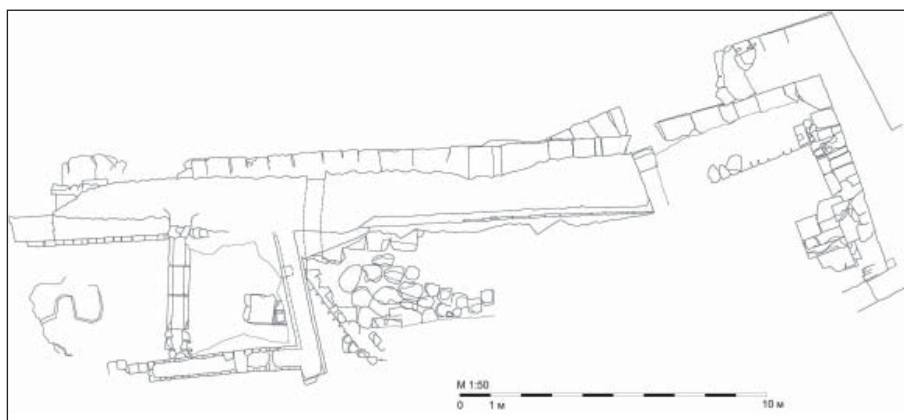

Рис. 1. Куртина 14. План раскопа

Раскопки на участке куртины 14 оборонительных сооружений Херсонеса Таврического проводились с целью подготовки проекта консервационно-реставрационных работ. Куртина 14 была открыта раскопками К.К. Косцюшко-Валюжинича на протяжении 1904—1905 г. В центральной части куртины располагались Южные ворота. Ворота были засыпаны сразу после раскопок. Тогда же были устроены новые ворота монастыря Св. Владимира, а с юго-западной стороны организовали «чёрный двор» конюшни. Южные ворота расположены под современной дорогой, ведущей к реставрационным мастерским и античному залу музея. С юго-западной стороны куртина замыкается прямоугольной башней XII. Частично башня была изучена раскопками Н.В. Пятышевой в 1975 г.

Куртина 14 представляет собой выступающую над современной дневной поверхностью бутовую кладку высотой до 3,5 м. Местами сохранились нижние ряды лицевой кладки из крупных прямоугольных блоков, сложенных на известковом растворе. Раскопки 2013 г. были сосредоточены с юго-западной стороны куртины 14 и башне XII. С северной стороны куртины раскоп прошёл вдоль оборонительной стены. Всё исследуемое пространство представляло собой засыпь, в которой встречались монеты, фрагменты керамики, посуды и бутылок XIX в. Раскоп К.К. Косцюшко-Валюжинича был доведён до скалы. Раскопками 2013 г. на поверхности скалы раскрыты

Рис. 2. Куртина 14. Забутовка стены эллинистического периода

крупные бутовые глыбы известняка, сгруппированные к северу от стены. Как позднее выяснилось, они являлись частью бутового фун-

даamenta оборонительной стены эллинистического времени, перемещённые в процессе раскопок 1905 г. Постелистые блоки ранней оборонительной линии уходят под оборонительную стену средневекового времени. На расстоянии 4 м. от края стены, на всю длину отрезка куртины, сохранилась вертикальная перемычка между раскопами 1905 г. при ведении работ «в перекидку». Перемычка состояла из сохранившихся археологических наслоений. Высота перемычки 2,2 м ширина в верхней части 0,5 м. в нижней расширяется до 1 м. Расчистка западной части средневековой куртины показала, что некогда она вплотную примыкала к башне XII. Современная засыпь с восточной, южной стороны башни и практически до основания разобранный лицевая кладка, свидетельствуют о том, что это произошло сразу после раскопок 1905 г. В это время, рядом с местом раскопа, Военным ведомством начинается строительство казармы и флиги-

лей для солдат V Севастопольского артиллерийского полка.

Башня XII первого строительного периода квадратная в плане. Размеры башни 6,8 × 7 м. На данный момент это единственная доступная для изучения квадратная башня эллинистического времени на территории городища. Забутовка состоит из бутового камня-известняка залитого светло-жёлтой глиной. Блоки кладки имеют слабые боковые русты. Интересной особенностью является то, что пироны для связи блоков кладки отсутствуют полностью. На внешней стороне одного из блоков нанесена метка каменотёса в виде перевёрнутой буквы М. В верхней части башни, на скальном выступе, хорошо сохранились ступени лестницы на верхний этаж и фрагмент орфостатной кладки западной стены. В забутовке башни найдены фрагменты амфор Фасоса, Гераклеи, Синопы, Книда, Херсонеса. Предварительно материал может быть датирован второй половиной IV—II в. до н. э.

О.Я. Савеля

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВЕДОК В СЕВАСТОПОЛЕ

В процессе работы с материалами по границам ландшафтно-архитектурного парка «Максимова дача» были проведены предварительные археологические изыскания в районе Хомутовой балки.

В проектируемые границы ландшафтно-архитектурного парка включена усадьба блока античных земельных наделов 295, расположенная над левым склоном Хомутовой балки, которая в бывшем имении А.А. Максимова служила пчельником и видовой площадкой на имение и парк, Центральным сооружением античной усадьбы является прямоугольная в плане башня, возведенная из крупных блоков известняка. К башне примыкали другие сооружения усадьбы. При обустройстве имения и парка Максимова руины явно подвергались благоустройству, причем камни античной усадьбы были использованы в обустройстве оград видовой площадки и дороги к ней. Археологические раскопки памятника не производились.

Работы IV—III вв. до н. э. по межеванию и обустройству хоры Херсонеса серьезно изменили ландшафт западной и центральной части Гераклейского полуострова и почти стерли следы жизни, предшествовавшей греческой колонизации с эпохи мезолита-неолита. Все же на рассматриваемой территории следует отметить на участках 294 и 291 античной хоры остатки поселения кизил-кобинской археологической культуры (ККК) VII—III вв. до н. э. Очажные и зерновые ямы, оставшиеся от поселения, пострадали при разбивке английского лагеря при осаде Севастополя в 1854—1855 гг. Видимых внешних признаков поселения не показывает, поэтому конфигурация и размеры его не определены. Фрагменты лепной керамики ККК на территории отмечены в выбросах грунта из грабительских раскопок.

Еще одно поселение, но гораздо более раннее, эпохи бронзы, II тыс. до н. э. было также выявлено на площади античного участка 254

в истоке безымянной ложины, впадающей с востока в балку Сарандинаки между Делегардовой и Хомутовой балками. Поселение распалось под лесопосадки. На распаханной поверхности пятна зольного грунта, фрагменты лепной посуды ККИО. Площадь порядка 1,5 га.

По площади античных наделов 254, 291, 292 разбросаны группы курганов. Два наиболее крупных выс. 1,5—2,5 м, диам. до 15—17 м. Малые курганы выс. 0,3—0,6 м едва заметны. Археологические исследования курганов здесь не производились. Ближе к устью этой безымянной балочки в обнажениях известняковой скалы правого склона внимание привлекают пещерки со следами искусственных подрубков и стенок в

привходовой части камер, использовавшиеся для разных целей вплоть до наших дней.

В Балаклаве, у западной окраины поселка. Благодать, в устье балки Витмера (Чавдар-Чешме), на территории проектируемого массива индивидуальной жилой застройки ул. Композиторская, на заброшенном винограднике траншея водопровода на протяжении около 250 м прорезала насыщенный золой и углями слой глинистого грунта мощностью 0,25—0,35 м. В выбросах из траншеи собраны фрагменты лепной керамики ККИО и времени поздней бронзы. На всю глубину культурный слой в тальвеге балки, судя по обрезах в бортах траншеи, перепахан виноградником.

О.Я. Савеля, Р. Карасевич-Щеперски

ИССЛЕДОВАНИЯ КАДЫКОВКИ

В 2013 году Севастопольская археологическая экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» совместно с Институтом археологии Варшавского университета продолжила охраняемые исследования в северной части современной Балаклавы — Кадыковке.

В 1991 году земляными работами на площади 40-летия Октября были затронуты строительные остатки и слои XIV—XIX вв. селения Кадыкой (Кадыковки), которые перекрывали и частично прорезали сооружения римского времени и сnivelированные ими более ранние слои. Спасательными работами в 1992 г. был открыт восточный угол здания 1 и прилегающие к нему девять помещений. Четыре из них были раскрыты по всей площади до уровня пола времени гибели здания в пожаре, пять — частично. В завале черепицы было найдено около 70 клейм с латинскими легендами: VEMI, VEM, LEXICL, CAI. Дату гибели здания в пожаре определяет клад из 57 римских денариев, последний из которых чеканен в 223 г.

В силу сложившихся обстоятельств охраняемые археологические исследования здания 1 были возобновлены только в 2010 г. Спасательными раскопками 2010—2012 гг. здание было оконтурено по южному и западному углам, исследованы помещения VII—XIV вв., расположенные вдоль ЮВ и ЮЗ его стен. Установле-

но, что помещениям в западной части римского здания предшествовала система водотова, безусловно, римская по технике строительства. В процессе жизни здание в южной и западной его части неоднократно ремонтировалось и перестраивалось. Зондажем от ЮЗ стены здания в направлении ручья Кади-Су, выявлена мощёная улица с юго-западной стороны здания 1, а за ней развалы конструкций системы обороны: вала, *ascensusa* и *rva* или эскарпа. С утратой оборонительного значения вала на его остатках была возведена округлая в плане печь (?) диаметром 4 м.

В 2013 г. раскоп был продолжен в центральном секторе здания в направлении к его восточному крылу с целью дальнейшего выяснения планировки здания. Граница раскопа 2013 г. доведена до стены 3 помещения IX раскопок 1992 г. Открыто пространство обширного двора между западным и восточным крыльями здания 1. При устройстве двора были снесены помещения предшествовавшей зданию 1 римской постройки. В западном крыле здания 1 остатки стен этой постройки были частично использованы в стенах помещений нового здания.

Хронологически материал раскопок 2013 г. укладывается в рамки II—III вв. н. э. Доминируют фрагменты кровельной черепицы — *tegulae*, в их числе около 50 с клеймами VEMI

нескольких штемпелей. По результатам раскопок здания 1 оно представляется зданием штаб-квартиры расквартированного в 2 км от Гавани Символов (Балаклавской бухты) римского соединения.

При устройстве котлована торгового центра в 1991 г. поверхность исследуемой территории подверглась планировке, разрушившей средневековые и позднейшие слои. Поэтому эти эта-

пы жизни были представлены в основном ямами с мусорным заполнением преимущественно XIV—XIX вв. На участке раскопок 2013 г. раскрыты 3 ямы с мусорным заполнением XIX—XX вв. Впервые небольшими линзами незначительной мощности на участке 2013 г. проявились разрозненные пятна культурного слоя с фрагментами керамики позднеантичного-ранневизантийского времени.

С.В. Ушаков

РАСКОПКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ р-не ХЕРСОНЕСА

В отчетном полевом сезоне экспедиция КФ ИА НАНУ, Филиала МГУ в г. Севастополе и НЗХТ продолжила полевые археологические работы на двух объектах в северо-восточной части Херсонеса: Базилике «Крузе» и ХСVII городском квартале. Исследования базилики были сосредоточены на продолжении раскопок рыбозасолочной цистерны в центральном нефе храма и на участках к северу от правого нефа храма («проулок» до стены средневекового квартала ХСVI), к северо-востоку (снаружи) от его алтарной части. Заполнение цистерны (с материалами не позже V в. до н. э. — фрагменты амфор, краснолаковой керамики) было удалено до глубины 4 м. В «проулке» удалялись напластования средневекового времени преимущественно с материалами X—XIII вв.

На втором участке нас ждало небольшое открытие — мы обнаружили под верхними перекрывающими слоями (мощностью от 0,25 до 1,85 м) почти квадратное в плане помещение (а), пристроенное снаружи к северному «плечу» храма (рис. 1). Помещение (внутренние размеры — 4,25 × 5,6 м) построено в единой технике с самим храмом — его двухпанцирные стены возведены из полуобработанного известняка на цемянковом растворе, что позволяет предположить их единовременное строительство. В углах фиксируются массивные каменные блоки, выступающие внутрь помещения, возможно, служившие опорами ароч-

ных конструкций. Находки из перекрывающего слоя (на плотном утрамбованном полу) все относились к средневековой эпохе (не раньше IX—X вв.). У восточной стены были зачищены разрозненные остатки мужского костяка. У северной стены помещения располагались остатки конструкции, которые можно интерпретировать как каменное основание стола. Можно предполагать, что подобное помещение, симметрично расположенное, должно находиться и за правым «плечом» базилики, как это наблюдается, например, у некоторых раннехристианских храмов Балканского полуострова.

Работы в квартале ХСVII свелись к раскрытию и фиксации в одном из его помещений (20) средневекового водостока, сложенного из небольших каменных плит. Перекрытие водостока не сохранилось. Верхние уровни культурного слоя содержали материалы IX—XI вв., нижние — более разнообразны хронологически, в том числе на скале обнаружены находки классического времени (фрагменты амфор, столовая чернолаковая, расписная и ионийского типа керамика). По окончании работ водосток с целью консервации был засыпан чистым отработанным грунтом.

Археологические исследования комплекса базилики «Крузе» и помещений ХСVII квартала предполагается продолжить в следующем полевом сезоне.

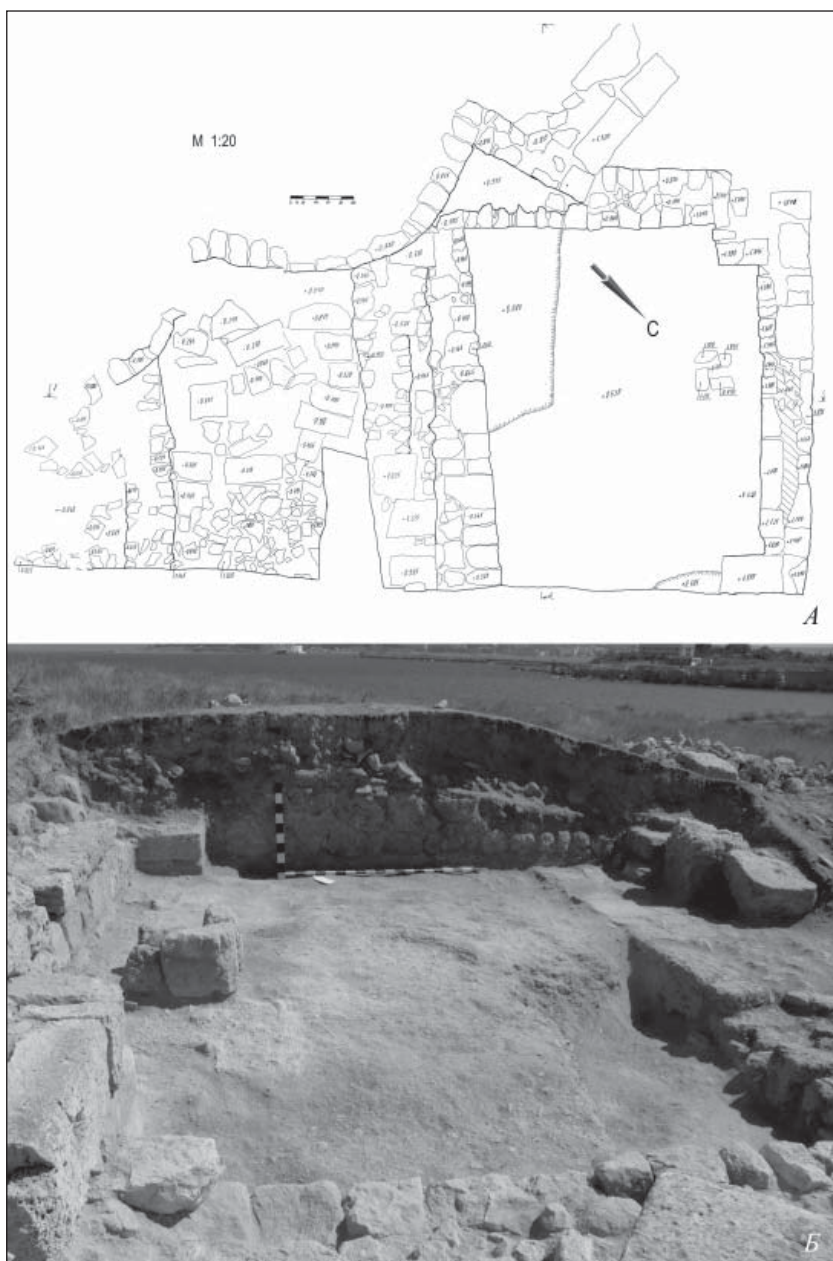

Рис. 1. Участок раскопок базилики «Крузе». А — Фрагмент плана. Б — Помещение а. Снято с юго-запада

ХЕРСОНЕССКОЕ АНТИЧНОЕ УКРЕПЛЕННОЕ ПОСЕЛЕНИЕ

Памятник расположен к югу от с. Поворотное Нахимовского р-на г. Севастополя, в 4,7 км от впадения р. Бельбек. на западном уклоне вершинной южной корневой части гребня высоты 104,5, к северу от седловины между балками Почта-йол (автотрасса и ж/д Мекензиевы горы-Бельбек) и Минёр, отделяющей её от командной высоты 121. На немецких картах и документах времен 1941—1942 гг. обозначена как Olberg («Масляная гора»). Другие названия места нам не известны (рис. 1).

Впервые крупные археологические изыскания в низовьях Бельбека провёл в начале XX в. Н.И. Печёнкин. Однако высота 121 (1 км к северу от ж/д станции Мекензиевы горы) и её северный отрог 104,5 были оставлены исследователем белым пятном. Через пол столетия археологические работы в этом месте были продолжены О.Я. Савелёй, а в дальнейшем и до настоящего времени группой археологов под его руководством. В 1964 г им высоте был открыт ряд памятников, в том числе позднеантичное поселение — IX или 4-й сектор СОР — южное. В дальнейшем археологическая ситуация и историческая топография местности только уточнялась (Савеля, Савеля, Филиппенко, 1989. Разведки в нижнем течении р. Бельбек). В настоящее время в пределах верхней части склонов и плато высоты локализована курганная группа (курганы выделяют вершины отрогов и гребня высоты 104,5) эпохи бронзы-раннего железа. После распашки под сосну в 1964 г. в поле центрального кургана на высшей точке 104,5 фиксировались впускные погребения первых веков нашей эры. В пределах северного увала западного отрога высоты фиксируется синхронное селение. К югу от укрепления на седловине видны развалы каменных домов. На значительном пространстве встречаются обломки посуды, ручных мельниц II в. до н. э. и первых веков н. э.

В 70-х—90-х гг. XX столетия на территории укрепления появились грабительские покопы. В 2011—2012 гг. разграбление памятника активизировалось. Нашими осмотрами осенью и зимой 2012 г. были зафиксированы четыре свежих ямы в различных частях объекта. Они обнажили части западной и восточной стен и примыкающие бытовые отложения. Собранный из отвалов керамический материал, сохранил процарапанные на стенках амфор над-

писи. Было ясно, что амфоры и другие сосуды находятся в развалах в слое пожара, но собираются в археологические формы. Гибель произошла не позднее первой четверти II в. Развалы сосудов уходили в борта грабительских ям. В СЗ яме под слоем пожара был зафиксирован ранний слой к. IV — начала 60-х гг. III вв. до н. э., содержащий фрагменты, греческих амфор, херсонесского расписного кувшина, таврской чернолощёной корчаги с врезным орнаментом и др., которые частично собирались в формы. Необходимо было срочно проводить раскопки.

В 2013 г. начались археологические работы, которые велись одновременно на разных участках по периметру комплекса, что позволило выявить границы и общую площадь объекта, который следует интерпретировать как укрепленную усадьбу. Основные исследования сосредоточились в восточной части памятника, где изучены квадраты IA, IIIA и IVA, в которые были вписаны грабительские ямы восточного участка. В квадрате IA исследован юго-восточный угол укрепления. Толщина внешней стены здесь достигает 1,5 м. Кладка двухслойная, из отесанных местами хорошо подогнанных прямоугольных не толстых блоков крупных подтёсанных каменных глыб, уложенных рядами плашмя на светлом глинозёме, с забутовкой внутренних пустот и швов и подкладками под блоки из плоских камней, подклинками углов бутом и щебнем. Угловая часть памятника повреждена взрывом крупнокалиберного снаряда времен ВОВ, ввиду чего слою оказались отчасти перемешаны. Тем не менее, на большей части квадрата внутри стен стратиграфия читается достаточно четко: под дерном (слой 1) находится слой перемешанного грунта (2), образовавшийся в результате распашки 60-х гг. прошлого века. Ниже находится каменный завал (3), под и в котором расположен горизонт битой керамики (4), состоящий из ряда прослоек, линз золы и натёков глины. Он, в свою очередь, лежит на вымостке из разномерных камней, уложенных плашмя. Напластования под вымосткой в текущем сезоне не исследовались. Они представлены светлым зеленовато-жёлтым суглинком, характерным для слоя строительства и раннего этапа. В керамическом завале обнаружены многочисленные фрагменты пифоса с широким горизон-

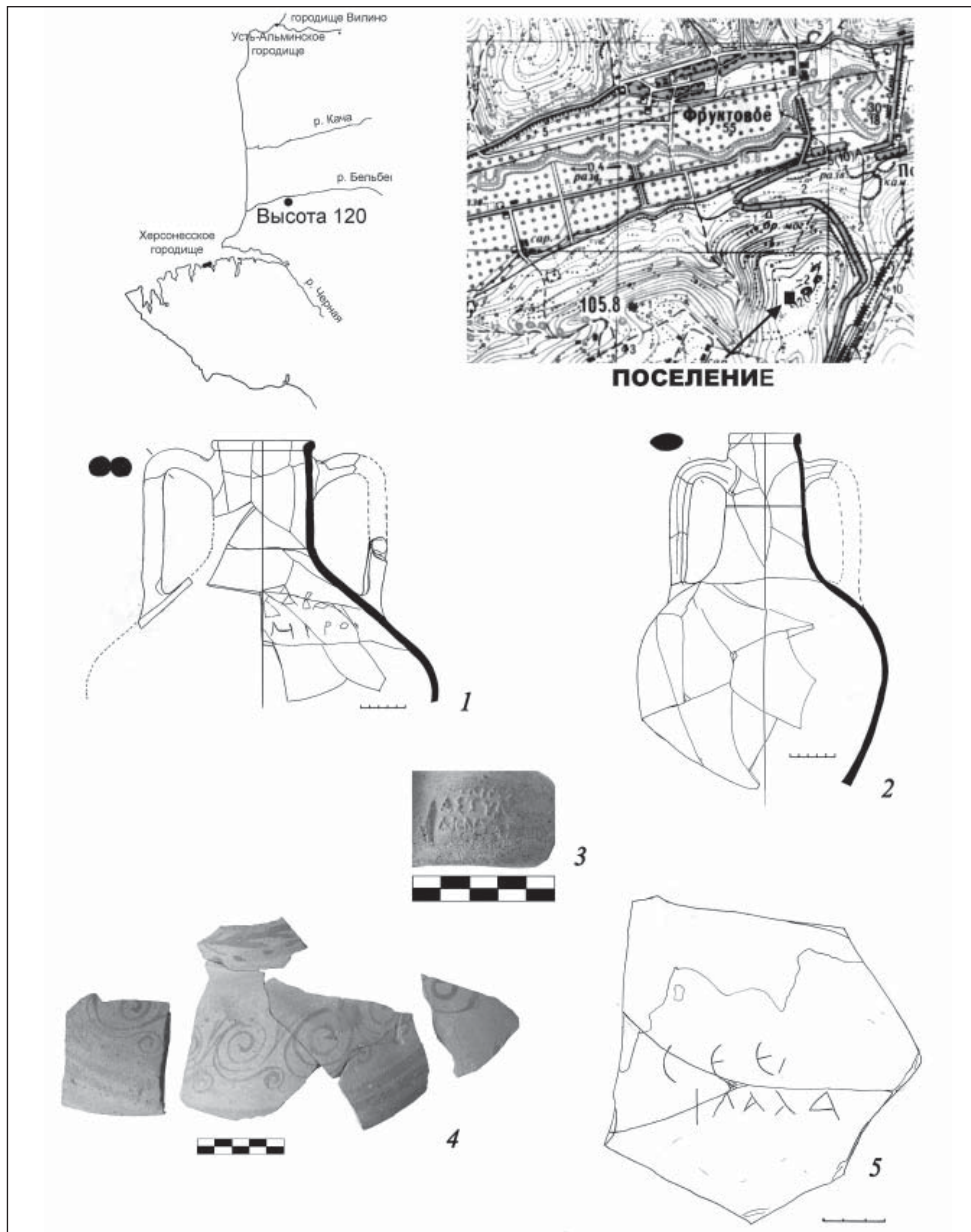

Рис. 1. Схема размещения памятника и археологические находки: 1 — косская амфора с вырезанной надписью $\Sigma\Theta\Theta\text{I}\text{K}\text{A}\text{L}\text{A}$; 2 — амфора синопского производства; 3 — клеймо на ручке синопской амфоры; 4 — херсонесский кувшин; 5 — надпись вырезанная на стенке амфоры

тальным рифлением, фрагменты синопской амфоры варианта III-D по классификации С.Ю. Монахова. Из перекрывающего слой керамики завала камня происходит собранная из фрагментов ручная мельница из диорита. По внешнему периметру постройки непосредственно под дерном и слоем распашки залегает слой желтого суглинка, содержащий материалы рубежа IV—III — II вв. до н. э.

Близкая стратиграфическая ситуация наблюдается на соседних квадратах IIIA и IVA, разбитых на месте грабительских шурфов. Здесь открыта восточная стена комплекса с

проемом калитки (ширина 1,65 м, рабочая — 1,4 м). Во втором строительном периоде калитка была заложена бутом, а к стене в этом месте пристроен очаг, устроенный на каменном вымостке из гальки с глинобитной обмазкой камеры. К основной стене севернее очага примыкает каменная кладка-утолщение шириной 0,8 м. Под слоем и в слое распашки, поверх слоя разрушения зафиксированы многочисленные фрагменты полусферических рельефных чаш малоазиатского производства. Ниже на глубине 0,6—0,8 м расположен горизонт битой керамики. Слой неоднородный, местами

наблюдаются линзы суглинка, золистые прослойки, обожженные фрагменты сырцового кирпича и фахверковых конструкций. Амфорный материал состоит из фрагментов амфор Синопы (варианты III-C, III-D) и Коса (с цилиндрическим горлом и двустольными ручками). Среди последних нужно отметить экземпляры с граффити: BA; BABA/MIPOY; MAN[...] /ΠΑΠ[...]; TVPOY др. В развалах двух амфор обнаружены зерна ячменя пленчатого (определение С.А. Горбаненко). Находки столовой керамики единичны. Это, в первую очередь, полный профиль рыбного блюда без солонки с отогнутым краем, покрытое пятнистым красным или плохим чёрным лаком с косой насечкой на лицевой части днища, а также небольшой круглотулый сосудик на кольцевом поддоне с тонким высоким горлышком и петлевидной ручкой покрытый плохим чёрным лаком. Многочисленны находки фрагментов лепных горшков и незначительны других сосудов. Непосредственно среди развала синопской амфоры зафиксирован железный втульчатый подток (?) копья. Данный горизонт отражает гибель памятника в пожаре. Судя по материалу, произошло это в первой половине — середине II в. до н. э., но до времени бытования «мегарских чаш».

С внешней (восточной) стороны стены в слое желтого суглинка под слоем распашки был исследован керамический завал, содержащий материалы рубежа IV—III — середины III вв. до н. э. Преимущественно он состоял из фрагментов амфор Херсонеса (археологически целая форма) и Синопы. Там были обнаружены херсоесские клейма астиномов Антибиона и Гирогейта и синопское — Посия, сына Даиска. Первое из них — самый ранний (IA хронологическая подгруппа по классификации В.И. Каца, начало последней четверти IV в. до н. э.).

На месте грабительской ямы в СЗ части комплекса (кв. Е5, Д5) были произведены следующие работы. Яма была зачищена и выровнена по площади в прямоугольник 1,5 на 3 м, вытянутый по оси восток — запад. Западная граница раскопа вытянута вдоль внешнего фаса западной стены. Стена по характеру кладки и параметрам аналогично восточной. Здесь в слое желтого суглинка найдено синопское клеймо Дионисия (4). Ещё одно херсонесское клеймо Гераклия было найдено среди камней около ямы. Отсюда также происходят сборки херсонесского расписного кувшина, таврской посуды и др., о чём мы уже говорили в начале. В полу обнаружены несколько округлых углубле-

ний. Одно, Д около 40 и глубиной в материке до 30 см, была устроена в метре с небольшим от стены и имела заполнение ранним слоем с кусками всё той же таврской корчаги. Стратиграфия участка следующая — подошва стены лежит на материке, тонком глинистом натопыше (горизонт строительства), на подкладках и подсыпке мелким галечником из тех же постилающих отложений. К стене примыкает слой галечной подсыпки (25 см у стены). На ней образовался натопыш — пол 1 (3—5 см). По площади пола распространяется слой керамического боя к. IV — начала 60-х гг. III в. до н. э. Бой перекрыт слоем суглинка (около 35 см). Верх этого пласта утопан или подсыпан крошкой суглинка — пол 2 (2—7 см). Непосредственно на полу по всей площади отслезен горизонт масляного горения. Из него происходит сборка синопской амфоры первой четверти II в. до н. э. Амфора и пол перекрыты горелым слоем разрушения (20—23 см). Выше находится полуметровый слой распашки и переотложенного грунта (грабительский отвал, отсыпки окопов ВОВ и т. п. После фиксации участок засыпан камнями.

С целью определения северной границы памятника на месте старой траншеи под кабель? в слое распашки был заложен шурф около 2 на 2 м и глубиной около 30—40 см, которым был вскрыт участок северной стены (ширина — 1,5 м). После составления плана и нивелировки шурф был засыпан.

Также нами был удалён пахотный слой и открыт внешний фас линии южной стены на расстоянии около 15 м от ЮВ угла.

В результате работ сезона 2013 удалось выполнить первично поставленные задачи: определить площадь и границы объекта, историко-культурную принадлежность, получить богатый керамический комплекс целых сосудов и значительную серию памятников малой эпиграфики. Были проведены разведки и сбор материалов на прилегающей территории. Выявлены следы стен из подтёсанных камней, идущие на восток и на запад от комплекса. Стена в один ряд отходит перпендикулярно восточной стене (кв. А4). Их подошвы соответствуют плоскости. Ширина стены около 0,7 м. Линия развала стены прослежена по правому склону (направление 305°) балки Минёр к западу от СЗ сектора. Комплекс устроен в размерах принятых в Херсонесе за стандарт обычного античного дома или четверти стандартного виноградного поля на Гераклейском полуострове. Линейные размеры комплекса в пределах внешней стены составляют

около 27,1 на 24,85 м. О функциональном назначении пункта однозначно говорить не приходится. Ширина стен в 1,5 м у основания ясно свидетельствует о том, что это крепость. От херсонесских усадеб её отличают мощные стены, сопоставимые по ширине с ранними городскими стенами Херсонеса, Керкениды, Черноморского городища. Во второй период на территории размещался хозяйственный комплекс с кухней и мукомолкой. Изначально херсонесский опорный пункт был построен на видовой высоте (обзор — устье р. Бельбек — долин и плато Каратау на СЗ-С-СВ, дальний план на СВ и В — хребет Яйла между Чатыр-дагом и Тарпан-

баиром) у древней сухопутной магистрали, связывающей Бельбекскую переправу через плато Мекензиевых гор с северным берегом бухты Ктенунт и её верховьями (устье р. Чёрная). Херсонесский опорный пункт контролировал навигацию вдоль побережья на траверсе Бельбека, был дозорным и сигнальным пунктом. Мог выполнять фискальные и таможенные функции. Мог также быть местным административным центром над поселениями, расположенными у подножья в долине.

Последующие полевые исследования помогут уточнить назначение, планировку и хронологию памятника.

Т.Ю. Яшаева

ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕЩЕРНОГО КОМПЛЕКСА ПОД БАЛАКЛАВСКИМ ГЕОРГИЕВСКИМ МОНАСТЫРЕМ В 2012—2013 гг.

В 2012—2013 гг. Феолентовская экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» под руководством заведующей отделом средневековой истории Национального заповедника «Херсонес Таврический» Т.Ю. Яшаевой проводила раскопки монастырского пещерного комплекса в предместье Херсонеса на Гераклеяском полуострове (2012 г.: Відкритий лист № 231/00585 от 28.04.2012 р.; Дозвіл 28.05.2012 р. № 22—169/12; 2013 г.: Відкритий лист 195/00995 от 14 травня 2013 р.; Дозвіл 22—129/13 от 27 червня 2013 р.).

Памятник расположен на юго-западной границе Гераклеяского полуострова, представляющей собой обрывы сарматского известняка, на очень крутом склоне под Балаклавским Георгиевским монастырем. Археологическое изучение этого участка началось еще в первой четверти XX в. В 1908 г. во время проведения земляных работ по благоустройству Георгиевского монастыря монахами случайно был открыт пещерный комплекс, вырубленный в склоне обрывистого берега, «сажень в 12 ниже монастырской кухни». Раскопки комплекса в этом же году провел А. Маркевич, опубликовавший материалы раскопок в следующем 1909 г. Комплекс включал в себя три яруса. В среднем ярусе была выявлена маленькая пещерная церковь, справа большая пещера с нишей в стене, вероятно, трапезная. К сожалению, первоначальная

планировка памятника значительно искажена прошедшими землетрясениями, которые имели место в Крыму. Особенно сильно обрывистые склоны в окрестностях Георгиевского монастыря пострадали при землетрясении 1927 г. В частности, в публикуемом памятнике обрушилась южная и юго-западная части верхнего яруса, наос церкви среднего яруса (до алтарной преграды) и часть подвала.

В 1999—2000 гг. археологические изыскания пещерного комплекса осуществляла Феолентовская экспедиция НЗ «Херсонес Таврический» под руководством Т.Ю. Яшаевой.

В 2012—2013 гг. Феолентовская экспедиция проводила исследования нижнего яруса, который к моменту раскопок был заполнен натечным грунтом, а вход в него представлял собой узкую щель, которую пришлось расширять для проникновения в пещеру. Нижний ярус полностью высечен в скале, в плане — овальной формы, ориентирован по оси: север—юг, размерами по центральным осям: 8 × 3,8 м при высоте по центру помещения — 2,20 м; западная сторона пещеры ранее была открыта к обрыву, ее свод частично обрушен.

До начала раскопок нижний ярус был заполнен натечным грунтом и конгломератом, сползшим в пещеру, вероятно, еще в средневековый период после оставления скита его обитателями, так как он перекрыва-

ет слой пожара на полу помещения и стерильный светло-коричневый слой, образовавшийся после прекращения функционирования скита. Конгломерат представлял собой очень плотное соединение, состоящее из окатанных обломков (гальки) различного состава, величины и формы, сцементированных глиной и кремнеземом. В XIX—XX вв. часть натечного грунта была выбрана монахами Георгиевского монастыря, хозяйственная деятельность которых нарушила археологические контексты памятника, а в конгломерате были вырублены печь для приготовления пищи (южная часть пещеры) и помещение 3 (западная стена).

В средневековый период грот использовался в качестве монастырского подвала. В скальной восточной стене было вырублено небольшое помещение 2 овальное в плане, размерами по центральным осям: 1,2 × 0,9 м при высоте — 1,2 м, которое, вероятно, служило кладовкой, а так же ниши и полки разных размеров; на

скальном полу зафиксированы углубления для чанов и пифоса.

Археологический материал, встреченный в процессе раскопок за два полевых сезона многочисленный и невыразительный, представлен единичными фрагментами стенок кухонных сосудов со следами горения. Большой интерес представляют индивидуальные находки, выявленные в северо-западной части подвала на скальном полу: верхняя половинка бронзовой застежки кодекса (2012 г.) и маленькая бронзовая крышечка, диам. — 3 см, выс. — 2,5 см, возможно, от чернильницы (2013 г.). Отметим, что застежки-«кинжальчики» встречаются в позднесредневековых слоях Херсонеса, аналогии для крышечки пока не найдены.

В целом раскопки нижнего яруса пещерного комплекса под Георгиевским монастырем завершены. Дальнейшие исследования в его западной части невозможны из-за аварийного состояния памятника и опасности обвала.

РЕСПУБЛИКА МОЛДОВА

Н.П. Тельнов, С.Н. Разумов, С.Д. Лысенко, В.С. Синика

РАБОТЫ СОВМЕСТНОЙ ПРИДНЕСТРОВСКО-УКРАИНСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 2013 г. совместная приднестровско-украинская экспедиция продолжила раскопки курганов у с. Глиное Слободзейского р-на Приднестровской Молдавской республики. Проведение этой экспедиции, как и аналогичной в 2012 г., стало возможным на основании Договора о сотрудничестве между ПГУ им. Т.Г. Шевченко и Институтом археологии Национальной Академии наук Украины от 21.11.2011 г.

В ходе работ экспедиции были исследованы два кургана эпохи бронзы, содержавшие в сумме 46 погребений, 44 из которых были совершены в эпоху бронзы (конец IV—II тыс. до н.э.) и только два — в средневековье (X—XIII вв.).

Исследовано 22 погребения ямной культурно-исторической общности. Именно с ними связано сооружение обоих курганных насыпей.

В кургане 1 группы «Дот» основное ямное погребение было окружено рвом с проходом в северо-западной части. У левой ноги погребённого мужчины найден наконечник стрелы в виде трапеции, который, судя по отложившемуся на нем слою кальция, был причиной не смертельного ранения. Такие наконечники использовались носителями позднетрипольской усатовской культуры. Одновременно с центральным в проходе рва было совершено погребение младенца, перекрытое каменной антропоморфной стелой. Позднее в курган было впущено ещё одно ямное погребение, перекрытое сверху второй, значительно большей

по размеру, насыпью. Погребённый носил на шею ожерелье из бронзовых трубочек, в центре которого находилась подвеска-амулет, выточенная из куска окаменевшего дерева. Показательно, что и это погребение сопровождалось погребением младенца. В могиле ребёнка стоял миниатюрный сосуд-«поильник»; ещё два сосуда были разбиты на краю ямы и в её заполнении. Третье по времени ямное погребение содержало остатки колчана со стрелами — 4 наконечника стрел, направленных остриями вниз, найдены за спиной лежавшего на боку покойника. Затем в курган были впущены ещё 6 ямных погребений.

Также 11 погребений ямной КИО исследовано в кургане 1 группы «Сад». Среди найденных в них предметов — амфора и кубок, связанные с культурами Карпато-Балканского региона, серебряное украшение в виде височного кольца, кремневый нож.

В каждом кургане исследовано по 6 погребений катакомбной культурно-исторической общности. Среди находок в кургане 1 группы «Дот» — керамические и деревянный сосуды, навершие жезла в виде каменного топора-молота, остатки еще одного топора-молота из неизвестного минерала. Два катакомбных погребения содержали по два скелета.

В катакомбных погребениях кургана 1 группы «Сад» найдены еще два топора-молота из неизвестного минерала, набор гадальных костей, кремневый скребок. В одном из погребений

ний в кадке мужчины найден кремневый наконечник стрелы, вросший в кость и покрытый слоем кальция — причина смертельного ранения. Погребение 18 относилось к раннекатакомбной культуре, остальные — к ингульской катакомбной культуре.

В 2013 г. исследовано 10 погребений эпохи поздней бронзы (9 из них в кургане 1 группы «Сад»). Инвентарь (импортный кубок со шнуровым орнаментом, каменный топор, ке-

рамическая чаша и погребальный обряд большинства из них позволяет отнести их к культурному кругу Бабино. Наибольший интерес представляет цилиндрический кубок с ручкой, являющийся импортом из ареала подольской группы подкарпатской культуры шнуровой керамики (поздний этап; по И.К. Свешникову). Часть погребений в ямах без инвентаря может относиться к сабатиновской культуре. В будущем планируется продолжение раскопок.

АВТОРИ

АБАЛМАСОВ Олексій Сергійович — краєзнавець

АВРАМЕНКО Мар'яна Олексіївна — лаборант відділу археології давніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

АЙБАБІН Олександр Ілліч — доктор історичних наук, керівник Кримського філіалу Інституту сходознавства НАН України

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

АЛЯДІНОВА Діляра Юсуфівна — молодший науковий співробітник відділу Середньовічної археології, Кримський філіал Інституту археології НАН України

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри Всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного університету

АНТОНОВ Андрій Леонідович — старший науковий співробітник Запорізької інспекції охорони пам'яток

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — завідувач відділу археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — молодший науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БАЮК Віктор Геннадійович — заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку

БЕЙЛІН Денис Владиславович — завідувач відділу охоронно-археологічних досліджень КРУ «Керчинський історико-культурний заповідник»

БЕЛІК Юрій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідницького відділу КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»

БЕРНАЦКІ Анжей Болеслав — директор Міжнародної інтердисциплінарної археологічної експедиції «Novae», науковий співробітник Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

БИЛКОВА Валерія Павлівна — кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету, завідувач археологічної лабораторії

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, голова Польового комітету Інституту археології НАН України

БОНДАР Олександр Миколайович — старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

БОНДАРЕНКО Денис Володимирович — науковий співробітник, НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науківих Фондів Інституту археології НАН України

БУТЯГИН Олександр Михайлович — завідувач сектора Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)

ВАДІМОВ Вадим Митрофанович — доктор архітектури, професор

ВАСІЛЬЧУК Олександр Вікторович — науковий співробітник, НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВАХОНЄВ Віктор Васильович — виконуючий обов'язки завідувача відділу античної археології Департаменту підводної археології НДІ САІЛ в галузі культури

ВАШЕТА Михайло Петрович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інститут археології НАН України

ВЕРБА Тарас Володимирович — молодший науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інститут археології НАН України

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович — молодший науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ВЕТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу кам'яного віку Інститут археології НАН України

ВІКТОРОВА Поліна Євгенівна — старший науковий співробітник Музей історії Десятинної церкви, пошукач відділу біоархеології Інститут археології НАН України

ВИНОКУРОВ Микола Ігоревич — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Московського педагогічного державного університету

ВИДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу класичної археології Інституту археології РАН

ВОЙТОВИЧ Марія Миколаївна — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ВОЙТОВИЧ Назарій Ігорович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ВОЙТЮК Олексій Петрович — науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат інституту археології, відділ археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ВОЛОШИНОВ Олексій Олександрович — завідувач сектора охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ГАВІНСЬКИЙ Андрій Миронович — молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ГЕЙДАРСЬКА Біссерка — доктор, викладач Даремського університету (Великобританія)

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзи Інституту археології НАН України

ГОЛОВКО Ігор Васильович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — директор Науково-дослідного центру «Лукомор'є» Охоронної служби України Інституту археології НАН України

ГОСПОДАРЕНКО Оксана Валеріївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Інституту історії та права МНУ ім. В.О. Сухомлинського

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ГРЕЧКО Денис Сергійович — кандидат історичних наук, співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ГРИНЮКА Б.М. — Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

ГРИЦИК Юрій Олександрович — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ДЕМБЄЦ Мачей — доктор, власник археологічної фірми «Обсидіан» (м. Жешов, Польща)

ДЕМЕДЮК Сергій Володимирович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЖОС Віктор Сергійович — завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

ДІДЕНКО Сергій Васильович — старший науковий співробітник Національного музею історії України

ДОРОШКО Валентин Валерійович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ДУШЕНКО Антон Анатолійович — завідувач Археологічним музеєм КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ЄГОРОВА Тетяна Валеріївна — Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, історичний факультет, кафедра археології

ЖАРОВ Геннадій Вікторович — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся», Лівобережне ОАСУ Інституту археології НАН України

ЖАРОВА Тетяна Миколаївна — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся», Лівобережне ОАСУ Інституту археології НАН України

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — співробітник Інституту археології НАН України

ЗАВІТІЙ Богдан Іванович — молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — молодший науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗІНЬКО Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович - директор ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ЗУБАРЄВ Віктор Геннадійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М. Толстого

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук

ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ІГНАТОВА Стоїлка — археолог, Болгарія

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — кандидат історичних наук, заступник директора Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ІОАННИСЯН Олег Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач сектору архітектурно-археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)

ІСЛЯМОВ Едем Музаффарович — викладач Кримського університету культури, мистецтв та туризму

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий старший співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукових фондів Інституту археології НАН України

КАРАСЕВИЧ-ЩЕПЕРСКИ Р. — Інститут археології Варшавського університету

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу Наукових фондів Інституту археології НАН України

КАРМАЗИНЕНКО С.П. — старший науковий співробітник, кандидат географічних наук, Інститут географії НАН України

КАРНАУХ Євгеній Григорович — пошукач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігоревич — науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

КИСЛИЙ Мартин-Олександр Олександрович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

КІОСАК Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. Мечникова

КЛЕНІНА Олена Юріївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОВАЛЕВСЬКА Людмила Олександрівна — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

КОВАЛЬ Юрій Георгійович — старший науковий співробітник, Донецький обласний краєзнавчий музей

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

КОВАЛЬЧУК Анна Віталіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології РАН

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — співробітник лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЛИБЕНКО Михайло Олександрович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

КОРЗЮК Дарина Василівна — старший науковий співробітник, Науково-дослідний Інститут пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України

КОСТРОМИЧЬОВ Данило Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник архітектурно-археологічного відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОТІН Марк Андреевич — молодший науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

КОЧКІН Ігор Тарасович — старший викладач Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КРАВЧЕНКО Едуард Євгенович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — доцент Луганського педагогічного університету

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, заввідлом античної археології Інституту археології НАН України.

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАН України

КУТАЙСОВ Вадим Олександрович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛАНЦОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи і завідувач відділу греко-варварської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛАПТЄВ Олексій Олексійович — аспірант Харківської державної академії культури

ЛЕВЧУК П.О. — аспірант Інституту археології НАН України

ЛЕСНАЯ К.С. — молодший науковий співробітник Музею археології, КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ЛИСЕНКО Світлана Станиславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЛУГОВИЙ Роман Сергійович — завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

ЛУКІН Сергій Володимирович — лаборант відділу польових досліджень Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЛУЦЕНКО Роман Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — доктор історичних наук, кафедра історії Росії ХНУ ім. В.Н. Каразіна

ЛЯМКІН Віталій Валерійович — лаборант Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МАКАРОВИЧ Пшемислав Казимірович — співробітник Університету ім. А. Міцкевича у Познані, доктор хабілітований

МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

МАНЯКА Олена Володимирівна — зав. відділом КЗ КОР Київський обласний археологічний музей

МАНЬКО Валерій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МАРЧЕНКО Леонід Васильович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

МАСЛЄННИКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, голова Польового комітету Інститут археології Російської Академії наук

МАСЮТА Д.О. — завідувач відділом «Альмінський історико-археологічний комплекс», КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

МАСЯКІН В.В. — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МЕГЕЙ Валерій Пилипович — начальник постійнодіючої Кам'янець-Подільської експедиції ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігоревич — професор Славістичного відділення Торонтського університету (Канада)

МЕЛЬНИК Олександр Олександрович — науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею

МИЗГІН Кирило Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії ХНУ ім. В.Н. Каразіна

МИЛЯН Тарас Романович — старший викладач Львівського державного університету ім. І. Франка

МИРОНЕНКО Костянтин Миколайович — завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук

МИЦЬ Віктор Леонідович — кандидат історичних наук, співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МІШКА Карстен — доктор, Інститут пра- та протоісторичної археології університету Христіана Альбрехта у Кілі

МОИСЕЕВ Дмитрій Анатольевич, заведуючий отделом археологии Юго-Западного Крыма Археологического музея КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник»

МОЙЖЕС Володимир Валерійович — науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

МОРДВИНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скифо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

МУЛЬД Сергій Альфредович — науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Е. Кримського НАН України

МЮЛЛЕР Йоханнес — доктор, професор, директор Інституту пра- та протоісторичної археології університету Христіана-Альбрехта у Кілі

НАУМЕНКО Валерій Євгеньєвич — кандидат історичних наук, Генеральний директор КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НЕББІЯ Марко — аспірант Департаменту Археології Даремського університету, Велика Британія

НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НЕПОМЯЩИХ Віталій Юрійович — аспірант Інституту археології НАН України

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук

НЕМЦЕВ Сергій Олегович — аспірант античного відділу Інституту археології НАН України

НІКОЛАЄНКО Галина Михайлівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

НОВИК Тетяна Григорівна — науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

НОВІЧЕНКОВА Марія Вікторівна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАН України

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

ОНИЩУК Ярослав Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. Івана Франка

ОНОГДА Олена Вікторівна — кандидат історичних наук, відділ археології Києва Інституту археології НАН України

ОРЛИК Олексій Пантелійович — науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Управління культури і туризму облдержадміністрації Кіровоградської області

ОРТИЗИ Сальваторе — доктор історичних наук, доцент Кельнського університету

ОСТАПЕНКО Павло Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету

ПЕАН Стефан — доктор, відділ первісної історії Національного природничого музею, Париж, Франція

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба» при Інституті археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археологія давніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — директор Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Донецький обласний краєзнавчий музей

ПОССЕЛЬТ Мартін — співробітник Регенсбурзького університету (Німеччина)

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ»

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович — лаборант Луганського відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

РАССМАНН Кнут — доктор, співробітник Римсько-Германської комісії Германського археологічного інституту, Франкфурт-на-Майні

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних досліджень Інституту археології НАНУ

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

РОМАШКО Володимир Андрійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара

РОМАШКО Олександра Володимирівна — студентка, Дніпропетровський національний університет ім. Олесея Гончара

РУДЬ Віталій Сергійович — аспірант Інституту археології НАН України

РЫЖОВ Станислав Григорьевич Заведующий архитектурно-археологическим отделом Национального заповедника «Херсонес Таврический»

САВЕЛЯ Олег Яковлевич — Национальный заповедник «Херсонес Таврический»

САМОЙЛЕНКО Віктор Григорович — завідувач сектором наукової консервації та реставрації пам'яток городища Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

САМОЙЛЕНКО Ілона Юріївна — аспірантка Херсонського державного університету

САМОЙЛОВА Тетяна Львовна — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САНЖАРОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника ім. А.С. Макаренка

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

САРНОВСКИ Тадеуш — професор, директор Департаменту археології римських провінцій Інституту археології Варшавського університету

СВИСТУН Геннадій Євгенович — провідний науковий співробітник Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович — співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

СИНИЦЯ Євген Валентинович — асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СИТА Людмила Федорівна — науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

СИТНИК Олександр Степанович — кандидат історичних наук, завідувач сектором Тернопільського краєзнавчого музею

СІЛАЄВ Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — аспірантка Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СМЕКАЛОВА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, Санкт-Петербурзький державний університет (Росія)

СМИРНОВ Леонід Ігорович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

СМИРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України, старший викладач Інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

СОЛОВІЙ Г.В. — Інститут Народознавства НАН України

СОЛОВІЙОВ Сергій Львович — провідний науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

СОЛОВКІН Олексій Олексійович — краєзнавець

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенійович — викладач вищої категорії СОШ № 40 III ступеня

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

СПІВАК Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, старший викладач Таврійського національного університету

СТАДНІК Андрій Йосипович — науковий співробітник Археологічного музею Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

СТАДНІК Оксана Володимирівна — старший науковий співробітник відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

СТОЛЯРЕНКО Павло Геннадійович — науковий співробітник відділу охоронно-археологічних досліджень КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України

СУДА Й. — доктор, Мейдзі університет

СУПРЕНКОВ Олександр Олександрович — науковий співробітник Інституту археології РАН

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, начальник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної експедиції Інституту археології НАН України

ТВАРДЕЦКИЙ Альфред — доктор, куратор відділу стародавнього світу Національного музею у Варшаві (Польща)

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримський філіал Інституту археології НАН України

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Вікторович — старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — науковий співробітник лабораторії археології Подніпров'я. Спеціалізується у галузі археології ранньої бронзи

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Середньовічної археології Кримського філіалу ІА НАН України

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ТОЛСТИКОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач відділу мистецтва і археології античного світу Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету

ТРЕБУХ Олег Олексійович — молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ТУРОВА Наталя Петрівна — молодший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ФЕДОСЄЄВ Микола Федорович — старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Керченського історико-культурного заповідника

ФЕДЬКО Валерій Федорович — краєзнавець

ФЕЩЕНКО Євген Леонорович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету

ФИЛИПЧУК Андрій Михайлович — аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка

ФИЛИПЧУК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка

ФІЛАТОВ Дмитро Вікторович — викладач Миколаївського нац. університету ім. В. Сухомлинського

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ХАРКОВЕЦЬ Юрій Іванович — директор ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ХОФМАНН Роберт — доктор, Інститут пра- та протоісторичної археології університету Христіана-Альбрехта у Кілі

ХРАПУНОВ Ігор Микитович — доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

ХРШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Архаїчних вірувань та релігій ранніх цивілізацій Державного музею історії релігії (Санкт-Петербург)

ЦИМІДАНОВ Віталій Володиславович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Донецький обласний краєзнавчий музей

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ЧЕПМЕН Джон Чарльз — доктор, професор департаменту археології Даремського університету (Великобританія)

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — пошукач, викладач Чернігівського педагогічного університету

ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятивна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЧУДІН Андрій Вікторович — молодший науковий співробітник Санкт-Петербурзького державного університету (РФ)

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ШАПЦЕВ Михайло Сергійович — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — старший науковий співробітник Наукових фондів Інституту археології НАН України

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — реставратор Фастівського державного краєзнавчого музею, співробітник Фастівської археологічної експедиції

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ШУМЕЙ О.М. — старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ЯКУБОВСЬКИЙ Василь Іванович — кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

ЯМАДА Мейдзі — університет, доктор

ЯШАЄВА Тетяна Юсуфівна — завідувач відділу середньовічної історії Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

Щорічний збірник «Археологічні дослідження в Україні» покликаний оперативно інформувати наукову громадськість про проведені польові археологічні дослідження на території України.

Статті повинні містити короткі повідомлення про основні результати польових досліджень археологічної спадщини України, включаючи культурно-хронологічну належність і місцезнаходження дослідженої пам'ятки чи об'єкта.

Стаття включає 2 сторінки текстової частини (3,5 тис. знаків з пробілами) та 1 сторінку ілюстрацій.

Матеріали приймаються українською або російською мовами в електронному (формат RTF) та роздрукованому вигляді.

Текст подається 14 кеглем, шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали з відступом ліворуч, знизу та згори не менше за 2,5 см, праворуч – не менше за 1 см.

Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією.

Слова не скорочуються. Допускаються лише офіційно прийняті скорочення, при цьому подається список використаних скорочень.

Текст не містить посилань і списку використаної літератури.

Підписи під рисунками складають у вигляді окремого списку ілюстрацій.

Ілюстрації подаються в електронному (формат TIFF або JPEG щонайменше 300 dpi) та роздрукованому з відповідного файла вигляді.

На звороті роздрукованих ілюстрацій вказується автор, назва статті, номер рисунка.

Нумерація ілюстративних матеріалів наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень. У тексті ілюстрації позначаються: Рис.

Умовні позначки в ілюстраціях розшифровуються у підрисунковому тексті.

Матеріали до збірника приймаються до 30 листопада поточного року.